

EDUNYA ƏDƏBİYYATI

L.N.TOLSTOY

HƏRB və SÜLH

LEV NİKOLAYEVIÇ TOLSTOY

III 6(2)
772

246842.

HƏRB VƏ SÜLH

DÖRD CİLDDƏ

III CİLD

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

"ŞƏRQ-QƏRB"
BAKİ-2006

Bu kitab "L.N.Tolstoy. Hərb və sülh. Dörd cildə, III cild"
(Bakı, Azərənəşr, 1950) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır

Rus dilindən tərcümə edən:

Beydulla Musayev

891.7/33-dc22

AZE

Lev Nikolayeviç Tolstoy. Hərb və sülh. Dörd cildə. III cild. Bakı,
"Şərq-Qərb", 2006, 416 səh.

ISBN10 9952-34-129-6
ISBN13 978-9952-34-129-4

© "ŞƏRQ-QƏRB", 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN
"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

HƏRB və SÜLH

ÜÇÜNCÜ CİLD

BİRİNCİ HİSSƏ

I

Qərbi Avropa 1811-ci ilin sonundan qızğın silahlanmağa və öz qüvvələrini bir yerdə toplamağa başladı. 1812-ci ildə isə milyonlarca adamdan ibarət olan bu qüvvə (ordunu daşıyanlar və yedirlər hesabına alınmaqla) Qərbdən Şərqə, Rusiya sərhədinə doğru irəlilədi. 1811-ci ildə Rusiya qüvvələri də bu sərhəddə gətirilirdi. İyunun on ikisində Qərbi Avropa qüvvələri Rusiya sərhədini keçdi və müharibə başladı, yəni insan idrakına və bütün insan təbiətinə zidd olan bir hadisə baş verdi. Milyonlarca insan bir-birinə qarşı hədsiz-hesabsız cinayət və xəyanət etdi, bir-birini aldatdı, öldürdü, oğurluq, talan və saxtakarlıq etdi, qolp pullar buraxdı, yanğınlar törətdi, dünyanın bütün məhkəmələrinin tarixi heç bir əsrdə bu qədər cinayət görməmişdi. Bu cinayətləri törədən adamlar isə bu zaman öz əməllərinə bir cinayət kimi baxmırdılar.

Bu fəvqəladə hadisə nədən baş verdi? Bunun səbəbləri nə idi? Tarixçilər sadələşməsinə bir inamla deyirlər ki, bu hadisəyə Oldenburq hersoqunun incildilməsi, kontinental sistemə riayət edilməməsi, Napoleonun hakimiyyətə gəlməsi, Aleksandrın məhkəməliyi, diplomatların səhlələri və sairə səbəb oldu.

Demək, Metternix, Romyantsev və ya Taleyrən iki raut¹ arasında yaxşıca soy göstərsəydilər və bir parça kağızı daha məharətlə yazsaydılar, ya da Napoleon Aleksandra: *Monsieur, mon frère, je consens à rendre le duche au duc d'Oldenbourg*² sözlərini yazsaydı, müharibə də olmazdı.

O dövrün adamlarına vəziyyət belə görünürdü. Napoleona elə gəlirdi ki, müharibəyə səbəb İngiltərənin fəthəkarlığıdır (müqəddəs Elena adasında o məhz belə demişdi). İngilis palatası üzvlərinə elə gəlirdi ki, müharibəyə səbəb Napoleonun hakimiyyətə gəlməsidir.

¹ Təntənəli ziyafət, məclis, dövlət nümayəndəsi tərəfindən düzəldilən təntənəli qəbul

² Padşah, mənim qardaşım, mənim hersoqluğu Oldenburq hersoquna qaytarmağa razıyam

Oldenburq şahzadəsinə elə gəlirdi ki, müharibəyə səbəb ona qarşı edilən zorakılıqdır. Tacirlərə elə gəlirdi ki, müharibəyə səbəb Avropanı iflasa uğradan kontinental sistemdir. Köhnə əsgərlərə və general-lara elə gəlirdi ki, müharibəyə başlıca səbəb onları işə vermək, onlardan istifadə etmək zərurətidir. O zamanın legitimistləri¹ isə elə zənn edirdilər ki, *les bons principes*² bərpa edilşöydi, müharibə olmazdı, nəhayət, o vaxtın diplomatları elə zənn edirdilər ki, 1809-cu ildə Rusiya ilə Avstriya arasında bağlanan ittifaq Napoleonun möharətlə gizlədilmişdi və 178 nömrəli memorandum kobud yazılmasaydı, bütün bu hadisələr baş verməzdi. O dövrün adamları müharibənin səbəbini bunlarda və hədsiz-hesabsız müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən asılı olan başqa saysız-hesabsız şeylərdə görürdülər. Lakin baş verən o hadisəni bütün əzəməti ilə nəzərdən keçirən, onun həm sadə, həm də döşətləli mənasını dərinədən dərk edən indiki nəsillər bu səbəblərlə kifayətlənə bilməzlər. Napoleonun hakimiyyətə rəst, Aleksandrın möhkəm, İngiltərə siyasətinin hiylə dolu bir siyasət olması və Oldenburq hersoqunun incidilməsi üzdən milyonlarca xristianın bir-birini öldürməsi, bir-birinə əzab verməsi bizim üçün anlaşılmaz bir şeydir. Bu hadisələrin qətl və zorakılıqla necə əlaqədar olduğu anlaşılmır. Hersoqun inciməsi üstündə nə üçün minlərcə adam Avropanın o biri tərəfindən gəlib, Smolensk və Moskva vilayətlərini dağıdır, bu vilayətlərin adamlarını öldürür və özləri də öldürülürdülər?

Tarixçi olmayan, tədqiqat işinə qapılmayan, buna görə də hadisənin heç bir fikirlə nəzərdən keçirən bəz nəsillər üçün bu səbəblərin sayı-əşabı yoxdur. Biz nə qədər dərinə gedir, səbəbləri nə qədər çox öyrəniriksə, o qədər çox səbəb kəşf olunur və ayrılıqda götürülən hər bir səbəb, ya bir sıra səbəblər öz-özlüyündə bizə eyni dərəcədə ədalətli və hadisənin əzəməti ilə müqayisə edildikdə, öz əhəmiyyətsizliyi ilə eyni dərəcədə yalan, hadisənin meydana gəlməsi məsələsində bir səbəb kimi götürüldükdə (bir-birilə əlaqədar olan bütün başqa səbəblər kənar edilməklə), eyni dərəcədə saxta görünür, çünki öz-özlüyündə bunlar artıq baş vermiş hadisəni tərədən bir səbəb ola bilməzdi. İlk fransız kapralının ikinci dəfə hərbi qulluğa girmək istəməsi, ya istəməməsi də bizə, Napoleonun öz qoşununu Vislanın o biri sahilinə geri çəkmək və Oldenburq hersoqluğunu geri qaytarmaq istəməməsi kimi eyni dərəcədə əhəmiyyətli bir səbəb kimi görünür,

çünki o kapral, ondan başqa ikinci, üçüncü və mininci kapral və əsgər hərbi qulluğa getməşöydi, Napoleonun qoşununda bu qədər adam az olardı və müharibə də baş verə bilməzdi.

Napoleon qoşunu Vislanın o biri sahilinə geri çəkmək tələbini özü üçün təhqir hesab etməşöydi və öz qoşununa hücum etmək əmrini verməşöydi, müharibə olmazdı, lakin bütün serjantlar ikinci dəfə hərbi qulluğa gəlmək istəməşöydilər, yenə müharibə olmazdı. İngiltərənin fitnə-fəsadları, Oldenburq şahzadəsi olmasaydı, Aleksandr özünü təhqir olunmuş hiss etməşöydi, Rusiyada mütləqiyyət, Fransa inqilabı, bunun ardınca diktatorluq və imperiya, Fransa inqilabını meydana gətirən şeylər və sairə olmasaydı, yenə də müharibə olmazdı. Bu səbəblərdən biri olmasaydı, heç bir şey olmazdı. Demək, bütün bu səbəblər və bu kimi milyardlarla səbəb bu hadisənin meydana gəlməsi üçün birləşdi. Demək, hadisənin meydana gəlməsi üçün heç bir müstəsna səbəb olmamışdır, hadisə isə ancaq ona görə baş verməli idi ki, o mütləq baş verməli, meydana gəlməli idi. Gərəkdir milyonlarca adam öz insani hissələrindən və idrakından üz çevirərək, Qərbdən Şərqə gedəydi, özü kimi adamları öldürə idi. Bir neçə əsr bundan əvvəl insan kütlələri eynilə bu cür Şərqdən Qərbə gedib özü kimi adamları öldürürdü.

Sanki hadisənin baş verib-verməməsi Napoleonla Aleksandrın sözündən asılı idi, əslində isə onların hərəkəti, səfərə çöp atma ilə və ya çağırışla gedən hər bir əsgərin hərəkəti kimi özlərindən az asılı idi. Bu başqa cürə də ola bilməzdi, çünki Napoleonla Aleksandrın (hadisənin baş verməsi sanki onlardan asılı idi) iradəsinin yerinə yetirilməsi üçün hədsiz-hesabsız səbəbin mütləq bir araya gəlməsi lazım idi, bunlardan biri olmasaydı, hadisə baş verə bilməzdi, Əllərində həqiqi qüvvə olan, güllə atan, sursat daşıyan, top aparan milyonlarca əsgər zəif və tək-tək adamların bu iradəsinə yerinə yetirməyə razılıq verməli idi, bunun üçün də saysız-hesabsız mürekkəb və müxtəlif səbəblər olmalı idi.

Ağla uyğun olmayan hadisələri (o hadisələr ki, onların ağla uyğun olduğunu biz başa düşmürük) izah etmək üçün tarixdə fatalizm zəruridir. Biz bu hadisələri tarixdə nə qədər ağla uyğun bir şəkildə izah etməyə çalışırıqsa, onlar bizim üçün bir o qədər ağla qeyri-uyğun və anlaşılmaz olur.

Hər bir adam özü üçün yaşayır, şəxsi məqsədlərinə çatmaq üçün öz azadlığından istifadə edir, bu saat filan işi edə biləcəyini və ya

¹ İrticacı, monarxiya tərəfdarı (şahporost)

² Yaxşı prinsiplər

etməyəcəyini bütün varlığı ilə hiss edir, lakin bu işi edən kimi, müəyyən vaxtda icra olunan bu iş artıq geri qayıtmaz, təkrar edilməz və tarixin malı olur, tarixdə isə o, sərbəst deyil, əvvəldən təyin edilmiş bir əhəmiyyətə malik olur.

Hər şəxsin həyatında iki cəhət var: bunlardan bir şəxsi, biri də sövqi-təbii pətek həyatıdır. Şəxsi həyatın mənafeyi mücərrəd olduqca o daha sərbəst olur, sövqi-təbii pətek həyatında isə insan mütləq əvvəldən yazılmış qanunları yerinə yetirir.

İnsan şüurlu olaraq özü üçün yaşayır, lakin o, tarixi, ümumbəşəri məqsədlərə çatmaq üçün qeyri-şüuri bir alət kimdir. Görülən bir işi geri qaytarmaq olmaz və bir adamın gördüyü iş başqa adamların gördüyü milyonlarca iş ilə bir araya gəldikdə, tarixi bir əhəmiyyət kəsb edir. İnsan ictimai mövqedə nə qədər yüksəkdə durursa, nə qədər çox adamla əlaqədar olursa, onun başqa adamlar üzərində bir o qədər çox hakimiyyəti olur, onun hər bir hərəkətinin əvvəlcədən müəyyən edilməsi və o hərəkətin mütləq baş verəcəyi zərurəti daha aydın görünür.

“Padşahın ürəyi Allahın əlindədir”.

Padşah tarixin quludur.

Tarix, yəni bəşəriyyətin qeyri-şüuri, ümumi, pətek həyatı, padşahların həyatının hər bir dəqiqəsindən öz məqsədləri uğrunda, özü üçün bir alət kimi istifadə edir.

Napoleona indi, 1812-ci ildə həmişəkindən daha çox elə gəlirdi ki, verser və ya qeyri verser le sang de ses peuples¹ (Aleksandr son məktubunda ona belə yazmışdı) ondan asılıdır, buna baxmayaraq o, zəruri olan qanunlara heç vaxt indiki qədər təbə olmamışdı. Bu qanunlar isə onu baş verməli olan hadisələri ümumi iş üçün, tarix üçün etməyə məcbur edirdi (və bu zaman ona elə gəlirdi ki, o, öz iradəsi ilə hərəkət edir).

Qərbin adamları başqalarını öldürmək və özləri də ölmək üçün Şərqi hərəkət edirdilər. Onlar heç özləri də hiss etmədən səbəblərin bir araya gəlməsi qanununa uydular və bu hərəkət üçün, bu müharibə üçün minlərcə xırda səbəblər bu hadisə ilə bir araya gəldi. Kontinental sistemə riayət etməmək üstündə məzəmmətlər, Oldenburq hersoqu, müsəlləh sülh əldə etmək üçün (Napoleona belə gəlirdi) qoşunları Prussiyaya yeritmək, Fransa imperatorunun müharibəyə olan həvəsi və bu həvəsin onun xalqının əhval-ruhiyyəsinə uyğun gəlməsi, müharibəyə olan hazırlığın özəmətinə qapılmaq, bu hazırlıq

çəkilən xərclər, bu xərclərin əvəzini çıxartmaq üçün faydalı vəziyyət əldə etmək ehtiyacı, Drezdendəki baş gicəlləndirən şən-şöhrət və dəbdəbə, diplomatik danışıqlar (o dövrün adamlarının nöqtəy-nəzərinə bu danışıqlar səmimi olaraq, barışıq düzəltmək arzusu ilə başlanmışdı, lakin əslində hər iki tərəfin izzət-nəfsinə toxunurdu), bundan başqa da, baş verəcək hadisəyə uyan və onunla bir araya gələn saysız-hesabsız, milyonlarla başqa səbəblər...

Alma yetişəndə yerə düşür. Nə üçün? Ona görəmi ki, yerə düşmək istəyir, ona görəmi ki, saplağı quruyur, ona görəmi ki, gün altında solur, ağırlaşır, külək onu silkələyir, ona görəmi ki, ağac altında duran uşaq onu yemək istəyir?

Bunların heç bir səbəb deyil. Bunlar hamısı ancaq hər cürə həyatı, üzvi, kortəbii hadisənin baş verməsi şərtlərinin bir araya gəlməsidir. Almanın yerə düşməsinə hüceyrələrin pozulmasında və bu kimi başqa şeylərdə görünən bir botanik də, ağac altında duran və: “Alma ona görə düşdü ki, mən onu yemək istəyirdim, onun yerə düşməsi üçün Allaha dua eləyirdim” – deyən uşaq qədər haqlı olacaqdır. Eynilə bunun kimi: “Napoleon Moskvaya ona görə hücum etdi ki, o, bunu istəyirdi, ona görə də məhv oldu ki, Aleksandr onun məhv olmasını istəyirdi” deyən bir adam, “Altı qazılan milyon pud ağırlığında dağ ona görə uçdu ki, sonuncu fəhlə onun dibinə küllüqlə son zərbəni yendirdi” deyən adam qədər haqlı ya haqsız olacaqdır. Tarixi hadisələrdə böyük adam adlanan şəxslər ancaq o hadisənin adını göstərən bir vərəqdirdi¹, onlar bu vərəq kimi hadisənin özü ilə hər şeydən az əlaqədar olurlar.

O adamlara elə gəlir ki, onların hər bir hərəkəti öz iradələrindən asılıdır, lakin tarixi mənada bu heç də onların iradəsindən asılı deyil. Onların bu hərəkəti tarixin bütün gedişi ilə əlaqədardır və əvvəldən müəyyən edilmişdir.

II

Mayın 29-da Napoleon Drezdendən çıxdı. Drezdendə o, üç həftə qalmışdı. Onu şahzadələrdən, hersoqlardan, krallardan, hətta bir nəfər imperatordan ibarət olan saray adamları əhatə etmişdilər. Drezdendən çıxmazdan qabaq o, hörmətə layiq olan şahzadələri, kralları və impe-

¹ Mal üstünə vurulan, malın adını, çeşidini, həcmini və s. bildiren vərəq nozordo tutulur.

¹ Öz xalqlarının qanını tökmək, ya tökməmək.

ratoru əzizlədi, narazı olduğu kralları və şahzadələri danladı, Avstriya imperatriçəsinə öz xüsusi, yəni başqa krallardan aldığı mirvarilərinə və brilyantlarını bağışladı, imperatriçə Mariya-Luizanı mehribanca qucaqladı və Napoleonun tarixçisinin dediyinə görə, Mariya-Luiza bu ayrılıqdan çox qüssələndi, sanki buna tab gətirə bilməyəcəkdi. Napoleonun Parisdə başqa bir arvadı olduğu halda, Mariya-Luiza onu öz əri hesab edirdi. Diplomatlər hələ də sülh ola biləcəyinə möhkəm surətdə inanır və bu məqsədlə də ürəkdan çalışırdılar, Napoleon özü də imperator Aleksandra məktub yazır, ona *Monsieur mon frère*¹ deyir, onu səmimiyyətlə əmin edirdi ki, müharibə etmək istəmir, həmişə onu sevəcəkdir, ona hörmət edəcəkdir. Buna baxmayaraq o, ordu dayanan yerə gedir, hər duracaqda yeni əmrlər verirdi, bu əmrlərdən də məqsəd ordunun Qərbdən Şərqə olan hərəkətini tələs-dirmək, sürətləndirmək idi. O, altı at qoşulmuş səfər kəratasına minib, Pozen, Torn, Dansiq və Königsberq istiqamətilə gedirdi. Onu paplar, adyutantlar, mehtərlər əhatə etmişdilər. Bu şöhrətlərin hər birində minlərcə adam onu ürək döyüntüsü ilə və heyrətlə qarşılayırdı.

Ordu Qərbdən Şərqə hərəkət edirdi və mənzildən mənzilə dəyişilən altı at da onu şərqlə sarı aparırdı. İyunun onunda o gəlib, orduya çatdı və Vilkovissk məşəsində polyak qrafının malikanəsində onun üçün hazırlanmış mənzildə gecələdi.

Ertəsi gün Napoleon ordunu vurub ötdü, çaydan keçilən yerə baxmaq üçün kolyaskada Nəmana yaxınlaşdı, polyak mundiri geyib, sahilə gəldi.

Çayın o tayında kazakları (les Cosaques) uzanıb gedən və ortasında Makedoniyalı İsgəndərin hücum etdiyi Skif dövləti kimi bir dövlətin *Moscou la ville sainte*² adlı paytaxtı olan çölü görüb, hücum əmrini verdi, heç kəsini gözləmədiyi bu əmr həm strateji, həm də diplomatik nöqtəyi-nəzərə zidd bir şey idi. Ertəsi gün Napoleonun ordusu Nəmanı keçməyə başladı.

Aynı 12-də səhər tezdən, Napoleon elə həmin gün Nəmanın sol sahilində, dik bir yerdə salınmış çadırdan çıxdı, Vilkovissk məşəsindən bir sel kimi axıb gələn və Nəman üzərində qurulmuş üç körpüdən keçib gedən qoşununa baxdı. Əsgərlər Napoleonun orada olduğunu bilir və gözləri ilə onu axtarırdılar, təpədə onu öz məyyəyətindən ayı-

ran sürükdə və şlyapada görüb, şapkalarnı göyə atır, "*Vive l'Empereur!*"¹ – deyər çağırırdılar və bu vaxta qədər onları gizləyən böyük meşədən ardi-arası kəsilməyən bir axın kimi dəstə-dəstə çıxır, qurulmuş üç körpü ilə çayın o tayına keçirdilər.

– *On fera du chemin cette fois-ci. Oh! Quand il s'en mêle lui-même ca chauffe... Nom de Dieu... Le voilà!.. Vive l'Empereur! Les voilà donc les steppes de l'Asie! Vilain pays tout de même. A revoir, Beauché; je te réserve le plus beau palais de Moscou. A revoir! Bonne chance... L'as tu vu, l'Empereur? Vive l'Empereur!.. preur! Si on me fait gouverneur aux Indes, Gérard, je te, fais ministre du Cachemire, c'est arrêté. Vive l'Empereur! Vive! Vive! Vive! Les gredins de Cosaques, comme ils filent. Vive l'Empereur! Le voilà! Le vois tu? Je l'ai ollux fois comme je te vois. He petit caporal... Je l'ai vu donner la croix à l'un des vieux Vive l'Empereur!..*² Bu sözləri müxtəlif xarakterli və cəmiyyətdə müxtəlif mövqə tutan qoca və cavan adamlar deyirdilər. Onların hamısının üzündə çoxdan gözlənilən səfərin başlanmasından duyulan sevinc və fərhin, təpə üstündə duran boz sürüklu adama pərəstişkarlıq və sədaqətin bir ümumi ifadəsi vardı.

İyunun 13-də Napoleona balaca, cins bir ərəb atı verdilər, o, ata minib dördnala çaparaq, Nəman üzərində qurulan körpülərdən birinə tərəf getdi. Ardi-arası kəsilməyən sevinc dolu çığırtılar onun qulağını batırırdı, görünür o, buna ancaq bir şeyə görə dözürdü: ona olan məhəbbəti bu çığırtı ilə ifadə etməyi qoşuna qadağan etmək olmazdı. Lakin hər yerdə eşitdiyi bu çığırtılar onu darıxdırır, orduya qoşulandan bəri onu bürüyən hərbi qayğıdan diqqətini yayındırırdı. O, qayıqlar üstündə yırgalanan körpülərin birindən çayın o tayına keçdi, atını sərt sola döndərüb, dördnala çapa-çapa Kovnoya sarı getdi, süvari qvardiya yegerləri xoşbəxtlikdən və sevincdən nəfəslərini qısaraq, atlarını ondan qabaqda çapır, qoşunun arasından yol açırdılar. Napoleon geniş Vili çayına yaxınlaşıb, sahilə dayanmış polyak ulan polkonun yanında atını saxladı.

¹ Yaşasın imperator!

² Imperator? Bə! O, özü işə girişən kimi iş qabağa gedəcək. İndi çatırıq! Vallah... Odur, özüdür... Ura, imperator! Bax, budur ey, Asiya çölləri... Ancaq yamanca pis ölkədir. Sağlqla qal, Boşə! Mən sənin üçün Moskvada on yaxşı bir saray saxlayacağam. Əgər mən Hindistanın valisi etsələr, mən səni Koşmirin naziri edəcəyəm... Ura! Odur! Sən onu görürsənmi? Mən onu iki dofo, lap səni gören kimi görmüşəm. Balaca kapral... Mən onun qocalardan birinin boynundan xaç asdığını görmüşəm... Ura, imperator!..

¹ Padşah, mənim qardaşım

² Moskva, müqəddəs şəhər!

Polyaklar da onu görmək üçün sıraları pozur və bir-birini basaraq: – Vivat! – deyə çağırırdılar.

Napoleon çaya baxdı, atdan düşüb, sahildə bir dirək üstə oturdu. Heç bir söz demədən işarə etdi, dərhal müşahidə bürosunu ona verdilər. O, borunu yüyürüb gələn xoşbəxt bir pəjin küreyinə söykədi və çayın o biri tayına baxmağa başladı. Sonra dirəklər arasında qoyulmuş xəritəni diqqətlə gözədən keçirdi. Başını qaldırmadan nə isə dedi və adyutantlarından ikisi atını polyak ulanlarına sarı çapdı.

Adyutantlardan biri onlara yaxınlaşanda polyak ulanları sırasında: – Nə? O nə dedi? – sualları çşidildi.

Çayda dayaz yer tapıb o taya keçmək ömri verilmişdi. Qəşəng və qoca ulan polkovniki qızarmış halda, həyəcədən dili dolaşa-dolaşa adyutantdan soruşdu: – Dayaz yer tapmadan öz ulanlarımı çayın o tərəfinə keçirtməyə icazə verilmə? O, ata minmək istəyən bir uşaq kimi, imperatorun gözü qabağında çayın o tayına keçməsinə icazə verilməsini xahiş edir və xahişinin rədd edilməsindən qorxurdu. Adyutant dedi ki, yaqin imperator belə artıq şey göstərilməsindən narazı qalmaz.

Adyutant bunu deyən kimi bğıl, qoca zabitin üzü xoşbəxtcəsinə gülümsədi, gözləri parıldadı, qılıncını havaya qaldırıb: “vivat!” deyə çağırırdı, ulanlara ardınca gəlməsini komanda edib, atını mahmızladı, çaya tərəf çapdı. Çaya girməyə tərəddüd edən atı hiddətlə itələdi, at gumbultu ilə suya atılıb, çayın ortasına sarı irəlilədi. Yüzlərcə ulan da atını onun dahnca sürdü, çayın ortasında və iti axar yerində su həm soyuqdu, həm də çox qorxulu idi. Ulanlar atdan suya yıxılır, bir-birini qamarlayırdılar. Atlardan bəzisi batırdı, adamlar da batırdı, o biriləri isə üzüb, çayın o tayına çıxmağa çalışırdılar. Yarımcı verst o yanda körpü olduğuna baxmayaraq, onlar dirək üstündə oturan, hətta onların nə etdiklərinə nəzər belə salmayan adamın gözü qabağında üzdükləri ilə, çayda batdıqları ilə fəxr edirdilər. Adyutant geri qayıdandan sonra əlverişli bir vaxt tapıb, imperatorun diqqətini polyakların necə sədaqətli olduqlarına cəlb etdi. Boz sürtüklü balaca adam ayağa qalxdı, Berteni yanına çağırıb, sahildə o baş-bu başa gəzinməyə və ona ömrələr verməyə başladı. O, çayda batan və onun diqqətini yayındıran ulanlara da arabir narazı halda nəzər salırdı.

Bu, Napoleon üçün təzə bir şey deyildi. O bilirdi ki, Afrikadan tutmuş Moskva çöllərinə qədər, dünyanın hər yerində onun gəlişi adamları cəni dərəcədə həyrətə salır və onlar özünü unutmaq azarına tutulurdular. Napoleon at gətirilməsini ömr etdi və ata minib, öz çadırına gətdi.

Köməyə qayıq göndərilisə də, ulanlardan qırxı çayda boğuldu. Çoxu geriye dönüb, sahile çıxdı. Polkovnik və bir neçə adam çayı üzüb keçdilər və çox çətinliklə sahile çıxdılar. Sahile çıxan kimi, islanmış halda və paltarlarının suya axa-axa, Napoleon dayandığı yerə iftixarla baxaraq: “vivat!” deyə çığırdılar, halbuki Napoleon artıq orada yox idi. Buna baxmayaraq, onlar özlərini xoşbəxt hiss edirdilər.

Napoleon axşam iki ömr verdi. Bunlardan biri hazırlanmış qəlp rus pullarını Rusiyaya aparmaq üçün mümkün qədər tez gətirmək, o biri isə olındə məktub tutulmuş saksoniyalı gülüləmək ömri idi. Məktubda fransız ordusuna verilən sərəncamlar haqqında məlumat varmış. Napoleon bu iki ömr arasında başqa bir sərəncam da vermişdi. Əbəs yerə, ehtiyac olmadan özünü çaya atan polyak polkovniki şərəf bölüyünə (*legion d'honneur*) daxil edirdi, bu bölüyün başçısını Napoleon özü idi.

Quos vult perdere – dementat¹.

III

Rusiya imperatoru da iki aydan çox idi ki, Vlnoda yaşayırdı, qoşunları gözədən keçirir, manevrlər etdirirdi. Mühəribəyə heç bir şey hazır deyildi, lakin hamı mühəribə olacağını gözləyirdi, imperator da Peterburqdan mühəribəyə hazırlıq görmək üçün gəlmişdi. Ümumi əməliyyat planı yox idi. Təklif edilən planlardan hansının qəbul olunması məsələsində tərəddüd imperatorun bir ay baş qorəghəda qalması ilə daha da artıdı. Üç ordudan hər birinin ayrılıqda bir baş komandanı vardı, lakin bütün orduların ümumi bir rəisi yox idi, imperator da bu adı öz üzərinə götürmüşdü.

İmperator Vlnoda nə qədər çox qalırdısa, mühəribəyə bir o qədər az hazırlıq gedirdi, hamı mühəribəni gözləməkdən yorulmuşdu. Padşahı əhatə edən adamların bütün söyi elə bil bir məqsədə doğru yönəldilmişdi. Sanki hamı padşahı vaxtını yaxşı keçirtməklə, qarşıda duran mühəribəni unutmağa məcbur etmək istəyirdi.

Polyak mülkədarlarının, sapay adamlarının, padşahın özünün düzəltməyi çoxlu ziyafətlərdən və şənliklərdən sonra iyun ayında padşahın polyak general-adyutantlarından birinin başına general-adyutantlar adından padşaha nahar və ziyafət düzəltmək fikri gəldi. Bu fikir hamı tərəfindən sevinclə qarşılandı. Padşah da razılıq verdi.

¹ (Allah) kimi məhv etmək istəyirsə, əvvəlcə aqlını olındən alır.

General-adyutantlar siyahı üzrə pul yığdılar. Padşahın ən çox xoşuna gələ bilən bir xanım da ziyafətin sahibəsi kimi dəvət edildi. Vilno vilayətinin mülkədarı qraf Beniqlsen də bu şənliyin keçirilməsi üçün şəhər civarında olan evini təklif etdi. İyunun 13-də, zakretmə, qraf Beniqlsenin şəhər civarındakı evində ziyafət düzəldilməsi, nahar verilməsi, qayıq gəzintisi və feyerverk təşkil edilməsi qərara alındı.

Napoleonun Neman çayını keçmək əmrini verdiyi və onun qoşununun ön dəstələri kazakları sıxışdıraraq, rus sərhədini keçdiyi gün Aleksandr Beniqlsenin yaylaq evində, general-adyutantlar tərəfindən verilən ziyafətdə əylənirdi.

Çox gözəl və ürəkəcan bir şənlik düzəldilmişdi. Xeyli gözəl qadın gəlmişdi. Bu məsələdən başı çıxanlar deyirdilər ki, bu qədər gözəlin bir yerə yığılması çox nadir olur. Peterburqdan Vilnoya, padşahın dalınca gələn rus xanımları sırasında qrafıya Bezuxova da vardı, o da bu ziyafətdə idi. O, öz ağır, rus gözəlliyi deyilən gözəlliyi ilə zərif pol-yak xanımlarını kölgədə buraxırdı. Padşah onu görmüş və onunla rəqs etməyi özünə layiq bilmişdi.

Boris Drubetskoy da ziyafətdə idi, o, arvadını Moskvada qoyub gəlmişdi və özü dediyi kimi, indi sanki en garçon (subay) idi. O, general-adyutant olmasa da, siyahı üzrə ziyafət üçün çoxlu pul vermişdi. Boris indi dövlətli bir adam idi, şan-şöhrət məsələsində çox irəli getmişdi, daha özünə himayəçi axtarmırdı, o, indi öz yaşdlarının yüksək mövqə tutanlarla bir sırada idi.

Gecə saat 12 idi, hələ də rəqs davam edirdi. Elen özünə layiq kavalieri olmadığını, Borisə mazurka oynamağı təklif etdi. Onlar üçüncü növbədə rəqs etmək üçün əyləşdilər. Boris Elenin zorli, qara qaz paltarından bayırda qalan çılpaq, gözəl çiynlərinə soyuqqanlıqla baxa-baxa köhnə tanışlarından söhbət edirdi, eyni zamanda, heç kəsə sezdirmədən, həmin halda olan padşahı bir an da olsa, nəzərdən qaçırmayaraq müşahidə edirdi. Padşah rəqs etmirdi, o, qapı ağzında durub, ancaq onun deyə bildiyi mehribanca sözlərlə ayrı-ayrı adamları dayandırır, dindirirdi.

Mazurka başlananda Boris gördü ki, padşaha yaxın adamlardan biri, general-adyutant Balaşev saray qaydalarına riayət etmədən gəlib, bir polyak xanımla söhbət edən padşaha yaxın bir yerdə dayandı. O, xanımla danışdıqdan sonra sualedici bir nəzərlə Balaşevə baxdı və onun belə hərəkət etməsinə mühüm bir səbəb olduğunu başa düşərək, xanıma yüngülcə bir işarə edib, Balaşevə tərəf döndü. Balaşev

danışmağa başlayan kimi padşahın üzündə təəccüb ifadəsi göründü. O, Balaşevin qoluna girib, onunla bərabər zaldan keçib getdi. O yeridikcə adamlar geri çəkilir və üç sajen enliyində geniş bir yol açılırdı, lakin o, bunu hiss etmirdi. Padşah Balaşevlə gedərkən Boris Arakçeyevin üzündə həyəcanlı bir ifadə gördü. Arakçeyev altdan-altdan fısıldaya-fısıldaya adamların içindən qabağa çıxdı, sanki o, padşahın ona mürciat edəcəyini gözləyirdi. (Boris başa düşdü ki, Arakçeyev Balaşevə həsəd aparır. Görünür, Balaşev mühüm bir xəbər gətirmişdi, belə bir xəbərin padşaha başqası tərəfindən çatdırılmasından Arakçeyev narazı idi).

Lakin padşah Arakçeyevə nəzər salmadan Balaşevlə bərabər qapıdan çıxıb, işıqlı bağa getdi. Arakçeyev isə qılıncını əli ilə tutaraq və acıqlı-acıqlı ətrafına baxaraq, onların ardınca irəlilədi, onunla padşah arasında iyirmi addım məsafə vardı.

Boris mazurkadan fiquralar edir, eyni zamanda Balaşevin nə xəbər gətirdiyini və bunu hamıdan qabaq necə öyrənmək mümkün olduğunu düşünürdü, bu ona əzab verirdi.

Boris özünə xanım seçmək vaxtı gələndə, pıçıldayaraq Elenə dedi ki, mən qrafıya Pototskaya ilə oynamaq istəyirəm, o da deyəsən, eyvana çıxmışdır. Boris parket üstündə sürüşə-sürüşə yüyürərək, qapıdan bağa çıxdı, Balaşevlə bərabər eyvana qalxan padşahı görüb dayandı. Padşah Balaşevlə birgə qapıya sən gəlirdi. Boris tələsdə və sanki geri çəkilməyə vaxt tapmadığından ədəblə qapıya sıxılıb başını öydi.

Padşah şəxsiyyəti təhqir olunmuş bir adam kimi həyəcanla bu sözləri deyirdi:

– Müharibə elan etmədən Rusiyaya hücum etmək! Mən ancaq o zaman barışaram ki, mənim torpağımda bircə nəfər də silahlı düşmən qalmasın.

– Borisə elo goldi ki, bu sözləri söyləmək padşahın xoşuna gəlirdi. O, öz fikrini ifadə etmək tərzindən razı qalmışdı, lakin Borisin bu sözləri eşitməsindən narazı idi.

Padşah qaşqabağını tökərək əlavə etdi:

– Heç kəs görək bunu bilməsin! – Boris bu sözün ona aid olduğunu başa düşdü, gözlərini yumaraq azca başını öydi. Padşah yenə də zala girdi və hələ yarım saata qədər də ziyafətdə qaldı.

Fransız qoşunlarının Nəmandan keçməsi xəbərini hamıdan əvvəl Boris bildi, bununla da o, bəzi mötəbər şəxslərə, başqalarından gizli saxlanılan çox şeylərin ona məlum olduğunu göstərmək, bu vasitə ilə də onların nəzərində yüksəlmək imkanını əldə edə bilmişdi.

Fransızların Nemanı keçməsi xəbəri, xüsusilə bir aylıq sonsuz görünən itizardan, nigarançılıqdan sonra, həm də ziyafət məclisində gözlənilməz bir hadisə oldu. Bu xəbər gəlib çatan zaman ilk anda padşah duyduğu həyəcan və həqarət hissinin təsiri altında sonralar məşhur olan bu sözləri demişdi. Bu sözlər onun özünə də xoş gəlmişdi, həm də onun hisslərini bütünlüklə ifadə edirdi. Padşah ziyafətdən evə qayıdandan sonra gecə saat ikidə öz katibi Şişkovun dalınca adam göndərdi və qoşuna əmr, feldmarşal knyaz Saltıkova isə fərman yazmaq buyruğunu verdi. O, rus torpağında birçə nəfər də silahlı fransız qalarsa, barışmayacağını mütləq fərmana qeyd etməyi tələb edirdi.

Ertəsi gün Napoleona belə bir məktub yazılmışdı.

“Monsieur mon frère. J'ai appris hier que malgré la loyauté avec laquelle j'ai maintenu mes engagements envers Votre Majesté, ses troupes ont franchis les frontières de la Russie, et je reçois à l'instant de Pétersbourg une note par laquelle le comte Lauriston, pour cause de cette agression, annonce que Votre Majesté s'est considérée comme en état de guerre avec moi dès le moment où le prince Kourakine a fait la demande de ses passeports. Les motifs sur lesquels le duc de Bassano fondait son refus de les lui délivrer, n'auraient jamais de prétexte à l'agression. En effet, cet ambassadeur n'y a jamais été autorisé comme il l'a déclaré lui-même, et aussitôt que j'en fus informé, je lui ai fait connaître combien je le désapprouvais en lui donnant l'ordre de rester à son poste. Si Votre Majesté n'est pas intentionnée de verser le sang de nos peuples pour un malentendu de ce genre et qu'elle consente à retirer ses troupes du territoire russe, je regarderai ce qui s'est passé comme non avenu, et un accommodement entre nous sera possible. Dans le cas contraire, Votre Majesté, je me verrai forcé de repousser une attaque que rien ne provoquée de ma part. Il dépend encore de Votre Majesté déviter à l'humanité les calamités d'une nouvelle guerre.

Je suis, etc.

*(signé) Alexandre”*¹.

¹ “Padşah, mənim qardaşım! Dünyə mənə xəbər çatdı ki, mən siz olahəzrət imperator qarşısında olan vəzifələrimə sədəqətlə riayət etdiyim halda, sizin qoşunlarınız rus sərhədlərini keçmişdir və mən ancaq indi Peterburqdan nota almışam, notada qraf Loriston bu hücum haqqında mənə məlumat verir ki, knyaz Kuragin öz pasportlarını sizdən tələb etdiyi vaxtdan etibarən siz olahəzrətləri özünüzlə mənə qarşı olan olaqlərlərinizdə ədavətli hesab edirsiniz. →

Padşah iyunun 13-də gecə saat 2-də Balasəvi yanına çağırır, yazdığı məktubu ona oxudu və aparıb şəxsən fransız imperatoruna verməyi əmr etdi. Balasəvi yola salarkən o, yenə də rus torpağında birçə nəfər belə silahlı düşmən qalsa, barışmayacağını təkrar etdi və bu sözləri mütləq Napoleona çatdırmağı əmr etdi. Padşah bu sözləri məktubda yazmamışdı. O, hiss edirdi ki, barışqı üçün sonuncu dəfə söylədiyi bir zamanda bu sözlərin qeyd olunması yaxşı deyil, lakin bu sözləri mütləq Napoleona deməsini Balasəvə əmr etdi.

Balasəv iyunun 13-də gecə bir nəfər şeypürçu və iki nəfər kazak götürüb yola düşdü və səhər açılana yaxın Rıkonti kəndinə, fransızların Nemanın bu tərəfində olan ön qarovul postlarına gəlib çatdı. Fransızların atlı keşikçiləri onu saxladılar.

Əynində tünd qırmızı mundir, başında tükü papaq olan bir fransız qusar kiçik zabiti Balasəvin üstünə çığırdı və onun dayanmasını əmr etdi. Balasəv o saat dayanmadı, yol ilə addım-addım irəliləməkdə davam etdi.

Kiçik zabıt qaşqabağını tökərək və dodaqaltı söylə-söylə atını Balasəvin üstünə sürdü, qılıncını sıyıdırıb, kobudcasına rus generalının üstünə çığıraaraq, dedi: “Karmısan, deyilən sözü eşitmirsənmi?” Balasəv kim olduğunu söylədi. Kiçik zabıt bir əsgəri zabitin yanına göndərdi.

Kiçik zabıt Balasəvə əhəmiyyət vermədən, yoldaşları ilə öz alayının işindən danışmağa başladı, o heç rus generalına baxmırdı da.

Baş hakimiyyətə və özəmətə yaxın olan, üç saat bundan əvvəl padşahla danışan və ümumiyyətlə, öz qulluğunda hörmət və izzətlə qarşılanmağa adət etmiş bu adama burada, rus torpağında göstərilən

→ Hersoq Bassano bu pasportları verməkdən imtina edirkən əsaslandığı səbəblər heç vaxt məni, səfirimin hərəkətlərinin hücumu səbəb olacağını düşünməyə vadar edə bilməz. Doğrudan da, o, özü məlum etdiyi kimi, o, bu barədə mənədən buyuruq almamışdı. Mən bunu eşidən kimi knyaz Kuragina dərhal öz narazılığını bildirdim və ona tapşırılan vəzifəni yenə əvvəlki kimi icra etməyi əmr etdim. Əgər siz olahəzrətləri belə bir anlaşılmazlıq üzündən sizin və bizim təbəələrin qanını tökmək fikrində deyilsiniz və əgər siz öz qoşunlarınızı rus torpağından çıxartmağa razısınızsa, mən bütün baş verən hadisəyə diqqət vermərim və bizim aramızda razılaşma mümkün olar. Əks təqdirdə mən, baş vəzərimə mənim tərəfindən heç bir səbəb olmayan bu hücumu dəf etməyə məcbur olacağam. Siz olahəzrətlərinizin öləndə hələ boşəriyyəti yeni müharibə müsbətlərindən xilas etmək imkanı vardır.

Aleksandr”

belə düşməncəsinə bir münasibət, xüsusilə kobud qüvvə tərəfindən edilən bu hörmətsizlik çox qəribə görünürdü.

Günəş bulud dalından yenidən qalxmağa başlamışdı, hava soyuq idi. Şəh düşmüşdü. Kənddən naxırı yol ilə çölə aparırdılar. Torağaylar çöldə cəvildəşə-cəvildəşə, suda görünən qabarçıqlar kimi, bir-birinin ardınca sıçraşırdılar.

Balaşev ətrafına baxa-baxa, zabitin kənddən gəlməsini gözləyirdi. Onun yanında gələn iki kazak və boruçu arabir fransız qusarlara, fransız qusarları da onlara baxırdılar.

Fransız qusar polkovniki gözəl, kök, boz at üstündə, iki qusarın müşayiətilə kənddən çıxdı, görünür o, yataqdan yenidən durmuşdu. Zabıtda, qusarlarda və onların mindiyi atlarda firavan və şıq bir həyatın ifadəsi vardı.

Bu hələ müharibənin başlanğıcında idi. Ordu hələ, demək olar ki, rəsm-keçid vəziyyətində, sülh vaxtındakı vəziyyətində idi, ancaq geyimlərdə bəzəkli bir hərbiçilik, döyüşkənlik, qoşun içərisində həmişə müharibənin başlanğıcında olan sevinc və zərklik, təşəbbüs-karlıq görünürdü.

Fransız polkovniki əsnəməsinə güclə saxlayırdı, lakin o, nəzakətli idi, görünür, Balaşevin gəlməsinin önəmiyyətini başa düşürdü. O, Balaşevi öz əsgərlərinin yanından kənara apardı və dedi ki, sizin imperatora təqdim olunmaq arzunuz yəqin ki, dərhal yerinə yetiriləcəkdir, çünki mənim bildiyimə görə, imperatorun mənzili uzaqda deyil.

Onlar fransız qusarlarının öz atlarını bağladığıları yerin yaxınlığından və öz polkovniklərinə təzim edən, rus mundirinə isə maraqla baxan keşikçilərin və əsgərlərin yanından, Rıkontı kəndindən keçib, kəndin o biri başına çıxdılar. Polkovnikin dediyinə görə, iki kilometrlikdə diviziya rəisi vardı, o, Balaşevi qəbul edib lazımı yerə aparacaqdı.

Günəş artıq qalxmışdı, tər yaşıllıq üzünə düşən günəş işığı fərhəle parıldaırdı.

Onlar aşxana yanından keçib, təpəyə qalxan kimi, təpənin o üzündən bir dəstə atlı göründü. Onların qabağınca yəhər-yüyəni günəşin işığında parıldaıyan, qara at üstündə uca boylu bir adam gəlirdi. Onun başında lələkli şlyapa, əynində qırmızı mantiya vardı. Qara, qıvrım saçları çiyinlərinə tökülmüşdü, at minən fransızlar kimi o da uzun qıclarını qabağa vermişdi. O, atını Balaşevə sarı çapdı, onun lələkləri havada titrəyir, üstündəki qaş-daşı, zər baftaları parlaq iyun günəşi altında ışıldaırdı.

Qolunda bilərziklər, şlyapasında lələklər, boynunda hamayillər, üstündə zorli bozoklər olan, sifətinə tontənəli bir ifadə verən bu atlı Balaşevə çatmağa iki at boyu qalmış, fransız polkovniki Yulner hörmətlə piçıldayaraq dedi, "*Le roi de Naples*"¹.

Doğrudan da o, indi Neapol kralı adlanan Mürat idi. Niyə ona Neapol kralı deyirdilər? Bu heç də məlum deyildi. O, özü də Neapol kralı olduğuna inanırdı, ona görə də özünü övvəlki vaxtlara görə daha tox tutur, sifətinə daha artıq tontənəli ifadə verirdi. O, həqiqətən, Neapol kralı olduğuna o qədər əmin idi ki, hətta Neapoldan çıxandan bir gün övvəl arvadı ilə küçədə gözərkən bir neçə italyalı: "*Viva lire!*"² – deyər çığırdıqda, dərddli-dərddli gülümsəyərək dönüb arvadına demişdi: "*Les malheureux, ils ne savent pas que je les quitte demain!*"³.

O, Neapol kralı olduğuna inansa da, tərək etdiyi təbəələrinin kədərilməsinə təəssüf etsə də, son vaxtlarda, ona yenidən hərbi qulığa girmək əmr ediləndən, xüsusilə Dansiqdə Napoleonla olan görüşündən və şövkətli qayıını ona "*je vous ai fait Roi pour regner à ma manière, mais pas à la v'otre*"⁴ sözlərini deyəndən sonra bələd olduğu işə fərhəle girişdi. Yeyib bəslənmiş, lakin piylənmiş bir at kimi özünü yüyəndə hiss edərək, qoşulduğu arabanın dişlələri arasında oynadı, indi o, bacardığı qədər əlvən və qiymətli şeylərlə bəzənərək, şən və məmnun halda, heç özü də hara getdiyini və nə üçün getdiyini bilmədən, atını Polşa yolları ilə çapırdı.

Rus generalını görüb, uzun, qıvrım saçlı başını kralşayağı, tontənə ilə geri atdı və sualedici bir nəzərlə fransız polkovnikinə baxdı, polkovnik əlahəzrət krala Balaşevin kim olduğunu hörmətlə söylədi, lakin o, Balaşev sözünü düzgün tələffüz edə bilmirdi.

Kral dedi:

– De Bal-macheve! (o, öz qətiyyəti ilə polkovnikin çəkdiyi çətinliyə üstün gəldi). Sonra krallara məxsus lütfkar bir hərəkətlə əlavə etdi: – *charmede faire votre connaissance général!*⁵

Kral ucadan və tez-tez danışmağa başlayan kimi bütün krallıq məziyyəti dərhal onu tərək etdi. O, heç özü də hiss etmədən, özünə xas

¹ Neapol kralı

² Yaşasın kral!

³ Bəd xəbər bilmirlər ki, sabah mən onları tərək edəcəyəm.

⁴ Mən sizi ona görə kral etdim ki, siz özünüz istədiyiniz kimi deyil, mən istəyən kimi padşahlıq edəsiniz.

⁵ Balaşev! Sizinlə tanış olmaq çox xoşdur, general.

olan bir ürak açıqlığı ilə danışmağa başladı. Əlini Balashev atının süysününə qoyaraq, tanış bir adam kimi dedi:

— *Eh bien, général, tout est à la guerre, à ce qu'il paraît*¹. — Sanki o, haqqında mühakimə yürüdə bilmədiyi bir hadisənin baş verməsinə təəssüf edirdi.

Balashev:

— Sire, — dedi, — *L'Empereur mon maître ne désire point la guerre, et comme Votre Majesté le voit*². — *Yotre Majesté*³ titulu Mürat üçün hələ təzə idi. Balashev bunu nəzərdə tutaraq, saxta bir həyəcanla bu sözü təkrar edirdi.

Monsieur de Balachoffa qulaq asdıqca Müratın üzündə razılıq hissinin axmaqcasına bir ifadəsi görünürdü. Lakin *royauté oblige*⁴. Mürat bir kral və bir müttəfiq kimi, Aleksandrın göndərdiyi elçi ilə dövlət işləri haqqında danışmaq zərurətini duyurdu. Atıdan düşüb, Balashev qoluna girdi, onu hörmətlə durub gözləyən öz məiyyətindən bir neçə addım kənara apardı, onunla danışa-danışa var-göl etməyə başladı, o, əhəmiyyətli şeylərdən danışmağa çalışırdı. O dedi ki, qoşunu Prusiyadan çıxartmaq tələbi imperator Napoleonu təhqir etmişdir. Bu tələb hamıya məlum olduqda və bununla bütün Fransanın ləyaqəti təhqir edildikdə, imperator özünü xüsusilə təhqir olunmuş hesab etmişdir. Balashev dedi ki, bu tələbdə heç bir təhqiredici şey yoxdur, çünki... Mürat onun sözünü kəsdi və gözlənilmədən belə bir sual verdi:

— Demək, siz bu işlərin təqsirini imperator Aleksandrda görmürsünüz? — Bunu deyərkən onun üzündə axmaqcasına bir təbəssüm göründü.

Balashev müharibənin başlanmasına həqiqətən Napoleonun bəis olduğunu izah etmək istədi, lakin Mürat yenə onun sözünü kəsdi:

— *Eh, mon cher général, je désire de tout mon cœur que les Empereurs s'arrangent entre eux, et que la guerre commencée malgré moi se termine le plus tôt possible*⁵.

¹ Bəli, general, işdən belə görünür ki, deyəsən, müharibə olacaq.

² Hökmdar, rus imperatoru bunu istəmir, necə ki, siz əlahəzrətləri özünüzdə görürsünüz.

³ Əlahəzrət

⁴ Kral adı daşıyanın öz vəzifələri vardır.

⁵ Ah, lütfkar general, mən bütün qəlbimlə arzu edirəm ki, imperatorlar işi öz aralarında qurtarsınlar və mənim iradəmə xilafına başlanan bu müharibə mümkün qədər tez qurtarsın.

Bu sözləri o, ağaları arasında dava-dalaş olmasına baxmayaraq öz aralarında yaxşı dost qalmağı arzu edən bir xidmətçi kimi demişdi. Bu sözdən sonra Mürat böyük knyaz haqqında, onun səhhəti barəsində suallar verməyə başladı, eyni zamanda Neapolda onunla bir yerdə keçirdiyi əyləncəli, xoş günləri xatırladı. Sonra o, sanki birdən öz kralıq ləyaqətini xatırlayaraq, təntənəli bir halda şəxsləşdi, tac qoymaq mərasimində olduğu kimi bir vəziyyət aldı və sağ əlini yelləyərək dedi:

— *Je ne vous retiens plus général; je souhaite le succès de votre mission*¹. — O, üstü işləməli qırmızı mantıyasını və şlyapasındakı lələkləri yelləyə-yelləyə, üstündəki qaş-daşları, qızılları parıldaya-parıldaya, hörmətlə onu gözləyən məiyyətinə sarı getdi.

Balashev yoluna davam etdi, o, Müratın sözünü nəzərdə tutaraq, tezliklə Napoleonla təqdim ediləcəyini güman edirdi. Lakin Napoleonla tezliklə görüşmək əvəzində Davunun piyada korpusunun keşikçiləri onu yenə də o biri kənddə, birinci xətdə olduğu kimi saxladılar. Korpus komandirinin adyutantu çağırıldı və o, Balashevi marşal Davunun dayandığı kəndə apardı.

V

Davu imperator Napoleonun Arakçeyevi idi, ancaq Arakçeyev kimi qorxaq deyildi, Arakçeyev kimi o da düzgün və rəhmsiz, öz sədaqətini ancaq göstərdiyi rəhmsizliklə ifadə edə bilən bir adam idi.

Təbiətin orqanizminə canavarlar nə qədər lazımdırsa, belə adamlar da dövlət mexanizminə o qədər lazımdır. Məhz buna görə bu adamların hökumət başçılarına yaxın olmaları, onlarla bir yerdə durub oturmaları nə qədər uyğunsuz bir şey kimi görünə də, onların varlığı həmişə bir gerçəklikdir, onlar həmişə meydana çıxır və öz mövqelərində möhkəm dayanırlar. Arakçeyev kimi rəhmsiz, öz əli ilə qrenadyorların bıqlarını dartıb qoparan, eyni zamanda əsəblərinin zəifliyi üzündən təhlükəyə tab gətirə bilməyən, təhsilsiz, saray zümərəsinə mənsub olmayan bir adamın Aleksandr kimi nəcib və incə xarakterli bir alicənab padşahın yanında belə bir qüvvətə malik olaraq xidmət etməsini ancaq bununla izah etmək olar.

Balashev gəlib marşal Davunu bir kəndli həyətinin mərayində tapdı. O, balaca bir çəllək üstündə oturmuşdu, yazı işləri ilə məşğul idi

¹ Mən sizi daha saxlamıram, general, sizin elçiliyinizə uğurlar arzu edirəm.

(haqq-hesab kağızlarını yoxlayırdı). Adyutant onun yanında durmuşdu. Kənddə bundan yaxşı bir ev tapmaq olardı, lakin marşal Davu tutqun və qaşqabaqlı olmaqla özünü haqlı hesab etmək üçün qəsdən özlərini çox ağır şəraitə salan adamlardan idi. Bu məqsədlə də onlar həmişə tələsir və bərk məşğul olurlar. İndi Davunun üzündə belə bir ifadə oxunurdu: "Burada heç insan həyatının xoşbəxt cəhətindən düşünmək olarmı. Özünüz görürsünüz ki, mən çirkli bir anbarda çəllək üstə oturub işləyirəm". Bu adamların duyduğu başlıca zövq və tələb canlı, şən bir həyat görəndə öz tutqun, mükəddər və inadlı fəaliyyətlərini bu həyatın üzünə çırpmaqla ibarətdir. Balaşevi onun yanına gətirəndə Davu da belə bir zövq duydu. Rus generalı içəri girəndə o, öz işi ilə daha ciddi məşğul oldu. Balaşevin üzündə gözəl səhərin və Müratla etdiyi söhbətin təsirilə canlı, şən bir ifadə vardı. Davu cənabın üstündən onun bu canlı və şən üzünə baxaraq yerindən qalxmıdı, hətta heç qımıldanmadı da, qaş-qabağını çox bərk töküb, kinli-kinli gülümsədi.

Bələ qəbul olunmaq Balaşevə çox pis təsir bağışladı. Davu onun üzündə bu təsirin ifadəsini görüb, başını qaldırdı və soyuq bir tərzdə ona nə lazım olduğunu soruşdu.

Balaşev elə zənn edirdi ki, Davu onun imperator Aleksandrın general-adyutanti olduğunu və hətta Napoleonun yanına onun tərəfindən nümayəndə göndərildiyini bilmir və ancaq buna görə onu belə qəbul edir, bunu nəzərə alaraq o, tez kim olduğunu və nə məqsədlə gəldiyini söylədi. Davu Balaşevin söylədiyinə qulaq asıb, daha da sərt və kobud oldu.

– Bəs sizin zərfiniz hansı? – dedi. *Donnez-le moi, je l'enverrai à L'Empereur*¹.

Balaşev dedi ki, zərfi şəxsən Napoleonun özünə vermək əmr olunmuşdur.

Davu:

– Sizin imperatorun əmri sizin orduda icra olunur, – dedi, – burada isə sizə nə deyilirsə, onu etməlisiniz.

Sanki rus generalının kobud qüvvədən asılı olduğunu daha artıq hiss etdirmək üçün Davu adyutanti növbətçi dalınca göndərdi.

Balaşev padşahın məktubu olan zərfi çıxarıb, stolun üstünə qoydu (bu stol iki çəllək üstə qoyulmuş, həcəmələri görünən bir qapıdan ibarət idi). Davu zərfi götürüb, üstündəki yazını oxudu.

¹ Verin mənə, mən onu imperatora göndərəm.

Balaşev:

– Siz mono hörmət etməyö, ya etməyö tamamilə haqlısınız, – dedi, – lakin icazə verin sizin nəzərinizə çatdırım ki, mən əlahəzrətin general-adyutanti adını daşımaq şərəfinə nailəm...

Davu dinməz-söyləməz ona baxdı, Balaşevin üzündə görünən həyəcan və təşviş görünür ona həzz verdi:

– Sizə nə lazımsa ediləcək, – deyib, zərfi cibinə qoydu, mərkədən çıxdı.

Bir doqquzodən sonra marşalın adyutanti cənab de-Kastre gəlib, Balaşevi apardı. onun üçün ayrı bir mənzil hazırlanmışdı.

Balaşev həmin gün mərkədə, marşalla bir yerdə, çəlləklər üstünə qoyulmuş taxtada nahar elədi.

Ertəsi gün Davu səhər tezdən yola düşdü, getməzdən əvvəl Balaşevi yanına çağıraraq, zəhmli bir ifadə ilə ondan xahiş etdi ki, burada qalsın, yüklərin aparılmasına əmr verilsə, yüklərlə bir yerdə hərəkət etsin, cənab de-Kastredən başqa heç kəsə danışmasın.

Balaşevi dörd gündən sonra marşalın yükləri və bütün ətrafı tutan fransız qoşunları ilə birlikdə, yolda bir neçə yerdə dayandıqdan sonra Vilnoya, dörd gün bundan əvvəl çıxdığı şəhər qarovlxanasına gətirildilər. Vilnonu indi fransızlar tutmuşdular. Bu dörd gündə o, tək qalıb darıxmışdı, hakimiyyət altında olması və heç dərəcəsinə endirilməsi ona çox ağır təsir etmişdi, xüsusilə bir neçə gün əvvəl özəmətli bir mühitdə olduğu üçün bu ona daha artıq ağır gəlirdi.

Ertəsi gün imperatorun kamergeri *monsieur de Turenne*¹ Balaşevin yanına gəldi və imperator Napoleonun onu qəbul etmək istədiyini bildirdi.

Balaşevi gətirdikləri evin qabağında dörd gün əvvəl Preobrajensk alayının keşikçiləri dururdu, indi isə orada tüklü papaq qoymuş, köy mundirli, yaxası açıq iki fransız qrenadyoru, qusar və ulanlardan ibarət mühafizə dəstəsi, Napoleonun məişəti olan adyutantlar, pəhləvənlər, general, bir də onun məmlükü² Rustam dayanmışdı. Eyvanın yanında bir minik atı vardı, Napoleonun məişəti bu atın höndəvərində durub, imperatorun bayıra çıxmasını gözləyirdi. Napoleon Balaşevi Vilnoda, Aleksandrın onu göndərdiyi həmin evdə qəbul etmişdi.

¹ Qraf Türen

² Misir sultanlarının türk və qafqazlı qullardan təşkil etdikləri şəxsi qvardiyalarında olan əsgər. Misir səfəri zamanı Napoleonun şəxsi mühafizəsində olan atlı

Saray tənənə və dəbdəbəsinə adət etdiyinə baxmayaraq, Napoleonun sarayındakı zinət və ehtişamı Balaşevi heyrotə saldı.

Qraf Türen onu böyük bir qəbul otağına apardı, burada çoxlu general, kamerger və polyak zadəganları oturub, Napoleonu gözləyirdi. Balaşev bu polyak zadəganlarının çoxunu rus imperatorunun sarayında görmüşdü. Türen dedi ki, Napoleon rus generalını göziyyə çıxandan əvvəl qəbul edəcəkdir.

Balaşev bir neçə dəqiqə gözlədikdən sonra kamerger qəbul otağına gəldi, nəzakətlə Balaşevə təzim edərək, onu Napoleonun yanına dəvət etdi.

Balaşev onun ardınca gedərək, kiçik bir qəbul otağına girdi. Bu otağın bir qapısı kabinetə açılırdı, Rusiya imperatoru Balaşevi həmin bu kabinetdən yola salmışdı. Balaşev bir-iki dəqiqə dayanıb gözlədi. Qapı dalından ayaq səsləri eşidildi, kim isə tələsə-tələsə gəlirdi. Qapının hər iki tayı tez açıldı, səs-səmir kəsildi. Kabinetdən gələn başqa bir adamın möhkəm, qəti addım səsləri eşidildi: bu gələn Napoleon idi. At ilə göziyyə çıxmaq tualetini o, təzəcə qurtarmışdı. Onun əynində beli açıq göy mundir, girdə qarnının üstünü örtən ağ jilet, ayağında ağ sığın dərisindən dar şalvar və botfor¹ vardı. Şalvar onun gödək qıçlarına və kök budlarına yapışmış kimi görünürdü. Qısa saçları, görünür, təzəcə daranmışdı, lakin saçının bir çəngəsi geniş alının ortasına tərəf yenmişdi. Ağ, ətli boynu mundirinin qara boyunluğundan kəskin bir şəkildə seçilirdi. Ondən odekolon qoxusu gəlirdi. Onun yaşına görə cavan görünən dolu üzündə, azacıq qabağa çıxan çənəsində lütfkar və əzəmətli imperator salamının ifadəsi vardı.

O, başını bir az geri ataraq gəlirdi və hər addımını atdıqda bədəni azca titrəyirdi. Onun kök, gödək bədənində, enli, dolu çiynlərində, qeyri-ixtiyari olaraq qabağa verilmiş qarnında və döşündə naz-nemət içində yaşayan qırx yaşlı adamın qəşəng və zəhmli bir görkəmi vardı. Bir də ki, bu gün kefinin çox kök olduğu görünürdü.

Balaşevin iqiqat olub hörmətlə təzim etməsinə o, başının yüngülcə bir hərəkətilə cavab verib yaxınlaşdı, o saat da hər dəqiqəsinin qədrini bilən, deyəcəyi sözləri əvvəlcədən fikirləşməyi, hazırlamağı özünə layiq görməyən, həmişə də yaxşı danışacağına və lazımı şeyləri söyləyəcəyinə əmin olan bir adam kimi danışmağa başladı.

– Salam, general! Mən imperator Aleksandrın məktubunu aldım və sizi görməyimə çox şadam. – O, iri gözlərlə Balaşevə və elə o saat da ondan yan tərəfə baxdı.

Aydınca görünürdü ki, Balaşevin şəxsiyyəti onu heç də maraqlandırmır. Məlum olurdu ki, ancaq onun qəlbində olan şeylər onu maraqlandırır. Onun qəlbindən xaricdə olan şeylərin onun üçün əhəmiyyəti yox idi, çünki o, elə zənn edirdi ki, dünyada olan hər şey ancaq onun iradəsindən asılıdır.

– Mən müharibə etməyi istəmirdim və istəmirəm də. Mən indi də (indi sözünü o, xüsusilə qeyd etdi) sizin mənə verə biləcəyiniz bütün izahatı qəbul etməyə hazıram. – O, rus hökumətindən narazı olmasının səbəblərini aydın və qısa surətdə deməyə başladı.

Fransız imperatoru sakit, mülayim və dostcasına bir ifadə ilə danışdı, ona görə Balaşev möhkəm surətdə əmin idi ki, o, sülh istəyir və danışığa başlamaq niyyətindədir.

Napoleon öz sözünü qurtarıb, sualedici bir nəzərlə rus elçisinə baxdı. Bu zaman Balaşev çoxdan hazırlamış olduğu sözünü demək istədi.

– *Sire! L'Empereur mon maître!*¹ – deyərək sözə başladı, lakin imperatorun baxışları onu çaşdırdı. Napoleon Balaşevin mundirinə və qılıncına baxaraq, güclü seziləcək bir halda gülümsədi, bu gülüşü ilə sanki o: “Siz karıxmısınız, özünüzü ələ alın” deyirdi. Balaşev özünü ələ alıb, sözünə davam etdi. Dedi ki, imperator Aleksandr Kuraginın öz pasportlarını geri istəməsinə müharibə üçün ciddi bir səbəb hesab etmir; Kuragin bu işi padşahın razılığı olmadan, özbaşına etmişdir. İmperator Aleksandr müharibə istəmir, İngiltərə ilə də Rusiyanın heç bir əlaqəsi yoxdur.

Napoleon:

– Hələ yoxdur, – deyərək əlavə etdi və hissə qapılmaqdan qorxaraq qaş-qabağını tökdü, başını yüngülcə tərpədənək Balaşevə işarə etdi ki, o, sözünə davam edə bilər.

Balaşev ömr edilən sözlərin hamısını söylədikdən sonra dedi ki, imperator Aleksandr sülhü arzu edir, ancaq danışığı bu şert ilə başlar ki... Balaşev bu yerdə özünü itirdi: o, imperator Aleksandrın Napoleona yazdığı məktubda qeyd etmədiyi, lakin Saltıkova göndərilən fərmana mütləq yazılmasını və şifahi olaraq Napoleona söylənilmə-

¹ Ağzıqın uzunboğaz çəkme

¹ Əlahəzret! İmperator, padşahım

sini ömr etdiyi sözləri xatırladı: "Rus torpağında birçə nəfər belə silahlı düşmən qalsa..." deyə başlanan bu sözlər Balaşevin yadında idi, lakin hansı müəkkəb bir hiss isə bunu söyləməyə qoymadı. Bu sözləri demək istəşə də, deyə bilmədi. Özünü itirərək ancaq bunu dedi: – Bu şərtlə ki, fransız qoşunları Nemanın o biri tayına geri çəkilsin.

Bu son sözləri deyərək Balaşevin özünü itirdiyini Napoleon gördü, onun üzündəki ifadə dəyişdi, sol ayağının baldırını titrətməyə başladı. Yerindən tərpənmədən əvvəlkindən uca bir səslə, həm də daha tez-tez danışmağa başladı. Balaşev bu zaman bir neçə dəfə gözələrini aşağı dikdi və Napoleonun sol çində baldırının titrədiyini qeyri-ixtiyari müşahidə etdi; o, səsinə ucaldıqca baldır daha bərk titrəyirdi.

– Mən sülhü imperator Aleksandrın az istəmirəm, – dedi. – O, mən deyiləmmi ki, sülh üçün on səkkiz aydır ölmədən gələn hər şeyi edirəm? On səkkiz aydır ki, mən izahat gözləyirəm. – Sonra o, qas-qabağını tökrək, balaca, ağ, kök əli ilə sualedici bir hərəkət edib dedi: – Bəs danışığa başlamaq üçün məndən nə tələb olunur?

– Qoşunların Nemandan o taya çəkilməsi, imperator.

Napoleon:

– Nemanın o tayına? – deyə soruşdu. – Demək, indi siz bizim Nemanın o tayına çəkilməyinizi istəyirsiniz, ancaq Nemanın o tayına? – deyə Napoleon düz Balaşevə baxaraq təkrar etdi.

Balaşev hörmətlə başını aşağı dikdi.

Dörd ay bundan əvvəl onların Pomeraniyadan geri çəkilmələri tələb olunurdu, indi isə ancaq Nemandan geri çəkilmələrini tələb edirdilər. Napoleon cəld döndü və otaqda gəzinməyə başladı.

– Siz deyirsiniz ki, danışığa başlamaq üçün məndən Nemanın o tayına geri çəkilmək tələb olunur. İki ay bundan əvvəl məndən eynilə bu cür Oder və Vislanın o tayına geri çəkilməyi tələb edirdilər, buna baxmayaraq, siz danışığa başlamağa razısınız.

Napoleon sükut içində otağın bir küncündən o biri küncünə gedib, yenə də Balaşevin qabağında dayandı. Onun ciddiyyət və sərtlik ifadə edən üzü sanki daşa dönmüşdü, sol ayağı da əvvəlkindən daha bərk titrəyirdi. Bəzi hallarda sol ayağının baldırının titrədiyini Napoleon özü də bilirdi. Bu barədə sonralar o, belə demişdi: "*La vibration de mon mollet gauche est un grand cécifâ cheç moi!*".

Napoleon heç özü də gözləmədən az qala çıxıraraq, ucadan dedi:

¹ Mənim sol baldırının titrəməsi böyük bir işarədir.

– Oder və Visladan çıxmaq kimi təklifləri Badenli şahzadəyə demək olar, mənə yox! Siz mənə Peterburqu və Moskvanı versəydiniz də, mən bu şərtləri qəbul etməzdim. Siz deyirsiniz ki, bu müharibəni mən başladım? Orduya ilk əvvəl gələn kim oldu? İmperator Aleksandr, mən yox. Siz mənə o zaman danışığa başlamağı təklif edirsiniz ki, mən milyonlar xərcləmişəm, siz İngiltərə ilə müttəfiqsiniz və sizin vəziyyətiniz pisdır, siz belə bir zamanda mənə danışığa başlamağı təklif edirsiniz! Sizin İngiltərə ilə müttəfiq olmanızda məqsəd nədir? Bu ittifaq sizə nə verdi? – Napoleon tələs-tələsə danışdı. Aydın görünürdü ki, o, öz sözünü başqa bir istiqamətə yönəltməyə başlayır, bu sözləri o, sülhü və sülhün mümkün olmasını müzakirə etmək üçün deyil, ancaq özünün haqlı olduğunu, həm də öz qüvvəsini göstərmək, Aleksandrın isə haqsız olduğunu və səhvlərini sübut etmək üçün söyləyir.

Görünür, o, nitqinin başlanğıc hissəsində öz vəziyyətinin əlverişli olduğunu, buna baxmayaraq, yenə də danışığa başlamaq təklifini qəbul etdiyini bildirmək istəyirdi. Lakin o, sözünü davam etdirdi, danışdıqca da nitqini getdikcə daha az idarə edə bilirdi.

İndi onun danışmaqda məqsədi ancaq özünü yüksəltmək, Aleksandrı isə təhqir etmək idi, amma görüşün başlanğıcında o heç də belə bir fikirdə deyildi.

– Deyirlər ki, siz türklərlə sülh bağlayıbsınız?

Balaşev başını endirməklə bunu təsdiq etdi və:

– Sülh bağlanmışdır, – deyə sözə başladı, lakin Napoleon ona danışmağa imkan vermədi. Görünür, ona ancaq onun özünün danışması lazım idi və o, ərköyün adamlar kimi özünü saxlaya bilməyərək, yenə də acıqlı-acıqlı danışmağa başladı.

– Bəli, mən bilirəm, siz Moldovanı və Valaxiyanı almadan türklərlə sülh bağlayıbsınız. Amma mən sizin padşaha Finlandiyanı verdiyim kimi bu əyalətləri də verərdim. Bəli, mən imperator Aleksandra Moldovanı və Valaxiyanı vəd etmişdim, verəcəkdim də, amma indi o, daha bu gözəl əyalətlərə sahib ola bilməyəcək. Lakin o, bu əyalətləri öz imperiyasına birləşdirib, Rusiyanı Botnik körfəzindən Dunay mənsəbinədək genişləndirə bilirdi. Böyük Yekaterina özü bundan böyük bir iş görə bilməzdi. – Napoleon otaqda gəzinə-gəzinə və get-gedə qızıqaraq, Tilzində Aleksandrın özünə söylədiyi sözləri az qala eynilə təkrar edirdi. – *Tout cela il l'aurait dû à mon amitié. Ah! Que! Beau règne, quel beau règne!* – sözlərini o, bir neçə dəfə təkrar etdi,

sonra dayanıb, cibindən qızıl burunotu qabını çıxartdı və buruyotu-dan ehtirasla burnuna çəkdi.

– *Quel beau règne aurait pu être celui de l'empereur Alexandre!*¹

Napoleon təəssüflə Balashevə baxdı; Balashev bu vaxt nə isə söyləmək istəyirdi ki, Napoleon yenə də tez onun sözünü kəsdi və təəc-cüblə çiyinlərini sıxaraq dedi:

– Hansı arzu etdiyi və atardığı şeyi o, mənim dostluğumda tapa bilməzdi?.. Lakin o, mənim düşmənlərimi öz ətrafına yığmağı münasib gördü. O, Şteynləri, Armfeldtləri, Beniqlenləri, Vintsinherodeləri öz yanına çağırırdı. Bunlar kimdir? Şteyn – öz vətənindən qovulmuş bir xain, Armfeldt – əxlaqsız və intriqaçı, Vintsinherode – qaçmış Fransa təbəəsi, Beniqlen isə o birilərdən azca artıq hərbçidir, lakin qabiliyyətsiz adamdır. O, 1807-ci ildə heç bir şey edə bilmədi, o, imperator Aleksandrda dəhşətli xatirələr oyatmalı idi... – Napoleon ardı-arası kəsilmədən ağlına gələn fikirlərini söz ilə ifadə etməyə özünü güclə yetirirdi, bu fikirlər onun haqlı olduğunu, yaxud onun qüvvəsini göstərirdi (onun başa düşdüyünə görə, bunların hər ikisi eyni şey idi). – Onlar qabiliyyətli olsaydılar, heç olmasa istifadə edilməyə yaradılar, lakin bu da onlarda yoxdur, onlar nə müharibəyə yaraya, nə də sülhə! Deyirlər ki, Barklay onların hamısından çalışqandır, lakin onun bu ilk hərəkətlərini nəzərə alaraq, mən bunu deməzdim. Axı onlar – bütün o saray adamları nə edirlər?! Pful təklif edir, Armfeldt mübahisə edir, Beniqlen ölçüb-biçir, Barklay isə iş görməli ikən nə qorara gələcəyini bilmir, vaxt da keçib gedir. Təkcə Baqration hərbi adamdır. O, axmağın biridir, lakin təcrübəsi var, məsələni gözəyari təyin edə bilir, özü də cəsarətlidir... Bu yaramaz dəstə içərisində sizin cavan padşahınızın oynadığı rol nədir? Onlar onu rüsvay edir, bütün baş verən hadisələrin məsuliyyətini onun üstünə yığırlar. *Un souverain ne doit être à l'armée que quand il est général*². – Görünür, bu sözü o, meydan oxumaq məqsədilə, uzaqdan da olsa, Aleksandrın üzünə cırpırdı. Napoleon bilirdi ki, imperator Aleksandr sərkərdə olmağı çox istəyir.

– Müharibə bir həftədir ki, başlanmışdır, siz heç Vilnonu müdafiə edə bilmədiniz. Sizi iki hissəyə bölüb, Polşa əyalətindən qovmuşlar. Sizin ordunuzda narazılıq var.

¹ Bunların hamısını o, mənim dostluğum sayəsində oldu edə bilirdi. Ah, imperator Aleksandrın padşahlığı nə gözəl bir padşahlıq ola bilirdi! Ah, necə gözəl bir padşahlıq olardı!

² Padşah ancaq sərkərdə ikən orduda olmalıdır.

Balashev ona söylənilən sözləri yadında saxlamağa güclə macal tapır və bu söz axınını güclə dörk edirdi.

– Əksinə, əlahəzrət, bizim qoşunlarda böyük bir ruh yüksəkliyi var...

Napoleon onun sözünü kəsdi:

– Mən hamısını bilərəm, mən hamısını bilərəm, öz batalyonlarımın sayını bildiyim kimi, sizin də batalyonların sayını eynilə bu cür düzgün bilərəm. Sizin heç 200 min qoşununuz da yoxdur, mənim qoşunum isə sizinkindən üç dəfə artıqdır. Sizə namusla söz verirəm, – Napoleon bu namusla verilən sözün heç bir əhəmiyyəti olmadığını unudurdu, – bəli, sizə *ma parole d'honneur que j'ai cinq cent trente mille hommes de ce côté de la Vistule*¹. Türklərdən sizə kömək olmaz, onlar heç bir şeyə yaramırlar, bunu da sizinlə etdikləri barışıqla sübut edə bilər. İsveçlərə gəlincə, qəzavü-qədr əzəldən belə təyin etmişdir ki, onları görək dəli krallar idarə etsinlər. Onların kralı dəli idi, onlar onu dəyişib, Bernadotu götürdülər, o da dərhal dəli oldu, ona görə ki, ancaq dəli bir isveçli Rusiya ilə ittifaq bağlaya bilərdi. – Napoleon açıqlı-acıqlı gülümsəyib, yenə də burunotu qabını burnuna apardı.

Napoleonun hər bir cümləsinə Balashev etiraz etmək istəyirdi və etiraz etməyə sözü də var idi. Daim nə isə demək istəyən bir adam kimi hərəkətlər edirdi, lakin Napoleon onun sözünü kəsirdi. İsveçlərin dəli olması məsələsi haqqında Balashev demək istəyirdi ki, Rusiya İsveçin tərəfində dayandığı zaman İsveç toxunulmaz bir adaya çevrilir, lakin Napoleon onun səsinə kəsmək üçün hiddətlə çığırdı. Napoleon elə bir acıqlı vəziyyətdə idi ki, o, görək durmadan danışaydı, yalnız ona görə danışaydı ki, haqlı olduğunu öz-özünə sübut edəydi. Balashev get-gedə özünü dözülməz bir vəziyyətdə hiss edirdi. O, bir elçi kimi öz ləyaqətini endirməkdən qorxur və etiraz etmək zərurətini duyurdu, lakin bir adam kimi, Napoleonun heç bir səbəb olmadan özünü unudaraq tutulduğu hiddəti qarşısında mənavi cəhətdən sıxılırdı. O bilirdi ki, Napoleonun indi söylədiyi sözlərin heç bir əhəmiyyəti yoxdur, özünə gələndən sonra o, özü bundan utanacaq. Balashev gözələrini aşağı dikərək durmuşdu, o, Napoleonun hərəkət edən yoğun qıclarına baxır və onunla göz-gözü gəlməkdən çəkinirdi.

Napoleon deyirdi:

– Sizin o müttəfiqlərin mənim üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur! Mənim müttəfiqim polyaklardır. Onlar 80 mindir, onlar aslan kimi vuruşurlar. Onlar 200 min olacaqlar.

¹ Bildirirəm ki, Vislanın bu üzündə mənim 530 min adamım var...

Yəqin ki, Napoleon açıq-aydın bir yalan söylədiyindən daha artıq açıqlanaraq və Balaşevin yenə də müti halda, sakit qabağında durduğunu görürək sət geri döndü, Balaşevin lap özünə yaxınlaşdı, hər iki əli ilə cəld və qəti hərəkətlər edə-edə çıxırır dedi:

– Bunu yaxşı bilin ki, əgər siz Prussiyanı mənə qarşı qaldırırsınız, mən onu Avropa xəritəsindən yox edərim! – Hirsindən onun rəngi ağarmış, üzü eybəcərlemişdi, danışdıqca da qəti hərəkətlə bir əlini o biri əlinə vururdu. – Bəli, mən sizi Dvin çayının, Dneprin o tayına ataram, Avropanın korluğu və cinayətkarlığı nəticəsində dağılmasına imkan verdiyi səddi yenə də sizə qarşı bərpə edərim. Bəli, sizin başınıza bu iş gələcək, məndən uzaqlaşmaqla sizin udduğunuz bu oldu!

– Bu sözləri deyib, yoğun çiyinləri əsəbi halda titrəyə-titrəyə otaqda bir neçə dəfə o baş-bu başa getdi. Burunotu qabını jiletinin cibinə qoyub, yenə də çıxartdı, bir neçə dəfə burnuna tutdu, sonra Balaşevin qabağında dayandı. Dinməz-söyləməz, istehza ilə düz Balaşevin gözlərinin içinə baxdı və sonra yavaşca dedi: “*cependant quel beau règne aurait pu avoir votre maître!*”¹

Balaşev etiraz etmək zərurətini duyaraq dedi ki, Rusiya öz işlərini belə bir ağır vəziyyətdə təsəvvür etmir. Napoleon susaraq Balaşevə istehza ilə baxmaqda davam edirdi və görünür, onun sözünü heç dinləməirdi. Balaşev dedi ki, Rusiyada müharibədən gözəl nəticələr gözləyirlər. Napoleon mərhəmətli bir ifadə ilə başını tərpətdi, sanki bununla o deyirdi: “Bilirəm, bunu sizin vəzifəniz söyləyir, lakin siz özünüz buna inanmırsınız, siz mən deyənə inanırsınız”.

Balaşev sözünü qurtarırkən Napoleon yenə də burunotu qabını çıxartdı, burunotunu qoxuladı və bir işarə olaraq ayağını iki dəfə yerə vurdu. Qapı açıldı, ehtiramla belini бүкən kamergər imperatora şlyapasını və elcəyini, bir ayrısı da sizə yaylığını verdi. Napoleon onlara baxmadan Balaşevə döndü və şlyapanı kamergərdən alaraq dedi:

– Mənim adımdan imperator Aleksandrı əmin edin ki, mən yenə də ona əvvəlki kimi sədaqətliyəm, mən onu çox gözəl tanıyıram və onun yüksək keyfiyyətlərinə olduqca yüksək qiymət verirəm. *Je ne vous retiens plus, general, vous recevrez ma lettre à l'Empereur*².

– Napoleon bunu deyib, cəld qapıya sarı getdi. Qəbul otağındakı adamlar yüyürüb pilləkəndən aşağı tökülüşdülər.

Balaşev əmin idi ki, Napoleon söylədiyi sözlərdən, göstərdiyi hiddətdən, axırda da quru bir ifadə ilə: “*je ne vous retiens plus, general, vous recevrez ma lettre*” dedikdən sonra nəinki bir daha onu görmək istəməz, hətta təhqir olunmuş, xüsusilə onun nalayiq hərəkətlərinin şahidi olmuş bir elçini bir daha görməməyə çalışar. Lakin Balaşev həmin gün Durok vasitəsilə imperatorun süfrəsinə dəvət edildi və bu onu təəccübləndirdi.

Besser, Kolenkur və Berte də nahara gəlmişdi.

Napoleon Balaşevi şən və məhriban bir sifətlə qarşıladı. Onun üzündə nəinki səhəri hərəkətdən utandığını və ya pəşman olduğunu göstərən bir ifadə yox idi, əksinə, o, Balaşevi ruhlandırmağa çalışırdı. Görünür, Napoleon çoxdan bəri özündə belə bir əqidə yaratmışdı ki, o səhv edə bilməz, onun anlağına görə, o, nə edirdisə, hamısı yaxşı idi, ona görə yox ki, bunlar nəyin yaxşı, nəyin pis olduğu haqqında təsəvvürlərə uyğun gəlirdi, xeyir, ona görə ki, bunları o edirdi.

İmperator Vilnodakı at gəzintisindən sonra çox şən idi, camaat şəhərdə onu sevinclə qarşılayır və yola salırdı. Onun keçdiyi bütün küçələrin pəncərələrindən xalçalar, bayraqlar, onun adını göstərən tuğralar asılmışdı, polyak qadınları onu təbrik edərək yaylıqlarını yel-ləyirdilər.

Napoleon süfrə başında Balaşevi öz yanında oturtdu. Balaşevə o nəinki məhribanlığa göstərir, hətta onunla elə rəftar edirdi ki, sanki Balaşev də saray adamlarından, onun planlarına hüsn-rəğbət bəsləyən və onun uğurlarına sevinməyə borclu olan şəxslərdən biri idi. Söz arasında, o, Moskvadan danışdı və Rusiya paytaxtı haqqında bəzi şeylər soruşdu, bunu o həm getmək istədiyi yeni bir yer ilə maraqlanan bir səyyah kimi soruşur, həm də elə bir əminiyətlə soruşurdu ki, guya Balaşev rus olduğu üçün görək onun Moskva ilə maraqlanmasından son dərəcə məmnun qalsın.

– Moskvada nə qədər əhali var, nə qədər ev var? Doğrudanmı *Moscou-ny Moscou la sainte*¹ adlandırırlar? Moscou da nə qədər kilso var, – deyər soruşurdu.

İki yüzdən çox kilso olduğunu bildikdən sonra dedi:

– Bu qədər kilso nəyə lazımdır?

¹ Halbuki sizin padşah nə qədər gözəl bir padşahlıq oldu edə bilirdi.

² Daha sizi saxlamıram, general, siz mənim padşaha olan məktubumu alırsınız.

¹ Müqəddəs Moskva

Balaşev:

– Ruslar çox dindardırlar, – dedi.

Napoleon Kolenkura baxaraq:

– Monastirların və kilsələrin çoxluğu homişə xalqın geridə qalmasına bir işarədir, – dedi və bu fikir haqqında onun rəyini bilmək istədi. Balaşev Fransa imperatorunun fikr ilə razılaşmayaraq nozakotlò dedi:

– Hər ölkənin öz adətləri var.

Napoleon:

– Avropanın heç bir yerində belə bir şey yoxdur, – dedi.

Balaşev:

– Əlahəzrətdən üzr istəyirəm, – dedi, – Rusiyadan başqa İspaniya da mövcuddur ki, orada da çoxlu kilsə və monastir vardır.

Fransızların bir az əvvəl İspaniyada məğlub olmasına işarə ilə verilən bu cavab imperator Aleksandrın sarayında çox yüksək qiymət aldı, lakin indi Napoleonun süfrəsində buna olduqca az qiymət verildi və Balaşevin sözləri sezilmodən keçib getdi.

Cənab marşalların üzündəki laqeydlilik və başa düşməməlik ifadəsi göstərdi ki, onlar Balaşevin sözlərində və səsində ifadə edilən kəskin mənanın nədən ibarət olduğunu anlamırlar. Onların üzündəki ifadə deyirdi: “Əgər bu mənalı bir şey demişdirsə, biz onu anlamaq bil-məmişik, ya da heç bir mənalı söz deyilməmişdir”. Balaşevin cavabına o qədər az əhəmiyyət verilmişdi ki, hətta Napoleon onu heç sezməmişdi də, o, belə bir cavabdan sonra Balaşevdən sadəlövhçəsinə soruşdu ki, buradan birbaşa Moskvaya gedən yol hansı şəhərlərdən keçir. Nəhar başlanandan bəri ayıq və ehtiyatlı dolanan Balaşev Napoleonla belə cavab verdi: *comme tout chemin mène à Rome, tout chemin mène à Moscou*¹, yol çoxdur və bu yollar içində bir yol da vardır ki, o, Poltavaya gedir, XII Karl bu yolu seçmişdi. Balaşev verdiyi cavabın uğurlu olmasından çox məmnun qaldı, hətta bundan qeyri-ixtiyari olaraq həyəcana da gəldi. Balaşev “Poltava” sözünü deyib qurtarmamışdı ki, Kolenkur Peterburqdan Moskvaya gedən yolu narahatlığından və öz Peterburq xatirələrindən danışmağa başladı.

Nahardan sonra Napoleonun kabinetinə qəhvə içməyə gətililər. Dörd gün əvvəl bu imperator Aleksandrın kabineti idi. Napoleon otu-

rub, əlini içində qəhvə olan Sevr fincanına toxundurdu və Balaşevi oturmağa dəvət edib, öz yanında stul göstərdi.

Nahardan sonra adamın kəfi bir ayri cür olur, bu hal başqa ağıla sığın soboblərdən daha artıq insanı öz-özündən razı olmağa, hamını da öz dostu hesab etməyə məcbur edir. Napoleonun da kəfi belə idi. Ona elə gəlirdi ki, ətrafındakı adamların hamısı onu son dərəcə sevir. O, əmin idi ki, Balaşev də nahardan sonra onun dostu və porostışkanı olmuşdur. Napoleon xoş və azca istehza duyulan bir tobəssümlə Balaşevə döndü:

– Mono deyiblər ki, bu imperator Aleksandrın yaşadığı otaqdır. Çox qoribodur, elə deyilmi, general? – Yəqin ki, Napoleon belə bir dəyişikliyin səhəbt elədiyi adama xoş gələcəyinə şübhə etmirdi, çünki bu, Napoleonun Aleksandrın üstün olduğunu isbat edirdi.

Balaşev bu sözü cavab verə bilməyib, kərimişcə başını endirdi.

Napoleon yenə azca istehza duyulan və özünə əmin olduğunu göstərən bir tobəssümlə sözü davam etdi:

– Bəli, dörd gün bundan əvvəl Vintsinherode ilə Şteyn bu otaqda müşavirə etmişdir. Mən bir şeyi anlamaq bilmirəm? İmperator Aleksandr mənim bütün şəxsi düşmənlərimi özünə yaxın etmişdir. Mən bunu... anlamaq bilmirəm. O düşünməmişdir ki, mən də bunu edə bilərəm? – deyə Balaşevdən soruşdu; görünür, bu xətiə onu yenə səhəki kimi hiddətləndirdi.

Napoleon yerindən qalxdı, əli ilə öz fincanını geri itələyərək dedi:

– Qoy, o bilsin ki, mən bunu edəyəm. Mən onun bütün qohumlarını – vintemberqliləri, badenliləri, veymarlıları – Almaniya-dan qovacağam... Bəli, mən onları qovacağam. Qoy o, Rusiyada onlar üçün sığınacaq hazırlasın!

Balaşev başını endirdi, üzündəki ifadə ilə o təzim edib getmək istədiyini, lakin ona nə deyildiyini dinləməyə məcbur olduğu üçün dayanıb qulaq asdığını göstərirdi. Napoleon bu ifadəni sezmədi. Balaşevə o, öz düşməninin bir elçisi kimi deyil, indi ona tamamilə sədəqətli olan və əvvəlki ağasının alçaldılmasına sevinən bir adam kimi mütləciət edirdi.

– Axı nə üçün imperator Aleksandr qoşuna rəislik etməyi öz əhdəsinə götürdü? Bu nəyə lazım imiş? Mühəribə mənim səhətimdir, onun işi isə qoşunlara komandanlıq etmək deyil, padşahlıq etməkdir. Niyə o, belə bir məsuliyyəti öz üzərinə götürdü?

¹ Atalar sözündə bütün yollar Romaya gedir, deyildiyi kimi, bütün yollar Moskvaya gedir.

Napoleon yenə də burunotu qabını götürdü, otaqda dinməz-söyləməz bir neçə dəfə o baş – bu başa getdi və birdən Balasəvo yaxınlaşıb, yüngülcə gülümşəyərək əlini qırx yaşlı rus generalının üzünə sarı apardı, onun qulağından tutub, ancaq dodaqları ilə gülümşəyərək dartdı. Bunu o, elə bir inamla, elə cəld və elə sadə etdi ki, sanki Balasəv üçün həm mühüm, həm də xoş bir şey edirdi.

*Avoir l'oreille tirée par l'Empereur*¹ fransız sarayında ən böyük bir şərəf və lütfkarlıq hesab olunurdu.

Napoleon dedi:

– *Eh bien vous ne dites rien, admirateur et courtisan de l'Empereur Alexandre?*² – Sanki onun yanında başqasının courtisan və admirateur³-unun olması gülünc bir şeydi.

Napoleon Balasəvin etdiyi təzimə cavab olaraq, azca başını əyib əlavə etdi:

– General üçün atlar hazırdır? Ona mənim atlarımı verin, o, uzağa gedəcək...

Balasəvin gətirdiyi məktub Napoleonun Aleksandra göndərdiyi son məktubu idi. Balasəv Napoleonla olan söhbətini bütün təfərrüatı ilə rus imperatoruna danışdı və müharibə başladı.

VIII

Knyaz Andrey Moskvada Pyerlə görüşdükdən sonra Peterburqa getdi. O, atasına və bacısına işi olduğu üçün getdiyini söyləmişdi, əslində isə knyaz Kuraginin dalınca getmişdi, onunla görüşməyi knyaz Andrey zəruri hesab edirdi. Kuragin haqqında məlumat olaraq bildi ki, o, Peterburqdan getmişdir. Pyer öz qaynına knyaz Andreyin onun ardınca Peterburqa gələcəyini xəbər vermişdi. Anatoli Kuragin də o saat hərbiyyə nazirindən təyinat alıb, Moldova ordusuna getmişdi. Knyaz Andrey bu zaman Peterburqda Kutuzova rast gəldi. Kutuzov əvvəllər onun generalı olmuşdu və həmişə ona hüsn-rəğbət bəslərdi. Kutuzov ona bir yerdə Moldova ordusuna getməyi təklif etdi, qoca general həmin orduya baş komandan təyin edilmişdi. Knyaz Andrey baş qərargahda olmaq təyinatını alıb Türkiyəyə getdi.

¹ Imperatorun qulaqburması

² Ey imperator Aleksandra porostiş edən və onun saray adamı olan, niyə bir söz demirsiniz?

³ Saray adamı və porostişkari

Knyaz Andrey Kuragino məktub yazıb, onu duelo çağırmağı özüne layiq görmürdü. Knyaz Andrey Kuragini qrafınyə Rostovanın üstündə duelo çağırmağa Nataşanı rüsvay edən bir şey kimi baxırdı, buna görə də Kuragino rast gəlmək və bu zaman duelo başqa bir bəhanə tapmaq fikrində idi. Lakin Türkiyə ordusunda da Kuragini tapa bilmədi, çünki o, knyaz Andrey Türkiyə ordusuna gələndən az sonra Rusiyaya qayıtmışdı. Knyaz Andreyə yeni ölkədə və yeni şəraitdə yaşamaq yüngül oldu. Nişanlısının xəyanətindən sonra (o, bu xəyanətin ağır təsirini hamıdan nə qədər sayılı gizlədirdisə, bu hadisə onun qəlbinə o qədər dərinlən yaralayır) əvvəllər özünü xoşbəxt hiss etdiyi həyat, indi ona ağır görünürdü, vaxtilə son dərəcə sevdiyi azadlıq və sərbəstlik isə ona bundan da ağır gəlirdi. Austerlits çölündə göyə baxarkən ilk dəfə ağlına gələn fikirlər haqqında o heç düşünmürdü də. Düşünmək bir yana dursun, onun qarşısında ucsuz-bucaqsız işıqlı üfüqlər açan bu fikirləri xatırlamağa belə qorxurdu. Vaxtilə bu fikirləri o, Pyerlə bərabər inkişaf etdirməyi sevdi, bu fikirlər onun Boquçarovda, sonra da İsveçrədə, Romada olarkən keçirdiyi yalnız həyatının həmdomi idi. İndi isə onu əvvəlki praktik qayğılarla bağlı olmayan ən yaxın praktik məsələlər maraqlandırır, əvvəlki ondan nə qədər çox uzaqlaşsada, o, indiki praktik məsələlərdən bir o qədər bərk və cəhəzlə yapışırdı. Əvvəllər onun başı üstündə duran ucsuz-bucaqsız dərindən göy qübbəsi sanki birdən alçaq, müəyyən və ona tozyiq edən bir qübbəyə çevrildi, bu qübbənin üzərində hər şey aydın idi, lakin əbədi, əsrarəngiz heç bir şey yox idi.

Onun təsəvvür etdiyi işlərdən ən sadəsi və ona tanış olanı hərbi qulluq idi. Kutuzovun qərargahında növbəti general vəzifəsini ifa edərkən o, inad və sayılı çalışır, işə olan həvəsi və səliqəsi ilə Kutuzovu təəccübləndirirdi. Knyaz Andrey Kuragini Türkiyə ordusunda tapmadı və daha onun dalınca Rusiyaya getməyi lazım görmədi. Bununla belə o bilirdi ki, nə qədər çox vaxt keçsə də, Kuragino nə qədər çox nifrət etsə də, onunla toqquşmaq dərəcəsinə alçalmayın heç bir mənası olmadığını özüne sübut etsə də, ona rast gəlsə, ac adam yemek görəndə özüne onun üstünə atmağa bilmədiyini kimi, o da Kuragini duelo çağırmağa bilməz. Təhqirə hələ cavab verilmədiyini, acığının hələ soyumayaraq ürəyində qaldığını dərk etmək knyaz Andreyin süni sürətdə yaratdığı sakitliyi zəhərləyirdi. Bu süni sakitlik isə knyaz Andreyin Türkiyə ordusunda özü üçün düzəldiyi qayğı və əziyyətdən, bir qədər şöhrətpərəstlik məqsədi izləyən fəaliyyətdən ibarət idi.

1812-ci ildə Napoleonla müharibə xəbəri Buxarestə çatanda (Kutuzov iki ay burada yaşayıb, vaxtını öz Valaşkasının yanında keçirmişdi) knyaz Andrey Kutuzovdan qərb ordusuna köçürülməsini xahiş etdi. Bolkonski öz fəaliyyəti ilə Kutuzovu təngə gətirmişdi, çünki o, vaxtını boş keçirdiyindən knyaz Andreyin fəaliyyəti ona bir töhmət kimi görünürdü, buna görə də knyazı məmnuniyyətlə buraxdı və Barklay-de-Tolliyə çatdırmaq üçün ona tapşırıq verdi.

Knyaz Andrey may ayında Drissa düşərgəsində dayanmış qoşuna getməzdən əvvəl Lisiye Qoriya baş çəkdi. Lisiye Qori onun lap yolunun üstündə, böyük Smolensk yolunun üç verstliyində idi. Son üç ildə knyaz Andreyin həyatında çox dəyişikliklər olmuşdu. O, bir çox məsələləri yenidən düşünmüş, bir çox şeyləri yenidən hiss etmiş və bir çox yeni şeylər görmüşdü (o, qərbi də, şərqə də gəzmışdi), ona görə Lisiye Qoriya girəndə orada heç bir şeyin qətiyyətlə dəyişməməsi, həyatın eynilə əvvəlki qayda ilə davam etməsi onu heç gözlənilmədən qərribə bir həyrətə saldı. O, Lisiyeyə Qondakı evin xiyabanından keçib, daş darvazasından içəri girərək sanki sehirlənmiş, yuxuya dalmış bir qəsrə daxil oldu. Evdə yenə əvvəlki qıpqı adamlar gözü çarpırdı. Ancaq bu adamlar bir qədər qocalmışdılar. Yenə həmişəki sakitlik, əvvəlki qoxular duyulur, əvvəlki səslər eşidilirdi. Knyaz qızı Marya yenə əvvəlki kimi hər şeydən qorxan, ürkək, çirkin və qartımaqda olan bir qız idi, o yenə əvvəlki kimi həmişə qorxu və mənəvi əzab içində yaşayıb, yenə həyatının ən yaxşı illərini xeyirsiz və fərəhsiz bir halda keçirirdi. Bourienne-də yenə əvvəlki kimi həyatının hər dəqiqəsindən şadlıqla istifadə edən, qəlbi ən fərəhli ümidlərlə dolu, özündən məmnun, nazlı bir qız idi. Knyaz Andreyə elə gəlirdi ki, indi onun ancaq özünə arxayınlıq hissi əvvəlkindən daha da artmışdır. Knyaz Andreyin İsveçrədən gətirdiyi mürəbbi Desal rus qaydası ilə tikilmiş şürtlük geymişdi, qulluqçularla pozuq bir rus dili ilə danışdı, lakin o yenə əvvəlki kimi ağıldan möhdud, təhsil görmüş, xeyirxah, pedant bir mürəbbi idi. Qoca knyazın ağzının yan tərəfindən bir dişinin düşdüyü görünürdü. Onda fiziki dəyişiklik ancaq bundan ibarət idi; mənəvi cəhətdən o, yenə əvvəlki kimi idi, lakin dünyada baş verən hadisələr onu daha artıq qəzəbləndirmiş və ondakı inamsızlığı daha da artırmışdı. Yalnız Nikoluşka böyümüşdü, dəyişmişdi, onun yanaqları qızarmış, qıvrım, qara saçları uzanmışdı, qəşəng, kiçik ağzı vardı, gülərkən və sevinərkən heç özü də duymadan üst dodağını rəhmətlik knyaginya kimi qaldırırdı. Bu sehirlənmiş, yuxuya dalmış qəsr-

dəki dəyişməz qayda-qanuna yalnız o riayət etmirdi. Zəhiri cəhətdən hər şey əvvəlki kimi qalsa da, bütün bu adamların daxili əlaqələri knyaz Andrey onları görəndən bəri dəyişmişdi. Ailə üzvləri bir-birinə yabançı və düşmən olan iki dəstəyə bölünmüşdü, Onlar ancaq indi, knyaz Andreyin gəlişi münasibətilə keçirdikləri adi həyat tərzini pozaraq bir yerə yığırdılar. Bu dəstələrdən birinə qoca knyaz, Bourienne və memar, o birinsə Marya, Desal, Nikoluşka və bütün dayələr daxil idi.

Knyaz Andrey Lisiye Qorıda ikən bütün ailə bir yerdə nahar yeyirdi, lakin hamı özünü narahat hiss edirdi. Knyaz Andrey də qonaq olduğu üçün ona hörmət edildiyini və burada olmaqla hamıya sıxıntı verdiyini duyurdu. Birinci gün nahar vaxtı knyaz Andrey qeyri-ixtiyari bunu hiss edərək dinib-danışmadı, qoca knyaz da onun qeyri-təbii bir vəziyyətdə olduğunu görüb, qaş-qabağını tökrək susdu və nahar qurtaran kimi öz otağına getdi. Axşam knyaz Andrey onun yanına getdi və onu hərəkətə gətirmək üçün cavan qraf Kamenskinin səfərindən danışmağa başladı. Qoca heç gözlənilmədən knyaz qızı Maryadan söhbət açdı, onu mövhumatçılığı, m-İle Bourienneni sevmədiyini üstündə məzəmmət etməyə başladı. Qoca knyazın sözündən belə çıxırdı ki, təkcə m-İle Bourienne ona həqiqətən sadıqdır.

Qoca knyaz deyirdi ki, əgər mən xəstəyəmsə, ancaq qızım Maryanın üzündən xəstələnməmişəm, o, qəsdən məni incidir və açıqlandırır, şıltaqları və səfeh-səfeh sözlərlə balaca knyaz Nikolayı xarab edir. Qoca knyaz öz qızını incitdiyini, onun son dərəcə ağır həyat keçirdiyini çox yaxşı bilirdi, lakin o, qızı Maryanı incitməyə bilmədiyini və qızının buna layiq olduğunu da bilirdi. Qoca knyaz düşünərək öz-özünə deyirdi: "Knyaz Andrey bunu gördüyü halda, öz bacısı haqqında niyə mənə bir söz demir? Yoxsa o düşünür ki, mən cinayətkar bir adamam, ya axmaq bir qocayam, heç səbəbsiz yerə öz qızından uzaqlaşmış, fransız qadınını özümə yaxın etmişəm? O, bunları başa düşmür, ona izah etmək, onu başa salmaq lazımdır". Knyaz qızının yönşüz xarakterinə niyə dözə bilmədiyini izah etməyə başladı.

Knyaz Andrey atasına baxmadan dedi:

– Əgər siz məndən soruşursunuzsa... mən danışmaq istəmədim, lakin əgər siz məndən təkidlə soruşursunuzsa, mən bu barədə öz fikrimi açıq deyəcəyəm (birinci dəfə idi ki, o, atasını məzəmmət edirdi). Sizinlə Maşa arasında anlaşılmazlıq və inciklik varsa, mən onu heç cürə təqsirləndirə bilmərəm. Mən onun sizi necə sevdiyini, sizə nə

qədər hörmət etdiyini biliəm! – Knyaz Andrey əsəbiləşməyə başlayırdı, çünki o, son zamanlarda həmişə əsəbiləşməyə hazır idi. – Əgər siz məndən soruşursunuzsa, mən ancaq bir şey deyə bilərəm: – Sizin aranızda anlaşılmaqlıq varsa, bunun səbəbi o, dəyərsiz qadındır, o, mənim bacımın rəfiqəsi olmamalı idi.

Qoca əvvəl donuq gözləri ilə oğluna baxdı, sonra gülümsədi, bu zaman onun təzə düşmüş dişinin yeri qeyri-təbii bir şəkildə görünürdü, knyaz Andrey buna adət edə bilmirdi.

– Necə rəfiqə, əzizim? Hə? Ay dedin ha! Hə?

Knyaz Andrey acıqlı və sort bir ifadə ilə dedi:

– Ata, mən hakim olmaq istəmirdim, lakin siz məni buna vadar etdiniz, mən də dedim və həmişə də deyəcəyəm ki, bacım Marya müqəssir deyil, müqəssir... müqəssir o fransız qadındır.

– Hə, yaxşı hökmdür! Yaxşı hökm verdin! – Qoca bu sözləri yavaşca dedi və knyaz Andreyə elə gəldi ki, bunu söylərkən kaxıxdı da, lakin sonra birdən-birə yerindən qalxıb çıxdı: – Rədd ol, çıx buradan, çıx! Sənin heç izin-tözü də burada qalmasın!..

Knyaz Andrey elə o saat Lisiye Qoridan getmək istədi, lakin bacısı Marya bir gün də qalmasını ondan xəvəsi etdi. Knyaz Andrey həmin gün atası ilə görüşmədi. Qoca knyaz da otağından bayır çıxmadı, m-lle Boruennedən və Tixondan başqa heç kəsi yanına buraxmadı, bir neçə dəfə oğlunun gedib-gətmədiyini soruşdu. Ertəsi gün knyaz Andrey yola düşmədən əvvəl oğlunun otağına getdi. Sağlam, anası kimi qıvrım saçlı oğlu onun dizi üstündə oturdu. Knyaz Andrey ona “Göy Saqqal” nağılını danışmağa başladı, lakin nağılı qurtarmadan fikrə daldı. O, dizləri üstünə qoyduğu bu yaxşı uşaq haqqında, öz oğlu haqqında deyil, özü haqqında düşüncəyə düşürdü. O nə atasını acıqlandırdığı üçün peşmanlıq duyur, nə də onun yanından getməsinə təəssüflənirdi. O, öz qəlbində bu hissləri axtarır, lakin tapmırdı, bu onu dənəşətə salırdı (birinci dəfə idi ki, o, atası ilə söz-sözsə gəlmişdi). Ən başlıcası da bu idi ki, o, oğluna olan əvvəlki nəvəzişini öz qəlbində axtarır, tapmırdı, lakin uşağı əzizləmək və dizləri üstündə oturmaqla bu nəvəzişi özündə oyatmağa çalışırdı.

Oğlu:

– Danış da, – deyirdi. Knyaz Andrey cavab vermədən onu dizləri üstündən yerə qoyub otaqdan çıxdı.

Knyaz Andrey gündəlik məşğuliyyətini tərk edən kimi, xüsusilə hələ xoşbəxt yaşadığı əvvəlki şəraitə düşən kimi, həyatın qəm və

qüssəsi onu əvvəlki qüvvətlə bürüyürdü və o, bu xatirələrdən tez uzaqlaşmağa, özünə tez bir iş tapmağa tələsirdi.

Bacısı ondan soruşdu:

– Andre, sən yəqin gedirsen?

Knyaz Andrey:

– Şükür Allaha ki, gedə biliəm, – dedi. – Çox təəssüf edirəm ki, sən çıxıb gedə bilmirsen.

Knyaz qızı Marya:

– Sən bunu niyə deyirsen? İndi bu dənəşətlə müharibəyə gedə-gedə, o da belə qoca olduğu halda sən bu sözləri niyə deyirsen? M-lle Bourienne deyirdi ki, o, səni soruşub... – Marya bu barədə danışan kimi dodaqları titrədi, gözlərindən damla-damla yaş axdı. Knyaz Andrey ondan üzünü çevirib, otaqda gəzirməyə başladı.

– Ah, İlahi! İlahi! Heç bir ohmiyyətə malik olmayan bir şey, bir adam gör necə başqalarının bədbəxtliyinə səbəb ola bilirmiş! – Knyaz Andrey bu sözləri elə bir kinlə söylədi ki, bacısı Marya qorxdı.

Knyaz qızı Marya başa düşdü ki, qardaşı “heç bir ohmiyyətə malik olmayan” bir adam dedikdə onu bədbəxt edən m-lle Bourienne-dən başqa, onun soadətini məhv edən adamı da nəzərdə tutur.

Knyaz qızı Marya əlini qardaşının dirseyinə toxunduraraq və göz yaşları içində parlayan gözləri ilə ona baxaraq dedi:

– Andre, sənədən bir şey xahiş edirəm, yalvarıram sənə. Mən səni başa düşürəm (Marya gözünü yero dikdi). Elo fikirləşmə ki, bədbəxtlik insanlardan gəlir. Yox, insanlar onun olində bir alətdir. – Marya inam ifadə edən, həm də vərmişdi bir nəzərlə knyaz Andreyin başı üstündən azca yuxarı baxdı: bu cür adətən şəklin tanış olan yerinə baxırlar. – Bədbəxtlik insanlardan gəlir, o göndərir. İnsanlar onun olində bir alətdir, onlar müqəssir deyillər. Sənə elə gəlsə ki, birisi sənin qarşında müqəssirdir, – bunu yadından çıxart və bağışla. Bizim edə verməyə haqqımız yoxdur. Onda sən də günahı bağışlamağın nə qədər xoşbəxtlik olduğunu başa düşsən.

– Marie, mən qadın olsaydım, belə edərdim. Bu qadın xeyirxahlığıdır. Ancaq kişi yaddan çıxarmamalı və öfv etməməlidir, kişi yaddan çıxara bilməz, bağışlaya bilməz. – Söhbət başlandı bəri o, Kuragin haqqında düşüncəyə düşürdü, lakin birdən qisas hissi yenə də onun qəlbində alovlandı: “Bacım Marya məni dilo tutur ki, bağışlayım, demək mən çoxdan coza verməli idim”. O artıq Maryaya cavab verməyib, orduda Kuragino rast gələrkən duyacağı sevinc və kin haqqında düşüncəyə başladı (Kuragin orduda olduğunu bilirdi).

Knyaz qızı Marya qardaşına yalvarırdı ki, bir gün də gözləsin, deyirdi ki, əgər sən atanla barışmamış getsən, mən bilirəm, bu onun üçün böyük bir dörd olacaq. Lakin Knyaz Andrey ona cavab verərək deyirdi ki, yəqin tezliklə ordudan yenə gələcəyəm, atama da mütləq kağız yazacağam, indi isə burada nə qədər çox qalsam, çəkişmə o qədər artacaqdır.

– *Adieu, André! Rappelez vous que les malheurs viennent de Dieu, et que les hommes ne sont jamais coupables*¹.

Bu, vidalaşib ayrılarkən onun öz bacısından eşitdiyi son sözlər idi.

Knyaz Andrey Lisiye Qoridaki evlərinin xiyabanından çıxanda düşünərək öz-özünə deyirdi: “Bu belə də olmalıdır. Bu yazıq, günahsız qız ağlını itirmiş bu qocanın pəncəsində qalır. Qoca müqəssir olduğunu hiss edir, lakin özünü dəyişdirə bilmir. Mənim oğlum da böyüyür, həyata baxıb sevinir, daha demir ki, bu həyatda o da başqa insanlar kimi aldadılacaq və ya aldadacaqdır. Mən orduya gedirəm, niyə? – Heç özüm də bilmirəm, o nifrət etdiyim adama rast gəlmək istəyirəm ki, onun məni öldürməsinə və mənə gülməsinə imkan verim!”. Əvvəllər də həyatın cəynilə belə əhvalatları olurdu, lakin o vaxt bunlar hamısı bir-biri ilə bağlı idi, indi isə hər şey parçalanmış, dağılmışdır. Knyaz Andreyin təsəvvüründə bir-birinin ardınca yalnız mənasız, bir-biri ilə qətiyyətlə əlaqədar olmayan hadisələr canlanırdı.

IX

Knyaz Andrey ordunun baş qərargahına iyunun sonunda gəldi. Padşahın olduğu birinci ordunun qoşunları Drissa çayı sahilindəki möhkəmləndirilmiş düşərgədə yerləşmişdi. İkinci ordu isə geri çəkilərək, birinci ordu ilə birləşməyə çalışırdı. Deyilənə görə, fransızların böyük qüvvələri onun birinci ordu ilə əlaqəsini kəsmişdi. Rus ordusunda hərbi işlərin ümumi gedişindən hamı narazı idi, lakin fransızların rus vilayətlərinə hücum edəcəyi haqqında heç kəs düşünmürdü, heç kəs müharibənin Qərbi Polşa vilayətlərindən kənara çıxacağını ağlına gətirmirdi.

Knyaz Andrey sərəncamına göndərilirdi Barklay-de-Tollini Drissa çayı kənarında tapdı. Düşərgə ətrafında böyük bir kənd, ya

qəsəbə olmadığından, ordudakı bütün generallar və saray adamları on verst aralıda, çayın o tay–bu tayında olan kəndlərin ən yaxşı evlərində yerləşmişdilər. Barklay-de-Tolli ilə padşahın olduğu yer arasında dörd verst məsafə vardı. Barklay-de-Tolli knyaz Andreyi soyuq qəbul etdi və alman şivəsi ilə dedi ki, təyinat üçün sizin haqqınızda padşaha məlumat verərəm, ancaq təyinat alınana kimi mənim qərargahımda olmanızı xahiş edirəm. Knyaz Andrey Anatoli Kuragini orduda tapmaq ümidində idi, lakin o, burada yox idi, Peterburqda idi. Bu xəbər knyaz Andreyə yaxşı təsir bağışladı. Böyük bir müharibənin mərkəzində olmaq knyaz Andreyi məşğul etmişdi və o, Kuragin haqqında fikirlərindən, bu fikirlərin doğurduğu əyləncədən müvəqqəti də olsa, ayrılmasına sevinirdi. Knyaz Andrey dörd gün heç bir işə çağırılmadığından möhkəmləndirilmiş düşərgənin hər yerini gözdə və həm öz biliyi ilə, həm də oradakı işlərdən baş çıxan adamlarla etdiyi söhbətlərlə düşərgə haqqında müəyyən bir təsəvvür əldə etməyə çalışdı. Lakin bu düşərgənin mövqeyi etibarilə əlverişli olub–olmaması məsələsi knyaz Andrey üçün həll olunmamış qaldı. O, öz hərbi təcrübəsindən belə bir nəticəyə gələ bilmirdi: – Müharibə işlərində ən dərin mənalı və ətraflı surətdə düşünülmüş planların heç bir əhəmiyyəti yoxdur (bunu o, Austerlits səfərində görmüşdü), hər şey düşmənin gözlənilməyən və qabaqcadan görünməsi mümkün olmayan hərəkətlərinə necə cavab verilməsindən asılıdır, hər şey bütün işlərin kim tərəfindən və necə aparılmasından asılıdır. Knyaz Andrey bu son məsələni özü üçün aydınlaşdırmaqdan ötrü, öz mövqeyindən və tanışlarından istifadə edərək ordunun necə idarə edildiyini, onda iştirak edən şəxslərin və dəstələrin xarakterini dərinlən öyrənməyə çalışdı və işin vəziyyəti haqqında belə bir nəticəyə gəldi:

– Padşah hələ Vlnoda olanda ordu üç yerə bölünmüşdü: 1-ci orduya Barklay-de-Tolli, 2-ci orduya Baqration, 3-cü orduya Tormasov başçılıq edirdi. Padşah birinci orduda idi, lakin baş komandan deyildi. Əmrlərdə padşahın komandanlıq edəcəyi deyil, ancaq orduda olacağı göstərilirdi. Bir də padşahın yanında olan baş komandanın qərargahı deyil, imperatorun baş qərargahı idi. Onun yanında olanlar imperator qərargahının rəisi general–kvartirneyster knyaz Bolkonski, general–lar, fligel–adyutantlar, diplomatik məmurlar və çoxlu xaricilər idi, amma ordu qərargahı yox idi. Bundan başqa padşahın yanında vəzifə daşımayan, keçmiş hərbiyyə naziri Arakçeyev, generallardan rütbəcə böyük olan Beniçsen, böyük knyaz şahzadə Konstantin Pavloviç,

¹ Əlvida, Andrey! Unutma ki, bəd xəbərlik Allahdan gəlir, insanlar heç vaxt təqsirlər olmur.

kansler qraf Rumyantsev, keçmiş Prussiya naziri Şteyn, İsveç generalı Armfeld, müharibənin planını tərtib edən Pful, sardinialı general-adyutant Pauluçi, Voltsohen və bir çox başqaları da vardı. Bu adamların orduda hərbi vəzifələri olmasa da, öz vəziyyətlərinə görə nüfuzları var idi. Çox vaxt korpus rəisi, hətta baş komandan, Beniçsenin, ya böyük knyazın, ya Arakçeyevin, ya da knyaz Bolkonskinin nə münasibətlə filan-filan şeyləri soruşduğunu, ya məsləhət gördüyünü, məsləhət şəklində olan filan əmrin onu verən şəxsəndmi, ya padşahdanmı gəldiyini və bunu icra edib-etməməyi bilmirdi. Lakin bu ancaq işin zahiri cəhəti idi, saray nöqtəyi-nəzərindən isə (padşah olan yerdə isə hamı çevrilib saray adamı olur) padşahın və bütün bu adamların orduda olmasının əsl mahiyyəti hamıya aydın idi. Bu da bundan ibarət idi:

– Padşah baş komandanlığı öz üzərinə götürmürdü, lakin bütün ordulara sərəncam verirdi, ətrafında olan adamlar da onun köməkçiləri idi. Arakçeyev nizam-intizamı sədaqətlə qoruyurdu, həm də padşahın mühafizəçisi idi. Beniçsen Vilno vilayətinin mülkədarı idi, o sanki ölkədə *les honneurs*¹ edirdi, əslində isə məsləhət üçün xeyirli olan və Barklayı əvəz etmək üçün hazır saxlanan bir general idi. Böyük knyaz ona görə burada idi ki, o, belə istəyirdi. Keçmiş nazir Şteyn də ona görə burada idi ki, o həm məsləhət üçün xeyirli bir adam idi, həm də imperator Aleksandr onun şəxsi keyfiyyətlərinə çox yüksək qiymət verirdi. Armfeld Napoleonun qəddar düşməni və özünə inanan bir general idi ki, bu da həmişə Aleksandra təsir edirdi. Pauluçi ona görə burada idi ki, o danışmaqda cəsarətli və qətiyyətli idi. General-adyutantlar ona görə burada idilər ki, həmişə padşah olan yerdə onlar da olmuşdular və nəhayət, xüsusilə Pful ona görə burada idi ki, o, Napoleon əleyhinə müharibənin planını tərtib etmişdi, Aleksandr bu planın məqsədə uyğun olduğuna inanmağa məcbur etmişdi, həm də müharibənin bütün işlərinə rəhbərlik edirdi. Voltsohen də Pfulun yanında idi. O, Pfulun fikrini onun özündən daha aydın ifadə edən sərt bir kabinet nəzəriyyəçisi idi, özünə də həddindən artıq inandığı üçün hamıya həqarətlə baxırdı.

Adları çəkilən bu ruslardan və xaricilərdən başqa (xüsusilə xaricilərdən, onlar özgə bir mühitdə fəaliyyət göstərən adamlara xas olan bir cəsarətlə hər gün heç gözlənilmədən yeni bir fikir irəli sürürdülər) burada ikinci dərəcəli bir çox adamlar da vardı, onlar da ona görə orduda idilər ki, onların rəisləri burada idi.

Bu böyük, rahatlıq bilməyən, parlaq və məğrur mühitdə, bütün fikirlər və səslər içərisində knyaz Andrey bir-birindən daha kəskin surətdə fərqlənən aşağıdakı istiqamətləri və dəstələri görürdü.

Birinci dəstə müharibə nəzəriyyəçiləri olan Pfulun və onun tərəfdarlarının dəstəsi idi. Onlar müharibə elminin mövcud olduğuna və bu elmin çevrilməyə hərəkət, düşmənin arxasına keçmək və bu kimi dəyişməz qanunları olduğuna inanırdılar. Pful və onun tərəfdarları bu uydurma müharibə nəzəriyyəsinin göstərdiyi guya dürüst qanunlara əsaslanaraq, qoşunu ölkənin çox-çox içərilərinə geri çəkməyi tələb edirdilər və bu qanundan azca, da olsa kənara çıxmaqda ancaq vəhşilik, cahillik, ya da pis bir niyyət görürdülər.

Alman şahzadələri, Voltsohen, Vintsinherode və başqaları, əsas etibarilə, almanlar bu dəstədən idilər.

İkinci dəstə birinci dəstənin əksinə idi. Həmişə olduğu kimi, bir ifratçılığın qarşısında başqa bir ifratçılıq dururdu. Bu dəstənin nümayəndələri cəsarətli hərəkət tərəfdarı olmaqdan başqa, eyni zamanda milletin nümayəndələri idilər. Buna görə mübahisədə daha artıq birtərəfli olurdular. Bunlar ruslar idilər; Baqratıon, yüksəlməyə başlayan Yermolov və başqaları. Bu zaman Yermolovun bir zarafatı dildən-dilə düşmüşdü. Guya o, padşahdan almanlığa keçirilməsini xahiş etmişdir. Bu dəstənin adamları Suvorovu xatırlayaraq deyirdilər ki, fikirləşmək, xəritəyə iynələr sancmaq lazım deyil, vuruşmaq, düşməni özmək, onu Rusiyaya buraxmamaq və qoşunu ruhdan düşməyə qoymamaq lazımdır.

Üçüncü dəstə hər iki cərəyan arasında saziş yaradan saray adamlarından ibarət idi. Padşah ən çox bu dəstəyə etimad göstərirdi. Arakçeyevin də daxil olduğu bu dəstənin adamlarından çoxu hərbi adam deyildi. Onlar adətən müəyyən bir əqidəsi olmayan, lakin özünü əqidə sahibi göstərmək istəyən şəxslər kimi düşünür və danışırılar. Onlar deyirdilər ki, müharibə, xüsusilə Bonaparte kimi (onu yenə Bonaparte adlandırırdılar) bir dahi ilə aparılan müharibə çox dərin mühakimə, dərin elmi bilik tələb edir. Bu işdə isə Pful dahi bir adamdır, lakin bununla bərabər nəzəriyyəçiləri çox vaxt birtərəfli olduqlarını da etiraf etməmək olmaz, buna görə də onlara tamamilə etimad edilməməlidir. Həm Pfulun düşməni olanların, həm də hərbi işdə təcürbəsi olan şəxslərin söylədiklərinə qulaq asmaq və bunların hamısından orta bir şeyi götürmək lazımdır. Bu dəstəyə mənsub olan adamlar Drissa düşərgəsini Pfulun planı üzrə əldə saxlayıb, başqa orduların hərəkətini dəyişdirməyi israr edirdilər. Belə bir yol ilə nə

¹ Padşahı qəbul etmək işləri ilə məşğul idi.

birinci, nə də ikinci dəstənin tutduğu məqsəd olda edilmirdi, lakin üçüncü dəstənin adamlarına bu yol daha yaxşı görünürdü.

Dördüncü istiqamət də elo bir istiqamət idi ki, onun on görkəmli nümayəndəsi, Austerlitsdəki peşmançılığını unuda bilməyən böyük knyaz, padşahın varisi şahzadə idi. O zaman Austerlitsdə o, qoşun hissələrini nəzərdən keçirmiş kimi, başında dəbilqə, oynindo kolet, at üstündə qvardiyanın önünə keçərək, fransızları qoçaqlıqla özöcüyini zənn etmişdi, lakin gözənilmədən ön cəbhə xəttinə düşmüş və ümumi qarışıqlıqda özünü güclü xilas edə bilməmişdi. Bu dəstənin adamları öz mühakimələrində somimi idilər ki, bu da onların hom üstün cəhəti, hom də nöqsanı idi. Onlar Napoleonə qarxurdular, hom ondakı qüvvəni, hom də öz zəifliklərini görür və bunu açıq deyirdilər. Onlar deyirdilər ki, "Bütün bu işlərdən ancaq bir şey çıxacaq: fəlakət, biabırçılıq, məhv olmaq! Budur, biz Vilnonu tork etdik, Vitebski tork etdik, Drissanı da tork edəcəyik. Biz ancaq bir ağıllı iş görə bilirik; o da hələ nə qədər ki, bizi Peterburqdan qovmayıblar, mümkün qədər tez sülh bağlamaqdır!"

Ordunun yuxarı dairələrində çox yayılmış olan bu nöqtəyi-nəzəri Peterburqda da müdafiə edən vardı. Onu başqa dövləti soboblərdə görə sülh tərəfdarları olan kansler Rumyantsev də müdafiə edirdi.

Beşinci dəstəyə Barklay-de-Tollinin tərəfdarları daxil idi. Onlar Barklay-de-Tolliyə bir adamdan artıq bir hərbiyyə nəzəri və baş komandan kimi tərəfdar idilər. Onlar deyirdilər: "O, necə olsa, (həmişə də öz sözlərini belə başlayırdılar) namuslu, bacarıqlı adamdır, ondan yaxşısı da yoxdur. Siz ona əsl hökəmlərlik verin, çünki mühərribə vahid bir rəis olmadan uğurla gedə bilməz, onda o, Finlandiyada etdiyi kimi, nələrdə bildiyini göstərir. Ordumuz təşkil edilmişdirsə, qüvvətlidirsə və heç bir məğlubiyyətə uğramadan Drissaya qədər geri çəkilməmişdirsə, bunun üçün biz ancaq Barklaya borcluyuq. Lakin indi Barklay Beniqlənə əvəz edilə, hər şey məhv olacaq, çünki Beniqlən hələ 1807-ci ildə öz bacarıqsızlığını göstərmişdir".

Altıncı dəstəyə mənsub olan Beniqləncilər isə bunun əksini söyləyirdilər. Onlar deyirdilər ki, Beniqləndən bacarıqlı və təcrübəli adam yoxdur, hara hərəkətsən, yəni də onun üstünə gələcəksən. Bu dəstənin adamları sübut edirdilər ki, bizim Drissaya qədər geri çəkilməyimiz ən biabırçı bir məğlubiyyətdir və bir-birinin ardında gələn səhvlərdən ibarətdir. Onlar deyirdilər: "Nə qədər çox səhv etsələr, o qədər yaxşıdır, heç olmasa, işin bu cür davam edə bilməyəcəyini

daha tez başa düşürlər. Bizi Barklay deyil, Beniqlən kimi adam lazımdır. O, özünü 1807-ci ildə göstərdi, Napoleon özü onu təqdir etmişdi, hakimiyyəti məmnuniyyətlə qəbul edilə bilən bir adam da ancaq Beniqləndir".

Yeddinci dəstəyə həmişə padşahların, xüsusilə cavab padşahların yanında olan general və fligel-adyutantlar daxil idi. İmperator Aleksandrın yanında belə adamlar daha çox idi. Bunlar padşaha bir imperator kimi deyil, bir insan kimi böyük sədaqət göstərirdilər, öz xeyirlərini güdmədən, 1805-ci ildə Rostov etdiyi kimi ona ürəkdan pərəstiş edirdilər, onun ancaq bütün yaxşı cəhətlərini deyil, insana xas olan bütün keyfiyyətlərini də görürdülər. Onlar padşahın baş komandanlığı öz üzərinə götürməməsi göstərdiyi təvəzükərliliklə fəxr etsələr də, həddindən artıq olan bu təvəzükərlilik yersiz hesab edirdilər. Onlar ancaq bir şeyin arzusunda idilər və buna ısrar edirdilər, onlar istəyirdilər ki, pərəstiş etdikləri padşah özünə etimad etməməyi bir tərəfə atıb, qoşunların başında durduğunu açıq surətdə elan etsin, öz yanında baş komandan qorqahı düzəltsin, lazım olan yerdə təcrübəli nəzəriyyəçilər və mühərribə görmüş şəxslərlə məsləhətləşib öz qoşunlarını özü idarə etsin, elo birco bu özü qoşunlara böyük ruh yüksəkliyi verə bilər.

Ən böyük dəstə səkkizinci dəstə idi. Bu dəstəyə mənsub olan adamların sayı o biri dəstələrlə müqayisə edilə, 99-un birə olan nisbətini təşkil edirdi. Bu adamlar nə sülh, nə mühərribə, nə hücum, nə Drissa ətrafında, nə də başqa bir yerdə müdafiə düşərgəsi, nə Barklayı, nə padşahı, nə Pfulu, nə də Beniqləni istəyirdilər, onlar ancaq ən mühüm olan birco şey istəyirdilər, bu da özləri üçün ən çox fayda olda etməkdən və xoş gün qazanmaqdan ibarət idi. Padşahın baş qorqahında qıcır-qıcır qaynaşan, bir-birinə qarışıb-dolaşan intriqaların bulanlıq suyunda, başqa vaxtlarda heç ağıla sığmayan bir çox şeyləri olda etmək olardı. Birisi öz əlverişli mövqeyini itirməmək üçün bu gün Ptnok, sabah isə onun düşməni ilə razılaşdı, o biri gün də, ancaq məsuliyyətdən yaxa qurtarmaq və padşaha yaranmaq üçün filan məsələ haqqında heç bir rəyi olmadığını deyirdi. Qazanc, mənfəət olda etmək istəyən bir başqası padşahın bir gün əvvəl işarə etdiyi bir məsələni cığır-cığır təkrar edərək onun diqqətini özünə cəlb edir, sovetdə düşünə dəyər-dəyər mübahisə edir, cığırırdı, onunla razılaşmayanları duələ çağırırdı, bununla da ümumi iş üçün özünü qurban etməyə hazır olduğunu göstərirdi. Üçüncüsü də iki şura arasında və düşmənləri

olmayan yerdə öz sədaqətli xidməti üçün padşahdan indi onun xahşını rədd etməyə vaxtı olmayacaqdır. Dördüncüsü, guya təsadüfi olaraq, tez-tez padşahın gözüne sataşır, işdən heç macal tapmadığını nəzərə çarpdırırdı. Beşincisi çoxdan arzu etdiyi bir məqsədə çatmaq – padşahın süfrəsində nahar etmək üçün, meydana atılan yeni bir rəyin doğru və ya yanlış olduğunu qəzəblə isbat edir və bunun üçün az-çox qüvvətli və haqlı dəlillər göstərirdi.

Bu dəstənin bütün adamları pul, xaç nişanı və rütbə ardınca qaçır, bunları elə havadaca qapırdılar, bu qapaqapda ancaq padşahın iltifat flügerinin¹ istiqamətini izləyirdilər, flügerin bir tərəfə döndüyünü görən kimi, ordunun bu müftəxorlar dəstəsi o tərəfə üfurməyə başlayırdı, buna görə də flügerin istiqamətini dəyişmək padşah üçün daha çətin olurdu. Qeyri-müəyyən bir vəziyyətdə, hər şeyə xüsusilə həyəcanlı bir xarakter verən təhdidedici ciddi bir təhlükə içərisində, intriqalar, xudbinliklər, toqquşmalar, müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər və hisslər qasırgasında, müxtəlif milliyyətlərə mənsub olan bütün bu şəxslər arasında, öz şəxsi mənfəətini güdən və ən böyük dəstə olan bu səkkizinci dəstə ümumi işi daha artıq dolaşdırır və qarışdırırdı. Bir məsələ qalxan kimi bu müftəxorlar dəstəsi əvvəlki mövzu ətrafında etdiyi boşboğazlığı hələ heç qurtarmamış başqa bir mövzunun üstünə cumur, öz hay-küyü ilə səmimi surətdə mübahisə edən adamların səsini batırır, onların üstünə qara bir kölgə salırdı.

Knyaz Andrey orduya gələn zaman bütün bu dəstələrdən ayrı bir dəstə, doqquzuncu dəstə də düzəlmiş və öz səsini qaldırmağa başlamışdı. Bu dəstə, bir-birinə zidd rəylərin heç biri ilə razılaşmayaraq, padşahın baş qarargahında görülən bütün işlərə tamamilə başqa cürə baxan, bu qeyri-müəyyənlikdən, tərəddüddən, dolaşıqlıqdan, zəiflikdən çıxmaq üçün yol tapmağı düşünən qoca, ağıllı, dövlət işində təcrübəsi olan şəxslərdən ibarət idi.

Bu dəstənin adamları həm deyir, həm də düşündülər ki, bütün yaramazlıqlar əsas etibarilə, padşahın öz saray hərbi adamları ilə orduda olmasından meydana gəlir, sarayda əlverişli, lakin orduda zərərli olan qeyri-müəyyən, şorti, mütərəddid münasibətlər orduya köçürülmüşdür. Padşah görək padşahlığını eləsin, qoşunu idarə etməsin. Bu vəziyyətdən yeganə çıxış yolu – padşahın öz saray adamları ilə ordudan getməsidir, padşahın yalnız orduda olması 50 min qoşunu

¹ Yelqovan, küləyin əsdiyi tərəfə çevrilərək, onun istiqamətini göstərən domir lövhəcik və bayraq

avara qoyur, çünki bu qədr qoşun elə onun şəxsi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün lazımdır. Ən pis, lakin müstəqil baş komandan, padşahın orduda olması və hakimiyyəti ilə bağlı olan ən yaxşı baş komandan yaxşıdır.

Knyaz Andrey işsiz-gücsüz Drissada qaldığı zaman, doqquzuncu dəstənin baş üzvlərindən biri olan dövlət katibi Şişkov padşaha bir məktub yazdı, Balashev və Arakçeyev də bu məktubu imzalamağa razı oldu. Padşah Şişkova işin ümumi gedişi haqqında öz mülahizələrini söyləməyə icazə vermişdi. Şişkov bundan istifadə edərək paytaxtda xalqı müharibəyə ruhlandırmağın padşah üçün zəruri olduğunu bəhanə gətirib, hörmət və ehtiramla padşaha qoşunu tərk etməyi təklif edirdi.

Padşahın xalqı ruhlandırması, vətəni müdafiə üçün xalqa müraciət etməsi haqqında yazılan məktub padşaha çatdırılmışdı, padşah da ordunu tərk etməyə bir bəhanə olaraq bu təklifi qəbul etmişdi. Xalqın ruhlandırılması isə (padşahın şəxsən Moskvada olmasının buna nə dərəcədə təsir etdiyi aydın deyildi) Rusiyanın qalib gəlməsinə başlıca səbəb olmuşdu.

X

Şişkovun məktubu hələ padşaha verilməmişdi ki, Barklay nahar üstündə knyaz Andreyo dedi ki, padşah şəxsən sizi görmək, Türkiyə haqqında sizdən bəzi şeylər soruşmaq istəyir və axşam saat altıda siz Beniçsenin mənzilinə gəlməlisiniz.

Həmin gün padşahın qarargahında Napoleonun ordu üçün təhlükəli ola biləcək yeni bir hərəkəti haqqında məlumat alınmışdı, sonralar bu məlumatın doğru olmadığı meydana çıxdı. Yenə həmin gün səhər çağır polkovnik Mişo padşahla bərabər Drissa istehkamını gözir və padşaha sübut edirdi ki, Pfulun qurduğu və bu vaxtadək taktikanın Napoleonu məhv edəcək *chef-d'oeuvre*-si¹ hesab edilən bu möhkəmləndirilmiş düşərgə mənasız bir şeydir və rus ordusunu məhv edə bilər.

Knyaz Andrey general Beniçsenin mənzilinə gəldi. Beniçsen çayın lap sahilində kiçik bir mülkədar evində olurdu. Lakin nə Beniçsen evdə idi, nə də padşah. Padşahın fligel-adyutantı olan Çernişev Bolkonskini qəbul edib dedi ki, padşah general Beniçsenlə və markiz Pauluçi ilə bərabər bu gün ikinci dəfə olaraq Drissa düşərgəsinin istehkamlarına baxmağa getmişdir, çünki bu istehkamin əlverişli olmasına böyük şübhələr yaranmışdır.

¹ Ən mükəmməl şey, kamilliyin ən yüksək nöqtəsi.

Çernişev ölündö bir fransız romanı birinci otağın ponçerosinin qabağında oturmışdu. Yoqin bu otaq övvollor zal imiş. Otaqda holo do bir orqan¹ vardı, üstünö do bir-iki xalça atılmışdı, bir bucaqda da Beniçsenin adyutantının yığma çarpayısı dururdu. Adyutant da burada idi. Görünür, kiçik bir keş moçlisi, ya iş onu lap oldən salmışdı: yığılmış yorğan-döşök üstö oturub mürgüloyırdı. Zalm iki qapısı vardı. Biri keçmiş qonaq otağında, biri do sağ torofdoki kabineto açılırdı. Birinci qapının daldından alman dilindö, arabı do fransız dilindö danışıqlar eşidilirdi. Orada – keçmiş qonaq otağında padşahın toklifi ilə horbi şura deyil (padşah qeyri-müayyonliyi sevirdi), bir neçö adam yığışıb danışırdı. Padşah qarşıda duran çotinliklor haqqında onların royini bilmək istoyırdı. Bu horbi şura deyildi, bir növ bozi məsələləri şoxson padşah üçün aydınlaşdırmaqdan ötrü çağırılmış seçmə adamların şurası idi. Bu şuraya oxşar yığıncağa İsveç generalı Armfeld, general-adyutant Voltsohen, Napoleonun “qaçmış fransız toboosi” adlandırdığı Vinstinherode, Mişo, Tol, heç do horbi adam olmayan qraf Şteyn və Pful dovət edilmişdi. Knyaz Andreyin eşitdiyino görö, Pful bütün işin *cheville ouvriere*² idi. Knyaz Andrey fürsot tapıb, Pfulu yaxşıca nozordən keçirmişdi, çünki o, knyaz Andreydön az sonra gəlib, qonaq otağına keçmişdi və ora keçərkən dayanıb, Çernişev ilə azca danışırmışdı.

Pfulun oynindö rus generalı mundiri vardı, mundir yaxşı tikilmədiyindön onun oynindö pis dururdu. O, ilk baxışda knyaz Andreyo tanış kimi göründü, halbuki knyaz Andrey onu heç görməmişdi. Pfulda knyaz Andreyin 1805-ci ildö görö bildiyi Veyroterin dö, Makin da, Şmidtin dö və bir çox alman nozəriyyəçi generallarının da simasından no isə tanış cizgilər var idi, lakin Pful onların hamısından tipik bir adam idi. Knyaz Andrey o biri nozəriyyəçi-almanların bütün xüsusiyyətlərini özündö toplamış olan belə bir nozəriyyəçi alman hələ görməmişdi.

Pful orta boylu, çox arıq, lakin iri sümüklü, kobud, sağlam bədənli, çanaq sümüyü geniş olan, kürəklərinin sümüyü çıxmış bir adam idi. Saclarına gicgah torəfdön, görünür, daraq ilə çox tələsik sığal verilmişdi, dal torəfdön isə tükləri gülcünə bir şəkildə dikəlib durmuşdu. Pful narahət bir halda acıqlı-acıqlı oturfına baxaraq otağı girdi, sanki girdiyi böyük otaqda hər şeydön qorxurdu. Kobud bir hərəkətlə qılncından tutaraq Çernişevə dönüb, almanca ondən padşahın harada

olduğunu soruşdu. Görünür, o, otaqlardan mümkün qədər tez keçib getmək, tozım və tobrikliyi tez qurtarıb, xorito qabağında oturmaq istoyırdı, xorito qabağında o, özünü öz yerindö hiss edirdi. Çernişev ona padşahın istəhkama baxmağı gəldiyini söylərkən o, tez-təz başını torpodir və istəhza ilə gülləmsöyirdi, isə bax onun öz nozəriyyəsi arasında qurduğu istəhkama baxmağı gətmişlər... O, özünü hoddindön artıq inanan almanlar kimi yoğun və sort bir ifadə ilə yavaşcadən no isə dedi: o, deyoson, *Dummkopf*... ya zı *Grunde die ganze Geschichte*... ya da *s'wird was gescheites d'raus werden*...¹ – sözlərini söyləmişdi... Knyaz Andrey onun dediklərini eşitmodi və getmək istədi, lakin Çernişev onu Pfula tanış etdi və knyaz Andreyin Türkiyədön gəldiyini, türklərlə gedən müharibənin uğurla qurtardığını qeyd etdi. Pful knyaz Andreyo deyil, onun başı üstündön haraya isə baxaraq, gülo-gülo dedi: *“Da muss ein schöner tactischer Krieg gewesen sein”*². Və hoqarotlö gülorok sos gəlon otağı gətdi.

Görünür, Pful homişö acıqlı-acıqlı istəhza etməyö hazır idi, lakin bu gün o daha da acıqlı görünürdü, çünki onun düşürgosini onsuz göz-dön keçirməyö və bu barədə fikir yürütməyö cəsarət etməşdilər. Knyaz Andrey Pful ilə olan bu qısa görüşdön sonra, hom dö Austerlits xəti-rələri arasında bu adam haqqında çox aydın bir təəvvür oldö edö bildi. Pful ifrat dərəcədə özünö inanan bir adamdır; bu hal onda ümid-siz, sağalmaz və özəblə bir xostolik dərəcəsinə çatmışdı. Yalnız alman-lar bu dərəcə özlərinə inanan adam olurlar. Bunun da səbəbi möhz odur ki, yalnız almanlar mücərrəd ideyaları – elmi, yəni guya kamil həqiqəti bilmək məsələsində özlərinə hoddindön artıq, ifrat dərəcədə inanan olurlar. Fransız ona görö özünö inanan olur ki, o hom ağılcə, hom bədəncə, hom kişilə, hom dö qadınlar üçün özünü müqavimət göstərməyəyök dərəcədə füsunkar bir varlıq hesab edir. İngilis ona görö özünö inanan olur ki, o, dünyada ön abad bir dövlətin votə-dəşidir, buna görö do bir ingilis kimi homişö nə etməli olduğunu bilir. Bunu da bilir ki, bir ingilis kimi hər nə etsə hamısı, şübhəsiz, yaxşı olacaq. İtalyan ona görö özünö inanır ki, o, heç bir şey bilmir və bil-mək dö istəmir, ona görö ki, bir şeyi tamamilə bilməyin mümkün oldu-ğuna inanır. Alman hamıdan pis, hamıdan möhkəm və hamıdan daha iyrencə bir şəkildə özünö inanan olur, çünki o, həqiqəti, elmi bil-diyini zənn edir, bu elmi o, özü uydurmuşdur, lakin bu elm onun üçün

¹ Hava ilə işləyən boru və ya kameralardan ibarət dilli musiqi alati

² Əhəmiyyət

¹ Səfəhlik... cəhənnom olsun hamısı... (alm.)

² Yoqin ki, o, düzgün taktika arasında aparılan müharibə imiş (alm.)

mütləq bir həqiqətdir. Pful da yəqin belə bir adam idi. Onun Böyük Fridrixin apardığı müharibələr tarixindən nəticə olaraq çıxartdığı çevrələmə hərəkət nəzəriyyəsi vardı. Ən yeni müharibələr tarixində ona nə rast gəlsə, bunu mənasız bir şey, vəhşilik, axmaqcasına bir toqquşma hesab edirdi, çünki hər iki tərəfdən o qədər səhvlər buraxılırdı ki, bu müharibələri müharibə adlandırmaq olmazdı, onlar Pfulun nəzəriyyəsinə uyğun gəlmirdi, buna görə də elmin müzakirə edəcəyi bir məsələ ola bilməzdi.

1806-cı ildə İena və Auerstet məğlubiyyəti ilə qurtaran müharibə planını tərtib edənlərdən biri də Pful idi. Lakin Pful bu müharibənin nəticəsində öz nəzəriyyəsinin düzgün olmadığını göstərən heç bir dəlil görmürdü. Əksinə, onun fikrincə, bütün uğursuzluğa yeganə səbəb onun nəzəriyyəsi kənara çıxmaq olmuşdu. Pful özünə xas olan kinli bir istehza ilə sevinə-sevinə deyirdi: *Ich sage ja, dass die ganze Geschichte zum Teufel gehen werde*¹. Pful öz nəzəriyyəsinin həddindən artıq sevdiyi üçün bu nəzəriyyənin məqsədini, yəni işdə tətbiq edilməsini yaddan çıxaran nəzəriyyəçilərdən biri idi. O, nəzəriyyəni son dərəcə sevdiyindən hər cür təcürbəyə, əməli işə nifrət edir və onları heç bilmək də istəmirdi. O hətta baş verən uğursuzluğa sevinirdi, çünki təcürbədə nəzəriyyədən kənara çıxmaq nəticəsində baş verən uğursuzluq, ancaq onun nəzəriyyəsinin düzgün olduğunu sübut edirdi.

Pful indiki müharibə haqqında knyaz Andreylə və Çernişevlə qabaqcadan hər şeyin pis olacağını bilən və hətta bu vəziyyətdən olmayan bir adam ifadəsi ilə bir neçə kəlmə danışdı. Başının dal tərəfində dik-dik duran saçları və tələsik sığal verilmiş gicgahları onun ruhi əhvalını xüsusilə gözəl ifadə edirdi.

Pful o biri otağa keçdi və oradan dərhal onun yoğun, həm də dəyingən səsi eşidildi.

XI

Knyaz Andrey baxışları ilə Pfulu ötürüb qurtarmamışdı ki, qraf Beniçsen tələsə-tələsə otağa girdi və başı ilə Bolkonskini salamlayaraq, dayanmadan öz adyutantına əmrilər verə-verə kabinetə getdi. Padşah at üstündə onun arxasınca gəlirdi. Beniçsen tələsik özünü qabağa vermişdi ki, bəzi şeyləri hazırlasın və padşahı qarşılaya bilsin.

¹ Axı mən sizə deyirdim ki, bütün işləri korlayacaqsınız! (alm.)

Çernişev və knyaz Andrey eyvana çıxdı. Padşah yorğun halda atdan düşdü. Markiz Pauluçi padşaha nə isə deyirdi. Padşah başını sol tərəfə əyərək, böyük bir hərəkətlə danışan Pauluçiyə narazı halda qulaq asırdı. Padşah, görünür, söhbəti qurtarmaq istəyərək irəli gəlirdi, lakin italyan ondan əl çəkmirdi. O, üzü qıpqırmızı qızarmış və həyəcanlı halda, ədəb-ədəti unudaraq, padşahın ardınca gedə-gedə sözüünə davam edirdi.

– *Quant à celui qui conseil le camp, le camp de Drissa*¹.

Padşah pilləkənlə qalxarkən knyaz Andreyi gördü, diqqətlə bu tanıdığı adamın üzünə baxmağa başladı.

Pauluçi sanki özünü saxlaya bilməyərək ümitsiz bir həyəcanla deyirdi:

– *Quant à celui, Sire, – qui a conseil le camp de Drissa je ne vois pas d'autre alternative que la maison jaune ou le giber*². Padşah italyanın sözlərinə qulaq asmayaraq və sanki bu sözləri eşitməyərək, iltifatla Bolkonskiyə tərəf döndü (o, knyaz Andreyi tanıyırdı).

– Səni görməyimə çox şadam, onlar yığışan yərə get, mənə gözlə. Padşah kabinetə getdi. Onun ardınca knyaz Pyotr Mixayloviç Bolkonski, baron Şteyn getdi, qapı örtüldü. Knyaz Andrey padşahın icazəsindən istifadə edərək, Türkiyədən tanıdığı Pauluçi ilə birlikdə suranın yığıldığı qonaq otağına getdi.

Knyaz Pyotr Mixayloviç Bolkonski padşahın bir növ qorəğah rəisi vəzifəsində idi. Bolkonski kabinetdən çıxdı və xəritələri qonaq otağına gətirdi, açığ stolun üstünə sərdi, bura yığışan adamların rəyini eşitmək arzusu ilə müəyyən suallar verdi. İş orasıdadır ki, gecə fransızların Drissa düşərgəsinin arxasına keçmək məqsədi ilə hərəkət etdikləri haqqında məlumat alınmışdı (sonra bu xəbər yalan çıxdı).

Birinci general Armfeld danışmağa başladı. Qarşıda duran çətinlikdən çıxmaq üçün o, heç də gözlənilmədən tamamilə yeni, heç bir şeylə izah olunmayan bir təklif meydana atdı (bunu ancaq bir şeylə izah etmək olardı: general Armfeld göstərmək istəyirdi ki, onun da öz rəyi ola bilər). Onun fikrincə, ordu Peterburq və Moskva yollarından kənarda mövqə tutmalı və burada birləşərək düşməni gözləməli idi. Aydın görünürdü ki, Armfeld bu planı çoxdan tərtib etmişdir. İndi təklif olunan suallara cavab verməkdən daha artıq, fürsətdən istifadə

¹ Drissa düşərgəsinin qurulmasını məsləhət görəndə gəldikdə... (frans.)

² Padşah, Drissa yanındakı düşərgənin qurulmasını məsləhət görəndə adama gəldikdə, mənim fikrincə, ondan ötrü ancaq iki yer var: dolixana, ya da dar ağacı (frans.)

edərək öz planını açıb ortaya atmaq istəyirdi, lakin bu plan irəli sürülən məsələlərə heç də cavab vermirdi. Mühəribənin nə kimi xarakter alacağını heç başa düşmədən söylənilən milyonlarca başqa təkliflər əsaslı olsaydı, bu təklifi də əsaslı hesab etmək olardı. Bəziləri onun rəyini bəyənmirdi, bəziləri onu müdafiə edirdi. Cavan polkovnik Tol İsveç generalının fikrini başqalarından daha qızgın rədd edirdi. Mübahisə zamanı o qoltuq cibindən yazılı bir dəftər çıxartdı və oxumasına icazə verilməsini xahiş etdi. Tol geniş və ətraflı izahat məktubunda Armfeldin və Pfulun planına tamamilə zidd olan bir mühəribə planı irəli sürürdü. Pauluçi Tola etiraz edərək, irəliyə hərəkət və hücum planı təklif edirdi. Onun fikrincə, bizi məchulluqdan və düşüymüz tələdən (Drissa düşərgəsini o belə adlandırır) ancaq bu plan xilas edə bilərdi.

Mübahisə zamanı Pful və onun dilmancı (saray münasibətlərində onun vasitəçisi) Voltsohen susurdu. Pful ancaq həqarətlə fınxırır, üzünü yana çevirirdi, bununla da eşitdiyi boş sözlərə etiraz etmək dərəcəsinə alçalmayacağını göstərirdi. Lakin mübahisələrə rəhbərlik edən knyaz Bolkonski onu öz rəyini söyləməyə dəvət etdikdə o ancaq belə dedi:

– Daha məndən nə soruşmaq? General Armfeld ordunun arxasını açıq qoyan gözəl bir plan təklif etdi. Ya *von diesem itäläinenischen Herrn* hücumu, *sehr schön*¹. Ya da geri çəkilmək *Auch gut*², daha məndən nə soruşmaq? Siz özünüz hər şeyi məndən yaxşı bilirsiniz. – Lakin Bolkonski qas-qabağını tökərək onun rəyini padşahın adından soruşduğunu dedikdə, Pful yerindən qalxdı və birdən ruhlanaaraq danışmağa başladı:

– Hər şeyi korladılar, hər şeyi dolaşdırdılar, hamı məndən çox bil-mək istədi, indi isə hamı mənim yanıma gəlmişdir. İş necə düzəldək? Düzəltməli şey yoxdur. Mənim yazdıqlarımı nöqtəbənöqtə dürist yerinə yetirmək lazımdır. – O, nazik barmaqlarını stola vura-vura danışdı. – Çətinlik nədədir? Cəfəngiyatdır. *Kinderspiel*³. – O, xəritəyə yaxınlaşdı, arıq, quru barmağını xəritəyə vura-vura tez-tez danışmağa başladı. O sübut etmək istəyirdi ki, Drissa düşərgəsinin məq-sədəuyğunluğunu heç bir təsadüfi hadisə dəyişə bilməz, çünki hər

bir şey qabaqcadan nəzərə alınmışdır və düşmənin, doğrudan da, düş-
gənin arxasına keçsə, o, mütləq məhv ediləcəkdir.

Pauluçi almanca bilmədiyindən ondan nə dediyini fransızca soruşmağa başladı. Pful fransızca pis bilirdi, Voltsohen öz rəisinin köməyinə gəlib Pfulun sözlərini tərcümə etməyə başladı. Pful tez-tez danışdığından Voltsohen güclə yetirə bilirdi. Pful tələsə-tələsə sübut edirdi ki, hər şey, hər şey, yalnız baş vermiş hadisələr deyil, baş verə biləcək bütün hadisələr də onun planında qabaqcadan nəzərə alınmışdır və əgər indi bir çətinlik varsa, bunun səbəbi, günahı yalnız ondadır ki, Pfulun planında göstərilən şeylər dürist yerinə yetirilmə-mişdir. Pful öz fikirlərini sübut etdikcə istehza ilə gülürdü. Riyaziyyatçı bir dəfə sübut etdiyi məsələnin düzgünlüyünü bir də müxtəlif üsullarla yoxlamaqdan əl çəkdiyi kimi, o da, nəhayət, həqarətlə gül-
rək, öz fikirlərini sübut etmədən əl çəkdi. Voltsohen onu əvəz etdi, o, Pfulun fikirlərini fransızca söyləməkdə davam edir və arabilir ondan soruşurdu: “*nicht wahr, Exzellenz?*” Döyüşdə qızıyan bir adam öz yol-daşlarını vurduğu kimi, Pful da Voltsohenin üstünə hiddətlə çıxıraraq deyirdi:

– *Nun ja, was soll denn da noch expliziert werden?*² – Pauluçi və Mişo fransızca danışa-danışa iki tərəfdən Voltsohenin üstünə düşdül-
lər. Armfeld almanca Pfula nə isə deyirdi. Tol deyilənləri knyaz Bolkonskiyə rusca izah edirdi. Knyaz Andrey dinməz-söyləməz qulaq asır və müşahidə edirdi.

Knyaz Andrey bütün bu şəxslərin hamısından çox acıqlı, qətiyy-
yötlə, mənasız bir halda özünə inanan Pfula acıyırdı. Aydın görünürdü ki, burada oturan adamlar içərisində yalnız o, özü üçün heç bir şey arzu etmir. Heç kəsə düşməncəsinə bir ədəvət bəsləmir, ancaq birçə şey istəyir ki, o da illərlə zəhmət çəkərək yaratdığı nəzəriyyə əsa-sında tərtib olunmuş planı həyata keçirməkdir. Hamıya istehza etməklə o, özü gülünc bir vəziyyətə düşmüşdü, adamın ondan zəh-ləsi gedirdi, bununla belə öz ideyasına hədsiz dərəcədə sədaqətli olması ilə qeyri-ixtiyarı, adamda özünə hörmət oyadırdı. Bundan başqa, yalnız Pful müstəsna olmaqla, hamının danışığında ümumi bir xüsusiyyət vardı ki, knyaz Andrey 1805-ci ilin hərbi şurasında bunu müşahidə etməmişdi: bu da Napoleonun dühəsi qarşısında duyulan

¹ Bu cənab İtaliyanın hücumu, çox yaxşı (*alm.*).

² Bu da yaxşıdır (*alm.*).

³ Uşaq oyuncağıdır (*alm.*).

¹ Doğru demirommi, zati-aliləri? (*alm.*)

² Əlbəttə, buna daha nə izahat? (*alm.*)

vahimə idi. Gizlədilmiş olsa da, bu vahimə hər etirazda özünü göstərirdi. Napoleonun hər nə istəsə edə biləcəyini gözləyirdilər, onun qorxunc adı ilə bir-birinin fikirlərini alt-üstə edirdilər. Sanki yalnız Pful öz nəzəriyyəsinə etiraz edənlərin hamısını barbar hesab ediyi kimi, Napoleonu da vəhşi hesab edirdi. Lakin Pful knyaz Andreydə hörmət hissindən başqa ayrı bir hissə də oyadırdı, knyaz Andreyin ona yazdığı da gəlirdi. Həm saray adamlarının onunla danışmaq tərzindən, həm Pauluçinin imperatora cəsarət edib dediyi sözlərdən, xüsusilə, Pfulun bəzi ümitsiz ifadələrindən aydın görünürdü ki, onun süqutuna az qalmışdır və bunu həm onlar bilir, həm də özü hiss edir. Pful nə qədər özünə inansa da, bir alman kimi deyində-deyində başqalarına istehza etsə də, miskin bir adam idi. Sığal verilmiş gicgahı, peysərində dik-dik duran saçları onun miskinliyini daha artıq nəzərə çarpdırırdı. O, öz miskinliyini hiddət və haqarət arxasında gizlətsə də, görünür, ümitsiz bir halda idi. Ona görə ümitsiz idi ki, indi öz nəzəriyyəsinə böyük bir təcürbədə yoxlamaq və onun düzgünlüyünü bütün dünyaya sübut etmək üçün əlinə keçmiş yeganə fürsət öldən çıxırdı.

Müzakirə çox çəkdi, o nə qədər uzandırsa, mübahisə o qədər artıq qızıqır, çığır-bağır qopur, şəxsiyyətlərə toxunulurdu. Deyilənlərdən ümumi bir nəticə çıxartmaq imkanı da o qədər azalırdı. Knyaz Andrey müxtəlif dillərdə gedən bu mübahisəyə, rəylərə, izah edilən planlara, təkziblərə, çıxışlara qulaq asıdqca ancaq onların hamısının nə danışdığına, möhəz nə danışdığına təəccüb edirdi. Hələ çoxdan, hərbi qulluqda ikən tez-tez onun başına belə bir fikir gəlirdi. Heç bir hərbi elm deyilən şey yoxdur və ola da bilməz, buna görə, heç bir hərbi düha deyilən şey də ola bilməz, bu fikir indi onun üçün tam bir həqiqət olmuşdu. "İnkişaf şərtləri və şəraiti naməlum olan və müəyyən edilə bilməyən, müharibə xadimlərinin qüvvəsi bundan da az müəyyən edilə bilən bir işdə nə nəzəriyyə, nə elm ola bilər? Bir gündən sonra bizim ordunun və düşmən ordusunun nə vəziyyətdə olacağını heç kəs deyə bilməmişdir və deyə də bilməz, heç kəs bu və ya başqa bir qoşun dəstəsinin nə kimi bir qüvvəyə malik olduğunu bilə bilməz. Bəzən qabaqda: "Bizi hissədən ayırmışlar!" – deyə çıxıraraq qaçan bir qorxaq deyil, "Ura!" – deyə çıxırən şən, cəsarətli bir əsgər olanda 5 min nəfərlik bir dəstə, Şenqrabendəki kimi, 30 minlik bir qoşuna bərabər olur, bəzən də 50 min nəfərlik bir ordu, Austerlits ətrafında olduğu kimi, 8 min nəfərlik bir hissənin qabağından qaçır. Bir işdə ki,

bütün praktik işlərdə olduğu kimi, heç şeyi müəyyən etmək mümkün olmayacaqmış, bu vəziyyətin monası, əhəmiyyəti də birçə doqıqədə müəyyən olunacaqmış və doqıqənin nə vaxt gələcəyini heç kəs bilməyəcəkmış, belə bir işdə nə elm ola bilər? Armfeld deyir ki, düşmən bizim ordunu o biri hissələrdən ayırmışdır, Pauluçi isə deyir ki, biz fransız ordusunu iki atəş arasında qoymuşuq, Mişo deyir ki, Drissa düşərgəsinin işə yaramazlığı orasındadır ki, çay arxa tərəfdədir, Pful isə deyir ki, onun qüvvəsi elə bundadır. Tol bir plan təklif edir, Armfeld başqa bir plan, hamısı da yaxşıdır, hamısı da pisdır, hər bir təklifin yararlılığı da ancaq bir hadisə baş verəndə aydın ola bilər. Bəs niyə hamı hərbi düha deyib durur? Yoxsa dahi o adamdır ki, vaxtlı-vaxtında suxarı gətirməyi, birinə sağa, birinə sola gətirməyi ömr etməyi bacarır? Hərbi adamlar şən-şöhrət və hakimiyyət sahibi olduqlarından, alçaqlar güruhu da bu hakimiyyətə yaltaqlanaraq onu, onun üçün xas olmayan dahi sifətləri ilə bəzədiyindən, hərbi adamları dahi adlandırırlar. Əksinə, mənim tanıdığım ən yaxşı generallar səfeh, yaxud huşsuz, başısoyuc adamlardır. Ən yaxşısı Baqratondur – Napoleon özü bunu etiraf etmişdir. Bəs Bonaparte özü?! Austerlits çölündə onun özündən bədgüman olduğunu və fikri məhdudluğunu ifadə edən üzü indi də mənim xatirimdədir. Yaxşı sərkərdəyə nə dahilik, nə də xüsusi bir keyfiyyət lazımdır, əksinə, onda ən ali, ən yaxşı insan keyfiyyətləri – məhəbbət, poeziya, incəlik, hər şeyin mahiyyətinə varmaq istəyən fəlsəfi şübhə olmamalıdır. O, fikircə məhdud olmalıdır, gördüyü işlərin çox mühüm bir iş olduğuna möhkəm surətdə inanmalıdır (yoxsa onun səbri çatmaz), ancaq bu zaman o, igid sərkərdə ola bilər. Allah cəməsinə, əgər o, insan olsa, birisini sevse, birinə yazığı gəlsə, nəyin ədalətli, nəyin ədalətsiz olduğunu düşünsə, işi bitdi! Ta qədim zamanlardan onlar üçün saxta dahilik nəzəriyyəsi hazırlamışlar, çünki onların ölində hakimiyyət vardır. Hərbi işdə uğur onlardan deyil, sıralarda: "məhv olduq", və ya "ura!" – deyə çıxırən adamdan asılıdır. Ancaq bu sıralarda xeyir verəcəyinə əmin olaraq xidmət edə bilərsən".

Knyaz Andrey danışanlara qulaq asaraq belə düşünürdü, o ancaq Pauluçi çağıranda öz fikrindən ayıldı; hamı artıq dağılışıb gedirdi.

Ertəsi gün padşah qoşunu yoxlayarkən knyaz Andreydən harada qulluq etmək istədiyini soruşdu. Knyaz Andrey padşahın yanında qalmaq deyil, orduda qulluq etməyə icazə vermesini xahiş etdi, bununla da özünü saray həyatından həmişəlik ayırdı.

Rostov hələ müharibə başlanmamış ata-anasından məktub almışdı. Məktubda Nataşanın xəstələnməsindən, onun knyaz Andreylə əlaqəni kəsməsindən qısaca məlumat verildi (bunun səbəbini Nataşanın knyaz Andreyə rədd cavabı verməsi ilə izah edirdilər), onlar yenə də Rostovdan istefaya çıxıb, evə qayıtmasını xahiş edirdilər. Nikolay məktubu alandan sonra nə məzuniyyət almaq, nə də istefaya çıxmaq təşəbbüsündə olmadı, ancaq ata-anasına yazdı ki, Nataşanın xəstələnməsinə və knyaz Andreyi rədd etməsinə çox təəssüf edir, onların arzusunu yerinə yetirmək üçün mümkün olan hər şeyi edəcəkdir. Sonyaya ayrıca bir məktub göndərdi.

Məktubda yazırdı: "Ey qəlbimin pərəstiş etdiyi mehriban dostum! Namusdan başqa heç bir şey mənim kəndə qayıtmağıma mane ola bilməzdi. Əgər mən indi, müharibənin başlanmasına az qalmış, öz xoşbəxtliyi vətəna olan borcundan və məhəbbətimdən üstün tutsam, özümü nəinki yoldaşlarım, hətta öz qarşımda da namussuz hesab edərdim. Lakin bu sonuncu ayrılıqdır. İnan ki, müharibə qurtaran kimi, əgər sağ qalsam və sən məni yenə də indiki kimi sevsən, hər şeyi atıb, tezliklə sənənin yanına gələcəyəm ki, sənə həmişəlik olaraq öz ödlü sinəmə sığım".

Doğrudan da, yalnız müharibənin başlanması Rostovu saxladı və ona evə qayıdıb, vədini yerinə yetirməyə, yəni Sonya ilə evlənməyə mane oldu. Otradnoye payızı öz ovu ilə, qışı – *svyatki*¹ bayramı və Sonyanın sevgisi ilə onun qarşısında sakit zadəgan sevinci və rahatlığının qapılarını açmışdı. Əvvəllər o, belə şeyləri bilməzdi, indi isə bunlar onu özünə cəlb edirdi. Rostov: "Sevimli arvad, uşaqlar, bir sürü ov iti, on-on iki qayıqlı qoçaq ov tazısı, təsərrüfat, qonşular, seçki üzrə qulluq" – deyər düşündü. Lakin indi müharibə başlanmışdı, alayda qalmaq lazım idi. Məhz buna görə və belə lazım olduğu üçün, Nikolay Rostov alayda keçirdiyi həyatdan da razı idi və bu həyatı xoş keçirə bilirdi.

Nikolay məzuniyyətdən qayıdandan və yoldaşları tərəfindən sevincə qarşılandıqdan sonra ordu üçün at almağa göndərilmişdi, Malotrossiyadan gətirdiyi gözəl atlar onu sevindirirdi, belə yaxşı atlar aldığı üçün rəis də onu təriflədi. Hissədə olmadığı zaman onu rot-

mistrliyə keçirtmişdilər. Alay əlavə qüvvə alıb, hərbi vəziyyətə keçirildikdən sonra ona yenə də öz əvvəlki eskadronu verildi.

Müharibə başladı, alay Polşaya aparıldı. İndi məşqlər ikiqat verildi, yeni zabitlər, yeni adamlar gəlmişdilər, yeni atlar gətirilmişdi, lakin əsas məsələ bu idi ki, orduya bir həyəcan, əsəbi bir şənlik yayılmışdı – müharibə yeni başlanarkən həmişə belə olur. Rostov da alayda əlverişli bir mövqe tutduğunu dərk edərək, gec-tez hərbi işi buraxacağını bilsə də, bütün varlığı ilə hərbi qulluğun mənafeyini güdür, ondan zövq alırdı.

Qoşun müxtəlif və müəkkəb dövlət, siyasi və taktik səbəblərə görə Vilnodan geri çəkildi. Bu geri çəkilmənin hər addımı baş qərar-gahda mənafehlərin, rəylərin və ehtirasların müəkkəb oyunu ilə müşayiət edilirdi. Pavloqrada alayının qusarları üçün isə yayın bu gözəl çağında, kifayət qədər ərzaqla geri çəkilmək ön sadə və ürəkəcan bir iş idi. Ancaq baş qərar-gahda ruh düşkünlüyü, nigarəncilik və intriqa ola bilirdi, ordunun içərisində isə heç kəs hara getdiyini və niyə getdiyini soruşmurdu. Onlar geri çəkilmələrinə təəssüf edirdilərsə, bu da ancaq ona görə idi ki, öyrəşdikləri mənzilləri, qəşəng polyak qızlarını buraxıb getmək lazım gəlirdi. Kimin də ağlına gəlsəydi ki, işlər pis gedir, o, yaxşı bir hərbi adam kimi, şən olmağa, işin ümumi gediş haqqında deyil, ən yaxın işləri haqqında düşünməyə çalışırdı. Əvvəl Vilno yaxınlığında durub, vaxtlarını şən keçirir, polyak mülkədarlarla tanışlıq edir, onları yoxlamağa gələn padşahın və başqa yüksək rütbəli komandirlərin qarşısında sıraya düzülürdülər, sonra Svetsyanıya geri çəkilmək və aparılması mümkün olmayan azuqəni məhv etmək əmri gəlirdi. Svetsyanı ancaq bir-iki şeyə görə qusarların yanında qalmışdı. Əvvəl ona görə ki, orada duran bütün ordu o yeri sərxoş düşərgə adlandırmışdı, bir də ona görə ki, Svetsyanı əhalisi qoşundan xeyli şikayət etmişdi. Ona görə şikayət etmişdi ki, qoşun camaatın ərzağını əlindən almaq haqqında əmrədən istifadə edərək, Polşa panlarının atlarını, ekipajlarını və xalçalarını da alıb aparmışdı. Svetsyanı Rostovun yanında ona görə qalmışdı ki, bu qəsəbəyə girən günü o, vaxmistri əvəz etmişdi və eskadronun bütünlüklə içib, sərxoş olmuş adamlarının öhdəsindən gələ bilməmişdi. Onlar Rostovdan icazəsiz beş çəllək köhnə pivə aparmışdılar. Svetsyanıdan geri çəkilib-çəkilib gəlib, Drissaya çatdılar, sonra artıq rus sərhədlərinə yaxınlaşaraq Drissadan da geri çəkildilər.

İyulun 13-də pavloqraddılar ilk dəfə ciddi döyüşə girişməli oldular.

¹ Milad bayramı günləri

İyuyulun 12-də gecə güclü tufan olub, yağış və dolu yağdı... 1812-ci ilin yayı, ümumiyyətlə, çox tufanlı idi.

İki Pavloqrad eskadronu sünbül bağlamış, lakin mal-qara və at dırmağı altında tapdanıb məhv olmuş cəvdar zəmilərində, açıq çöldə durmuşdu. Güclü yağış yağırdı. Rostov öz himayəsi altına aldığı gənc zabıt İlinlə bərabər, tez-tələsik ağacdan düzəldilmiş daxmada oturmuşdu. Onların alayından olan və qərargahdan qayıdan şəşəbliğ zabıt yolda yağışa düşdüyündən, gəlib Rostovgilin yanına girdi.

– Qraf, mən qərargahdan gəlirəm, Rayevskinin qəhrəmanlığını eşidibsinizmi? – Zabıt qərargahda Saltanovsk vuruşması haqqında eşitdiklərini bütün təfərrüatı ilə söylədi.

Rostovun boynundan su axdığı üçün boynunu qısıb oturmuşdu, çubuq çəkə-çəkə zabitin dediklərinə başdansa qulaq asır, bəzən də ona sıxılıb oturan gənc zabıt İlinə baxırdı. Bu on altı yaşlı gənc zabıt alaya təzə gəlmişdi. Nikolay yeddi il bundan əvvəl Denisova necə münasibət bəsləyirdisə, bu cavan oğlan da Nikolaya indi elə baxırdı. İlin hər işdə Rostovu təqlid etməyə çalışırdı və ona bir qadın kimi vurulmuşdu.

Şəşəbliğ zabıt Zdrjinski Saltanovsk bəndinin rus Fermopilinə çevrildiyini və bu bənd üstündə general Rayevskinin göstərdiyi qəhrəmanlığın qədim dövrlərə layiq bir qəhrəmanlıq olduğunu böyük bir təntənə ilə nəql edirdi. Zdrjinski deyirdi ki, Rayevski döşətlə atəş altında iki oğlunu bənd üstünə çıxarıb, onlarla çiyin-çiyinə hücumu keçmişdir. Rostov Zdrjinskinin dediklərinə qulaq asır və nəinki onun heyətinə şərikin olduğunu bildirmək üçün heç bir şey söyləməzdi, hətta əksinə, eşitdiyi sözlərdən xəcalət çəkən, buna baxmayaraq, etiraz etmək niyyətində olmayan bir adama bənəyirdi. Rostov Austerlits vuruşmasından və 1807-ci il müharibəsindən sonra öz təcrübəsindən bildirdi ki, hərbi hadisələrdən danışanda həmişə o, özü də etdiyi kimi, özlərindən çox şey atırlar, bir də o, müharibədə baş verən hadisələrin heç də bizim təəvvür etdiyimiz və danışdığımız kimi olmadığını bildirdi, bu barədə onun kifayət qədər təcrübəsi vardı. Buna görə də Zdrjinskinin danışdığı onun xoşuna gəlmirdi. O danışanda lap adamın üzünə sarı əyləməyə adət etmişdi, indi də lap Rostovun üzünə sarı əylir və danışqal komada onu sıxışdırırdı. Rostov dinməz-söyləməz ona baxaraq düşündü: “Əvvəllər, onlar hücum etdiyi bəndin üstündə elə bir qarışıqlıq və danışqallıq olmalı idi ki, Rayevski öz oğlanlarını ora çıxartsa da, bu onun yan-yörəsində olan beş-on adamdan başqa heç

kəsə təsir edə bilməzdi, yerdə qalanları isə Rayevskinin bənd üstündə necə və kimlərlə getdiyini heç görə bilməzdilər. Lakin bunu görənlər də çox ruhlana bilməzdilər, çünki orada hamı öz başının hayında ikən Rayevskinin atalıq hissi heç kəsin yadına da düşmürdü. İkincisi də vətənin taleyi, Saltanovsk bəndinin tutulub-tutulmamasından asılı deyildi, bu ancaq bizə təsvir etdikləri kimi, Fermopil vuruşmasında belə olmuşdur. Daha onda belə bir qurban vermək nəyə lazım idi? Bir də axı uşaqların burada, müharibədə nə işi vardı? Mən nəinki öz qardaşım Petyanı, hətta mənə yad olan bu mehriban İlini də belə bir vuruşma meydanına gətirməzdim, onları çalışıb, bir daldada qoyardım”. Lakin o, düşüncələrini açıb demədi, onun bu məsələdə də artıq öz təcrübəsi vardı. O bildirdi ki, bu əhvalat bizim silahın şöhrətini yüksəltməyə kömək edir, ona görə də buna şübhə etmədiyini göstərmək lazımdır. Rostov belə də etdi.

İlin hiss etmişdi ki, Zdrjinskinin nəql etdiyi hadisə Rostovun xoşuna gəlir.

– Lap zəhləməz getdi. Corablarıma da, köynəyimə də, altına da su keçmişdir. Gedib bir yer axtaracağam. Deyəsən, yağış da yavaşlayıb. – İlin daxmadan çıxdı, Zdrjinski isə atına minib getdi.

Beş dəqiqədən sonra İlin ayaqları palçıqda şappıldaya-şappıldaya yüyürüb, ağacdan tikilmiş kiçik daxmaya gəldi.

– Ura! Rostov, tez gedək. Tapmışam! Burada, iki yüz addımlıqda meyxana var, bizimkilər orada özlərinə yer eləyiblər. Heç olmasa, üst-başımızı qurudarıq. Marya Genrixovna da oradadır.

Marya Genrixovna alay həkiminin arvadı idi. Cavan və qəşəng bir alman qadını idi, həkimi onunla Polşada evlənmişdi. O ya pulu olmadığına, ya da təzə evləndiyinə görə cavan arvadından ayrılmaq istəmirdi, Marya Genrixovnanın qusar alayı ilə hara getsə, özü ilə aparırdı, həkimin öz arvadını qışqanması qusar zabıtləri arasında zarafat üçün adi bir mövzu olmuşdu.

Rostov planını çiyinə atdı, şeyləri götürüb, hazır duran Lavruşkanı çağırdı. İlinlə bərabər axşamın qaranlığında palçığa bata-bata, yavaşlən yağış altında ayaqlarını şappıldada-şappıldada yola düzəldilər, aralar arada ildırım çaxır, ətrafı işıqlandırır.

– Rostov, haradasan?

– Buradayam. Nə yaman ildırım çaxır! – deyər onlar tez-tez bir-birini səsleyirdilər.

Meyxanada beş zabıt vardı, həkimin kibitkəsi¹ meyxananın qabağında durmuşdu. Marya Genrixovna qabaq küncdə, enli taxtda oturmuşdu. O, dolu, sarınsaçlı bir alman qadını idi, eynində kofta, başında da gecə çutqusı vardı. Onun əri – həkim arxa tərəfdə yatmışdı. Zabıtlar Rostovla İlini şən səslərlə və qəhqəhə ilə qarşıladılar.

Rostov gülərək dedi:

– Ba! Siz burada kef eləyirsiniz ki!

– Bəs siz harada qalmısınız?

– Üst-başlarından gör necə su axır! Bizim qonaq otağını islatmayın.

– Marya Genrixovanın paltarını bulamayın.

Rostovla İlin Marya Genrixovnanın rahatlığını pozmadan, yaş paltarlarını dəyişmək üçün bir yer axtarmağa başladılar. Onlar arakəsmənin o tərəfinə keçmək istədilər, lakin balaca ərzaq anbarında üç zabıt oturub kart oynayırdı, onların qabağında boş bir qutu üstündə şam yanırdı. Ərzaq anbarı o qədər balaca idi ki, üç adamı güclə tutmuşdu, zabıtlar tərslik edib öz yerlərini Rostovla İlinə verməyə razı olmadılar. Marya Genrixovna öz yubkasını verdi ki, ondan bir pərdə kimi istifadə etsinlər. Lavruşka şeyləri götürdü, Rostovla İlin bu pərdə dalında Lavruşkanın köməyi ilə yaş paltarlarını çıxarıb, təzəsinı geydilər.

Sınıq sobada od yandırıdılar. Taxta gətirib, iki yohərin üstünə qoydular, onun da üstünə at çulu sordilər, kiçik samovar, balaca ərzaq sandığı, yarım şüşə rom gətirdilər. Marya Genrixovnadən ev sahibəsi olmağı xahiş edib, onun başına yığışdılar. Kimisi ona gözəl əllərini silmək üçün öz təmiz burun yaylığını təklif edirdi, kimisi çiçəkləri rütubət çəkməsin deyə onun ayağı altına öz vengerkasını sərirədi, kimisi soyuq gəlməsin deyə öz plaşını pəncərənin qabağından asırdı, kimisi də aylımasın deyə onun ərinin üzündən milçəkləri qovurdu.

Marya Genrixovna utana-utana, həm də xoşbəxtcəsinə gülüm-səyərək deyirdi:

– Onunla işiniz olmasın. Dünən gecədən yuxusuz qaldığı üçün o onsuz da bərk yatıb.

Zabıt:

¹ Cəfəməli araha

– Olmaz, Marya Genrixovna, həkimə qulluq etmək lazımdır, – deyirdi. – Qıçımı, ya qolumu kəsməli olanda, bəlkə, onun da mənə yazığı gəldi.

Üçcə stəkan vardı. Su elə bulanlıq idi ki, çayın stəkanda tünd, ya açıq olduğunu təyin etmək mümkün deyildi. Samovar isə ancaq altı stəkan çay tuturdu. Bununla belə çay stəkanını növbə ilə və rütbəyə görə Marya Genrixovnanın qısa, dirnaqları elə də təmiz olmayan totuq əllərindən alıb içmək hamıya daha da xoş idi. Sanki bütün zabıtlar bu gecə Marya Genrixovnaya vurulmuşdular. Hətta arakəsmənin o tərəfində kart oynayan zabıtlar da oyunu buraxıb, samovarin yanına gəldilər və ümumi vəziyyətə uyaraq, Marya Genrixovnaya nəzakət göstərməyə başladılar. Marya Genrixovna özünü belə nəzakətli və cavan zabıtlarla əhatə olunmuş görürək, sevincini nə qədər gizlətməyə çalışsa da, arxa tərəfində ərinin hər dəfə yuxulu-yuxulu tərpenməsindən qorxsada, xoşbəxtcəsinə gülümsəyirdi.

Qaşıq bircə dənə idi, lakin qənd hər şeydən çox idi. Bir qaşıqla bütün stəkanlara salınan qəndi qarışdırmağa macal olmurdu, buna görə də, belə qərara gəldilər ki, Marya Genrixovna növbə ilə hər kəsin çayını qarışdırсын. Rostov öz stəkanını alıb rom tökdü və Marya Genrixovnadən çayı qarışdırmasını xahiş etdi.

– Siz ki heç qənd salmayıbsınız? – Marya Genrixovnanın üzü yenə gülürdü, sanki onun söylədiyi və başqalarının ona dediği bütün sözlər çox gülməli idi, bunların başqa bir mənası da vardı.

– Mənə qənd lazım deyil, mən ancaq istəyirəm ki, öz gözəl əlinizlə çayımı qarışdırasınız.

Marya Genrixovna buna razı olub, qaşığı axtarmağa başladı, onu kim isə götürmüşdü.

Rostov:

– Marya Genrixovna, – dedi, – barmağınızla qarışdırın, daha da xoş olar.

– İstidir! – Marya Genrixovna Rostovun ürəyəyatan sözlərindən qızdı.

İlin bir vedrə su gətirib, içinə bir neçə damla rom tökdü, sonra Marya Genrixovnanın yanına gətirib, suyu barmağı ilə qarışdırmasını xahiş etdi:

– Mənim fincanım budur, – dedi, – ancaq barmağınızı batırın, hamısını içəcəyəm.

Samovarin suyu qurtarandan sonra Rostov kartı götürdü, Marya Genrixovna ilə kral oyunu oynamağı təklif etdi. Marya Genrixovna ilə oyun yoldaşı olmaq üçün püşk atdılar. Rostovun təklifinə görə oyunda belə bir qayda qoyuldu: – Kim kral olsa, Marya Genrixovnanın əlini öpməli, kim uduzsa, gedib təzədən samovara köz salmalıdır ki, həkim yuxudan duranda çay içsin.

İlin soruşdu:

– Yaxşı, birdən Marya Genrixovna kraliçə oldu, onda necə olsun?

– O elə onsuz da kraliçədir! Onun əmri də qanundur.

Oyun başlanan kimi birdən Marya Genrixovnanın dal tərəfindən həkimin qarışıq saçlı başı qalxdı. O çoxdan ayrılmışdı, ancaq özünü yuxuluğa vurub, söhbətə qulaq asırdı, yəqin o, burada danışılan sözlərdə və görülən işlərdə nə gülməli, nə maraqlı, nə də ürəkəcan bir şey görmürdü. Onun üzü kədərli və məyus idi. Zabitlərlə salamlaşmadı, qışındı və zabitlərdən çölə çıxmağa yol vermələrini xahiş etdi, çünki onlar yolu kəsmişdilər. Həkim bayıra çıxan kimi zabitlərin hamısı qəhqəhə ilə güldülər. Marya Genrixovna isə bərk qızardı, hətta gözləri də yaşardı, lakin bununla o, zabitlərin nəzərində daha da cazibəli oldu. Həkim bayırdan qayıdıb arvadına dedi ki, yağış kəsilməmişdir, gedib kibitkada yatmaq lazımdır, yoxsa orada olan şeyləri ögurlayıb apararlar. O danışdıqca Marya Genrixovna daha bayaqkı kimi xoşbəxtcəsinə gülümsəmir, qorxu içində hökm gözləyərək ərinə baxırdı.

Rostov dedi:

– Mən ora adam göndərəm... lap ikisini! Narahat olmayın, həkim!

İlin:

– Mən özüm gedib, qarovulunu çəkərim! – dedi.

Həkim:

– Yox, cənablar, siz yatıb yuxunuzu alıbsınız, amma mən iki gecədir yatmıram, – deyib arvadının yanında oturdu və qaşqabaqlı bir halda oyunun qurtarmasını gözləməyə başladı.

O, çəp-çəp arvadına baxırdı, onun qaşqabaqlı üzünü gördükcə zabitlərin kefi daha da açılırdı. Çoxu özünü gülməkdən saxlaya bilmirdi və dərhal buna bir bəhanə tapmağa çalışırdı. Həkim arvadını aparıb, kibitkada rahatladıqdan sonra zabitlər meyxanada uzanıb, yaş şinellerini üstlərinə saldılar, lakin uzun müddət yata bilmədilər. Onlar gah həkimin qorxduğunu və Marya Genrixovnanın şadlığını yada

salıb, bir-birilə söhbət edir, gah da bir-bir eyvana çıxıb, kibitkada nələr olduğunu xəbər verirdilər. Rostov bir neçə dəfə şineli başına çəkib yatmaq istədi, lakin kiminsə söylədiyi bir söz onu yenə maraqlandırır, yenə söhbət başlanır, yenə heç bir səbəb olmadan uşaqcasına şən qəhqəhələr yüksəlirdi.

XIV

Saat üç olardı, hələ heç kəs yatmamışdı. Vaxmistr gəlib, Ostrovna qəşəbəsinə getmək əmrini alındığını söylədi.

Zabitlər yenə bayaqkı kimi danışa-danışa, qəhqəhə ilə gülə-gülə yığışmağa başladılar, yenə bulanıq su ilə samovar qoyuldu. Lakin Rostov çayı gözləməyib eskadrona getdi. Dan yeri ağarırdı. Yağış dayanmışdı, buludlar dağılırdı. Nəmişlikdi, soyuqdu, hələ qurumamış paltarda bu daha artıq hiss olunurdu. Rostovla İlin meyxanadan çıxanda, şəhərin alaqlarlığında həkimin yağışdan ışıldayan dəri-örtüklü kibitkasına baxdılar. Örtük altından həkimin ayaqları bayıra çıxmışdı, kibitkanın ortasında balıq üstündə Marya Genrixovnanın cutqusu görünür və yatmış bir adamın nəfəs alması eşidilirdi.

Rostov İlinə dedi:

– Doğrudan da, o, çox qəşəng qadındır.

– Çox gözəl arvaddır! – İlin on altı yaşlı bir cavan adamın ciddi-yətilə cavab verdi.

Yarım saat sonra sıraya düzülmüş eskadron yol üstündə durmuşdu. “Min!” komandası eşidildi, əsgərlər xaç vurub, ata mindilər. Rostov qabağa çıxıb: “Marş!” – deyərək komanda verdi. Qusarlar dörd sıraya düzülmüş halda, hər iki tərəfində qaynağacı əkilmiş geniş yol ilə qabaqda gedən piyada hissənin və batareyanın ardınca hərəkət etdilər. Sulu-palçıqlı yolda atların ayaq tappılısı və qılinc səsləri eşidilirdi, atlılar astadan danışırıldı.

Parçalanmış göy-bənövşəyi buludlar gün çıxan tərəfdə qızarıb, külək onları sürətlə qovub aparırdı. Hava get-gedə işıqlanırdı. Həmişə kənd yolları üstündə bitən yaşıl otlar aydınca görünürdü. Dünənki yağışdan sonra onlar hələ də qurumamışdı, qayın ağaclarının sallaq, yaş budaqları küləkdən yırğalanır, onlardan parlaq su damlaları düşürdü. Əsgərlərin üzü get-gedə daha aydın görünməyə başlayırdı. Rostov yolun bir tərəfindən, iki sıra qayın ağacı arası ilə gedirdi. İlin də gerilə qalmayaraq onun ardınca gəlirdi.

Rostov ümumi qaydadan kənara çıxaraq, müharibə zamanı cəbhə atı deyil, kakaz atı minirdi. O həm yaxşı at taniyan, həm də yaxşı ovçu idi. Bu yaxında özünə çox iti qaçan, iri, ala-kürən, gözəl bir Don atı almışdı, bu atda heç kəs onu öte bilmirdi. Rostov bu atı minməkdən böyük bir zövq alırdı. O, indi öz atı haqqında, səhər haqqında, həkimin arvadı haqqında düşündü. O, birçə dəfə də olsa, qarşıdakı təhlükə haqqında düşünmədi.

Keçmişdə Rostov döyüşə gedəndə qorxardı, indi o, zərrə qədər də qorxu hiss etmirdi. Onun qorxmaması atəşə alışmasından deyildi (çünki təhlükəyə alışmaq olmaz), o, təhlükə qarşısında öz qəlbini idarə etməyi öyrəndiyi üçün qorxmırdı. Vuruşmaya gedəndə qarşıda duran təhlükə onu gərək hər şeydən çox maraqlandıra idi, lakin belə anlarda o, bu təhlükədən başqa hər şeyi düşünməyə adət etmişdi. Qulluğa təzə girəndə qorxaqlıq üstündə özünü nə qədər danlasa da, nə qədər çalışsa da, buna müvəffəq ola bilmirdi, lakin bir neçə il keçəndən sonra bu mərdlik onda öz-özünə əmələ gəldi. İndi qayın ağacları arası ilə, llinlə yan-yanə gedir, arabir budaqlardan əli altına düşən yarpaqları qoparırdı, bəzən ayağını atın qasıqına toxundurur, bəzən də çəkib qurtardığı çubuğunu geri dönmədən, arxadan gedən qusara verirdi və bunları elə sakit, elə qayğısızca edirdi ki, sanki gəzintiyyə çıxmışdı. İlinin isə üzündə həyəcanlı bir ifadə vardı. O, çox, həm də narahat bir halda danışdı. Rostovun ona yazığı gəlirdi. Rostov öz təcrübəsindən İlinin təhlükə və ölüm qarşısında necə ağır iztirab keçirdiyini bilirdi. O bilirdi ki, İlinə zamandan başqa heç bir şey kömək etməyəcəkdir.

Günəş təmiz bulud zolağı altından görünən kimi külək dayandı, sanki o, tufandan sonra bu gözəl yay səhərinin sakitliyini pozmaq istəmirdi. Ağaclardan yenə də su damaları düşürdü, lakin külək olmadığından indi onlar ətrafa səpələnmiş, düz ağacın altına düşürdü. Günəş tamamilə üfüqdən çıxdı və ensiz, uzun bulud parçasının dalında gözəndə itdi. Bir neçə dəqiqə sonra o, yenə həmin bulud parçasının üstündə göründü. İndi o, əvvəlkindən daha da parlaq idi. Hər şeyə işıq düşdü, hər şey parladi. Bu işıqla birlikdə sanki bu işığa cavab olaraq, qabaq tərəfdə top atəşi gurladı.

Rostov atılan topların hansı məsafədə olduğunu təyin etməmişdi ki, Vitebskdən qraf Osterman-Tolstoyun adyutantı çapa-çapa gəldi və atları iti sürmək haqqında əmr verildiyini dedi.

Eskadron tez getməyə tələsən piyadaları və batareyanı ötüb keçdi, yoxuşdan aşağı endi, boş bir kəndin yanından keçib, yenə yoxuşdan yuxarı qalxdı. Atlar tərledı, adamlar qıpqırmızı qızardılar.

Qabaqda divizionçunun komandası eşidildi:

– Dayan, düzlən!

Yenə qabaq tərəfdən:

– Sol çiyini qabağa, addımla marş! – komandası verildi.

Qusarlar qoşun getdiyi xətlə irəliləyib, mövqeyin sol cinahına keçdilər və ön xətdə duran ulanların arxasında dayandılar. Sağ cinahda bizim piyada qoşun sıx kolonna halında dayanmışdı, – bunlar ehtiyat hissələri idi. Ondən yuxarıda, təpə üstündə, təmiz, saf havada, səhər günəşinin parlaq işığı altında, lap üfüqdə bizim toplar görünürdü. Ön tərəfdə, dərindən o biri üzündə düşmən hissələri və topları gözə çarpırdı. Dərindən düşmənlə atışmağa başlayan bizim sıraların səsi gəlirdi.

Bu səslər şən bir musiqi kimi Rostovun ürəyini açdı. Çoxdan idi ki, o, bu səsləri eşitmirdi. Bir neçə güllə ya birdən, ya da sürətlə bir-birinin ardınca atılır, bəzən ara sakitləşir, sonra yenə sanki üfürülmüş kağız toplar partlayırdı: elə bil bir adam onların üstü ilə yeriyirdi.

Qusarlar bir saata qədər eyni yerdə dayandılar. Nəhayət, top atışması da başladı. Qraf Osterman öz məiyyəti ilə eskadronun dalından at üstündə keçib getdi, dayanıb alay komandiri ilə danışdı, sonra atını təpə üstündəki toplara tərəf sürdü.

Osterman gedəndən sonra ulanlar arasında komanda eşidildi:

– Kolonnaya, hücumə sıralan!

Onlardan qabaqda duran piyadalar təqımları qoşalaşdırdılar ki, süvarilərin keçib getməsinə yol versinlər. Ulanlar yerlərindən tərpəndilər və sürətlə yortma yerləşə, nizələrinin başındakı xırda bayraqlar titrəyə-titrəyə, sol tərəfdə, dərədə görünən fransız süvarilərinin üstünə getdilər.

Ulanlar təpə aşağı yenən kimi qusarlara batareyaları mühafizə etmək üçün təpə üstünə irəliləmək əmri verildi. Qusarlar ulanların yerini tutarkən uzaq atışma yerindən gələn güllələr viyılı ilə onların başı üstündən ötüb keçdi.

Rostov bu viyılı səsinə çoxdan eşitməmişdi, indi bu ona bayaqkı atışma səsinədən daha artıq fərəh verir və onu həvəyə gətirirdi. O, at üstündə şaxlaşaraq, təpə üstündən görünən vuruşma meydanına baxır və bütün qəlbilə ulanların hərəkətində iştirak edirdi. Ulanlar fransız draqunlarına lap yaxınlaşdılar, orada tüstü içində hər şey bir-birinə qarışırdı və beş dəqiqədən sonra ulanlar geriyyə dönüb, atlarını bayaq durduqları yerə deyil, ondan sol tərəfə çapmağa başladılar. Kəhər atlı, narıncı geyimli ulanların arasında və arxa tərəfində bir böyük dəstə boz atlı, gey paltarlı fransız draqunları görünürdü.

Rostov ulanları təqib edən göy paltarlı fransız draquonlarını öz iti ovçu gözlərilə hamıdan əvvəl gördü. Fransız draquonları getdikcə yaxınlaşırdılar. Təpənin dibində lap kiçik görünən bu adamların bir-birilə toqquşduğunu, bir-birini qovduğunu, əllərini ya qılınclarını havada oynatdığını aydın seçmək olurdu.

Rostov öz qarşısında baş verən vuruşmaya elə baxırdı ki, sanki ovda it qışqırmağa baxır. O hiss edirdi ki, əgər qusarlar indi fransız draquonlarının üstünə atılsa, onlar tab getirə bilməyəcəklər və əgər belə bir hücum lazımdırsa, onda bunu indi, lap bu saat, bu dəqiqə etmək lazımdır, sonra gec olar. Rostov ətrafına baxdı. Onun yanında duran rotmistr də gözünü süvarilərdən çəkmirdi.

Rostov:

– Andrey Sevastyanoviç, – dedi, – biz axı onları özişdirə bilərik...

Rotmistr:

– Çox cəsarətli işdir, – dedi, – doğrudan da...

Rostov onun sözünə axıra kimi qulaq asmayıb atı tərptədi, çapa-çapa eskadronun qabağına keçdi və o hələ hücum komandası verməmiş, eyni hissə qapılan bütün eskadron onun ardınca irəli cümdu. Rostov bunu nə üçün etdiyini heç özü də bilmirdi. Bunları o, ovda olduğu kimi, düşünmədən, anlamadan etmişdi. O gördü ki, draquonlar yaxındadırlar, çapa-çapa gəlirlər, sıraları pozulmuşdur. O bilirdi ki, draquonlar hücumla davam getirə bilməyəcəklər, o bunu da bilirdi ki, birçə an var, onu əldən buraxsa, o bir daha qayıtmayacaq. Güllələr onun ətrafında elə həvəsləndirici bir halda vızıldayıp, altındakı at da qızıqaraq elə qabağa atılmaq istəyirdi ki, o, özünü saxlaya bilmədi. Atı yerindən tərptədi, komanda verdi, elə o saat da arxadan hücumla keçən eskadronun tappılısını eşidib, çapa-çapa tərptədən enməyə başladı. Təpənin dibinə enən kimi atları qeyri-ixtiyari olaraq döndürə qaldılar. Onlar öz ulanlarına və ulanların ardınca çapan fransız draquonlarına yaxınlaşdıqca atları daha bərk sürürdülər. Draquonlar yaxında idilər. Qabaqda gələn qusarları görüb, atlarını geri döndərməyə, daldakılar da atlarını saxlamağa başladılar. Rostov ovda atını çapa-çapa canavar qabağını kəsən kimi, indi də öz Don atını var gücü ilə çapır, sırası pozulmuş fransız draquonlarının qabağını kəsməyə can atırdı. Ulanlardan biri dayandı, bir piyada yerə yattı ki, atlar onu basıb əzməsin, miniksiz bir at da qusarlara qarışdı. Fransız draquonla-

rının az qala hamısı atlarını geri çapırdı. Rostov onlardan boz at minmiş birini seçib, atını onun dalınca qovdu. At yolda bir kola rast gəlib, üstündən sıçradı, Nikolay özünü yohər üstündə zorla saxlayıb gördü ki, bir neçə andan sonra hədəf olaraq seçdiyi draquona çatacaqdır. Qaçan fransız görünür zabit idi, çünki onun əynində zabit mundiri vardı, o, belini öyrək əlindəki qılıncla boz atını qovurdu. Bir an sonra Rostovun atı döşü ilə zabitin atını daldan vurdu, düşmənin atı az qala yıxılacaqdı, elə bu anda Rostov heç özü də səbəbini bilmədən, qılınıcını qaldırıb, fransızı vurdu.

Bunu edən kimi Rostovun həvəsi birdən söndü. Zabit qılınca zərbəndən artıq, atın vurduğu təkəndən və qorxudan yığıldı, qılınca onun qolunu dirsəkdən yuxarı azca kəsmişdi. Rostov atını saxlayıb, gözlərilə düşməni axtarırdı ki, vurub yıxdığı adamın kim olduğunu görsün. Draquon fransız zabiti bir ayağı ilə yerə atıla-atıla qalmışdı, o biri ayağı isə üzənginə ilişmişdi. O sanki hər saniyə yeni zərbə endiriləcəyini gözləyərək, qorxmış halda gözlərini qıyaraq, özünü qırıqdırıb dəhşətlə altıdan yuxarı Rostova baxırdı. Onun rəngi çəpmiş, cavan üzünə palçıq sıçramışdı. O sarışın saçlı, açıq mavi gözlü, çənəsi zənəxdanlı zabitin üzündə vuruşma meydanına yaraşan bir ifadə yox idi. Onun üzü düşmənin üzünə deyil, dinc bir ev adamının üzünə oxşayırdı. Rostov onunla nə edəcəyini düşünənədək zabit: *je me rends*¹, – deyə çığırdı. O, ayağını üzəngidən çıxarmaq istəyir, lakin bacarmırdı, qorxu ifadə edən mavi gözlərini ayırmadan Rostova baxırdı. Qusarlar özlərini yetirib, onun ayağını üzəngidən çıxardılar, onu yohərin üstünə qaldırdılar. Qusarlar orada-burada draquonlarla əlləşirdilər. Draquonlardan biri yaralanmışdı, üzündən qan axırdı, lakin öz atını əldən vermirdi. Bir başqası bir qusarın tərkində oturub, daldan onu qucaqlamışdı; bir ayrısıni da qusar öz atına mindirdi. Fransız piyadaları qabaq tərəfdə qaça-qaça güllə atırdılar. Qusarlar əsirləri götürüb, atlarını tolosə-tolosə geri çapdılar. Rostov da onlarla bərabər atını geri çapırdı, onu ağır bir hiss bürümüşdü, qəlbini sıxırdı. Bu fransız əsir almaqla və ona zərbə endirməklə Rostovun qəlbində heç cürə aydınlaşdırı bilmədiyi tutqun, dolaşq bir hiss əmələ gəlmişdi.

Qraf Osterman-Tolstoy geri dönen qusarları qarşıladı, Rostovu öz yanına çağırırdı, ona təşəkkür edib dedi ki, sizin bu qoçaqlığınız haqqında padşaha məlumat verəcəyəm və sizə Georgi xaçı verilməsini ondan xahiş edəcəyəm.

¹ Təslim oluram!

Rostovu Ostermanın yanına çağıranda o, ömr gözləmədən hücumu keçdiyini xatırlayaraq yəqin etmişdi ki, rəis onu özbaşına hərəkət etdiyi üçün cəzalandırmağa çağırır. Buna görə də Ostermanın tərəfi və mükafat vəd etməsi Rostovu daha artıq sevirdirməli və heyranə salmalı idi, lakin həmin bayaqki ağır, dumanlı hissələr yenə də onun ürəyini sıxırdı. Generalın yanından uzaqlaşarkən o, öz-özündən soruşdu: "Axı mənə əzab verən nədir? İlinmi? Yox, o deyil. Ona ki bir şey olmamışdır. Bəlkə, bir şeydə özümü biabır etmişəm? Yox, bunların heç biri deyil!". Peşmançılığa bənzər bir hiss ona əzab verirdi. "Hə, hə, iş o çənəsi zənəxdanlı fransız zabıtındədir. Yaxşı yadımdadır, əlimi qaldirib, zərbə vurmaq istəyəndə əlim enmək istəmirdi".

Rostov aparılan əsirləri görüb, atını onların ardınca sürdü. O, əsir tutduğu, çənəsi zənəxdanlı fransız baxmaq istəyirdi. Qərībā mundirli fransız, qusar atına minmişdi və narahat bir halda ətrafına baxırdı. Onun qolundakı yara o qədər yüngül idi ki, buna heç yara demək olmazdı. Fransız Rostovu görüb, süni bir ifadə ilə gülümsədi və onu salamlayırmış kimi əlini havada yeldirdi. Rostov yenə özünü birtəhər hiss edir və nədənsə xəcalət çəkirdi.

Rostovun dostları və yoldaşları həm bu gün, həm də ertəsi gün onun dinib-danışmadığını, çox fikirli olduğunu gördülər, bununla belə o, heç də acıqlı və məyus deyildi. Rostov könülsüz sorab icir, tək qalmağa çalışır və nə barədə isə fikirləşirdi.

Rostov öz qoçaqlığı haqqında düşünür və bunun nəticəsində ona Georgi xaçı verilməsinə, hətta igidlik şöhrəti qazanmasına təəccüb edirdi, lakin o, nəyi isə heç cürə başa düşə bilmirdi. "Onlar bizdən də çox qorxurlarmış!" – deyər o düşündü: "Demək, qəhrəmanlıq deyilən şey elə bundan ibarətmış? Məgər mən bunu vətən üçün etdim? O, çənəsi zənəxdanlı, mavi gözlü fransızın nə təsiri var? O, necə də qorxdı! O elə bildirdi ki, mən onu öldürəcəyəm. Axı mən onu niyə öldürəydim? Mənim əlim titrədi. Amma mənə Georgi nişanı verildilər. Heç bir şey, heç bir şey başa düşmürəm!".

Nikolay bu məsələ haqqında nə qədər düşünsə də, onu nəyin bu cür narahat etdiyini aydınlaşdırma bilməzdi. O, bu düşüncələrlə məşğul ikən, qulluqda fələyin çarxı onun xeyrinə dönməyə başladı, çox vaxt elə məhz belə də olur. Ostrovna vuruşmasından sonra ara bətalayon qusar verildilər, igid bir zabito iş tapşırmaq lazım gələndə həmişə onu çağırırdılar.

Qrafıya Nataşanın xəstəlik xəbərini aldıqdan sonra, hələ lap sağalmasa da, zoif də olsa, Petyanı götürüb, bütün ev-əşiklə Moskvaya gəldi və Rostovgilin bütün ailəsi Maria Dmitriyevnagildən öz evlərinə gəlib, həmişəlik Moskvada qaldı.

Nataşanın xəstəliyi elə ciddi idi ki, həm onun, həm də ata-anasının xəşbəxtliyindən, onun xəstələnməsinə, tutduğu işə, nişanısını rədd etməsinə nəyin səbəb olması fikri ikinci sıraya keçdi. O, elə xəstə idi ki, baş verən hadisədə onun nə dərəcə müqəssir olduğunu düşünmək olmazdı. O yemirdi, yatmırdı, get-gedə sinxırdı, öskürürdü və həkimlər də onun təhlükəli bir vəziyyətdə olduğunu hiss etdirirdilər. Ancaq ona kömək etmək haqqında düşünmək lazım idi. Həkimlər tək-tək, ya konsilium düzəltmək üçün bir yerdə Nataşanın yanına gədirildilər, fransızca, almanca, latınca xeyli danışdırdılar, bir-birini məzəmmət edirdilər, onlara məlum olan xəstəliklərə qarşı cürbəcür dərmanlar yazırdılar, lakin bu sado fikir onların heç birinin ağılına gəlmirdi ki, canlı bir adamın mübtəla olduğu xəstəliklərin heç biri onlara məlum ola bilməyəcəkdir, çünki hər bir canlı adamın öz xüsusiyyətləri vardır və həmişə onun özünəməxsus, tibb elminə məlum olmayan yeni və mürokkəb bir xəstəliyi olur. Bu tibb elmində yazılan ağ ciyər, qara ciyər, ürək, dəri, əsəb və başqa xəstəliklər deyil, bəlkə bu üzvlərin saysız-hesabsız birləşmiş iztirablarının birindən ibarət olan bir xəstəlikdir. Şehrbazin başına onun şəhrləyə bilməyəcəyi fikri gələ bilmədiyi kimi, bu sado fikir də həkimlərin başına gələ bilməzdi. Ona görə gələ bilməzdi ki, həyatda onların vəzifəsi müalicə etmək olmuşdur, ona görə gələ bilməzdi ki, onlar buna pul alırdılar, nəhayət, bu işə həyatlarının ən yaxşı illərini sərf etmişdilər. Lakin bu fikir onların başına əsasən ona görə gələ bilməzdi ki, onlar şəksiz xeyir verdiklərini görürdülər və doğrudan da, Rostovgilin bütün ailəsinə xeyir verirdilər. Onlar ona görə xeyirli deyildilər ki, xəstəni çox vaxt zərərli maddələr içməyə, ya atmağa məcbur edirdilər (zərərli maddələr az miqdarda verildiyindən bu zərər az hiss olunurdu), yox, onlar ona görə xeyirli, zəruri və vacib idilər ki, onlar xəstənin və xəstəni sevən adamların mənəvi ehtiyacını təmin edirdilər (yalançı ara həkimlərinin, cadukünlərin, homeopatların həmişə olması və olacaqları da bununla izah edilir). İnsan iztirab çoxdiyi vaxt bu iztirabın başqaları tərəfindən yüngülləşdirilməsinə ümid edir, ona rəğbət bəslənməsinə

və kömək edilməsinə ehtiyac duyur. Həkimlər insanın bu əbədi ümid və ehtiyacını təmin edirlər. Onlar uşaqda ibtidai bir şəkildə görünən əbədi bir insan ehtiyacını təmin edirlər ki, bu da yıxılarda zədələnmiş yeri sığallamaqdan ibarətdir. Uşaq yıxılan kimi dərhal anasının, ya da dayəsinin üstünə yüyürür ki, onun ağrıyan yerini öpsünlər, ya da sıgallasınlar, onun ağrıyan yerini öpəndə, ya da sıgallayanda o bir yüngüllük hiss edir. Uşaq ən güclü və ən ağıllı saydığı bu adamlarda onun ağrısına kömək etmək üçün bir vasitə olmadığına inana bilmir. Həm ağrının yüngülləşəcəyi ümidi, həm də anasının uşağın şişmiş yerini sıgallayaraq, ona qayğı göstərməsi uşağı ovundurur. Həkimlər də Nataşa üçün ona görə xeyrli idilər ki, onun uf olan yerini öpür və sıgallayırdılar, onu əmin edirdilər ki, əgər arabaçı Arbatdakı aptekə gedib, bir manat yetmiş qəpiyə qəşəng qutuda poroşok və həb alıb gətirsə və xəstə poroşokları düz iki saatdan bir (nə tez, nə gec!) qaynanmış suda içsə, dərhal yaxşı olacaqdır. Həkimin yazdığı bu saatlara düzülmüş həblər, ilıq suda içilən poroşoklar, toyuq əti kotletləri və bir çox başqa şeylər olmasaydı, Sonya, qraf və qrafnya nə edərdi? Bu şeyləri vaxtılı-vaxtında yerinə yetirmək onların başını qarşıdır, onlara təsəlli verirdi. Əgər qraf bu xəstəliyi öz üstünə min manata oturacağını, qızının sağlamlığı üçün əlavə min manat da xərc çəkib, onu xaricə aparacağını və orada konsilium düzəldəcəyini bilməsəydi, əgər o, Metive və Fellerin xəstəliyi başa düşmədiyini, amma Frizin başa düşdüyünü, Mudrovun isə xəstəliyi daha düzgün təyin etdiyini bütün təfərrüatı ilə söyləməyə imkanı olmasaydı, o, öz sevimli qızının xəstəliyinə necə tab gətirə bilərdi? Həkimin dediklərinə tamamilə əməl etməsi üstündə qrafnya bəzən xəstə Nataşa ilə dalaşmasaydı nə edərdi?

Bu qan qaralığı onun öz dərddini yadından çıxarırdı:

– Əgər sən həkimlərin sözüne qulaq asmasan, vaxtılı-vaxtında dərmanları içməsən, heç sağalmayacaqsan! Bununla zərərət etmək olmaz, *pnevmoniya*¹ olarsan. – Qrafnya yalnız özünün deyil, başqalarının da başa düşmədiyi bu sözü söyləməklə böyük bir təsəlli duyurdu. Sonya da həkimlərin yazdıqlarını öz vaxtında yerinə yetirməyə hazır olmaq üçün ilk günlərdə üç gecə heç soyunmadığını, indi də zərli qutudakı az zərərli həblərin vaxtını ötürməmək üçün gecələr yatmadığını sevinə-sevinə dərk etməsəydi, nə elərdi? Hətta Nataşa belə heç bir dərmanın onu sağaltmayacağını və bunların mənasız bir

şey olduğunu söyləsə də, ona bu qədər xərc çəkilməsinə sevinirdi, buna görə də dərmanları öz vaxtında qəbul etməyi lazım görürdü. Hətta həkimlərin tapşırığına etina etməməklə müalicəyə inanmadığını və öz həyatına əhəmiyyət vermədiyini göstərə bilməsi onu sevindirirdi.

Həkim hər gün gəlirdi, Nataşanın nəbzini yoxlayır, dilinə baxırdı, onun üzündəki solğunluğa və kədərə fikir vermədən onunla zərərət edirdi. Lakin həkim o biri otağa gedəndə qrafnya da cəld onun dalınca gedirdi. Bu zaman həkimin sifəti ciddiləşir və o fikrili-fikrili başını yırğalayaraq deyirdi ki, xəstənin halı qorxulu da olsa, mən bu son dərmanın təsirinə arxayınam, gözləmək və baxmaq lazımdır, xəstəlik daha çox mənəvi xəstəlikdir, lakin...

Qrafnya onun ovcuna bir qızıl basaraq, bu hərəkətini həm özündən, həm də həkimdən gizlətməyə çalışırdı, həmişə də qızılı verəndən sonra ürəyi sakitləşmiş halda xəstənin yanına qayıdırdı.

Nataşa az yeyirdi, az yatırdı, öskürürdü və heç canlanmırdı, onun xəstəliyinin əlamətləri bundan ibarət idi. Həkimlər deyirdilər ki, xəstəni tibbi yardımsız qoymaq olmaz, buna görə də onu şəhərdə, ağır, bürkülü havada saxlayırdılar. Rostovgil 1812-ci ilin yayında kəndə getmədilər.

Nataşa xırdaca bərnələrdə, qutularda alınmış çoxlu həblər atsa da, damcı dərmanlar və poroşoklar içsə də (belə xırd bərnələr, qutular həvəskar olan madam Schoss bunlardan böyük bir kolleksiya düzəltdirmişdi). Adət etdiyi kənd həyatından uzaq olsa da, gənclik öz üstünlüyünü göstərirdi. Nataşanın dərdi, keçirmiş olduğu həyatın təəssüratı ilə örtülməyə, keçmiş bir xatirəyə çevrilməyə başladı, daha bu dərd ona əzab vermirdi. Nataşa sağalmağa başlamışdı.

XVII

Nataşa əvvəlkindən sakit idi, lakin əvvəlkindən şən deyildi. O neinki ürəkəçən hər şeydən qaçırdı, ziyafətlərə, konsertlərə, teatrlara getmirdi, kirşə gəzintisinə çıxmırdı, hətta heç elə bir vaxt olmurdu ki, o güləndə bu gülüşün arxasında göz yaşı görünməsin. O oxuya bilmirdi. Gülməyə başlayanda və ya təkbəsinə bir şey oxumaq istəyəndə göz yaşı onu boğurdu. Bu onun duyduğu peşmançılıqdan, bir daha geri dönməyəcək gözəl günlərin xatirəsindən, gənc həyatını belə boş yere məhv etməsindən doğan göz yaşları idi, axı o, xoşbəxt ola bilərdi! Xüsusilə, gülmək və oxumaq ona öz dərddini təhqir etmək kimi görü-

¹ Ağciyər iltihabı (sotolcom)

nürdü. İşvəbəzlik isə heç onun yadına da düşmürdü, bundan heç özünü çəkəndirmək də lazım gəlmirdi. O danışır və hiss edirdi ki, bu zaman bütün kişilər onun üçün təlxək Nastasya İvanovna kimi bir şeydir. Daxili aləmində, ürəyində olan keşikçi ona hər cürə sevinci qəti surətdə qadağan etmişdi. Bir də ki, əvvəlki qayğısız, ümidlə dolu qızlıq həyatının fərəhindən onun qəlbində heç bir şey qalmamışdı. O, hər şeydən çox payız aylarını, ovu, əmican dedikləri qocanı, Nicolas ilə Otradnoyedə keçirdiyi svyatki bayramını xatırlayırdı və hər şeydən çox ona bu xatirələr iztirab verirdi. O vaxtın heç olmasa, birçə gününü qaytarmaq üçün o heç bir şeyini əsirgəməzdi! Lakin bu daha mümkün olan şey deyildi. Bir hiss onu aldatmırdı. O duyurdu ki, bütün sevinclərinə səbəb olan əvvəlki azadlıq və sərbəstlik bir daha geri dönməyəcək. Bununla belə yaşamaq lazımdır.

Əvvəllər o, hamıdan yaxşı olduğunu düşünürdü, indi isə dünyada olan insanları hamısından, hamısından pis, çox pis olduğunu düşünmək onun ürəyini açırdı. Lakin bu az idi. O, bunu bilir və öz-özündən soruşurdu: "Sonra, bəs sonra nə olacaqdır?" Sonra isə heç bir şey olmadı. Həyatda heç bir sevinc yox idi, amma həyat keçib gedirdi. Nataşa, görünür, heç kəsin boynuna yük olmaq, heç kəsə mane olmaq istəmədi, onun özünə isə heç bir şey lazım deyildi. O, ev adamlarından qaçır, çəkinirdi, yalnız qardaşı Petya ilə yaxınlıq edir və bundan bir yüngüllük duyurdu. O birlərdən daha artıq Petya ilə bir yerdə olmağı xoşlayırdı, onunla tək qalanda bəzən gülürdü də. Çox nadir hallarda evdən bir yana gedərdi, qonaqlardan da ancaq Pyerin gəlməsinə sevinərdi. Onunla qraf Bezuxov etdiyindən daha artıq nəzakətlə, ehtiyatla, eyni zamanda ciddi rəftar etmək olmazdı. Nataşa qeyri-şüari olaraq bu nəzakəti duyur və Pyerlə söhbət etməkdən böyük bir həzz alır. Lakin o, Pyerin göstərdiyi nəzakətə qarşı heç minnətdar da deyildi. Pyer tərəfindən göstərilən yaxşılıqların hamısı ona çox təbii görünürdü. Pyerin hamı ilə mehriban dolanması elə təbii idi ki, onun yaxşılıq etməsində heç bir xidmət görmək mümkün deyildi. Nataşa Pyerlə söhbət edəndə bəzən Pyerin özünü itirdiyini və sıxıldığını hiss edirdi, xüsusilə söhbət zamanı hər hansı bir sözü ilə Nataşada ağır xatirələr oyatmaqdan qorxarkən Pyer bu hala düşürdü. Nataşa bunu Pyerin, ümumiyyətlə, yaxşı, həm də utancaq bir adam olması ilə izah edirdi. Onun fikrinə, Pyer hamıya qarşı belə olmalı idi. Bir dəfə Nataşanın ən həyəcanlı dəqiqələrində, Pyer heç özü də gözləmədən, birdən ona demişdi ki, əgər mən sərbəst olsaydım, diz üstə çöküb, sizin sevginizə qovuşmağı sizdən rica edərdim, sonra isə Pyer öz hissləri

haqqında Nataşaya heç bir söz deməmişdi. O zaman bu sözlər Nataşaya böyük bir təsəlli vermişdi, lakin indi o, öz-özlüyündə yaqın etmişdi ki, bu sözlər ağlar bir uşağı ovundurmaq üçün söylənilən mənasız sözlər kimi bir şeymiş. Nataşanın heç ağlına da gəlmirdi ki, Pyerlə olan əlaqəsindən ya onun özü, ya da, xüsusilə, Pyer tərəfindən bir sevgi əmələ gələ bilsin. Bu əlaqədən bəzən kişi ilə qadın arasında ola bilən zərif, şairanə bir dostluğun (Nataşa bir neçə belə hadisə bilirdi) inkişaf edə biləcəyi də heç onun ağlına gəlmirdi, buna da səbəb Pyerin evli olması deyil, Nataşanın Pyerlə öz arasında son dərəcə möhkəm bir əxlaqi pərdə olduğunu hiss etməsi idi. Nataşa Kuraginlə öz arasında belə bir əxlaqi pərdənin olmadığını hiss etmişdi.

Pyotr pəhrizindən sonra Rostovgilin Otradnoyedəki qonşusu olan Aqrafena İvanovna Belova müqəddəs kimsələri ziyarət etmək üçün Moskvaya gəldi. O, Nataşaya pəhriz saxlamağı və kilşəyə getməyi təklif etdi, Nataşa bu təklifi sevinclə qəbul etdi. Həkimlər Nataşaya səhər təzədən evdən bayıra çıxmağı qadağan etmişdilər, buna baxmayaraq Nataşa pəhriz saxlamaq və kilşəyə getmək üstündə ısrar edib dururdu, özü də adətən evdəkilər etdiyi kimi deyil, Aqrafena İvanovna kimi pəhriz saxlamaq istəyirdi. Rostovgil evdə adi qayda ilə gündə üç dəfə ibadət edərdi, Aqrafena İvanovna isə nə səhər, nə günorta, nə axşam ibadətini buraxmadan bütün həftəni kilşəyə gedərdi.

Nataşanın bu söyi qrafınının xoşuna gəldi. Heç bir nəticə verməyən tibbi müalicədən sonra o, ibadətə Nataşaya dərmandan daha çox kömək edəcəyinə ümid edirdi, buna görə, qorxsada, həkimlərdən gizlədərək, Nataşanın kilşəyə getməsinə razılıq verdi və onu Belovaya tapşırı. Aqrafena İvanovna gecə saat üçdə Nataşanı oyatmağa gəlir və çox vaxt onu yatmamış görürdü. Nataşa yuxuya qalib səhər ibadətə gecikəcəyindən qorxurdu. Tələsə-tələsə əl-üzünü yuyur, ən pis paltarını və köhnə mantiyasını geyir, səhər soyuğundan titrəyətitrəyər, dan yeri söküləndə, yenice işıqlanmağa başlayan boş küçəyə çıxırdı. Nataşa Aqrafena İvanovnanın məsləhəti ilə, öz məhəllə kilşəsinə deyil, başqa bir kilşəyə gedirdi. Dindar Belovanın dediyinə görə, bu kilşədəki keşiş çox ciddi və yüksək bir həyat keçirən adamdır. Kilşədə həmişə adam az olurdu. Nataşa Belova ilə bərabər adət etdikləri yerdə – sol klirousun¹ arxa tərəfində, Məryəmin ikonası qabağında durardı. Nataşa səhərin bu çağında kilşəyə gəlməyə vərmişdi. Məryəmin həm qabağında yanan şamlarla, həm pəncərədən

¹ Kilşədə müğonnilərə məxsus yer

düşən səhər işığı ilə işıqlanan qara simasına baxarkən, Nataşanı yeni bir hiss büürüyürdü: bu, dərkedilməz, əzəmətli bir qüvvənin qarşısında itaət hissi idi. Bu hiss ilə o, dua oxuyan keşişin səsinə qulaq asır, eşitdiyi sözlərin mənasını başa düşməyə çalışırdı. Nataşa bunları başa düşəndə onun hissləri oxuduğu dua ilə birləşirdi, lakin başa düşməyəndə bunu fikirləşmək ona daha xoş gəlirdi. Hər şeyi başa düşməyi arzulamaq məğrurluqdur, hər şeyi başa düşmək olmaz, ancaq inanmaq və özünü Allaha təslim etmək lazımdır. Nataha hiss edirdi ki, Allah bu zaman onun ruhunu idarə edir. O xaç vururdu, səcdə edirdi və eşitdiklərinin mənasını anlamayanda, ancaq öz yaramazlığı qarşısında böyük bir dəhşət duyur, Allaha yalvararaq, bütün günahlarının bağışlanmasını diləyirdi. O ən çox tövbə ibadəti edirdi. Səhər tezdən evlərdə hələ hamı yatmış ikən, onlar ancaq işə gedən bənnalara, küçə süpürən dalandarlara rast gələrkən evə qayıdarkən Nataşa yeni bir şey duyurdu. O hiss edirdi ki, öz günahlarını təmizləyə bilər, yeni təmiz bir həyat qurub xoşbəxt ola bilər, bu mümkündür.

Nataşa bir həftə belə bir həyat sürdü və bu həftə ərzində bu hiss onda gün-gündən qüvvətləndi. “Приобщение”¹ və ya Aqrafena İvanovnanın sevinci içində söz oynadaraq “сообщение” adlandırıldığı ayın Nataşanaya elə böyük bir səadət kimi görünürdü ki, qız o müqəddəs bazar gününədək sağ qalacağına belə inanmırdı.

Nəhayət, bu xoşbəxt gün gəlib çatdı. Nataşa sonralar da unutmadığı bu bazar günündə, kilsədə ayini icra edib, ağ kisəyi paltarda evə qayıdanda, bir neçə aydan bəri birinci dəfə olaraq özünü sakit və qarşıda duran həyatın iztirabverici düşüncələrindən sərbəst hiss etdi.

Həmin gün həkim gəlib, Nataşaya baxdı və iki həftə bundan əvvəl yazdığı dərmanları yenə də içməyi tapşırı.

Görünür, o, işə vicdanla yanaşaraq uğur qazandığından razı idi:

– Bu dərmanı mütləq, yenə səhər-axşam içsin. Ancaq rica edirəm, vaxtını keçirtməsin. – Ovçunun içinə basılan qızılı möharətlə tutaraq zarafatıyana dedi: – Arxayın olun, qrafinya, tezliklə o yenə oxuyacaq və gülüb oynayacaq. Axırıncı dərman ona çox, çox xeyir verdi. O lap əmələ gəlmişdir.

Qrafinya üzü gülə-gülə qonaq otağına qayıdarkən dırnaqlarına baxıb, bir neçə dəfə tūpürdü.

İyulun əvvəlində müharibənin gedişi haqqında Moskvada get-gedə daha qorxulu xəbərlər yayılmağa başladı. Padşahın xalqa müraciətnaməsindən, padşahın özünün ordudan Moskvaya qayıtmasından danışdılar. Lakin iyulun 11-nə qədər manifest və xitabnamə alınmadığından həm bunlar, həm də Rusiyanın vəziyyəti haqqında cürbəcür sayıələr yayılırdı. Deyirdilər ki, ordu təhlükə altında olduğu üçün padşah ordudan gedir, qoşun Smolenski tərk etmişdir, Napoleonun bir milyon qoşunu vardır və Rusiyanı ancaq möcüzə xilas edə bilər.

İyulun 11-də, şənbə günü manifest alınmış, lakin hələ çap olunmamışdı. Rostovgildə olan Pyer ertəsi gün – bazar günü nahara gələcəyini, manifesti və müraciətnaməni qraf Rostopçindən alıb gətirəcəyini vəd etmişdi.

Bazar günü Rostovgil adətləri üzrə ibadət üçün Razumovskilərin ailə kilsəsinə getdilər. İsti iyul günü idi. Rostovgil saat 10-da kilsənin qabağında karetdən düşdülər. İsti havada, xırdavətlərin çığırtısında, adamların əynindəki parlaq və açıq rəngli yay paltarlarında, bulvardakı ağacların toz basmış yarpaqlarında, növbə dəyişməyə gedən batalyonun musiqi səsinə və ağ şalvarlarında, döşəmə yoldan qalxan gurultuda, isti günəşin parlaq işığında, aydın, isti havada bir yay yorğunluğunu, hazırkı vəziyyətdən razılıq və eyni zamanda narazılıq hissi vardı. Moskvanın bütün aristokratları, Rostovgilin bütün tanışları Razumovskilərin kilsəsində idi (bir çox dövlətli ailələr, hər il bu vaxt kəndə getdikləri halda, bu il bir hadisə olacağını gözləyirlərmiş kimi şəhərdə qalmışdılar). Nataşa izdiham arasından yol açan livreyli lakeyin ardınca anasının yanı ilə gedərkən cavan bir adamın səsinə eşitdi: o, ucadan söylənilən bir pıclıtlı ilə deyirdi:

– Bax, bu, Rostovadır, həmin o...

– Necə də sınıxıb, amma yenə qəşəngdir!

Nataşa eşitdimi, ya ona gəldi ki, Kuraginın və Bolkonskinin adını çəkəndilər. Həmişə ona elə gəlirdi ki, bu iki adamın adını çəkirlər. O, elə zənn edirdi ki, hamı ona baxarkən, ancaq onun başına gələn hadisəni düşünür. İzdiham içərisində həmişə iztirab çəkən, qəlbinin sanki donduğunu hiss edən Nataşa, əynində qara krujevalı bənövşəyi ipək paltar, həmişəki kimi əzab çəkə-çəkə, lakin qadınlara məxsus bir təmkinlə adamlar arasından keçib gedirdi. Qəlbən nə qədər çox iztirab və xəcalət çəksə də, yerləş bir o qədər sakit və əzəmətli idi. O, qəşəng

¹ “Приобщение” və ya “причастие” – xristianlarda müqəddəs şərab içmək və təbəttük çörək yemək ayini

olduğunu bilirdi və səhv etmirdi, lakin bu indi onu əvvəlki kimi sevin-dirmirdi. Əksinə, son vaxtlarda və xüsusilə, şəhərdəki bu aydın, isti yay günündə ona hər şeydən çox əzab verirdi. Keçən bazar günü burada olduğunu xatırlayaraq öz-özünə deyirdi: “Bir bazar günü də, bir həftə də keçdi, ancaq yenə də əvvəlki cansız həyat, yenə də əvvəlki şərait, lakin əvvəllər bu şəraitdə necə rahat yaşamaq olurdu. Qəşəngəm, cavanam. Onu da bilirəm ki, indi mərhəmətliyəm, əvvəllər pis idim, amma indi mərhəmətliyəm, bunu bilirəm, ancaq ömrün gözəl çağları boş-boşuna, heç kəsə fayda vermədən keçib gedir”. Nataşa anasının yanında dayanıb, yaxında duran tanış adamları başı ilə salamladı. O, adəti üzrə qadınların tualetini gözədən keçirdi, yaxında dayanan bir qadının tənəsi¹-sini və dar bir yerdə yaramaz halda əli ilə xaç vurmasını bəyənəmirdi. Yenə də həm başqalarının onun haqqında, həm də özünün başqaları haqqında mühakimə yürütdüyünü narazı halda düşündü və birdən ibadət səsi eşidib, öz yaramazlığından, həm də əvvəlki təmizliyini yenidən itirdiyindən dəhşətə gəldi.

Nurani, təmiz bir qoca mülayim və təntənəli bir səslə dua oxuyur, ibadət edənlərin qəlbinə əzəmətli, həm də təskinlikverici bir təsir bağışlayırdı. Padşah qapısı², sonra da pərdə yavaşca çəkilib örtüldü, oradan sirli bir səs astadan nə isə dedi. Nataşa səbəbini heç özü də bilmədən ağlamaq istəyir, fərəhli və üzücü bir hissə onu həyəcanlandırırdı.

“Öyrət məni. Mən nə edim, həyatımı necə idarə edim, özümü necə həmişəlik düzəldim, həmişəlik!..” – deyərək düşündü.

Dyakon amvona³ çıxdı, baş barmağını o biri barmaqlarından xeyli aralayıb, cübbəsi altındakı uzun saçlarını düzəltdi, xaçı düşünün üstünə qoyaraq təntənəli bir əvazla ucadan dua oxumağa başladı:

– “Hamılıqla Allaha ibadət edək”.

“Hamılıqla, hamımız bir yerdə, təbəqələrə ayrılmadan, düşmənçilik etmədən, qardaş məhəbbətilə birləşərək ibadət edək”, – deyərək Nataşa fikirləşirdi.

– “Pərvərdigari-ələmin əzəmətinə, günahlarımızın bağışlanmasına dua edək”.

“Mələklər ələminə, ruhdan xəlf olunmuş və bizim başımız üstündə yaşayan məxluqatın hamısına dua edək”, – pıçıldıyaraq Nataşa ibadət edirdi.

¹ Duruş tərzini

² Kilsədə ikonostasin (ikonaların asıldığı divarın) orta qapısı

³ Kilsədə məhrabın qabağındakı hündür yer

Müharibədə olanlar haqqında dua oxunanda Nataşa öz qardaşını və Denisovu xatırladı. Su üzündə olanlar və səyahət edənlər haqqında dua ediləndə o, knyaz Andreyi xatırladı. Onun üçün, ona etdiyi pisliklərin bağışlanması üçün Allaha dua elədi. Bizi sevənlər haqqında dua ediləndə, Nataşa öz ailesi, atası, anası və Sonya haqqında dua elədi, onların qarşısında nə qədər müqəssir olduğunu ancaq indi başa düşdü və onları nə qədər sevdiniyi ancaq indi hiss etdi. Bizə nifrət edənlərə dua oxunanda o, dua etmək üçün özüne düşmənlər və nifrət edənlər uydurdu. Nataşa borclu olduğu və atası ilə işi olan bütün adamları təsəvvür etdiyi düşmənlər sırasına salırdı, həmişə də düşmənlər və nifrət edənlər haqqında düşündə, ona bu qədər pislik etmiş Anadolı yadına düşürdü. Anatoli nifrət edənlər sırasında olmasa da, Nataşa onu düşmən hesab edərək onun haqqında sevincə dua edirdi. Ancaq ibadət zamanı o həm knyaz Andreyi, həm də Anatolini aydın və sakit halda xatırlaya bilirdi. Andreyə və Anatoliyə qarşı onda olan hiss qorxu və Allaha pərəstişkarlıq hissi önündə məhvi olurdu. Padşahın ailəsinə və Sinoda¹ dua ediləndə Nataşa daha çox öyilir, xaç vurur və öz-özünə deyirdi ki, başa düşmürəmsə, sübhə edə bilmərəm, hər halda, mən Sinodu sevirmə və ona dua edirəm.

Dyakon minacati qurtarıqdan sonra düşündən sallanan oranın üstündən xaç vurub, sözüne davam etdi:

– “Özümüzü və öz həyatımızı həzrət İsanın ixtiyarına verək”.

Özümüzü Allahın ixtiyarına verək, – deyərək Nataşa da öz ürəyində təkrar etdi. İlahi, mən özümü sənin iradəyə tapşırıram. Heç bir şey istəmirəm. Heç bir şey arzu etmirəm, öyrət məni. Mən nə etməliyəm, öz iradəmi necə işlətməliyəm. O xaç vurmadan, nazik qollarını yanına sallayaraq, rıqqətli bir ürəklə, səbirsizliklə dua edir, sanki indicə gözügörməz bir qüvvənin gəlib, onun özünü özündən, öz təəssüflərindən, arzularından, ümidlərindən, məzəmmətlərindən, qüsurlarından xilas edəcəyini gözləyirdi.

Qrafinya ibadət vaxtı bir neçə dəfə qızının rıqqət və məsumluq ifadə edən üzünə, parlaq gözlərinə baxdı. O dua eləyirdi ki, Allah Nataşanın dərdinə kömək etsin.

Birdən ibadətin ortasında dyaçok balaca bir kürsü gətirib, padşah qapısının qabağında qoydu. Nataşa bilirdi ki, ibadət vaxtında bunu etməzlər. Bu həmin kürsü idi ki, Troitsa günündə diz çökərək, bunun

¹ Sinod – rus kilsəsinə başçılıq edən idarə; baş ruhani idarəsi

üstündə dua oxuyardılar. Başında şiş uclu bənövşəyi məxmər papaq olan keşiş, saçını düzəldib çox çətinliklə dizi üstə çökdü. Bu, Sinod-dan indicə bu saat alınmış dua idi, Rusiyanı düşmən hücumundan xilas etmək üçün müsəlla idi.

– “Ey pərvərdigari-qadir, ey bizim xilaskarımız olan Allah! – Keşiş duanı çox aydın, sadə və mülayim bir səsle oxuyurdu, ancaq slavyan ruhaniləri belə oxuya bilir və rus qəlbinə dərin unudulmaz bir təsir bağışlayırlar.

– “Ey pərvərdigari-qadir, ey bizim xilaskarımız olan Allah! Öz feyz və mərhəmətini bizim üstümüzdən əsirgəmə, biz müxlis bəndələrinin səsinə eşit, bizə rəhmin gəlsin, bizim təqsirimizdən keç. Bu düşmən ki var, o, sənin yaratdığın aləmə olmazın bir vəlvələ salıb, o, sənin üzünə ağ olaraq, istəyir ki, bütün kainatı viran qoysun. Fitnə-fəsad törətmək üçün bir yerə cəm olmuş bu adamlar sənin yaratdığını məhv etmək, sənin pak və müqəddəs Qüds-şərifini, sənin sevdini Rusiyanı xarabazara çevirmək istəyirlər. Onlar sənin məbədlərini murdarlamaq, məhrablarını yıxmaq, bizim müqəddəs saydığımız şeyləri təhqir etmək istəyirlər. Nə vaxta kimi, İlahi, nə vaxta kimi bu günahə batmışlar özlərini öyəcək, öz bildiklərini edəcəklər? Nə vaxta kimi onlar qanuna zidd olan hakimiyyətdən istifadə edib, cinayətlər törədəcəklər?

“Ey xudavəndi-ələm! Sənə dua edən biz bəndələrinin səsinə eşit, sən bizim ən mömin və əzəmətli, ən böyük padşahımız olan imperator Aleksandr Pavloviçə qüvvət ver. Onun ədalətli və şəfqətli olduğunu nəzərə al, sənə yaxın, əziz olan İzraili mühafizə etdiyi üçün onun mükafatını ver. Onun məsləhətlərini, təşəbbüslərini, onun gördüyü işləri təqdis et. Öz qadir əlinlə onun padşahlığını möhkəmləndir, qoy Musa Amalike, Gedeon Madiama, Davud Qoliafa qalib gəldiyi kimi, o da düşməne qalib gəlsin. Onun qoşunlarını mühafizə et, sənin məminə silah götürüb, döyüşə gedənlərin qoluna qüvvət ver, vuruşma meydanında onların silahını kəskin elə, onlara kömək et. Qoy bizə pislilik etmək niyyətində olanlar utansınlar, biabır olsunlar, toz-torpaq külək qabağında necə olursa, qoy onlar da bizim sədaqətli qoşunumuz qabağında elə olsunlar və sənin əzəmətli mələyin onları rəzil etsin, qovsın. Qoy onlar üçün misli görünməmiş bir tor qurulsun, onlar bu topa düşüb, məhv olsunlar. Qoy onlar sənin qulların önündə – bizim qabağımızda diz çöksünlər, bizim ayağımız altında tapdalansınlar. İlahi! Hər şey sənin hökmündədir, sən hamının və hər kəsin pəna-

hısan, hər şeyə qadirsən, sən xaliqsən, heç kəs sənin iradəyə qarşı çıxıb bilməz.

Ya rəbb! Sənin feyz və mərhəmətinin həddi-hüdudu yoxdur. Bizdən üz çevirmə, bizim nalayiq hərəkətlərimizi bağışla. Sən ki şəfqət və mərhəmət sahibsən, qanunsuz işlərimizi və bizim günahlarımızı əfv et. Bizə təmiz ürək ver, bizim vücudumuzdakı ruhu pak elə, bizim hamımızda sənə olan inamı möhkəmləndir, bizə ümid ver, bizi bir-birimizə olan həqiqi məhəbbətlə ruhlandır, bizi yekdilliklə silahlandır ki, özümüzü müdafiə edək, sən ki bizim pasibanımızsan, sən qoyma ki, dinsizlər möminlər üzərində hökmranlıq ələsin.

“İlahi, biz ki sənə inanırıq və sənə pənah götürmüşük, öz mərhəmətini əsirgəməklə bizi zəlifləmə, yaxşılıq üçün öz qüdrətini göstər, qoy bunu bizə və bizim pravoslav dinimizə həqarətli baxanlar görsünlər, rüsvay olub məhv olsunlar. Qoy bütün aləm də bunu görsün, sənin ki adın Allahdır, sən xaliqsən, bizdə sənin bəndələrinik. İlahi. Öz mərhəmət kölgəni bizim üstümüze sal və bizə nıcat yolu göstər; öz mərhəmətinlə qullarının qəlbini şad et, bizim düşmənlərimizi qəhr et və onları tezliklə sənə sədaqətli olanların ayaqları altında tapdaq et. Bizi himayə edən Sənsən, kömək və qabiliyyət ümidi sendedir, şükürlər olsun sənə, sənin oğluna və müqəddəs ruha, min-min şükürlər olsun, ey xaliq-ləməyəzəl. Amin”.

Bu dua Nataşaya indiki ruhi vəziyyətində çox böyük təsir bağışladı. O, Musanın Amalike, Gedeonun Madiama, Davudun Qoliafa qalib gəlməsi, Qüds-şərifin dağılması haqqında deyilən hər sözə qulaq asır, qəlbini dolduran şəfqət və yumşaqlıqla Allaha yalvarırdı, lakin bu oxunan duada Allahdan nə istədiyini özü də yaxşı başa düşmürdü. O, Allahdan həqq və ədalət, ürəklərin inamla, ümidlə möhkəmləndirilməsi və onların məhəbbətlə ruhlandırılması diləyində bütün qəlbilə iştirak edirdi. Lakin o, düşmənlərin ayaq altında tapdaq edilməsi haqqında Allaha dua edə bilmədi, çünki bir neçə dəqiqə bundan əvvəl o, sevmək və dua etmək üçün belə düşmənlərinin çox olmasını arzu edirdi. Ancaq Nataşa da diz çökülüb oxunan bu duanın düzgün olmasına şübhə edə bilməzdi. İşlədikləri günah üstündə insanların və xüsusilə onun özünün cəzalandırılması qarşısında Nataşa ixlaskaranə və ağır bir dəhşət duyurdu. Allaha yalvarırdı ki, insanlar və onun özünü əfv etsin, insanlara və onun özünə həyatda sakitlik və xoşbəxtlik versin. Ona elə gəlirdi ki, Allah onun duasını eşidir.

Pyer Rostovgildən getdiyi və Nataşanın minnətdarlıq ifadə edən baxışlarını xatırlayaraq, göydəki quyruqlu ulduza baxandan sonra qarşısında yeni bir aləm açıldığını hiss etdiyi gündən, əvvəllər həmişə ona əzab verən bir fikir-dünyadakı işlərin boş və mənasız olması fikri artıq onu rahat qoydu. Əvvəllər hər bir məşguliyyətin ortasında onun qarşısına çıxan niyə? Nədən ötrü? Sualları indi onun üçün başqa bir sualla deyil, keçmiş sualın cavabı ilə deyil, Nataşanın surəti ilə əvəz olunmuşdu. Boş bir söhbət eşidəndə, ya özü danışanda, insanın alçaq bir əməli və mənasız hərəkətləri haqqında bir şey oxuyanda, ya biləndə Pyer qabaqkı kimi dəhşətə gəlmirdi. Hər şeyin ömrü belə qısa və özü də belə məchul ikən insanların nə üçün çalışıb-əlləşdiklərini öz-özündən soruşmurdu, lakin Nataşanı son dəfə gördüyü kimi xatırlayıb və bütün şübhələri yox olurdu. Ona görə yox ki, qarşısına çıxan suallara Nataşa cavab verirdi, ona görə yox olurdu ki, Nataşanı xatırlaması dərhal onu ruhi fəaliyyətin başqa, parlaq bir sahəsinə keçirirdi. Bu sahədə nə haqlı ola bilərdi, nə də günahkar, bu, gözəllik və sevgi aləmi idi ki, bunun üçün yaşamağa dəyərdi, həyatda nə cür rəzalət görür, ya eşidirdisə, öz-özünə deyirdi:

“Qoy filankəs dövlətin və padşahın pulunu oğurlasın, dövlət və padşah isə ona şan-şərəf versin, mənə nə. Nataşa dünyanın mənə baxıb gülümsədi və yenə gəlməyimi xahiş etdi, mən onu sevirəm, heç kəs də heç vaxt bunu bilməyəcəkdir”.

Pyer yenə də əvvəlki kimi cəmiyyət içinə çıxır, yenə çox içir və yenə boş, dalgın bir həyat keçirirdi, çünki Rostovgildən gəldikdən sonra qalan vaxtını bir yerdə keçirməli idi. Moskvada qazandığı vərdisləri və yeni tanışları onu başqa bir həyata cəlb edir, bu həyat onu son dərəcə maraqlandırır. Lakin son vaxtlar müharibə meydanından get-gedə daha həyəcanlı xəbərlər gəldiyindən, Nataşa sağlamağa başladığından və Pyerdə əvvəlki kimi qeydə qalmaq və acımaq hissi oyatmadığından Pyeri getdikcə heç özünün də anlamadığı bir narazılıq bürüyürdü. O hiss edirdi ki, bu vəziyyət uzun zaman davam edə bilməyəcəkdir, onun bütün həyatını dəyişdirəcək bir fəlakət yaxınlaşır və o yaxınlaşmaqda olan bu fəlakətin əlamətlərini hər şeydə səbirsizliklə axtarırdı. Mason qardaşlardan biri, İohann Boqoslovun Apokalipsisində Napoleon haqqında çox-çox qabaqdan yazılmış bir məsələni açıb Pyerə demişdi.

Apokalipsisin on üçüncü fəsilində, on səkkizinci ayətində deyilir: “Burada mənə var, ağıl olsa, bu rəqəmlərdə o, heyvanın aqibətini təyin edə bilər. Bu da altı yüz altmış altı rəqəmdir”.

Yenə həmin fəsildə, beşinci ayətdə deyilir: “Və o, çox-çox pis işlər görəcək və bunu da o, dörd-on iki ayda edəcək”.

Fransız hərfləri yəhudilərin rəqəmlə ifadə olunan hərfləri kimi-dir. Birinci on rəqəmlə təklilər, qalanları ilə onluqlar ifadə olunur, o rəqəmlərin də mənası budur:

a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u v w x y z
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 110 120 130 140 150 160

Bu əlifba ilə L'empereur Napoleon¹ sözünü yazdıqda həmin rəqəmlərin yekunu 666-ya bərabər olur, buna görə də Apokalipsisdə adı çəkilən heyvan da Napoleondur. Yenə bu əlifba ilə o, heyvanın çox-çox pis işlər görməsinin sonunu göstərən *quarante deux*² sözünü yazıb, rəqəmə çevirəndə düz 666 alınır. Bundan da aydın olurdu ki, 1812-ci il Napoleon hakimiyyətinin son ilidir, bu ildə fransız imperatorunun 42 yaşı tamam olurdu. Bu məsələ Pyeri heyranə saldı. O, tez-tez özünə belə bir sual verirdi: – Bu heyvanın, yəni Napoleonun hakimiyyətinə necə bu suala cavab tapmağa çalışırdı. Bu suala cavab olaraq Pyer *L'empereur Alexandre? La nation Russe?*³ sözlərini yazdı, hərfləri rəqəmə vurdu, lakin rəqəmlərin yekunu 666-dan ya çox, ya da az çıxırdı. Bir dəfə də o, bu məsələ ilə məşğul olarkən öz adını – *Comte Pierre Besouhof*⁴ yazdı, rəqəmlərin yekunu yenə düz gəlmədi. Sözlərin orfoqrafiyasını dəyişib, “s” yerinə “z” qoydu, “de” sonra da *article le*⁵ əlavə etdi, yenə də istənilən nəticə əldə edilmədi. Sonra onun ağılına belə bir şey gəldi: – Madamki suala axtarılan cavab onun adındadır, onda cavaba onun milləti də mütləq əlavə olunmalıdır. O, *Le Russe Besuhof*⁶ sözünü yazdı, rəqəmləri sayanda isə 671 çıxdı, ancaq 5 rəqəmi artıq idi. 5 isə “e” hərfinin qarşılığı idi, həmin

¹ Imperator Napoleon

² Qırx iki

³ Imperator Aleksandr, rus xalqı

⁴ Pyer Bezuxov

⁵ Şəkilçi

⁶ Rus Bezuxov

bu "e" də *L'empereur* sözünün qabağındakı article-dən atılan hərflər idi. Pyer düz də olmasa, "e"-ni atıb, *l'Russe Besuhof* sözünü aldı, bunun da rəqəmləri düz 666 idi. Bu qəribə kəşf Pyeri həyəcanlandırdı. Apokalipsisdə göstərilən böyük hadisə ilə o, necə, hansı vəsi-tələrlə əlaqədar olduğunu bilmirdi, lakin bir an da olsa, belə bu əla-qənin varlığına şübhə etmirdi. Onun Rostovaya olan sevgisi, dəccal, Napoleonun başqını, quyruqlu ulduz, 666 *L'empereur Napoleon* və *l'Russe Besuhof* – bütün bunlar bir yerdə yetişməli, inkişaf etməli, Moskva vərdişlərinin onu əsir edən, sıxan sehrli, boş, mənasız ələmindən çıxartmalı, böyük bir qəhrəmanlığa, böyük bir səadətə yetir-məli idi.

Həmin dua oxunan bazar günü ərəfəsində Pyer yaxşı tanış olduğu qraf Rastopçindən həm padşahın Rusiyaya xitabnaməsini, həm də ordudan gələn son xəbərləri alıb gətirəcəyini Rostovgilə vəd etmişdi. Bazar günü səhər qraf Rastopçinin yanına gedərək orada ordudan təzəcə gəlmiş kuryeri gördü.

Kuryer Pyerin tanıdığı Moskva bal rəqqaslarından biri idi.

O, Pyerə müraciət edərkən dedi:

– Siz Allah, bəlkə, siz mənim işimi bir az yüngülləşdirə bilərsiniz? Mənim çantam ata-analara yazılan məktublarla doludur.

Bu məktublar içində Nikolay Rostovun atasına yazdığı məktub da vardı. Pyer bu məktubu götürdü. Bundan başqa qraf Rastopçin padşahın yenicə çap olunmuş xitabnaməsini, ordudan gələn son əmrləri və özünün afişasını verdi. Pyer ordudan gələn əmrlərə baxarkən onlardan birində yaralananlar, ölənlər və təltif edilənlər arasında Nikolay Rostovun da adını gördü. O, Ostrovnoyeda göstərdiyi qəhrəmanlığına görə 4-cü dərəcəli Georgi xaçı ilə təltif edilmişdi. Yəni həmin əmrdə knyaz Andrey Bolkonskinin yeger alayına komandir təyin edilməsi haqqında məlumat vardı. Pyer Bolkonskini Rostovgilin yadına salmaq istəməsə də, Nikolayın təltif edilməsi xəbəri ilə onları sevindirmək istədi. Padşahın Moskvaya olan xitabnaməsini, afişanı və başqa əmrləri özündə saxlayıb, Nikolayın təltif edilməsi haqqında çap olunmuş əmri və məktubu Rostovgilə göndərdi, o birilərini nahara gedəndə özü ilə aparacaqdı.

Qraf Rastopçinlə edilən söhbət, onun fikirli olması və tələsməsi, orduda işlərin pis getməsi haqqında qayğısızca danışan kuryer,

Moskvada ələ keçən casuslar haqqında şayiələr, Napoleonun payıza kimi hər iki rus paytaxtında olacağına vəd edən kağızın Moskvada əldən-ələ gəzməsi, səhər padşahın gələcəyi ətrafında gedən söhbətlər Pyerdə həyəcan və iztirab hissələrini yeni bir qüvvətlə hərəkətə gətirdi. Bu həmin həyəcan və intizar idi ki, quyruqlu ulduz görünəndən, xüsusilə, müharibə başlandıqdan bəri Pyeri tərk etməmişdi.

Pyer çoxdan bəri hərbi qulluğa girmək fikrində idi. O, bunu yerinə yetirərdi, lakin bəzi şeylər buna mane olurdu. Birinci maneə, onun masonluq cəmiyyətinə mənsub olması idi; bu cəmiyyətə o, müəyyən and ilə bağlı idi və bu cəmiyyət müharibənin aradan götürülməsi və əbədi sülh məsələsini təbliğ edirdi, ikincisi – əyinlərinə mundir geyib vətənpərvərlik təbliğinə qurşanan bir çox moskvalılara baxarkən nədənsə o, belə bir işə qədəm qoymağa xəcalət çəkirdi. Lakin hərbi qulluğa girmək niyyətini yerinə yetirməməyə başlıca səbəb, bəzi məsələləri aydın təsəvvür etməsi idi. Bu aydın təsəvvür etmədiyi şey də, onun 666 rəqəmin mənasını ifadə edən *l'Russe Besuhof* olması, böyük pisliliklər edən heyvanın hakimiyyətinə son qoymaq kimi böyük bir işdə iştirak etməsinin əzəldən müəyyən edilməsi idi. Buna görə də o, heç bir təşəbbüs göstərməməli, baş verəcək hadisəni gözləməli idi.

XX

Hər bazar günü olduğu kimi, bu bazar günü də Rostovgilə yaxın tanışlardan bəziləri onlarda nahar edirdilər.

Pyer Rostovgili tək görə bilmək üçün tez gəldi.

Pyer bu il o qədər kökəlmişdi ki, əgər onun boyu uca, qol-qıçı iri, özü də qüvvətli olmasaydı, cybəcər bir hala düşərdi. Qüvvətli olduğu üçün də yaqın o, belə yüngülcə hərəkət edə bilirdi.

Pyer tövsüyə-tövsüyə və öz-özünə nə işə yavaşca deyə-deyə karetdən düşdü. Sürücü ondan soruşmadı ki, dayanıb gözləsinmi, ya çıxıb getsinmi? O bilirdi ki, qraf Rostovgilə gəldimi, saat 12-yə kimi burada qalacaq. Rostovgilin lakeyrləri sevincle yüyürüb, onun plaşını çıxartdılar, ağacını və şlyapasını əlindən aldılar. Pyer klubdakı adəti üzrə, ağacını və şlyapasını dəhlizdə qoyurdu.

O, Rostovgildə hamıdan əvvəl Nataşanı gördü. Nataşanı hələ görmədən, dəhlizdə plaşını çıxaranda onun səsinə eşitmişdi. Nataşa zalda solfeci oxuyurdu. Pyer onun xəstələndəndən bəri oxumadığını

bilirdi, buna görə də Nataşanın səsi həm onu təəccübləndirir, həm də sevindirir. Pyer yavaşca qapını açıb, Nataşanın otaqda gözə-gözə oxuduğunu gördü. Onun əynində kilsəyə gedərkən geydiyi bənövşəyi paltarları vardı. Pyer qapını açanda Nataşa dal-dala ona sarı gəlirdi; lakin o, birdən geri döndü, Pyerin təəccüb ifadə edən dolu üzünü görüb qızardı və tez ona yaxınlaşdı.

– Mən yenə də oxumaq istəyirəm, – dedi. Sonra üz istəyirmiş kimi əlavə etdi: – Hər halda bu bir məşğuliyyətdir.

– Lap yaxşı edirsiniz.

Nataşa əvvəlki fərah və gümrəhliklə dedi:

– Sizin gəlməyinizə mən çox şadam! Mən bu gün clə xoşbəxtəm ki! – Pyer çoxdan bəri onda bu fərah və gümrəhliyi görməmişdi. – Bilirsinizmi, Nikolas Georgi xacı ilə təltif edilmişdir. Mən onunla fəxr edirəm.

– Bəs necə, əmri mən özüm göndərmişəm, bundan xəbərdaram. Yaxşı, mən sizə mane olmaq istəmirəm, – dedi və qonaq otağına keçmək istədi.

Nataşa onu saxladı.

Qızarıaraq, lakin gözlərini endirmədən sualedici bir nəzərlə Pyerə baxdı:

– Yox... Niyə pis olur? Əksinə... Siz axı bunu məndən niyə sorursunuz?

Nataşa:

– Heç özüm də bilmirəm, – deyərək cavab verdi, – ancaq mən sizə xoş gəlməyən heç bir şey eləmək istəməzdim. Mən hər şeydə sizə inanıram. Siz mənim üçün çox böyük əhəmiyyətə maliksiniz və siz məndən ötrü çox şey etmişsiniz, siz bunu bilmirsiniz... – Nataşa tez-tez danışır və bu sözləri söyləyərkən Pyerin qızardığını görmürdü. Həmin əmrdə mən gördüm ki, o, Bolkonski (Nataşa bu sözü pıçıldayaraq tez dedi), o, Rusiyadadır və yenə də qulluq edir. – Nataşa yenə tez-tez əlavə etdi: – Sizcə, o, mənə əfv edərmi? – Nataşa sözünü tez deyib qurtarmaq istəyirdi, çünki bunu söyləməyə gücü çatmayacağından qorxurdu. – Ürəyində mənə qarşı ədavət saxlamayacaq ki? Siz bu barədə nə düşünürsünüz? Siz necə fikirləşirsiniz?

Pyer:

– Mən belə düşünürəm ki, ... onun əfv etməli olduğu bir şey yoxdur, – dedi. – Mən onun yerinə olsaydım... – xatirələr dərhal onun təəvvüründə keçmişdə olan bir hadisəni canlandırdı. Bir vaxt Pyer ona təsəlli verərək demişdi: Əgər mən mən olsaydım, dünyanın ən

yaxşı bir adamı olsaydım və sərbəst olsaydım, qarşınızda diz çöküb, evlənməyimizə razı olmağınızı sizdən xahiş edərdim. İndi bu sözlər yenə onun dilinin ucunda idi, o yenə Nataşaya acıyır, ürəyinin yenə şəfqət və məhəbbət hissi ilə dolduğunu duyurdu. Lakin Nataşa ona ürəyini açıb deməyə imkan vermədi.

– Bəli, siz, siz bir başqa. – Nataşa siz sözünü iftixarla söylədi. – Mən sizdən mərhəmətli, sizdən alıcnab, sizdən yaxşı bir adam təəvvür etmirəm, belə bir adam heç ola da bilməz. Əgər siz onda olmasaydınız, kim bilir, mənim başıma nələr gələrdi, clə indi də, ona görə ki... – Birdən onun gözləri yaşla doldu, çevrilib, notu götürdü, gözlərinin qabağına tutdu, oxudu, yenə zaldə o baş-bu başa gəzməyə başladı.

Elə bu vaxt Petya yüyürə-yüyürə qonaq otağından çıxdı.

Petya indi qırmızı yanaqlı, qalın, qırmızı dodaqlı on beş yaşlı, qəşəng bir oğlan idi, özü də Nataşaya oxşayırdı. O, universitetə girməyə hazırlaşdı, lakin son vaxtlarda yoldaşı Obolenski ilə gizlicə bu qorara gəlmişdilər ki, gedib qusar olsunlar.

Petya öz işi haqqında danışmaq üçün adasının yanına gəldi.

Pyerdən o, qusarlığa qəbul edilib-edilməməsinə öyrənməyi xahiş etmişdi.

Pyer ona qulaq asmadan qonaq otağında gəzinirdi.

Petya onun diqqətini cəlb etmək üçün olandan tutub dartdı:

– Mənim işim necə oldu, Pyotr Kirilic, siz Allah, deyin! Ümidim bircə sizdədir.

– Hə, hə sonin işin. Qusarlığa da? Deyərəm, deyərəm. Bu gün deyərəm.

Qoca qraf soruşdu:

– *Mon cher!* manifesti tapa bildinizmi? Qrafıya Razumovski-lərin kilsəsinə ibadətə getmişdi, orada təzə bir dua çşidib. Deyir çox yaxşı dua idi.

Pyer:

– Tapdım, – dedi. – Sabah padşah özü gələcək... Heç görünməmiş bir zadəgan iclası olacaq. Deyirlər ki, hər min adamdan on nəfər əsgərliyə verilməlidir. Sizi təbrik edirəm.

– Bəli, bəli, şükür Allaha. Ordudan nə xəbər var?

– Bizimkilər yenə geri çəkiliblər. Deyirlər, artıq Smolenskin yanında dirlər.

¹ Özimiz

– İlahi, ilahi! Bəs manifest hamı?

– Xitabnaməmi? Hə, bu saat. – Pyer ciblərini axtardı, tapa bilmədi. Yenə də axtarmağa başladı və elə axtara-axtara da, içəri girən qrafınyanın elini öpdü, həm də narahat halda ətrafına baxdı. Görünür, o, Nataşanı gözləyirdi, çünki Nataşa daha nə oxuyur, nə də qonaq otağına gəlirdi.

– Vallah, heç bilmirəm hara qoymuşam.

Qrafınya:

– Siz də elə hər şeyi itirirsiniz, – dedi.

Nataşa içəri girib, dinməz-söyləməz Pyerin üzünə baxaraq oturdu, onun sifətindən qəlbən yumşaldığını göstərən həyəcanlı bir ifadə vardı. Nataşa otağa girən kimi Pyerin tutqun üzü açıldı və xitabnaməni axtara-axtara bir neçə dəfə Nataşaya baxdı.

– Vallah, yadımdan çıxıb, evdə qalıb. Bu saat gedib gətirirəm.

– Nahara gecikərsiniz.

– Doğrudan, sürücü də gedib.

Sonya dəhlizə gedib, xitabnaməni Pyerin şlyapasından tapdı. Pyer onu səliqə ilə büküb, şlyapasının astarının altına qoymuşdu. Pyer xitabnaməni oxumaq istədi.

Lakin qoca qraf dedi:

– Nahardan sonra oxunar. – Görünür, o, xitabnamənin oxunuşundan böyük bir həzz almaq istəyirdi.

Nahar edərkən onlar Georgi xaçlı qəhrəmanın sağlığına şampan şərabı içdilər, Şinşin də şəhər yeniliklərindən bəhs edərək, qoca gürcü knyaginyasının xəstələnməsindən, Metivyenin Moskvadan yox olmasından danışdı və dedi ki, Rastopçinin yanına bir alman gətirib demişlər ki, bu şampinondur (qraf Rastopçin özü belə deyirdi), qraf Rastopçin şampinyonu buraxdımış və camaata demişdir ki, bu şampinyon deyil, sadəcə qoca bir alman göbələyidir.

Qraf:

– Ələ keçəni tuturlar, tuturlar, – dedi. – Mən də qrafınyaya deyirəm ki, fransızca az danış. İndi bunun vaxtı deyil.

Şinşin:

– Heç eşidibsinizmi, – soruşdu, – knyaz Qolitsin rus müəllimi tutmuşdur, rusca oxuyur: *il commence à devenir dangereux de parler français dans les rues*¹.

¹ Kükədə fransızca danışmaq təhlükəli olur.

Qoca qraf Pyerə döndü:

– Qraf Pyotr Kirilic, xalq ordusunu yığmağa başlayan kimi siz də yəqin at minib, meydana çıxmalı olacaqsınız, elə deyilmi?

Nahar başlanandan bəri Pyer dinib-danışmırdı, fikrə dalmışdı. O, qrafa elə baxdı ki, sanki onun sözlərini başa düşməmişdi.

– Bəli, bəli, müharibəyə, – deyə qraf cavab verdi, – xeyr! Məndən nə əsgər! Amma hər şey elə qəribədir, elə qəribədir! Heç mən özüm də başa düşmürəm. Mən bilirəm, mən hərbi zövqdən çox-çox uzağam, ancaq indiki vaxtda heç kəs özü üçün cavab verə bilməz.

Nahardan sonra qraf rahatca kreslodə oturdu və ciddi bir ifadə ilə Sonyadan xitabnaməni oxumağı xahiş etdi; Sonya məharətlə oxumaqda ad çıxartmışdı.

“Bizim ilk paytaxtımız olan Moskvaya.

Düşmən böyük bir qüvvə ilə Rusiya torpağına keçmişdir. O, bizim sevimli vətənimizi dağıtmağa gəlir”. Sonya öz nazik səsilə, böyük səylə oxuyurdu, qraf isə gözlərini yumaraq qulaq asır, bəzən də ah çəkirdi.

Nataşa başını qabağa uzadaraq oturmuşdu, sinayıcı bir nəzərlə gah atasına, gah da Pyerə baxırdı.

Pyer onun baxışlarını hiss edir, başını qaldırmamağa çalışırdı. Qrafınya manifestin təntənəli bir ifadəsini eşidərkən narazı halda, həm də acıqlı-acıqlı başını yırğalayır. Bütün bu sözlərdə o ancaq bir şey görürdü, oğlunu təhdid edən təhlükə hələ tezliklə qurtarmayacaqdır. Şinşinin dodaqlarında istehzal bir təbəssüm vardı. Görünür, o ya Sonyanın xitabnaməni oxumasını, ya qraf bir şey söylərsə – onu, ya da, başqa bir bəhanə olmasa, hətta xitabnamənin özünü elə salmağa hazırlaşırı. Sonya Rusiyanı təhdid edən təhlükə və padşahın Moskvaya, xüsusilə, yüksək zadəganlığa böyük ümidlər bəslədiyi haqqında yazılmış sözləri oxuduqdan sonra titrək səslə xitabnamənin son sözlərini oxudu (onun səsi çoxusu ona diqqətlə qulaq asıldığından titrəyirdi): “Hazırda düşmənin qabağını kəsən və gələcəkdə düşmən harada görünsə, onu məğlub etmək üçün yığılan xalq ordusuna yubanmadan rəhbərlik etmək və müşavirə-müzakirə üçün biz özümüz bu paytaxtda və dövlətimizin başqa yerlərində xalq içərisində olacağıq. Qoy bizi məhv etmək istəyən düşmən özü məhv olsun, qoy kələlikdən azad ediləcək Avropa Rusiyaya şərəf oxusun!”

Qraf yaşarmış gözlərini açaraq dedi:

– Bax belə ha! – o, bir neçə dəfə içini çəkdi, sanki burnuna tünd sirkə duzu tutmuşdular. – Padşah birçə kəlmə desin, biz hər şeyimizi qurban verərik, heç bir şeyimizi əsirgəmərik.

Şinşin qrafın vətənpərvərliyi haqqında zarafat etməyə hazırlaşmışdı ki, Nataşa ona macal vermədən cəld yerindən qalxıb, atasının yanına yüyürdü və onu öpə-öpə:

– Mənim atam qiyamətdir! – dedi və qeyri-şüuri olaraq əvvəlki işvəbazlıqla Pyerə baxdı, xəstəlikdən ayrılaraq gümrəhləşdikdən sonra qabaqkı işvəbazlığı yenə də ona qayıtmışdı.

Şinşin dedi:

– Belə də vətənpərvər qız olarmı!

Nataşa bu sözdən incidi:

– Vətənpərvər-zad deyiləm, elə sadəcə... Hər şey sizə gülünc görünür, amma burada heç də zarafata qoyulası bir şey yoxdur...

Qraf da onun sözüne qüvvət verdi:

– Nə zarafat! Qoy padşah birçə kəlmə desin, biz hamımız gedirik... Biz alman-zad deyilik...

Pyer qrafa döndü:

– Fikir verdinizmi, orada bir söz deyilir: “Müsavirə-müzakirə üçün”.

– Qoy hər nə üçün olursa-olsun...

Bayaqdan bəri heç kəs Petyaya əhəmiyyət vermirdi. O, atasına yaxınlaşdı, qıpqırmızı qızaraq, hələ bərkiməmiş – gah qalın, gah da nazik bir səslə dedi:

– Ata, indi mən lap qəti deyəcəyəm, ana, sizə də lap qəti deyəcəyəm. Siz məni buraxın, gedim hərbi qulluğa, ona görə ki, mən dayana bilmirəm... düzə bilmirəm... qurtardı getdi...

Qrafınyə gözlərini dəhşət içində göyə qaldırdı, əlinə-əlinə vurub, acıqlı-acıqlı ərinə dedi:

– Bunun danışdığı sözə bax!

Lakin qrafın həyəcanı o saat sakitləşdi:

– Bir buna bax! Səndən nə əsgər! Səfəhləmə, oxumaq lazımdır.

– Ata, bu heç də səfihlik deyil. Obolenski Fedya məndən balacadır, o da gedir, onsuz da mən indi heç bir şey oxuya bilmərəm, çünki... – Petya dayandı, qıpqırmızı qızardı, onu tor basdı, lakin yenə öz fikrini söylədi: – Çünki vətən təhlükə altındadır.

– Bəsdir, bəsdir, səfəhləmə...

– Axı siz özünüz dediniz ki, hər şeyimizi qurban verərik.

Qraf arvadına baxaraq çığırdı:

– Petya! Deyirəm sus! – Qrafınyə rəngi ağarmış halda heyrtlə kiçik oğluna baxırdı.

– Mən də sizə deyirəm. Pyotr Kirilloviç özü deyər...

– Mən də sənə deyirəm ki, boş-boş danışma! Hələ ağzından süd iyi gəlir, hərbi qulluğa girmək istəyir! Bəsdir, bəsdir, sənə deyirəm! – Qraf xitabnaməni götürüb, ayağa qalxdı, görünür, onu istirahət etməkdən qabaq kabinetdə bir də oxumaq istəyirdi.

– Pyotr Kirilloviç, gedək papiros çəkək...

Pyer özünü itirmişdi, o həm də tərəddüd içində idi. Onu bu hala salan Nataşanın baxışları idi. Nataşa parlaq, şən, nəvazişli bir nəzərlə Pyerə baxırdı, lakin onun gözlərindəki nəvaziş adı bir nəvazişdən daha çox şey ifadə edirdi.

– Xeyr, mən, deyəsən, evə gedəcəyəm...

– Evə? Bəs siz axşamı da bizdə keçirtmək istəyirdiniz... Onsuz da axır vaxtlar çox az-az gəlirsiniz. – Sonra Nataşanı göstərərək açıq ürəklə dedi: – Mənim qızım da... ancaq siz gələndə şad olur...

Pyer tələsə-tələsə:

– Hə, yaxşı yadıma düşdü... Mən mütləq evə getməliyəm... İşim var... – dedi.

– Elə isə sağ olun, – deyərək qraf otaqdan çıxdı.

Nataşa ərək ilə Pyerin düz gözlərinin içinə baxaraq soruşdu:

– Niyə gedirsiniz? Ovqatınız niyə təlxidir? Niyə?..

Pyer: “Ona görə ki, mən səni sevirəm!” demək istədi, lakin demədi, bərk qızardı, gözləri də yaşardı, başını aşağı dikdi.

– Ona görə ki, sizə az gəlsəm yaxşıdır... Ona görə ki... Yox, ona görə ki, işim var...

Nataşa qəti bir ifadə ilə:

– Niyə axı? Yox, söyləyin, – deyərək təkid etmək istədisə də, birdən susdu. Onlar qorxmuş və özlərini itirmiş halda bir-birinə baxdılar. Pyer gülümsəmək istədi, lakin bacarmadı, onun üzündə görünən təbəssüm könlündəki iztirabı ifadə etdi. O dinməz-söyləməz Nataşanın əlini öpüb, otaqdan çıxdı.

Pyer öz-özlüyündə bu qərara gəldi ki, bir daha Rostovgilə gəlməsin.

Petya qəti cavab aldıqdan sonra öz otağına gedib, qapını örtüdü və dərddli-dərddli ağladı. Çay içməyə gələndə hamı onun dinib-danışmadığını, qaşqabaqlı və ağlamaqdan gözlərinin qızarmış olduğunu gördü, lakin özlərini elə tutdular ki, guya heç bir şey sezmirlər.

Ertəsi gün padşah gəldi. Rostovgilin nökrələrindən bir neçəsi icazə alıb, padşaha baxmağa getdi. Petya da səhər yuxudan durandan sonra geyinməyə, saçlarını daramağa xeyli vaxt sərf etdi; boyunluğunu yaşlı adamlar kimi düzəltdi. Güzgü qabağında durub, qaş-qabağını tökdü, əl-qolunu oynatdı, çiynlərini sıxdı, nəhayət, furajkasını başına qoyub, heç kəsə demədən və gözə görünməməyə çalışaraq, evin dal eyvanından çıxıb getdi. O, düz padşah olan yərə getmək qərarına gəlmişdi. Gedib düz kamergerlərdən birinə (ona elə gəlirdi ki, padşahın ətrafında həmişə kamergerlər olur) deyəcəkdik ki, qraf Rostovam, cavan da olsam, vətənə xidmət etmək istəyirəm, mənim cavanlığım buna mane ola bilməz və mən hər şeyə hazıram, hətta... Petya evdə geyinərək kamergerə demək üçün çox-çox sözlər fikirleşmişdi.

Petya padşaha təqdim edilərkən, uşaq olduğundan uğur qazanacağına əmin idi (hətta orada olanlar onun belə cavan ikən hərbi qulluğa girməsinə təəccüb edəcəkdilər). Eyni zamanda o, boyunluğunun quruluşu, saçlarının daranişi və ağır-ağır yerisi ilə özünü qoca adamlara oxşatmağa çalışırdı. Lakin o, evdən uzaqlaşdıqda, Kremlin yanında camaatın get-gedə artdığını gördükcə, yaşlı adamlara xas olan yerisini unudurdu. Kremlə yaxınlığında o, artıq başqaları tərəfindən itələnməməsi haqqında düşünməyə başladı, bunun üçün də qəti və başqalarını təhdidədir bir hərəkətlə dirsəklərini yana verdi. Lakin Troitsa darvazası yanında Petya nə qədər qəti hərəkət etsə də, adamlar onu divara elə sıxdılar ki, o, ekipajlar uğıltulu bir səs qopararaq darvazanın qübbəsi altından keçib gedənə qədər təslim olmalı və dayanmalı oldu. Görünür, adamlar onun Kremlə necə bir vətənpərvərlik fikr ilə gətirdiyini bilmirdilər! Petyanın yanında bir arvadla bir lakey, iki tacir, bir də hərbi qulluqdan buraxılmış bir əsgər durmuşdu. Petya darvaza yanında bir qədər dayandıqdan sonra, ekipajların hamısının keçib getməsinə gözləməyərək, o biri adamlardan əvvəl qabağa getmək üçün qəti bir hərəkətlə dirsəklərini işə saldı. Hamıdan da əvvəl qabağında duran arvadı dirsəyi ilə itələməyə başladı, arvad acıqlı-açıqlı onun üstünə çığırdı:

– Hara itələyirsən, ağa balası, görürsən ki, hamı dayanıb. Qabağa soxulmaq niyə!

Lakey də:

– Bu cür elə hamı qabağa soxula bilər – deyib, dirsəklərini işə saldı və Petyanı itələyib, darvazanın üfunətli bucağına sıxışdırdı.

Petya əli ilə üzünün tərəni sildi, evdə böyük adamlar kimi səliqə ilə bağladığı, indi isə tərddən islanmış boyunluğunu düzəltdi.

O, sir-sifətdən eybəcər bir hala düşdüyünü hiss edirdi və qorxurdu ki, belə bir vəziyyətdə özünü kamergerlərə təqdim etsə, kamergerlər onu padşahın yanına buraxmasınlar. Elə də danışqılıq ki, üst-başını düzəltmək və başqa bir yərə keçmək mümkün deyildi. Ekipajda gedən generallardan biri Rostovgilin tanışısı idi. Petya kömək üçün ona müraciət etmək istədi, lakin bunu kişiliyə yaraşmayan bir şey hesab edib, yerindən tərpənmədi. Ekipajlar hamısı keçib gedəndən sonra izdiham birdən hərəkət etdi, Petyanı da basıb, meydana çıxartdı, meydan da adamlarla dolu idi. Hara baxsan adamlarla dolu idi, hətta adamlar dik yerlərə, damlara da çıxmışdılar. Petya özünü meydana görəndə kimi bütün Kremlə dolduran zəng səsinə və camaatın sevinclə danışdığını aydınca eşitdi.

Meydan əvvəl basabas deyildi, lakin birdən hamı papağını götürüb, qabağa cumdu. Petyanı elə sıxdılar ki, o heç nəfəs ala bilmədi. Hamı: “Ura! Ura! Ura!” deyə çığırdı. Petya barmaqları ucunda qalxırdı, onu-bunu itələyir, dürtməliyirdi, amma ətrafındakı izdihamdan başqa heç bir şey görə bilmirdi.

Həminin üzündə yalnız rıqıq və heyrət ifadəsi vardı. Petyanın yanında duran bir alverçi qadın hönkür-hönkür ağlayır, gözlərindən yaş axırı. Barmaqları ilə gözünü silərək deyirdi:

– Atamız, pənahımız, padşahımız!

Eyni zamanda hər tərəfdən:

– Ura! – deyə çağırırdılar.

İzdiham bir anlığa dayandı, sonra yenə də qabağa cumdu.

Petya öz-özünü unudaraq, dişlərini bir-birinə qıcadı, gözlərini vəhşicəsinə bərəldərək, dirsəklərilə onu-bunu itələyə-itələyə, “ura!” – deyə çığıra-çığıra qabağa atıldı, sanki indicə həm özünü, həm də burada olan adamların hamısını öldürəcəkdik. Onun yan-yörəsindən eynilə onun kimi dəlicəsinə sevinən, özlərini bilməyən adamlar “ura!” deyə bağıra-bağıra irəli soxulurdular.

Petya düşünərək öz-özünə deyirdi: “Hə, padşah bu deməkmiş! Yox, xahişnaməni mən özüm ona verə bilmərəm, bu çox böyük bir cəsarət olardı!” Buna baxmayaraq o, adamları itələyə-itələyə özünə

yol açırdı. Budur, qabaqdakı adamların kürəkləri arasında onun gözüne yalnız bir anlığa qırmızı məxmər döşənmiş açıq bir yol göründü. Elə bu anda izdiham sarsılaraq geri çəkildi (polis nəfərləri, bu zaman saraydan çıxıb, Uspenski baş kilsəsinə gedən padşahın dəstəsinə həddindən artıq yaxınlaşmış izdihamı geri itələyirdi). Birdən Petyanın qabırğasına elə bir dürtmə vurdular ki, onu elə bərk sıxdılar ki, gözləri qaraldı, ürəyi getdi. Petya özünə gələndə, gördü ki, bir nəfər ruhani bir əli ilə onun qoltuğu altından yapışmış, o biri əli ilə isə onu geri çəkilən izdihamdan qoruyur. Bu adam yaqın ki, dyaçok¹ idi, onun əynində göy əba vardı, çal saçları çiyninə tökülmüşdü.

– Uşağı basıb əzdiriz! Belə də şey olar!.. Bir yavaş olun da... basıb əzdiriz, basıb əzdiriz!

Padşah Uspenski baş kilsəsinə getdi. İzdiham yenə bir yerdə dayandı. Dyaçok Petyanı götürüb, Çar-topun² üstünə qoydu. Onun rəngi qacmışdı, nəfəs almırdı. Bir neçə adamın Petyaya yazdığı gəlib, onun yanına gəldi. Birdən bütün izdiham onun üstünə yeridi və bu dəfə Petyanın ətrafında basabas başladı. Qabaqda olanlar Petyaya əl yetirir, sürtükünün yaxasını açır, onu topun hündür yerinə qoyur və onu basıb əzənləri məzəmmət edirdilər.

Onlar deyirdilər:

– Adamı belə basıb öldürə bilirlər. Belə də şey olar! Adamı da basıb öldürürlər? Yazığın rəngi lap kağız kimi ağarıb!

Petya tez özünə gəldi, rəngi əvvəlki halını aldı, ağrısı kəsildi, başına gələn bu müvəqqəti hadisə nəticəsində o, özünə top üstündə yer qazandı. Padşah baş kilsədən geri qayıdanda Petya buradan onu görmək ümidində idi. İndi o artıq xahişnaməni vermək fikrində deyildi. O ancaq padşahı görmək istəyirdi! Padşahı görsəydi, özünü xoşbəxt hesab edərdi!

Uspenski kilsəsində həm padşahın gəlməsi, həm də türklərlə sülh bağlanması münasibətilə dua oxunurdu. Bu zaman izdiham bir qədər seyrəkləşdi, meydana çığıra-çığıra kvas, şəkərcörəyi, xaşxaş satan alverçilər gəldi və adi söhbətlər eşidildi. Petya bu satılan şeylərdən ən çox xaşxaşı sevirdi. Bir alverçi qadın öz cırılmış şalını göstərüb, bunu çox baha qiymətə aldığını, bir başqası da indi bütün ipək malların bahalaşdığını söylədi. Petyanı xilas edən dyaçok da bir məmurla indi ibadətə həzrəti müqəddəsə bərabər kimlərin iştirak etdiyi haq-

qında danışdı. Dyaçok bir neçə dəfə soborne sözünü təkrar etdi, Petya bu sözün mənasını bilmirdi. İki cavan meşşan da dişləri ilə qoz sındırıb yeyən qulluqçu qızlarla zarafatlaşırdı. Bütün bu söhbətlər, xüsusilə Petya yaşında cavanların diqqətini cəlb edən bu zarafatlaşma indi Petyanı maraqlandırmırdı. O, top üstündə oturub, yenə də padşahı düşünürdü, padşahı görmək arzusu və padşaha olan sevgisi onu yenə həyəcanlandırırdı. Bayaq duyduğu ağrı və qorxu hissi ilə sevinc və heyranlığın birləşməsi bu dəqiqənin nə dərəcədə mühüm olduğunu ona daha yaxşı dərk etdirirdi.

Birdən sahil küçəsi tərəfdən top atəşi eşidildi (toplar türklərlə sülh bağlanması münasibətilə atılırdı), izdiham necə top atıldığına baxmaq üçün dərhal sahilə tərəf cumdu. Petya da ora getmək istədi, lakin dyaçok onu buraxmadı. Zabitlər, generallar, kamergerlər yüyürə-yüyürə Uspenski baş kilsəsindən çıxanda toplar hələ atılırdı. Zabitlərdən, generallardan, kamergerlərdən sonra çox da tələsmədən başqaları çıxdı. Yenə də şapkalı başdan götürüldü, top atılmasına baxmağa gedənlər yüyürə-yüyürə geri gönürdülər. Nəhayət, baş kilsənin qapısından yəni dörd nəfər mundirli və lentli kişi çıxdı. İzdiham yenə də: “Ura! Ura!” deyər çığırdı.

Petya ağlar bir səslə:

– Hansıdır? Hansıdır? – deyər ətrafındakı adamlardan soruşurdu, ancaq heç kəs ona cavab vermirdi. Hamının diqqəti baş kilsədən çıxan dörd nəfərə cəlb olunmuşdu. Petya o dörd nəfərdən birini seçib, gözləri elədi, lakin gözləri yaş ilə dolduğu üçün onu aydın görə bilmədi, o adam padşah olmasa da, bütün diqqətini ona verərək: “Ura!” – deyər bağırırdı və hər necə olsa, səhər hərbi qulluğa girəcəyini qərar etdi.

İzdiham padşahın dalınca yüyürdü, onu saraya qədər ötürüb dağılışmağa başladı. Artıq gec idi, Petya hələ heç bir şey yeməmişdi. Tərə onun üzündən sel kimi axırdı, lakin o, evlərinə getmək istəmirdi. Bir qədər azalsa da, hələ də böyük olan izdihamla sarayın qabağında durub, pəncərələrə baxır və hələ də nə isə gözləyirdi. Padşahın nahar vaxtı çatmışdı. Petyanın həm padşahla nahar etmək üçün karetdalarda gələn oyanlara, həm də süfrəyə qulluq edən və arabir pəncərələrdən görünən kamer-lakeylərə paxıllığı tuturdu.

Padşah nahar edərkən Valuyev pəncərədən baxaraq ona dedi:

– Camaat hələ də zati-alilələrinizi görmək ümidindədir.

Nahar qurtarmışdı, padşah ölündəki biskviti yeyə-yeyə yerindən qalxdı, evvana çıxdı. Camaat evvana sarı cumdu, Petya da onların ortasında idi.

¹ Kilsə xadimi

² Qədim rus topu

Camaat və onlarla bərabər Petya:

– Atamız! Pənahımız! Ura! – deyə çığırırdı. Yenə də arvadlar, zəif kişilər və o cümlədən Petya xoşbəxtlikdən ağladı. Padşahın ölində tutduğu biskvitin böyük bir parçası qopub, eyvanın sürahısı üstünə, oradan da yerə düşdü. Hamıdan qabaqda duran çuxa geymiş bir arabacı yüyürüb, biskviti götürdü. İzdiham içərisindən bir neçə adam arabasının üstünə cumdu. Padşah bunu görüb, bir boşqab biskvit istədi və götürülən biskviti eyvandan adamların üstünə atmağa başladı. Petyanın gözləri qanla doldu, basılıb əzilmək təhlükəsi onu daha artıq həyəcana gətirdi, atılan biskvitə sarı cumdu. O, necə olsa, padşahın atdığı biskvitlərdən birini ələ keçirtmək istəyirdi, lakin bunu niyə etdiyini heç özü də bilmirdi. Yüyürüb, atılan biskviti havada tutmaq istəyən bir qarını itələyib yıxdı. Qarı yerə yığılsa da, özünü məğlub olmuş hesab etmirdi, o yenə də biskviti ələ keçirtməyə çalışırdı. Petya dizi ilə onun qolunu itələdi, biskviti götürdü və sanki gecikəcəyindən qorxaraq, bu dəfə xırıltılı bir səslə: “Ura!” deyə çığırdı.

Padşah içəri girdi, camaatın da çoxusu dağılmağa başladı.

Adamların içərisindən bəziləri fərəhlə deyirdi:

– Mən demirdimmi bir az da gözləyək, gələcək, elə də oldu.

Petya özünü nə qədər xoşbəxt hiss etsə də, evə getmək və bugünkü həzzin qurtardığını bilmək onu kədərləndirirdi. Kremldən o, evə deyil, öz yoldaşı Obolenskinin yanına getdi. Obolenskinin on beş yaşı vardı, o da alaya girib, əsgər olmaq istəyirdi. Obolenskigildən öz evlərinə qayıtdıqdan sonra, o, xoşluqla buraxılmasa, qaçıb gedəcəyini qəti surətdə ata-anasına bildirdi. Ertəsi gün qraf İlya Andreyiç, hələ tamamilə razılıq verməsə də, Petyanı təhlükəsiz bir yerdə hərbi qulluğa düzəltmək üçün yol axtarmağa getdi.

XXII

Bundan iki gün sonra, ayın 15-də, səhər çağı Sloboda sarayı qabağında saysız-hesabsız ekipaj durmuşdu.

Salonlar adamla dolmuşdu. Birinci salona mündirli zadəganlar, ikinciyə isə döşlərinə medal taxmış, saqqallı, göy kaftanlı tacirlər yığılmışdılar. Zadəganlar yığılan salonda uğultulu bir səs və hərəkət vardı. Böyük bir stolun ətrafında, padşahın şəkli altında, hündür arxalı stullarda ən mötəbər əyanlar oturmuşdular, lakin zadəganların çoxu salonda gəzişirdi.

Pyerin hər gün klublarda, evlərdə gördüyü bu zadəganların bəzisi Yekaterina, bəzisi təzə Aleksandr, bəzisi də adi zadəgan mündiri geymişdi. Bu mündirlər Pyerin tanıdığı müxtəlif simalı qoca və cavan adamlara qərribə, həm də fantastik bir görkəm verirdi. Xüsusilə, gözlərinin işığı sönmüş, dişsiz, dazbaş, sarı piy basmış, ya da üzü qırışmış, arıq qocalar çox qərribə görünürdülər. Onların çoxu öz yerində oturub susurdu, gözəməli və danışmalı olsalar, özlərindən cavan adamlara yan alırdılar. Təntənəli bir şey gözləyən bu adamların üzündə, Petyanın meydana gördüyü adamların üzündə olduğu kimi, insanı heyretə salan bir ziddiyyət var idi. Onların hamısı bir tərəfdən ən adi, düşünənki işlərini – boston oyununu, əspaz Petruşkanı, Zinaida Dmitriyevnanın səhəhtini və s. düşünürdülər.

Pyer də burada idi, səhər təzədən o, əyninə zadəgan mündiri geymişdi, bu mündir indi onun əyninə dar idi. O, həyəcan içində idi. Yalnız zadəganların deyil, tacirlərin də – *étatst généraux* silklərinin bu günkü fəvqəladə iclası onda çoxdan unudulmuş, lakin onun qəlbinə dərinlən kök salmış *Contra social*¹ və Fransa inqilabı haqqında bir çox fikirlər oyatdı. Pyer xitabnamədən bildirdi ki, padşah öz xalqı ilə müşavirə keçirmək üçün paytaxta gələcək, bu onun fikirlərini daha da qüvvətləndirirdi. O elə zənn edirdi ki, çoxdan gözlədiyi mühüm bir hadisənin baş verəcəyi günlər yaxınlaşır, bu fikirlə də o, salonlarda gəzir, ona-buna baxır, danışıklara qulaq asırdı, lakin heç yerdə onu maraqlandıran fikirlərin ifadəsini görmürdü.

Padşahın sevinc və heyretlə qarşılanan manifesti oxundu, sonra hamı danışa-danışa salonlara dağıldı. Pyer buradakı adamların mənafeyinə uyğun olan adi danışığardan başqa, bir də, padşah içəri girərkən zadəgan başçılarından harada durmaları, padşah üçün nə vaxt bal təşkil edilməsi, qəzalaramı bölünmək, ya bütün vilayətləmi olmaq... və sairə haqqında söhbətlər eşitdi, lakin məsələ müharibəyə və zadəganların bura nə üçün yığıldıqlarına çatan kimi danışıklar mütərəddid və qeyri-müəyyən oldu. Hamı danışmaqdan artıq qulaq asmaq istəyirdi.

Ortayaşlı, mərd görünüşlü, qəşəng bir kişi zallardan birində danışdı. Onun əynində istefaya çıxmış dənizçilərə məxsus mündir vardı. Pyer başına xeyli adam toplaşmış bu danışan dənizçiyyə yaxınlaşdı və ona qulaq asmağa başladı. Yekaterina dövrünün voyevod kaftanı geymiş, hamı ilə tanış olan və mehribanca gülümsəyə-gülümsəyə

¹ İctimai müqavilənamə

adamlar arasında gözən qraf İlya Andreyiç də onların yanına gəldi və mehribanca gülümsəyərək dinləməyə başladı (o həmişə söhbətə qulaq asarkən belə mehribanca gülümsərdi), qulaq asdıqca başını tərpedir və danışan adamları razı olduğunu bildirirdi. İstefaya çıxmış dənizçi çox cəsarətlə danışdı, – bu həm ona qulaq asanların üzündəki ifadədən, həm də Pyerin tanıdığı ən müti və sakit adamların dəstədən narazı halda uzaqlaşmasından, ya da danışan dənizçinin ziddinə gətməsindən görünürdü. Pyer adamların arasından yol açaraq özünü qabağa verib qulaq asdı, danışanın, həqiqətən, liberal olduğunu yəqin etdi, lakin o, Pyerin düşündüyü kimi deyil, tamamilə başqa mənada liberal idi. Dənizçi qəşəng, ahəngdar bir zadəgan baritonu ilə danışdı, danışdıqca da samitləri çox zərif bir şəkildə ixtisar edirdi, ancaq “çay, çubuq!” və bu kimi başqa sözləri belə bir səslə deyirlər. Onun danışığından görünürdü ki, həyəcan və hakimane danışmağa adət etmişdir.

– Nə olsun ki, smolenskililər padşaha xalq ordusu toplamağı təklif etmişlər. Smolenskililərin sözü yoxsa bizim üçün qanundur? Əgər Moskva vilayətinin zadəganları lazım bilsələr, padşaha sədaqətli olduqları başqa vasitələrlə də izhar edə bilərlər. Yoxsa yeddinci ildə təplanılan xalq ordusu bizim yadımızdan çıxmışdır? O vaxt ancaq bəzi ruhanilər, bir də oğrular və talaçılar qazandılar...

Qraf İlya Andreyiç şirin-şirin gülümsəyərək, başı ilə onun sözünü təsdiq edirdi.

– Yoxsa bizim o xalq ordumuz dövlətə bir xeyirmi verdi? Yox, heç bir xeyir vermədi! O ancaq bizim təsərrüfatımızı dağıtdı. Buna baxanda yenə əsgər yığmaq yaxşıdır... Yoxsa sizin üstünüzə nə əsgər, nə də kəndli deyil, ancaq pozğun adamlar qayıtmış olacaq. Zadəganlar öz canlarını əsirgəmir, biz hamımız gedəcəyik, öz adamlarımızı da aparacağıq, bizim zəminimizə padşahın bir çağırışı kifayətdir, – sonra o ruhlanaq əlavə etdi: – Biz hamımız onun yolunda ölərik!

İlya Andreyiç bu sözlərdən böyük bir həzz duyaraq, ağzının suyunu udur və Pyeri itələyirdi, lakin Pyer özü də danışmaq istəyirdi. O, özünü qabağa verdi. O, özündə ruh yüksəkliyi əmələ gəldiyini hiss edirdi, lakin nə bunun səbəbini, nə də nələr söyləyəcəyini hələ heç özü də bilmirdi. Pyer ağzını açıb danışmaq istəyirdi ki, natiqin yaxınlığında duran, ağıllı və acıqlı üzü olan dişsiz bir senator ona macal vermədi. Görünür o, mübahisə etməyə və danışmağa adət etmiş bir adam idi. Senator dişsiz ağzını marçıldadaraq yavaşca dedi:

– Möhtərəm cənab, mənim zənnimcə, biz bura indiki halda padşaha əsgər yığmağın, ya xalq ordusunun əlverişli olub-olmadığını müzakirə etmək üçün çağırılmışıq. Biz bura ona görə çağırılmışıq ki, padşahın bizə iltifat buyurduğu xitabnaməsinə cavab verək. Əsgər yığmağın, ya xalq ordusunun əlverişli olub-olmadığını müzakirə etməyi isə biz ali hakimiyyətin ixtiyarına buraxaq.

Pyer birdən öz həyəcanını ifadə etməyə yol tapdı. Zadəganların gələcək işinə belə bir düzgünlük və məhdudluq gətirən senatora onun bərk acığı tutdu. Qabağa çıxıb, onu dayandırdı. Lakin nə edəcəyini heç özü də bilmirdi, buna baxmayaraq, həvəslə sözə başladı. O, arabir fransız sözləri işlədir, ruscanı da kitab dililə danışdı.

– Zati-aliləri, məni əfv edin, – (Pyer bu senatorla çox yaxından tanış idi, lakin burada ona rəsmi surətdə müraciət etməyi lazım gördü) hərçənd mən bu cənabla razı deyiləm... (Pyer duruxdu. O, *mon très honorable préopinant*¹ demək istəyirdi) bu cənabla ki... *que je n'ai pas l'honneur de connaître*², lakin mən belə zənn edirəm ki, zadəgan silki bura hüsn-rəğbətinə və iftixarını ifadə etməkdən başqa, cyni zamanda vətənə kömək etmək tədbirlərini də müzakirə etmək üçün çağırılmışdır. – Pyer getdikcə ruhlanaq sözünə davam edirdi: – Mən belə zənn edirəm ki, əgər padşah bizim şəxsiyyətimizdə yalnız ona verdiyimiz və bir *chair à canon*³ kimi at... kəndlilərin sahibini gör-səydi, bəli, lakin bizim şəxsiyyətimizdə bir məs... məs... məsləhətçi görməsəydi, o, özü də bundan narazı olardı.

Bir çoxları senatorun üzündəki nifrət ifadə edən təbəssümü və Pyerin sərbəst danışdığını görüb, dəstədən uzaqlaşdı, yalnız İlya Andreyiç, dənizçinin və senatorun nitqindən razı qaldığı kimi, Pyerin də çıxışından razı qalmışdı. Ümumiyyətlə, o, həmişə axırıncı eşitdiyi natiqdən razı qalırdı.

Pyer sözünə davam edərək dedi:

– Mən belə zənn edirəm ki, bu məsələləri müzakirə etməkdən əvvəl biz padşahdan soruşmalıyıq, biz böyük bir xilaskarlıqla xahiş etməliyik ki, əlahəzrət bizə, bizim nə qədər qoşunuz olması, bizim qoşun və ordumuzun nə vəziyyətdə olması haqqında məlumat versin və onda...

¹ Mənim çox hörmət bəslədiyim müxatibim.

² Mən onu tanımaq şərəfinə nail olmamışam.

³ Top üçün ot qırdırmaq üçün əsgər

Lakin Pyer sözünü deyib qurtarmamışdı ki, hər tərəfdən onun üstünə tökülüşdülər. Hamıdan da sərt hücum edən, Pyerin çoxdan tanış olduğu, həmişə də Pyerə yaxşı əlaqə bəsləyən boston oyunçusu Stepan Stepanoviç Adraksin idi. Stepan Stepanoviç mundir geymişdi, bu mundirdənmi, ya başqa bir səbəbdənmi, Pyer öz qarşısında tamamilə başqa bir adam gördü. Birdən Stepan Stepanoviçin üzündə qocalara məxsus bir hiddət göründü və o, Pyerin üstünə çığıraraq dedi:

– Əvvəla, sizə ərz olsun ki, bunu padşahdan soruşmağa bizim ixtiyarımız yoxdur, ikincisi də, rus zadəganlığının belə bir ixtiyarı olsa da, padşah bizə məlumat verə bilməz. Qoşun düşmənin hərəkətinə uyğun olaraq hərəkət edir, qoşun bir yandan azalır, o bir yandan yeni gələnlər hesabına artır.

Səsi eşidilən ortaboylu, qırxyaşlı başqa bir adam da Pyerin üstünə yeriib, Adraksinin sözünü kəsdi. Pyer əvvəllər bu adamı qaraçıların yanında görmüşdü, onun pis bir qumarbaz olduğunu da bilirdi, mundir geydiyindən onun da siması dəyişmişdi.

Bu zadəgan deyirdi:

– İndi mühakimə etmək vaxtı deyil, iş görmək lazımdır, Rusiyada müharibə gedir. Düşmən gəlir ki, Rusiyanı məhv etsin, atalarımızın qəbrini təhqir etsin, arvadlarımızı, uşaqlarımızı aparsın. – Zadəgan yumruğu ilə döşünə vurdu. – Atamız padşahın yolunda biz hamımız ayağa qalxarıq, biz hamımız gedərik, hamımız! – O çığır-çığır qan dolmuş gözlərini bərəldirdi. Ora toplaşan adamlardan da bir neçəsi onun səsinə səs verib, dediklərini təsdiq etdi. – Biz rusuq, biz öz dinimizi, taxt-tacımızı, vətənimizi müdafiə etmək üçün qanımızı əsirgəmirik. Əgər biz vətənimizin oğluyuqsa, cəfəngiyyət söyləməyi bir tərəfə atmalıyıq. Biz Rusiyanı qorumaq üçün Rusiyanın necə ayağa qalxdığını bütün Avropaya göstəririk!

Pyer ona etiraz etmək istədisə də, bircə kəlmə söz deyə bilmədi. O hiss edirdi ki, dediylə sözlər nə qədər mənalı olsa da, həyəcanla danışan zadəganın sözləri onun sözlərindən daha artıq eşidilir.

İlya Andreiç dal tərəfdə durub, danışanların sözünü təsdiq edirdi, natiq son sözlərini deyərək bəziləri ciynini cəld ona sarı döndərüb dedi:

– Bax belə ha! Belə!

Pyer demək istəyirdi ki, mən nə malımı, nə pulumu, nə kəndlilərimi, nə də özümü əsirgəmirəm, ancaq kömək etmək üçün işin nə vəziyyətdə olduğunu bilmək lazımdır, lakin o, bunu deyə bilmədi.

Adamlar çığır-çığır danışırdılar, İlya Andreiç onların sözünü başı ilə təsdiq etməyə macal tapmırdı. Denizçinin başına yığışan dəstə gah böyüyür, gah da dağılırdı, sonra onlar yenə də bir yerə yığışaraq, bərkədən danışa-danışa böyük zaldakı iri stola sarı getdilər. Pyer danışmağa imkan tapmırdı, danışmaq istərkən kobud bir şəkildə onun sözünü kəsirdilər, onu itələyirdilər, ondan bir düşmən kimi üz çevirirdilər. Bunu onlar Pyerin söylədiyi sözlərin mənasını xoşlamadıqları üçün etməkdilər, çoxlu nitq söyləndiyindən Pyerin sözləri artıq unudulmuşdu. Ora yığışan dəstənin ruhlılanması üçün sevgi və nifrət hədəfi olaraq iki mühüm şey lazım idi. Pyer nifrət hədəfi olmuşdu. Həyəcanla danışan zadəgandan sonra yenə bir çox natiq çıxış etdi, onlar hamısı zadəgan kimi danışdı. Gözəl və orijinal çıxış edənlər də az olmadı.

“Russki Vestnik”-in naşiri Qlinka (onu dərhal tanıdılar, dəstə içindən: “yazıçı, yazıçı” sözləri eşidildi) dedi ki, cəhənnəmi cəhənnəmlə dəf etmək lazımdır. Sonra o dedi ki, mən ildırım çaxarkən və göy guruldarkən gülümseyən uşaq görmüşəm, lakin biz belə bir uşaq olmayacağıq.

Arxa sıralardan onun sözünü təsdiq edərək:

– Bəli, bəli, göy gurultusunda! – deyə təkrar etdilər.

Dəstə böyük stola yaxınlaşdı, stolun ətrafında mundirli, lentli, ağ saçlı, dazbaşı, yetmiş yaşlı qoca əyanlar oturmuşdular. Pyer onların çoxusunu evlərində tələklərlə, klublarda isə boston oynayan görmüşdü. Dəstə stola yaxınlaşaraq yenə də uğuldayırdı. Natiqlər bir-birinin ardınca, bəzən də ikisi birdən danışırdılar, daldakı dəstə itələyərək, onları stulların hündür arxasına sıxırdı. Natiqlərin söyləmədiyini dal tərəfdə dayananlar öz sözlərilə tamamlayır, buraxılmış sözləri deməyə tələsirdilər. Bəziləri də bu istidə və danışqılıqda öz beynini araşdırıb, bir fikir tapır və onu tez deməyə çalışırdı. Pyerin tanıdığı qoca əyanlar oturmaq gah buna, gah ona baxırdılar, onların çoxunun üzündə yalnız – yamanca istidir! – sözlərini oxumaq olardı. Pyer də həyəcanlı idi, nitqlərin mənasından artıq səslərlə və üzlərin ifadəsində – biz heç nədən qorxmuruq! – iddiası duyulur, hamı da bunu özündə göstərməyə çalışırdı. Bu ümumi hiss, nəhayət, Pyerə də sirayət etdi. O öz fikrindən dönməyə də, nədə isə müqəssir olduğunu hiss edir, özüni təmizə çıxartmaq istəyirdi.

O, səsinin eşidilməsi üçün başqalarından daha bərk çığıraraq dedi:

– Mən ancaq onu dedim ki, biz nəyə ehtiyacımız olduğunu bilsək, daha yaxşı kömək edə bilərik!

Yaxında oturan bir qoca dönüb Pyerə baxdı, lakin stolun o başından eşidilən bir çığırta dərhal onun diqqətini cəlb etdi:

Kim isə çığıra-çığıra deyirdi:

– Bəli, Moskva düşməne veriləcəkdir! O, bizim xilaskarımız olacaqdır!

Bir başqası da çığıraraq deyirdi:

– O, bəşəriyyətin düşmənidir! İcazə verin danışım... Cənablar, siz məni basıb əzirsiniz!..

XXIII

Bu zaman general mundirli, iti gözlü, çiyindən lent aşırılmış, çənəsi qabağa çıxmış bir adam içəri girdi və zadəganlar dəstə ilə geri çəkildilər; gələn qraf Rastopçin idi.

– Əlahəzrət imperator bu saat gələcək, mən indicə orada idim. Mənim zənnimcə, bizim indiki vəziyyətimizdə çox danışmağın mənası yoxdur. Padşah iltifat buyurub, bizi və tacirləri bura yığmışdır. Oradan milyonlar axıb gələcək (o, barmağı ilə tacirlər yığışan zalı göstərdi), bizim borcumuz da xalq ordusu yığmaq və öz canımızı əsirgəməməkdir... Bizim ən azı görə biləcəyimiz iş budur!

Stol dalında oturan əyanların arasında müşavirə başlandı. Müşavirə çox sakit keçdi. Əvvəlki hay-küydən sonra bu hətta kədərli bir şey kimi görünürdü. Qoca əyanların bir-biri ardınca səsi eşidildi. Onlardan bəzisi: “razıyam”, bəzisi də təkrar etməmək üçün: “mən də o fikirdəyəm” və s. deyirdi.

Katibə əmr olundu ki, Moskva zadəganlarının qərarını yazsın. Qərarda moskvalıların da smolenskililər kimi hər 1000 adamdan bütün geyimi ilə 10 adam vermələri qeyd olundu. Müşavirə edən cənab əyanlar yüngülləşmiş kimi yerlərindən qalxaraq, stulları səsləndirdilər, çığlarını açmaq üçün hərsi bir adamın qoluna girərək, danışma- danışa zalda gəzməyə başladı.

Birdən bütün zallara xəbər yayıldı:

– Əlahəzrət! Əlahəzrət! – səsləndilər və hamı qapıya sarı cumdu.

Padşah divar kimi dayanmış zadəganların arasındakı geniş yoldan keçib, salona gəldi. Hamının üzündə ehtiram və qorxu duyulan bir marağın ifadəsi vardı. Pyer çox uzaqda durmuşdu, ona görə də padşahın nitqini tamamilə eşidə bilmədi. Eşitdiyi sözlərdən o ancaq bunu başa düşdü ki, padşah dövlətin təhlükə qarşısında olmasından və

Moskva zadəganlarına bağladığı ümidindən danışırdı. Başqa bir adam da padşaha cavab olaraq zadəganların qərarı haqqında məlumat verdi.

Padşah titrək bir səslə dedi:

– Həzərat! – salondakı adamlar azca hərəkətə gəlib, yenə də sakitləşdilər, Pyer də padşahın bu xoş və titrək səsinə aydın eşitdi. – Mən heç vaxt rus zadəganlarının səyinə, işə ürək yandırmaclarına şübhə etməmişəm. Lakin bu gün sizin səyiniz mənim gözlədiyimdən də artıq oldu. Vətən adından sizə təşəkkür edirəm. Həzərat, dərhal işə başlamalıyıq, – vaxt hər şeydən qiymətlidir...

Padşah susdu, adamlar onun başına yığışmağa başladılar, hər tərəfdən həyəcəndə səslər eşidildi.

İlya Andreiç arxa tərəfdə duraraq, höknürtü ilə ağlaya-ağlaya deyirdi:

– Bəli, hər şeydən qiymətlidir. Padşahın sözü hər şeydən qiymətlidir. – O heç bir şey eşitmir, lakin hər şeyi öz istədiyi kimi başa düşürdü.

Padşah zadəganlar zalından tacirlər zalına keçdi və orada on dəqiqəyə qədər oldu. Padşah tacirlər zalından çıxarkən Pyer başqaları ilə bərabər onu gördü, padşahın gözləri yaşarmışdı. Sonradan bildilər ki, padşah tacirlərə nitq söyləməyə başlayan kimi birdən gözləri yaşla dolmuşdu və öz sözünü titrək səslə deyib qurtarmışdı. Pyer padşahı görəndə, padşah iki tacirlə bərabər salondan çıxırdı. Onlardan biri Pyerin tanışısı idi. Bu kök bir ticarətçi idi, o biri isə tacirlərin başçısı idi, onun arıq, sarı üzü, nazik saqqalı vardı. Onlar hər ikisi ağlayırdı. Arıq üzlü tacirin ancaq gözləri yaşarmışdı, kök ticarətçi isə uşaq kimi höknürtü ilə ağlayır və elə hey ucadan deyirdi:

– Əlahəzrət, canımız da, malımız da sizə qurbandır!

Pyer bu andan heç nədən qorxmadığını, hər şeyini qurban verməyə hazır olduğunu göstərməkdən başqa, heç bir şey arzu etmirdi. O, konstitusiya istiqamətli nitqindən indi utanır, bu günahını yumağa fərsət axtarırdı. Qraf Mamonovun bir alay adam verdiyini eşidib, elə oradaca qraf Rastopçinə elan etdi ki, mən 1000 adam və onların bütün xərcini verirəm.

Qoca Rostov sarayda gördüyünü, arvadına göz yaş axıtmadan söyləyə bilmədi və elə oraca Petyanın xahişini qəbul edib, özü onu qeyd etdirməyə getdi.

Ertəsi gün padşah Moskvadan getdi. Yığıncığa gələn bütün zadəganlar müdirlərini çıxartdılar, yenə evlərə və klublara dağılıdılar, hıqqıldaya-hıqqıldaya öz malikanə müdirlərinə xalq ordusu haqqında sərəncam verdilər və öz gördükləri işlərinə özləri də təəccüb etdilər.

İKİNCİ HISSƏ

I

Napoleon Rusiya ilə ona görə müharibəyə başladı ki, o, Drezdenə gəlməyə bilmədi, göstərilən hörmətdən fikri dumanlanmaya bilmədi, polyak mundiri geyməyə bilmədi, iyun şəhərinin iş görməyə həvəs-ləndirən təəssüratına qapılmaya bilmədi, əvvəl Kuraginın, sonra da Balasevin yanında hiddətlənməkdən özünü saxlaya bilmədi.

Aleksandr bütün danışqları ona görə rədd etdi ki, o, şəxsən özünü təhqir olunmuş hiss edirdi. Barklay-de-Tolli ona görə ordunu idarə etməyə çalışdı ki, o, öz borcunu yerinə yetirmək və böyük sərkərdə şöhrəti qazanmaq istəyirdi. Rostov fransızların üstünə ona görə hücum etdi ki, o, düzənlikdə atını çapmaq zövqündən özünü saxlaya bilmədi. Bu müharibədə iştirak edənlərin hamısı eynilə bu qayda ilə öz xüsusiyyətlərinə, vərdişlərinə, məqsədlərinə və düşükləri şəraitə görə hərəkət edirdi. Onlar qorxurdular, öyünürdülər, sevinirdilər, nifrət edirdilər, düşünürdülər və elə zənn edirdilər ki, həm ümumi iş üçün, həm də özləri üçün nə etdiklərini bilirələr, lakin onlar hamısı öz iradələrindən asılı olmayaraq, tarixin əlində bir alət idilər və mənası onlara gizli, bizə isə aydın olan iş görürdülər. Bütün praktik xadimlərin taleyi belədir, onlar cəmiyyətdə nə qədər yüksəkdə dursalar, bir o qədər sərbəst olmurlar.

1812-ci ilin xadimləri çoxdan öz mövqelərini tərk etmişlər, onların şəxsi mənafeyindən əsər belə qalmamışdır. O zamanın ancaq tarixi nəticələri bizim qarşımızda durur.

Qəzavü-qədr bütün bu adamları, öz şəxsi məqsədlərinə çatmaq istərkən, böyük bir nəticənin yerinə yetirilməsinə kömək etməyə məcbur etmişdir. Bu bərdə isə heç kəsin (nə Napoleonun, nə Aleksandrın, nə də müharibədə iştirak edən başqa şəxslərin) zərrə qədər də arzusu olmamışdır.

1812-ci ildə fransız ordusunun məhv olmasının səbəbi indi bizə aydındır. İndi daha heç kəs mübahisə etməyəcəkdir ki, fransız ordusunun məhv olmasına, bir tərəfdən onların gec bir vaxtda, həm də qış səfərinə hazırlıq görmədən Rusiyanın içərilərinə soxulması, digər tərəfdən də rus şəhərlərinin yanması və rus xalqında düşməne qarşı nifrət oyanması ilə müharibənin başqa bir xarakter alması səbəb

olmuşdur. Lakin o zaman heç kəs bu yol ilə ən yaxşı sərkərdənin başçılıq etdiyi, bütün dünyada ən yaxşı bir ordunun, 800 minlik ordunun özündən iki dəfə zəif və təcrübəsiz bir ordu ilə, həm də təcrübəsiz sərkərdələrin başçılıq etdiyi rus ordusu ilə toqquşurkən məhv olacağını qabaqcadan görmürdü. (İndi isə bu aydın bir məsələdir). Nəinki bunu heç kəs qabaqcadan görmürdü, hətta rusların bütün səyi həmişə bu istiqamətdə idi ki, Rusiyanı xilas edə biləcək şeyə mane olunsunlar, Napoleonun da hərbi düha deyilən dühasına və təcrübəli olmasına baxmayaraq, fransızların bütün səyi bu istiqamətdə idi ki, yayın axırınadək Moskvaya çatsınlar, yəni onları məhv edəcək bir şeyi başa çatdırsınlar.

1812-ci il müharibəsi haqqında yazılan tarixi əsərlərdə fransız müəllifləri Napoleonun öz strateji xəttini uzatmasının təhlükəli olduğunu necə hiss etdiyini, rus qoşunları ilə vuruşmağa necə can atdığını, marşallarının ona Smolenskdə dayanmağı məsləhət gördüklərini söyləməyi çox sevirlər. Onlar guya hələ o zaman müharibənin təhlükəli olduğunu anlaşıldığını sübut edən bu kimi başqa dəlillər də gətirirlər. Rus müəllifləri isə hərbin başlanğıcında Napoleonu Rusiyanın içərilərinə cəlb etmək kimi Skif müharibəsi planı olduğundan danışmağı daha çox sevirlər və bu planı bəzisi Pfulun, bəzisi bir fransızın, bəzisi Tollinin, bəzisi də hətta imperator Aleksandrın ayağına yazır və doğrudan da belə bir xətt-hərəkətə işarələr olan qeydləri, layihələri, məktubları sübut göstərirlər. Lakin müharibənin nəticəsini qabaqcadan görmək haqqında bütün bu mülahizələr həm fransızlar, həm də ruslar tərəfindən indi ona görə irəli sürülür ki, baş vermiş hadisə özü artıq bunu doğrultmuşdur. Lakin hadisə baş verməseydi, bütün bu işarə və mülahizələr kimi unudulub gedərdi. Baş verən bir hadisənin necə qurtaracağı haqqında həmişə o qədər mülahizələr olur ki, bu hadisə necə bir nəticə ilə qurtarsa da, saysız-hesabsız mülahizələr sırasında tamamilə başqa, zidd mülahizələr olduğunu unudaraq həmişə: "Mən hələ onda dedim ki, bu, belə olacaq" deyən adamlar da tapılır.

Napoleonun strateji xəttin uzanmasından təhlükə baş verəcəyini dərk etməsi, rusların da düşməni Rusiyanın içərilərinə çəkməsi planı haqqında təxminlər, fərziyyələr, görünür, bu səpkidəndir, tarixçilər çox böyük çətinliklə bu fikri Napoleonun və onun marşallarının, belə bir planı da rus sərkərdələrinin ayağına yaza bilərlər. Lakin bütün faktlar bu kimi təxminlərin tamamilə ziddindədir. Müharibə başlandıqdan qurtaranadək ruslar heç də fransızları Rusiyanın içərilərinə cəlb etmək

fikrinde olmamışlar, əksinə, düşmən Rusiyaya ayaq basandan sonra həmişə onların qabağını kəsib dayandırmğa çalışmışlar, Napoleon da öz strateji xəttinin uzanmasından heç də qorxmamışdır, əksinə, irəliləyən hər bir addım onu qalibiyyət kimi sevindirmişdir və o, əvvəlki müharibələrdə vuruşa can atdığı halda, bu müharibədə ruslarla vuruşmağa çox da can atmamışdır.

Müharibənin lap başlanğıcında ordumuz parçalanmış və bizim yeganə məqsədimiz bu parçalanmış ordunu birləşdirmək olmuşdur, lakin geri çəkilmək və düşməni ölkənin içərilərinə cəlb etmək üçün orduların birləşdirilməsi heç də əlverişli deyildi. İmperator da, geri çəkilmək üçün deyil, rus torpağının hər qarşını müdafiə etmək və bunun üçün də qoşunu ruhlandırmaqdan ötrü orduda idi. Pfulun planı ilə böyük Drissa düşərgəsi qurulur və buradan geri çəkilmək heç də nəzərdə tutulmur. Padşah hər geri çəkilən addım üçün baş komandanları məzəmmətləndirir. İmperator nəinki Moskvanın yanasını, hətta düşmənin Smolenskə buraxılmasını belə heç təəvvürünə gətirmir, nəhayət, ordu birləşəndə padşah Smolenskin düşmən tərəfindən alınmasından və yandırılmasından, Smolensk ətrafında düşmənlə əsas vuruşmaya girişilmədiyindən bərk acıqlanır.

Padşah belə düşünür, lakin rus sərkərdələri və bütün ruslar, bizim qoşunların ölkənin içərilərinə çəkilməsindən daha artıq hiddətlənirlər.

Napoleon rus ordusunu parçalayaraq ölkənin içərilərinə hücum edir və bir neçə dəfə vuruşmaq fürsətini əldən buraxır. Avqust ayında o, Smolenski tutur və ancaq irəli getmək haqqında düşünür, lakin indi biz görürük ki, irəli getmək onun məhv olması demək idi.

Faktlar aydın göstərir ki, o zaman nə Napoleon Moskvanın üstünə hərəkət etməkdə bir təhlükə görürdü, nə də Aleksandr və rus sərkərdələri Napoleonu ölkənin içərilərinə çəkib aparmaq haqqında düşüncəyə düşürdülər. Napoleonun ölkənin içərilərinə cəlb edilməsi heç kəsin planı ilə olmamışdır (heç kəs də bunun mümkün olacağına inanmırdı), bu ancaq müharibədə iştirak edən, nə olacağını və Rusiyanın necə xilas edəcəyini təəvvür etməyən şəxslərin arzularının, intriqalarının, məqsədlərinin mürəkkəb oyunu nəticəsində baş vermişdir. Hər şey qəfilən, təsəvvüfən olmuşdur. Rus ordusu müharibənin başlanğıcında parçalanmışdı. Biz düşmənlə vuruşmaya girişmək və düşmənin hücumunu dayandırmğa məqsədilə ordunu birləşdirməyə çalışırdıq. Ordunu birləşdirməyə çalışarkən də ən güclü düşmənlə vuruşmaya girişməkdən çəkinirik və qeyri-ixtiyari olaraq, sivri bucaq şəklində geri çəki-

lən, fransızların Smolenskə qədər gəlməsinə imkan veririk. Lakin fransızlar iki ordu arasında irəlilədikləri üçün biz – sivri bucaq şəklində geri çəkildik – demək azdır, bucaq daha sivri bir şəkildə alırdı. Biz daha da geri çəkildik, çünki Baqration nüfuz sahibi olmayan alman Barklay-de-Tolliyə nifrət edirdi (Baqration onun sərkərdəliyi altında idi). 2-ci orduya komandanlıq edən Baqration Barklayın komandanlığı altına düşməmək üçün onunla mümkün qədər gec birləşməyə çalışır. Baqration uzun zaman Barklayla birləşmir (halbuki bütün komandanlıq edən şəxslərin başlıca məqsədi birləşmək idi). Ona elə gəlir ki, belə bir yürüşdə o, öz ordusunu təhlükə altında qoya bilər, düşməni cinahdan və arxadan narahat edə-edə, öz ordusunun tərkibini Ukraynada tamamlaya-tamamlaya sola və cənuba doğru geri çəkilmək onun üçün daha əlverişlidir. Lakin adama elə gəlir ki, o, bunu həm özündən rütbəyə kiçik olan, həm də nifrət etdiyi alman Barklaya tabe olmamaq üçün etmişdir.

İmperator ona görə ordunun yanındadır ki, qoşunları ruhlandırın, lakin onun orduda olması və heç bir qərara gələ bilməməsi, həm də məsləhətçilərin və planların son dərəcə çoxluğu 1-ci ordunun hərəkət qüvvəsini məhv edir, ordu geri çəkilir.

Drissa düşərgəsində dayanmaq nəzərdə tutulmuşdur, lakin baş komandan olmağa can atan Pauluçi birdən Aleksandra var qüvvəsilə təsir edir və Pfulun bütün planı kənara atılır, bütün işlər Barklaya tapşırılır, lakin Barklaya çox da etibar edilmədiyindən, onun hakimiyyətini, səlahiyyətini məhdudlaşdırırlar.

Ordu parçalanmışdır, rəislər arasında birlik yoxdur, Barklay nüfuz sahibi deyil, lakin bu qarışıqlıqdan, ordunun parçalanmasından, alman baş komandanının nüfuza malik olmamasından, əvvəla, qətiyyətsizlik və vuruşmaqdan çəkinmək meylli əmələ gəlir (amma ordu parçalanmasaydı, Barklay da baş komandan olmasaydı, düşmənlə vuruşmaqdan çəkinmək olmazdı), o birisi tərəfdən bu vəziyyət almanlar əleyhinə olan nifrətə, eyni zamanda vətənpərvərlik ruhunu get-gedə artırır.

Nəhayət, padşah ordudan gedir. Onun getməsi üçün də belə bir fikir irəli sürülür: "Padşah paytaxta gedib, xalq müharibəsini qızışdırmaq üçün xalqı ruhlandırmaqlıdır". Bu eyni zamanda ən əlverişli və yeganə bir bəhanə olur. Padşahın Moskvağa getməsi rus qoşunun qüvvəsini qat-qat artırır.

Padşah ordudan ona görə gedir ki, baş komandanın hakimiyyət birliyini pozmasın, eyni zamanda o daha qəti tədbirlər görülcəyinə

ümid edir, lakin ordu roisliyiinin vəziyyəti daha da dolaşır və zəifləyir. Baş komandanın işlərinə göz qoymaq və onu hərəkətə gətirmək üçün Beniqlsen, böyük knyaz və bir yığın general-adyutant orduda qalır. Barklay da padşahın bu nəzarəti qarşısında özünü daha az sərbəst hiss edir, qəti hərəkət etmək məsələsində daha ehtiyatlı olur və düşmənlə vuruşmaqdan çəkinir.

Barklay ehtiyatlı olmağın tərəfdarıdır. Şahzadə xəyanət olduğuna işarə edərək, əsas vuruşa başlamağı tələb edir. Lyobomirski, Brannitski, Vlotski və başqaları bu məsələni elə şişirir ki, Barklay padşaha kağız göndərmək bəhanəsilə polyak general-adyutantlarını Peterburqa yola salır, Beniqlsenə və şahzadəyə qarşı açıq mübarizəyə girir.

Baqration nə qədər istəməsə də, ordular, nəhayət, Smolenskdə birləşir.

Baqration karetdə Barklayın tutduğu evin qabağına gəlir. Barklay şarfini¹ çiyindən keçirib, rütbəcə böyük olan Baqrationun qabağına çıxır, işin gedişi haqqında məlumat verir. Baqration alıcənablıq edərək, Barklaydan rütbəcə böyük olsa da, yenə ona tabe olur, lakin tabe olursa da, onunla daha az razılaşır. Baqration şəxsən, padşahın əmrinə görə, Barklay haqqında ona məktub göndərir. O, Arakçeyevə yazır: "Padşahın iradəsinə, buyruğına tabeyəm, lakin mən nazirlə (Barklayla) bir yerdə işləyə bilmirəm. Siz Allah, məni alay komandirliyinə olsa da, bir yerə göndərin, burada işləyə bilmirəm. Bütün baş qərargah almanlarla dolmuşdur, belə ki, burada rus üçün yaşamaq mümkün deyil və bunun heç bir xeyri də yoxdur. Mən elə bilirdim ki, həqiqətən, padşaha və vətənə xidmət edirəm, lakin işdə belə çıxır ki, mən Barklaya xidmət edirəm. Etiraf edirəm ki, mən bunu istəmirəm". Brannitskilər, Vintsinherodelər və bu kimiləri baş komandanların bir-birilə olan əlaqəsini daha da pisləşdirirlər, bunun nəticəsində birlik daha da zəifləyir. Smolensk ətrafında fransızlara hücum etmək istəyirlər. Vuruşma mövqeyini nəzərdən keçirtmək üçün general göndərilirlər. Lakin bu general Barklaya nifrət etdiyindən, dostu olan korpus komandirinin yanına gedir. Bütün günü orada oturduqdan sonra Barklayın yanına qayıdır və heç görmədiyi gələcək vuruşma meydanının heç bir cəhətdən əlverişli olmadığını söyləyir.

Bu adamlar gələcək vuruşma meydanı haqqında mübahisə etməklə, bir-birilə intriqa aparmaqla, fransızları axtarmaqla, onların yerini təyin etməkdə səhvlər buraxmaqla məşğul ikən, fransızlar

Neverovskinin diviziyasına rast gəlir və Smolenskin lap divarlarına yaxınlaşırlar.

Əlaqə yollarını əldə saxlamaq üçün Smolenskdə heç gözlənilməyən vuruşmaya girişmək lazım gəlir. Vuruşma başlanır. Hər iki tərəfdən minlərcə adam ölür.

Padşahın və bütün xalqın iradəsi əleyhinə olaraq Smolensk tərk edilir. Lakin öz qubernatoru tərəfindən aldadılmış Smolensk əhalisi şəhəri yandırır, var-yoxu əlindən çıxmış şəhər camaatı başqa ruslara nümunə olaraq, Moskvaya gedir. Onlar ancaq öz itkiləri haqqında düşünür və düşməne qarşı nifrət oyadırlar. Napoleon qabağa gedir, biz geri çəkilişik, nəticədə Napoleonu məğlub edəcək vəziyyət əmələ gəlir.

II

Oğlu gedəndən sonra, ertəsi günü knyaz Nikolay Andreyiç qızı Maryanı yanına çağıraraq dedi:

– Hə necədir, indi razı qaldınmı? Məni oğlumla dələşdirdin! Razı qaldınmı? Sənə elə bu lazımdır! Razı oldunmu? Bu məni ağrıdır, ağrıdır. Mən qocayam və zəifəm, sən elə bunu istəyirdin. İndi sevin, sevin... – Bu söhbətdən sonra knyaz qızı Marya bir həftə atasını görmədi. Knyaz Nikolay Andreyiç xəstə idi, öz kabinetindən bayıra çıxmırdı.

Qoca knyaz xəstə ikən m-lle Bourienne-ni də öz yanına buraxmırdı, – xanım qız Marya buna təəccüb etməyə bilmədi. Yalnız Tixon ona qulluq edirdi.

Bir həftədən sonra knyaz kabinetindən çıxdı və yenə əvvəlki kimi həyat sürməyə başladı. İndi o, tikintilərlə və bağ ilə daha artıq məşğul olurdu, m-lle Bourienne ilə bütün əvvəlki əlaqələrini kəsmişdi. Onun görkəmi və qızı Marya ilə soyuq əlaqəsi sanki deyirdi: "İndi gördünmü! Sən mənim haqqımda nə şeylər uydurdun, mənim bu fransız qadını ilə olan əlaqəm haqqında knyaz Andreyə yalanlar söylədin və məni onunla dələşdirdin, amma indi görürsənmi, mənə nə son lazımsan, nə də o fransız qadını".

Knyaz qızı Marya gününün yarısını Nikoluşka ilə keçirirdi. Onun dərslərinə göz yetirir, özü də rus dilindən və musiqidən ona dərs deyirdi, bəzən də Desalla söhbət edirdi. Günün ikinci yarısını isə kitabla, qoca daye ilə və bəzən dal evyandan onun yanına gələn Allah bəndələri ilə keçirirdi.

¹ Şarf – köhnə orduda çiyindən keçirilən zabıt qayışı və ya bağı

Qadınlar müharibə haqqında necə düşünürsə, knyaz qızı Marya da elə düşünürdü. O, müharibədə iştirak edən qardaşının başına bir iş gələcəyindən qorxurdu, insanları bir-birinə qırdıran insan amansızlığı onu dəhşətə gətirir və bunun səbəbini anlaya bilmirdi. O, müharibənin mahiyyətini başa düşmürdü, bu müharibə də ona evvəlki müharibələr kimi görünürdü. Müharibənin gedişi ilə həddindən artıq maraqlanan və həmişə knyaz qızı Maryanın həmsöhbəti olan Desal da müharibə haqqında öz mülahizələrini ona nə qədər izah etsə də, onun yanına gələn Allah bəndələri hərə özünə görə ona dəhşətlə danışsa da, indi knyaginya Drubetskaya olan Jüli yenə onunla yazışmağa başlayaraq, Moskvadan ana vətən sevgisi ilə dolu məktublar göndərsə də, o, yenə də bu müharibənin mənasını anlaya bilmirdi.

Jüli ona yazırdı:

“Mənim əziz dostum, mən sizə rusca yazıram, ona görə ki, mən fransızlara, həm də onların dilinə nifrət edirəm, mən onların dilini eşidib, danışmaq istəmirəm... Biz hamımız Moskvada öz sevimli imperatorumuzu görüb, vəcdə gələrkə ruhlamışıq.

Mənim yazıq ərim cuhud meyxanalarında əziyyət və aclıq çəkir, lakin aldığım təzə xəbərlər məni daha çox ruhlandırır.

Siz yəqin Rayevskinin qəhrəmanlığını eşidibsiniz. O, iki oğlunu qucaqlayaraq demişdir: “Mən bunlarla ölərəm, amma sarsılmazıq”. Doğrudan da, düşmən bizdən iki dəfə qüvvətli olsa da, biz sarsılmazıq. Biz vaxtımızı bacardığımız kimi keçiririk, lakin hər halda müharibə müharibədir. Knyaz qızı Alina və Sophie bütün günü mənimlə oturlur və ərləri sağ olan biz bədbəxt dullar sap didə-didə gözlə söhbətlər edirik, yalnız siz, mənim dostum, çatışmırsınız...” və s.

Knyaz qızı Marya bu müharibənin mənasını əsasən ona görə başa düşmürdü ki, qoca knyaz heç vaxt bundan danışmırdı, bu müharibəni müharibə hesab etmirdi və nahar üstündə bundan söhbət açan Desala gülürdü. Knyaz elə sakit, elə inamla danışdı ki, knyaz qızı Marya düşünmədən ona inanırdı.

Qoca Knyaz bütün iyul ayında qızın fəaliyyət göstərdi. O, təzə bir bağ da saldı və nökrələri üçün təzə bir ev də tikdirdi. Knyaz qızı Maryanı yalnız bir şey narahat edirdi: Qoca knyaz az yatırdı və kabinetdə yatmaq adətini tərk edərək, hər gecə yatmaq yerini dəyişdirirdi. Gah öz səfər çarpayısını şüşəbənddə qurdurur, gah da divanda və ya qonaq otağındakı Volter kreslosunda soyunmadan oturub mürgüləyir, m-lle Bourienne deyil, nökrə uşaq Petruşa ona kitab oxuyurdu, bəzən də yemək otağında gecalayırdı.

Avqustun birində knyaz Andreydən ikinci məktub aldılar. Knyaz Andrey birinci məktubunu gedəndən az sonra göndərmişdi. Bu məktubda o, atasına dedi ki, sözlər üçün üzr istəyir, öz mərhəmətinə ondan əsirməməsini acizənə xahiş edirdi. Knyaz Andreyin bu məktubuna qoca knyaz mehribanca cavab yazdı və fransız qadınını özündən uzaqlaşdırdı. Knyaz Andrey ikinci məktubunu Vitebskin yanından yazırdı, çünki Vitebski fransızlar tutmuşdular, məktub bütün müharibənin qısaca təsvirindən və müharibənin gələcəyi haqqında knyaz Andreyin öz mülahizələrindən ibarət idi. Məktubda müharibənin planı da çəkilmişdi. Knyaz Andrey məktubda atasının müharibə meydanına yaxın və onun mülkünün qoşunların hərəkət etdiyi yol üzərində olmasının təhlükəsini qeyd edərək, Moskvaya gətməsini məsləhət görürdü.

Həmin gün nahar üstündə Desal dedi ki, eşitdiyimə görə fransızlar Vitebskə girmişlər. Bu zaman qoca knyaz, knyaz Andreyin göndərdiyi məktubu xatırlayaraq qızı Maryaya dedi:

– Bu gün Andreydən məktub almışam, oxuyubsanmı?

Xanım qız qorxmuş halda:

– Yox, *mon père*! – dedi. O, məktubu oxuya bilməzdi, çünki onun alınmasından heç xəbəri yox idi.

Knyaz həqarətlə gülümsəyərək:

– O, müharibədən yazır, – dedi. – Bu müharibə haqqında danışanda qoca knyazın üzündə həmişə həqarətli bir təbəssüm görünürdü və bu artıq onda bir adət şəklini almışdı.

Desal:

– Yəqin ki, çox maraqlıdır, – dedi.

M-lle Bourienne də dedi:

– Ah, çox maraqlıdır.

Qoca knyaz m-lle Bourienneyə döndü:

– Gedin onu götürin, Siz bilirsiniz, balaca stolun üstündə, press-papyenin altındadır.

M-lle Bourienne şən bir halda cəld yerindən qalxdı.

Qoca Knyaz qaş-qabağını tökrək çığırdı:

– Yox, yox, Mixail İvanıç, sən get!

Mixail İvanıç qalxıb, kabinetə getdi. Lakin o, otaqdan çıxan kimi qoca knyaz narahat halda ətrafına baxaraq öləndəki salfetkanı atıb, özü getdi:

¹ Atacan

– Heç şey bacarmırlar, hamısını qatıb-qarışıdırarlar.

Qoca knyaz qayıdıb gələndə kimi qızı Marya, Desal, m-İle Bourienne və hətta Nikoluşka dinməz-söyləməz bir-birinə baxdı. Knyaz əlində məktub və plan eyni addımlarla qayıdıb gəldi, Mixail İvanıç da onun ardınca gəlirdi. O, nahar vaxtı məktubu yanına qoyub, heç kəsə oxumağa vermədi.

Qonaq otağına keçdikdən sonra məktubu qızı Maryaya verdi və yeni tikintinin planını açıb, qabağına qoydu. Gözlərini plana zilləyərkən qızı Maryaya məktubu ucadan oxumasını əmr etdi. Xanım qız Marya məktubu oxuyub, sualedici bir nəzərlə atasına baxdı. Qoca knyaz fikrə dalararaq plana baxırdı.

Desal ona belə bir sual verdi:

– Knyaz, siz bu barədə nə düşünürsünüz?

Knyaz gözlərini tikinti planından ayırmayaraq, narazı halda yuxudan ayılırmış kimi dedi:

– Mən? Mən?

– Çox ola bilər ki, müharibə meydanı bizə elə yaxınlaşsın ki...

Knyaz qəhqəhə ilə güldü:

– Xa-xa-xa! Müharibə meydanı! Mən demişəm, yenə də deyirəm: müharibə meydanı Polşadır və düşmən heç vaxt Nemandan bu yana keçməyəcək.

Desal təəccüblə knyaza baxdı, çünki düşmən indi Nemanın o tayında deyil, Dneprin sahilində idi, lakin xanım qız Marya Nemanın coğrafi mövqeyini unutduğundan elə zənn edirdi ki, atası doğru deyir.

Knyaz:

– Qar əriyəndə onlar Polşa bataqlıqlarında boğulacaqlar. Yalnız onlar bunu görməyə bilərlər. – Knyaz, görünür, bu sözləri 1807-ci il müharibəsi haqqında düşünərək söyləyirdi, ona elə gəlirdi, 1807-ci il müharibəsi bu yaxınlarda olmuşdur: – Beniqsen Prussiyaya daha əvvəl girməli idi, onda işlər başqa şəkildə alardı...

Desal qorxa-qorxa dedi:

– Lakin, knyaz, məktubda Vitebskdən danışılır...

Knyaz narazı halda:

– Hə, məktubda? Bəli... Bəli... Bəli... – Birdən onun üzü tutuldu.

– Bəli, o yazır ki, fransızlar məğlub olmuşlar, hansı çayın yanında?

Desal gözlərini yerə dikib, yavaşca dedi:

– Knyaz bu barədə heç bir şey yazmır.

– Necə yazmır? Mən bunu özümdən uydurmuram ki...

Hamı xeyli susdu.

Birdən knyaz başını qaldırıb, qabağındakı tikinti planını göstərərək dedi:

– Bəli... Bəli... Yaxşı, Mixayla İvanıç, de görüm, sən bunu təzədən necə düzəltmək istəyirsen?..

Mixail İvanıç plana yaxınlaşdı, knyaz yeni tikinti planı haqqında onunla danışdı, sonra açıqlı-acıqlı qızı Maryaya və Desala baxıb, öz otağına getdi.

Xanım qız Marya, Desalın şaşqın halda, həm də təəccüblə knyaza baxdığını və susduğunu gördü. Eyni zamanda o, atasının məktubu stol üstündə yadından çıxarıb getdiyinə son dərəcə təəccüb etdi, lakin o, Desaldan nəinki şaşqınlığının və susmağının səbəbini soruşmağa, hətta bu barədə düşünməyə belə qorxurdu.

Mixail İvanıç axşam xanım qız Maryanın yanına gəldi: knyaz onu qonaq otağında unudulmuş məktubu götürməyə göndərmişdi. Knyaz qızı Marya məktubu ona verdi və könlündə bir ağırlıq duysa da, Mixail İvanıçdan atasının nə etdiyini soruşdu.

Mixail İvanıç üzündə hörmət, həm də istehza ifadə edən bir təbəssümlə dedi:

– Elə hey əlləşir. – Knyaz qızı Maryanın rəngi ağardı. – Təzə ev barəsində çox narahat olur. Bir az oxudu, indi isə, – Mixail İvanıç səsini alçaldaraq əlavə etdi: – büronun qabağındadır, yaqın öz vəsiyyəti yazmaq məşğuldur (son vaxtlarda onun ən sevdiyi məşğuliyyətlərdən biri də cürbəcür kağızlarla əlləşmək, yazıb-pozmaq məşğuliyyəti idi. Bu kağızlar onun ölümündən sonra qalmalı olan və onun vəsiyyətnamə adlandırdığı kağızlar idi).

Xanım qız Marya soruşdu:

– Alpatıçı necə, Smolenskə göndərmimi?

– Əlbəttə ki, o, çoxdan gözləyir.

III

Mixail İvanıç əlində məktub, knyazın kabinetinə qayıtdı. Knyaz həm gözlərinin üstündə alında, həm də şamlar üstündə abajur olduğu halda, açıq büro qabağına oturub, əlindəki kağızı özündən uzaqda tutaraq, bir qədər tentənəli vəziyyətdə oxuyurdu. Onun qabağına yenə yazılmış kağızlar vardı (bu kağızları o, remarka adlandırdı), knyaz öldükdən sonra bu kağızlar padşaha çatdırılmalı idi.

Mixail İvanıç içəri girəndə, knyazın indi oxuduğu kağızları yazdığı vaxtlar yadına düşdüyündən, gözləri yaşarmışdı. Knyaz məktubu Mixail İvanıçın əlindən alıb, cibinə qoydu, kağızları yerbəyer elədi və çoxdan qapıda durub gözləyən Alpatıç çağırırdı.

Knyaz Smolenskdə Alpatıçın görəcəyi işləri bir vərəq kağıza yazmışdı. O, qapı ağzında durub gözləyən Alpatıçın qabağından o tərəf-bu tərəfə gedərək, əmr verməyə başladı.

– Birincisi, poçt kağızıdır, eşidirsənmi, səkkiz dəst, özü də, bax, bu cürəsindən; zərli-haşıyeli... bu cür, mütləq, üstündə zərli haşıye olsun; lak da, surqə da – Mixail İvanıçın kağızı üzrə.

Knyaz otaqda gəzinir və əlindəki yaddaş vərəqəsinə baxırdı.

– Sonra qeydlər haqqında məktubu qubernatorun şəxsən özünə verərsən.

Təzə tikintilərin qapıları üçün cəftə lazım idi, bunlar da, mütləq, knyazın özündən uydurduğu formada olmalı idi. Vəsiyyətnaməni qoymaq üçün də bir qutu sifariş edilməli idi.

Alpatıç əmr verilməsi iki saatdan artıq davam etdi. Knyaz onu buraxmırdı. Nəhayət oturub, fikrə daldı və gözlərini yumaraq mür-gülədi. Alpatıç yerində qurcalandı.

– Yaxşı, get, get, bir şey lazım olsa, mən göndərəm.

Alpatıç otaqdan çıxdı. Knyaz yenə də büroya yaxınlaşdı, büronu açıb, əlini yazdığı kağızlarına toxundurdu, sonra yenə büronu bağla-yıb, qubernatora məktub yazmaq üçün stolun dalında oturdu.

Knyaz məktubu möhürləyib, ayağa qalxanda artıq gec idi. O yatmaq istəyirdi, lakin bunu da bilirdi ki, yata bilməyəcək və yataqda başına pis-pis fikirlər gələcək. Tixonu çağırıd, otaqlan görməyə başladı: bu gecə harada yatacağını ona göstərmək istəyirdi.

Hər yer ona pis görünürdü, lakin ən pis görünən yer kabinetdəki adət etdiyi divan idi. Bu divan qoca knyaz üçün qorxunc bir şey olmuşdu, yəqin ona görə ki, bu divan üstündə uzanarkən ağır fikirlər onu xeyli narahat etmişdi. Heç yer yaxşı deyildi. O biri yerlərə baxanda ən yaxşı yer, yenə istirahət otağında fortepianonun dalındakı bucaq idi. Knyaz indiyədək orada yatmamışdı.

Tixon qulluqçu ilə bərabər knyazın yatağını gətirib, orada düzəltdi.

Knyaz:

– Elə yox, elə yox! – deyər çığırdı və çarpayını bucaqdan bir qarış bəri çəkdi, sonra yenə də bucağa yaxınlaşdırdı.

Knyaz düşünərək öz-özünə dedi: “Nəhayət, düzəldib qurtardım, indi dincələm”. Tixon onu soyundurmağa başladı.

Əynindəki kaftanı və şalvarı çıxarkən çəkdiyi əziyyətdən darıxmış halda üz-gözünü qırşdırırdı. Nəhayət, o soyunub qurtardı, ağır-ağır çarpayıda oturdu və qupquru qurumuş arıq, sarı ayaqlarına nifrətlə baxaraq sanki fikrə getdi. Lakin o düşünmürdü. ayaqlarını qaldıraraq çarpayıda uzanmaq onun üçün böyük bir zəhmət idi və o, qəsdən özünü ləngidirdi. “Ah, nə ağırdır! Bu əziyyətlər tez qurtarsaydı, siz məni tez buraxsaydınız!” – deyər düşüncəyə. O, dodaqlarını bir-birinə sıxdı, kim bilir neçənci dəfə güc verərək ayaqlarını qaldıraraq uzandı. Lakin uzanan kimi birdən bütün yatağı onun altında yıxılanmağa, qabağa və dala getməyə başladı, sanki yataq ağır-ağır nəfəs alır və üstündəki yükü itələyirdi. Knyaz demək olar ki, hər gecə belə bir hal keçirirdi. O yumulmuş gözlərini açaraq deyir-deyirə hiddətlə sanki kimə isə dedi:

– Dinclik yoxdur, məlunlar! – “Hə, hə, yenə də nə isə mühüm bir şey vardı, çox mühüm bir şeyi mən gecə yataqda fikirləşməyə saxlamışdım. Cəftə? Yox, bu barədə demişəm. Yox, qonaq otağında nə isə oldu. Marya nə isə yalan deyirdi. Desal da, o axmaq da, nə isə deyirdi. Cibimdə nə isə vardı – yadıma düşmür”.

– Tışka! Nahar üstündə nədən danışırıdın?

– Knyaz Mixail barəsində...

– Sus, sus! – Knyaz əlini stola vurdu. – Hə, bilirəm, knyaz Andre-yin məktubu! Qızım Marya oxuyurdu. Desal da Vitebsk barəsində nə isə dedi. İndi oxuyaram.

Knyaz Tixona cibindəki məktubu çıxarıb gətirməyi, üstündə limonad və şam olan balaca stolu çarpayının yanına çəkməyi əmr etdi. Sonra gözlüyünü taxıb, knyaz Andreyin məktubunu oxumağa başladı. Yalnız indi, gecənin sükutunda, yaşıl qalpaqlı şamın zəif işığında ilk dəfə olaraq bir anlığa məktubun mənasını başa düşdü.

“Fransızlar Vitebskdədir, dörd mənzildən sonra onlar Smolensk ətrafında ola bilərlər, bəlkə də indi oradadırlar”.

Knyaz:

– Tışka! – deyər çığırdı. Tixon cəld yerindən qalxdı. – Yox, lazım deyil, lazım deyil!

O, məktubu şamdanın altında gizlədib, gözlərini yumdu. Onun təsəvvüründə Dunay, günəşli günorta çağı, qamışlar, rus düşərgəsi canlandı. O, gənc bir generaldır, üzündə birçox qırıq da yoxdur, şəndir,

gümrahdır, yanaqları qırmızıdır, bu cür də o, Potyomkinin üstü naxışlı alaçıqına girir, sevimlisi olan bu adama qarşı dərin qibtə hissi indi də onu lap o vaxtki kimi həyəcana gətirir. Knyazın yadına Potyomkinə ilk dəfə görüşərkən deyilən sözlər düşür. Ortaboy, kök, sarımtıl, dolu üzlü bir qadın – onu ilk dəfə mehribanlıqla qəbul edən imperatriçə, onun üzündəki təbəssüm, söylədiyi sözlər knyazın xəyalında canlanır. Sonra knyaz onun tabutdakı üzünü, onun əlini öpmək hüququ üçün tabutu yanında, Zubovla olan toqquşmasını xatırlayır...

“Ah, birçə tez, tez o vaxta qayıdaydım, indiki hal tez, birçə tez qurtaraydı... Məni rahat qoyaydılar!”

IV

Lisiye Qorı. Knyaz Nikolay Andreyiç Bolkonskinin malikanəsi Smolenskin 60 kilometrliyində, arxa tərəfində, Moskva yolundan üç verst aralıda idi.

Knyaz Alpatıça ömrlər verdiyi axşam Desal xanım qız Marya ilə görüşərək ona dedi ki, knyaz bir ay kefsiz olduğundan və öz təhlükəsizliyi üçün heç bir tədbir görmədiyindən, knyaz Andreyin məktubundan isə Lisiye Qorıda qalmağın qorxulu olduğu göründüyündən mən sizə ixtlaslıqla məsləhət görürəm ki, siz özünüz Smolenskə, vilayət rəisinə bir məktub yazıb, Alpatıçla göndərəsiniz və ondan xahiş edəsiniz ki, o, sizə həm işin nə vəziyyətdə olması, həm də Lisiye Qorının nə kimi bir təhlükəyə məruz qalması haqqında məlumat yazsın. Qubernatora knyaz qızı Maryanın adından məktubu Desal yazdı. Marya məktubu imzalayıb, Alpatıça verdi və ömr etdi ki, onu qubernatora çatdırsın, təhlükəli bir vəziyyət olsa, mümkün qədər tez geriyyə qayıtsın.

Alpatıç bütün ömrləri alıb, knyazın bağışladığı ağ, tüklü şlyapada, knyaz kimi əlində ağac, ev adamlarının müşayiətilə, üç səməndət at qoşulmuş meşin kibitkaya minməyə gəldi.

Kibitkənin zəngi kəndirlə bağlanmışdı, zıncırovlara kağız dürtülmüşdü. Knyaz Lisiye Qorıda zəngli-zıncırovlulu araba sürməyə heç kəsə icazə vermirdi. Lakin Alpatıç uzun yola çıxanda mindiyi kibitkənin zəngli-zıncırovlulu olmasını sevirdi. Alpatıçın nöqərləri, zemski, kontor işçisi, aspaş qadın, iki qarı, bir oğlan uşağı – kazak, sürücülər və başqa nöqərlər onu yola salırdılar.

Alpatıçın qızı atasının kibitkədə oturacağı yerə və arxa tərəfinə pərkü balıqlar qoydu. Qoca baldızı gizlicə bir düyünçə gətirdi, sürücülərdən biri onu əlinin altında yerləşdirdi.

Alpatıç eynilə knyaz kimi hıqqıldaya-hıqqıldaya, iti-iti, danışadana:

– Yaxşı da, bu lap arvad yığıncağı oldu ki! Ay arvadlar, arvadlar! – deyərək kibitkəyə mindi. Zemskiyə görülmək işlər haqqında son əmrləri verib, daha knyazı təqlid etməyərək, şlyapasını daz başından çıxartdı və üç dəfə xaç vurdu.

Arvadı müharibə və düşmənlər haqqında olan şeyiələrə işarə vuraraq, çığıra-çığıra dedi:

– Yakov Alpatıç, bir şey olsa... qayıdın, İsa xatirinə bizə yazığın gəlsin.

Alpatıç:

– Arvad ki arvad! Arvad yığıncağı! – deyərək yola düşdü. O gedə-gedə, bəzi yerində saralmış çovdar, bəzi yerində isə hələ təzəcə qulaqlayan yaşıllıq, sıx yulaf zəmiləri olan çölə baxırdı. Builki çox nadir olan gözəl yaz əkinlərini sevo-sevo gözden keçirir, bəzi yerində biçilməyə başlayan çovdar zəmilərinə baxaraq əkin və taxıl yığını, eyni zamanda knyazın yaddan çıxan əmri olub-olmadığı haqqında düşündü.

Alpatıç yolda atlara iki dəfə yem verdirib, avqustun dördündə, axşam üstü Smolenskə çatdı.

Yolda o, yük arabalarına, qoşunlara rast gəlir, onları ötürüb keçirdi. Smolenskə yaxınlaşarkən uzaqda atılan güllə səslərini eşidir və bu səslər onu heç də təəccübləndirmirdi. Lakin gördüyü gözəl çovdar zəmiləri onu heyretə saldı. Əsgərlər bu zəmilərdə düşərgə salmışdılar, bir neçə əsgər, yəqin ki, atlara vermək üçün, dərəcəli çovdarı biçirdi, bu vəziyyət Alpatıçı heyretə salsada da, öz işləri haqqında düşünərək bunları tezliklə unudur.

Otuz ildən çox idi ki, Alpatıçın bütün həyatı, düşüncələri knyazın iradəsilə məhdudlaşmışdı və bu dairədən kənara çıxmırdı. Knyazın əmrini yerinə yetirməklə əlaqədar olmayan şeylər onu nəinki maraqlandırmırdı, hətta heç gözüne də görünmürdü, heç ağılına da gəlmirdi.

Alpatıç avqustun dördündə axşam çağı Smolenskə gələrək, Dneprin o tayında, şəhərin Qaçənsk adlanan civarında, Ferapontovun karvansarasına düşdü. Ferapontov on iki il bundan əvvəl Alpatıçın köməyiylə knyazın kiçik bir meşəsini alıb, alverə başlamışdı, indi onun öz evi, karvansarası, bir də allav dükanı vardı. Ferapontov qırx yaşında,

kök, qara-qarmızı, qalındodaq, iri, yumru burun, yekəqarın, qaşqa-baqlı bir kəndli idi, onun qara qaşları üstündə burnu kimi yumru bir şiş də vardı.

Ferapontov jiletdə, çit köynəkdə, öz dükəninin qabağında durmuşdu, onun dükanı küçəyə baxırdı. Alpatıçı görüb yanına gəldi.

– Xoş gəlmisən, Yakov Alpatıç! Camaat şəhərdən gedir, sən şəhərə gəlirsən?!

Alpatıç:

– Niyə axı şəhərdən gedir? – deyər soruşdu.

– Mən də onu deyirəm, – camaat axmaqlayıb, hamı fransızlardan qorxur.

Alpatıç:

– Bu arvad söz-söhbətidir! Arvad söz-söhbətidir! – dedi.

– Mən də bu fikirdəyəm, Yakov Alpatıç. Mən deyirəm: – Ömr var ki, fransızları şəhərə buraxmasınlar, deməli buraxmayacaqlar. Hələ sən bu kəndlilərə bax, hər arabaya üç manat istəyirlər. – Onların heç Allahı yoxdur!

Yakov Alpatıç ona diqqətlə qulaq asmırdı. O özü üçün samovar, atlar üçün ot istədi. Doyunca çay içib yatdı.

Bütün gecəni karvansaranın qabağında küçə ilə qoşun gəlib keçdi. Ertəsi gün Alpatıç, ancaq şəhərdə geydiyi kamzolunu¹ geyib, iş dalınca getdi. Günəşli bir səhər idi, saat səkkiz də olsa, indidən isti başlanmışdı. Alpatıç: “Taxıl yığımı üçün nə gözəl, nə münasib gündür!” – deyər düşündü. Səhər açıldandan bəri şəhərin qırağından güllə səsi gəlirdi.

Saat səkkizdən sonra tufəng səsinə top səsi də qarışırdı. Küçədə çoxlu adam və əsgər vardı. Adamlar harasa tələsirdilər, lakin həmişəki kimi yenə də arabacılar arabalarını sürür, tacirlər dükanların qabağında dayanır, kilsələrdə xalq ibadət edirdi. Dəftərxanalarda, idarələrdə, dükanlarda, poçtda hamı qoşundan, artıq şəhərə hücum edən düşməndən danışdı, hamı bir-birindən nə etmək lazım gəldiyini soruşur, hamı da bir-birinə sakit etməyə çalışırdı.

Alpatıç qubernatorun evinin qabağında çoxlu adam, kazak və qubernatorun öz yol ekipajını gördü. Evin evyanında iki zadəgana rast gəldi, bunlardan birini tanıyırdı. Yakov Alpatıçın tanıdığı və keçmişdə qəza polis rəisi olan zadəgan qızğın bir halda deyirdi:

– Belə şeylə zarafat etmək olmaz! Tək adam nə var ki! Tək adam kasıb da olsa, hər halda təkdir, başına bir ələc eləyər. 13 baş külfəti olanlar var, onların şey-şüyü var... İşi o yerə gətiriblər ki, hamı məhv olacaq, belə də rəis olar? Asardım mən bu quldurları...

O birisi zadəgan deyirdi:

– Bədsir, eşidir.

– Mənə nə, qoy çitsin! Biz it-zat deyilik ki! – Keçmişdə polis rəisi olan zadəgan dönüb, ətrafına baxdı və Alpatıçı görüb dedi:

– Yakov Alpatıç, sən burada nə gözürsən?

Alpatıç lovğa-lovğa başını qaldırdı və əlini qoynuna qoyaraq dedi:

– Zati-alilərinin əmrinə cənab qubernatorun yanına gəlmişəm.

– O, həmişə knyazın adını çəkərkən belə bir vəziyyət alırdı... – İltifat buyurub, vəziyyət haqqında məlumat almağı əmr etmişdir.

Zadəgan çıxıra-çıxıra dedi:

– Get bil də! İşi o yerə gətiriblər ki, nə araba var, nə də bir şey!..

– Əli ilə güllə səsi gələn tərəfi göstərib əlavə etdi. – Eşidirsən?

Sonra yenə:

– İşi o yerə gətiriblər ki, hamı məhv olacaq... quldurlar!.. – deyərək evyandan düşdü.

Alpatıç başını yırğalayaraq pilləkəndən yuxarı qalxdı. Qəbul otağında bir neçə tacir, qadın və məmur oturub, dinməz-söyləməz bir-birinə baxırdı. Kabinetin qapısı açıldı, hamı yerindən qalxıb, qabağa yeridi. Kabinetdən bir məmur çıxıb, tacirlərdən biri ilə nə işə danışdı, boynundan xaç asılan kök bir məmuru çağırıb, onunla bərabər yenə kabinetə girdi. Görünür o, ona dönmə baxışlardan və sorğu-sualdan yaxasını qurtarmaq istəyirdi. Alpatıç qabağa yeridi və məmur bir də kabinetdən çıxarına, bir əlini belə düyməli sirtukunun dalına qoyub, məmura müraciət edərək, ona iki məktub verdi.

– General – anşef knyaz Bolkonskidən cənab baron Aşuya! – Alpatıç bu sözləri elə bir təntənə və ibarə ilə söylədi ki, məmur ona sarı dönüb, məktubları aldı. Bir neçə dəqiqədən sonra qubernator Alpatıçı qəbul edib, tələsə-tələsə ona dedi:

– Knyaza və qızına söylə ki, mənə heç bir şey məlum deyildir, mən yuxarıdan verilən əmr ilə hərəkət edirdim – al...

Qubernator Alpatıça bir kağız verdi.

– Amma knyaz kefsiz olduğundan, mənim məsləhətim budur ki, onlar Moskvaya getsinlər. Mən özüm də bu saat gedirəm. Söylərsən

¹ Jileti əvəz edən qısa, qolsuz kişi paltarı

ki... – lakin qubernator sözünü qurtara bilmədi: üstü-başı tozlu, tor basmış bir zabıt cəld içəri girib, fransızca nə isə deməyə başladı. Qubernatorun üzündə dəhşətli bir ifadə göründü.

Qubernator başı ilə Alpatıça işarə edərək:

– Get, – dedi və zabıtdən nə isə soruşmağa başladı. Alpatıç qubernatorun kabinetindən çıxanda qorxu və acizlik ifadə edən baxışlar ona sarı çevrildi. Alpatıç indi yaxından gələn və getdikcə artan güllə səslərinə qeyri-ixtiyari qulaq asa-asa özünü mehmanxanaya çatdırmağa tələsirdi. Qubernatorun Alpatıça verdiyi kağızda bu sözlər yazılmışdı:

“Sizi inandırırım ki, Smolensk hələ heç bir təhlükə qarşısında deyil və onun təhlükə qarşısında olması heç mümkün olan şey deyil. Bir tərəfdən mən, bir tərəfdən də Baqration Smolensk önündə birləşməyə doğru irəliləyirik, bu birləşmə ayın 22-də olacaqdır və hər iki ordu birləşmiş qüvvə ilə vətən düşmənlərini rədd edənə kimi və ya qəhrəmanlıqla vuraşaraq son əsgər məhv olana kimi sizə tapşırılmış vilayətin vətəndaşlarını müdafiə edəcəkdir. Buradan sizə aydın olmalıdır ki, Smolensk əhalisini sakitləşdirməyə sizin tam haqqınız vardır, çünki iki belə qəhrəman qoşunla müdafiə olunan adam bu qoşunların qalib gələcəyinə əmin ola bilər”. 1812-ci ildə Barklay-de-Tollinin Smolensk mülki qubernatoru baron Aşuya göndərdiyi təliqə.

Xalq təşviş içində küçələrdə vurmuxurdu.

Qab-qacaq, stul, şəkaf və başqa ev əşyaları yüklənmiş arabalar elə bir ucdan həyət darvazalarından çıxaraq, küçə ilə gedirdi. Ferapontovun evi ilə qonşu olan evin həyətinə arabalar durmuşdu. Arvadlar bir-biri ilə vidalaşaraq, danışa-danışa ağlaşırdılar. Həyət iti araba atlarının qabağında hərhlənərək hürürdü.

Alpatıç adi hallarda getdiyi kimi deyil, daha yeyin addımlarla həyətə çıxdı və düz yan tayın altına, öz atlarının və arabasının yanına getdi. Sürücü yatırılı, Alpatıç onu oyadıb, atları qoşmağı tapşırı, özü isə dəhlizə girdi. Ev yiyəsinin otağından uşaq ağlaması, ürək parçalayan arvad höknürtüsü, Ferapontovun hiddətli və xırıltılı çığırtısı eşidilirdi. Alpatıç dəhlizə girən kimi aşpaz qadın qorxmış toyuq kimi çırpınmağa başladı.

– Öləne kimi döydü – arvadı öldürdü!.. Elə döydü, saçlarından tutub, elə sürüdü ki!..

Alpatıç soruşdu:

– Niyə? Nə üstündə?

– Getmək üstündə. Deyir, mənə buradan apar, mənə uşaqlarımla öldürmə. Deyir ki, caamat hamısı çıxıb gedir, biz niyə qalaq? Elə bunun üstündə döyməyə başladı. Elə döydü, saçlarından tutub, elə sürüdü ki!

Alpatıç bu sözləri təsdiq edirmiş kimi başını tərpətdi və ayrı heç bir şey eşitmək istəməyərək, ev yiyəsinin yaşadığı otağın qapısına sarı getdi: onun aldığı şeylər bu otaqda idi.

Elə bu anda rəngi qaçmış arıq bir qadın, qucağında uşaq, başı açıq halda qapıdan çıxıb:

– Cəllad, zalım! – deyə cığırdı və yüyürə-yüyürə pilləkənlərdən həyətə düşdü. Ferapontov da onun dalınca otaqdan çıxdı. Alpatıç görüb, jiletni, saçlarını düzəltdi, əsnəyərək Alpatıçın ardınca otağa girdi.

– Olmaya getmək istəyirsən?

Alpatıç suala cavab vermədən və ev yiyəsinə baxmadan öz şeylərini yığışdıra-yığışdıra nə qədər karvansara xərçirerəcəyini soruşdu. – Versən də! Yaxşı, qubernatorun yanına getdimmi? Nə qərara gəldi?

Alpatıç cavab verdi ki, qubernator ona heç bir şey deməmişdir.

Ferapontov sözünə davam etdi?

– Biz buradan heç yığışib gedə bilirikmi? Doroqbuja kimi hər arabaya 7 manat istəyirlər. Mən də deyirəm ki, onların heç Allahı yoxdur!

– Selivanovunku gətirdi: o, cümə axşamı onun xalvarını doqquz manatdan qoşuna satdı. – Sonra əlavə etdi: – Yaxşı, çay içəcəksinizmi? – Sürücü atları qoşana kimi Alpatıç Ferapontovla çay içdi, eyni zamanda taxılın qiymətindən, yeni məhsuldan və biçin üçün havanın yaxşı keçməsinə danışıdılar.

Ferapontov üç fincan çay içib, ayağa qalxa-qalxa dedi:

– Atışma sakitləşir, yəqin ki, bizimkilər qalib gəlib. Deyilib ki, buraxmasınlar, buraxmayacaqlar. Deməli, güc var... Deyirdilər ki, Matvey İvanıç Platov onları Marina çayına töküüb, bir gündə onlardan on səkkiz minə qədər adam batırırmışdır.

Alpatıç aldığı şeyləri yığışdırıb, içəri girən sürücüyə verdi və ev sahibi ilə hesablaşdı. Bayırda at ayağı tappıltısı, çarx və zınqrov səsi eşidildi: sürücü kibitkanı darvazadan bayıra çıxarırdı.

Günortadan xeyli keçmişdi, küçənin yarısına kölgə, yarısına da parlaq gün işığı düşmüşdü. Alpatıç pəncərədən bayıra baxıb, qapıya tərəf yönəldi. Birdən uzaqdan qərribə bir viyılı və zərbə, bunun da ardınca topların bir-birinə qarışmış gurultusu eşidildi, pəncərələrin şüşələri titrədi.

Alpatıç küçəyə çıxdı, iki adam küçə ilə körpüyə sarı yüyürürdü. Şəhərə atılan top mərmilərinin viyılısı və partlayışı, qumbaraların gurultusu eşidilirdi. Lakin şəhər qırağından gələn top gurultularına nisbətən bu səslər, demək olar ki, heç eşidilmirdi, əhali də bunlara heç əhəmiyyət vermirdi. Düşmən şəhəri bombardman edirdi. Napoleon axşam saat 5-də şəhərə 130 topdan atəş açılmasını əmr etmişdi. Camaat əvvəl bu bombardmanın nə demək olduğunu başa düşmürdü.

Yerə dəyən qumbaraların səsi və top mərmilərinin viyılısı əhəlini əvvəlcə ancaq maraqlandırır. Ferapontovun hələ də anbarın dibində oturub ağlayan arvadı da bu səsləri eşidib susdu, qucağında uşaq darvazaya çıxdı, camaata baxaraq səslərə qulaq asmağa başladı.

Aşpaz qadın və dükancı da darvazaya çıxdı. Hamı şənliklə və maraqla ətrafında baxır, başları üstündən uçub gedən top güllələrinə görməyə çalışırdı. Tindən həvəslə danışa-danışa bir neçə sadə adam çıxdı.

Onlardan biri deyirdi:

– Sən gücə bax! Taxtapuşu, tavanı çilik-çilik elədi.

Bir başqası da yandan dedi:

– Yeri lap donuz kimi eşdi. – Sonra gülərək əlavə etdi: – Yamanca şeydir, bizi lap yerimizdən oynatdı! Yaxşı ki, geri atıldın, yoxsa səni birtəhər eləmişdi.

Camaat onlara sarı döndü. Onlar dayanıb, lap yanlarında top güllələsinin evə necə dəydiyini nağıl etməyə başladılar. Bu zaman top güllələri dalbadal camaatın başı üstündən uçub gedirdi. Onlardan bəzisinin viyılısı adamın ətinə ürpədirdi, bəzisinininki də adama xoş gəlirdi. Öz viyılısı ilə ət ürpədən – top güllələri idi, xoşa gələn isə – qumbaralar. Lakin mərmilərdən heç biri yaxına düşmürdü. Alpatıç arabaya minmək istəyirdi. Ev yiyəsi də darvazə qabağında durmuşdu.

Qırmızı yubkalı aşpaz qadın çırmalı qollarını yelləyə-yelləyə danışqlara qulaq asmaq üçün tinə getdi. Ferapontov onun ardınca çığırdı:

– Nə var orda!

Aşpaz qadın söhbətə qulaq asaraq təəccüblə:

– Bu lap möcüzədir ki! – dedi, lakin sahibinin səsini eşidib, yubkasını çəkə-çəkə geri qayıtdı.

Birdən yenə də, ancaq bu dəfə lap yaxında, nə isə sığıran quş kimi viyılı ilə aşağı endi, küçənin ortasında ildırım kimi çaxıb partladı və bütün küçəni tüstü bürüdü.

Ferapontov aşpaz qadının yanına yüyürərək çığırdı:

– Zalım xəbis, sən nə eləyirsən?

Elə bu anda bir neçə yerdən arvadların zarlıtı eşidildi, harada isə bir uşaq ağladı və rəngi qachmış adamlar dinməz-söyləməz aşpaz qadının başına yığışdılar. Bu adamların içində hamıdan bərk aşpaz qadının iniltisi və ah-vayı eşidilirdi:

– U-f-f-f, mənim əzizlərim! Mənim əzizlərim! Məni ölməyə qoymayın! Mənim əzizlərim!..

Bəş dəqiqədən sonra küçədə heç kəs qalmadı. Aşpaz qadını mətbəxə gətirdilər. Qumbara qəlpəsi onun ombasını dağıtmışdı. Alpatıç, onun sürücüsü, Ferapontovun arvadı və uşaqları, bir də dalandar zirzəmidə oturub, bayırda olan gurultuya qulaq asırdılar. Top gurultuları, mermi viyılısı və aşpaz qadının bütün səslərdən təsirli olan zarlıtı bir an da olsa kəsilmirdi. Ferapontovun arvadı gah qucağındakı uşağı yırğalayır və dilə tutur, gah da şikayətli bir səslə, zirzəmiyə girən adamlardan ərinin harada olduğunu soruşurdu. Bir dükancı ona dedi ki, Ferapontov Smolensk möcüzə ikonasını qaldırmaq üçün camaatla bərabər baş kilsəyə getmişdir.

Hava qaralanda şəhərin topa basılması yavaşlamağa başladı. Alpatıç zirzəmidən çıxıb, qapı ağzında dayandı. Aydın yay axşamını tüstü bürümüşdü. Xeyli yüksək qalxmış ay bu tüstü arasında qərribə işıq saçdı. Dəhşətli top gurultusu kəsildikdən sonra şəhər sakit kimi görünürdü, lakin bu sakitliyi sanki bütün şəhərə yayılan addım səsləri, iniltilər, uzaqdan gələn çığırtılar və yanğın çatırtıları pozurdu. Aşpaz qadının zarlıtı kəsilməmişdi. İki tərəfdən qara yanğın tüstüsü qalxıb, havaya yayılırdı. Müxtəlif mündirli əsgərlər sıra ilə deyil, yuvası dağılmış qarışqa kimi, küçə ilə o tərəf-bu tərəfə qaçırıdılar, Alpatıçın gözü qabağında onlardan bir neçəsi yüyürə-yüyürə Ferapontovun həyətinə girdi. Alpatıç darvazaya çıxdı. Bir dəstə əsgər küçəni doludaraq, bir-birinə sıxıla-sıxıla, tələsə-tələsə geriye gəlirdi.

Bir zabıt Alpatıçı görüb dedi:

– Şəhəri verirlər, çıxın gedin, çıxın gedin! – Elə o saat da çığıra-rağ əsgərlərə döndü:

– Həyətlərə girmək olmaz!

Alpatıç geri qayıdıb, sürücünü çağırırdı və yola düşməyi əmr etdi. Alpatıçın və sürücünün ardınca Ferapontovun da bütün ev adamları bayıra çıxdılar. Arvadlar indiyə kimi sakit idilər, lakin tüstünü və yanğın alovlarını görüb, ucadan ağlaşmağa başladılar. Sanki onlara cavab olaraq, küçənin o biri başından da ağlaşma səsi eşidildi. Alpatıçla

sürücü əlləri əsə-əsə yan tay altında atların bir-birinə dolaşmış cilovlarını və yan qayıqlarını açıb düzəldilər.

Alpatıç kibitkada darvazadan bayıra çıxanda gördü ki, ona qədər əsgər Ferapontovun qapısı açılmış dükanda ucadan danışa-danışa, torbalarına və çantalarına buğda unu və günəbaxan doldurur. Elə bu zaman küçədən gələn Ferapontov dükana girdi, əsgərləri görüb çıxıraraq nə isə demək istədi, lakin birdən dayandı və saçlarını qamarlayıb, ağlar bir səslə qəhqəhə ilə güldü. Sonra da:

– Uşaqlar, hamısını aparın! Qoy o məlunlara qalmasın! – deyə çığırdı və özü də un torbalarını qapıb, bayıra atmağa başladı. Əsgərlərdən bir neçəsi qorxub qaçdı, o biriləri isə öz işinə davam etdi. Ferapontov Alpatıçı görüb, çığıra-çığıra dedi:

– İş bitdi! Rossey! Alpatıç! İş bitdi! Özüm yandıracağam! İş bitdi... – Ferapontov həyəətə yüyürdü.

Əsgərlər bütün küçəni dolduraraq ara vermədən keçib gedirdilər. Alpatıçın kibitkəsi yol tapıb keçə bilmədiyindən dayanıb gözləməli oldu. Ferapontovun da arvadı uşaqları ilə bərabər arabada oturub, yolun açılmasını gözləyirdi.

Artıq hava qaralmışdı. Ulduzlar çıxmışdı, təə ay da tüstü dumanı arasından bəzən işıqlanırdı... Alpatıçın kibitkəsi və Ferapontovun ailəsi minən araba əsgərlərin və başqa ekipajların arası ilə yavaş-yavaş irəliləyirdi, onlar Dneprə enən yerdə dayanmalı oldular. Arabalar dayanan yol ayrıcında, dalanda ev və dükən yanırdı. Yanğın qurtarmaq üzrə idi. Alov gah yatır və qara tüstü arasında itir, gah da birdən havaya qalxır və yol ayrıcında toplaşmış duran adamların üzünü işıqlandırır. Yanğın önündə adamlar kölgə kimi qaçırdılar, ara verməyən yanğın çatırtıları arasından onların danışığı və çığırtısı eşidilirdi. Alpatıç hələ gec yol veriləcəyini görüb, kibitkasından yerə düşdü və yanğına baxmaq üçün dalana döndü. Əsgərlər ara vermədən yanğın önündə o yan-bu yana cumurdular. Alpatıç iki əsgərlə friz şinelli bir adamın yanan dirəkləri yanğının içindən çəkib, küçənin o biri tərəfindəki həyəətə apardıqlarını gördü, başqa əsgərlər də qucaqlarında ot gətirirdilər. Bir dəstə adam başdan-başa od tutub yanan hündür bir anbarın qabağında durmuşdu. Alpatıç onların yanına getdi. Anbarın qabaq və yan divarları od içində idi, dal divarı və taxtapuşu uçmuşdu. Ora yığışan adamlar görünür tavanın uçmasını gözləyirdilər. Alpatıç da bunu gözləməyə başladı.

Birdən tanış bir səs:

– Alpatıç! – deyə çağırdı.

Alpatıç çağıranın cavan knyaz olduğunu dərhal başa düşdü.

– Ağa, zati-aliləri! – deyərək səsləndi.

Knyaz Andrey əynində plaş, qara at üstündə adamların arxasında durub, Alpatıça baxırdı.

– Sən haradan bura gəlib çıxmısan?

Alpatıç:

– Zat... zati-aliləri, – deyib, höknürtü ilə ağladı... Zat, zat... yoxsa biz daha məhv olduq? Atam...

Knyaz Andrey təkrar etdi:

– Sən haradan bura gəlib çıxmısan?

Elə bu anda alov qalxaraq cavan knyazın solğun və yorğun üzünü işıqlandırdı. Alpatıç buraya nə üçün göndərildiyini və güc-bəla ilə şəhərdən yola düşdüyünü söylədi.

Sonra yenə soruşdu:

– Zati-aliləri, yoxsa biz məhv olub gedirik?

Knyaz Andrey cavab vermədən cib dəftərcəsini çıxartdı, dizini qaldıraraq dəftərcədən qopardığı vərəqi dizi üstə qoyub, karandaşla nə isə yazmağa başladı. O, bacısına yazırdı:

“Smolensk təslim edilir. Düşmənləri Lısiye Qorını bir həftədən sonra tutacaq. Bu saat Moskvaya gedin. Bu məktubu alan kimi Usvyaya, mənim yanıma adam göndərib, nə vaxt yola düşəcəyinizi xəbər verin”.

Yazdığı kağızı Alpatıça verib, knyazı, bacısını, oğlunu və müəlimi necə yola salmağı, ona haraya məlumat göndərməyi dil cavabı da olsa, ona söylədi. Knyaz Andrey öz əmrlərini verib qurtarmamışdı ki, qərargah rəisi öz məiyyətilə at üstündə çapa-çapa onun yanına gəldi və çığıra-çığıra alman tələffüzü ilə soruşdu:

– Polkovnik sizsinizmi? – Knyaz Andrey onu səsindən tanıdı. – Siz burada ola-ola evləri yandırır, siz də durub baxırsınız? Bu nə deməkdir? Siz buna cavab verəcəksiniz?

Çığıra-çığıra danışan Berq idi. İndi o, birinci ordunun piyada qoşunlarının sol cinah qərargahının rəis müavini idi. Berq deyirdi ki, bu həm yaxşı, həm də göz qabağında olan bir vəzifədir.

Knyaz Andrey ona baxdı və cavab vermədən Alpatıça sarı dönüb, sözüne davam etdi:

– Deyərsən ki, ayın onuna kimi cavab gözləyirəm, ayın onunda onların getməsi haqqında xəbər almasam, buradakı işlərimi atıb, özüm Lısiye Qoriya gəlməli olacağam.

Berq knyaz Andreyi tanıdı:

– Knyaz, mən ancaq ona görə deyirəm ki, əmri yerinə yetirməliyəm, ona görə ki, mən həmişə əmri dürüst yerinə yetirirəm... Rica edirəm, məni əfv edin, – deyərək özünə haqq qazandırmaq istəyirdi.

Alov içində nə isə çatırdadı. Alov bir anlığa sənən kimi oldu, tavanın altundan qara tüstü burula-burula qalxmağa başladı. Alov içində nə isə daha qorxunc bir şəkildə çatırdadı və böyük bir şey uçub töküldü: uçan anbarın tavanı idi.

Ora yığışan adamlar uçub tökülən tavanın gurultusunu təkrar edirmiş kimi bir ağızdan:

– Gurr! – deyə bağıldılar. Anbarda yanan buğdadan çörək qoxusu gəlirdi. Alov təzədən qalxaraq, yanğın ətrafında duran adamların həyəcan və sevinc, iztirab və yorğunluq ifadə edən üzlərini işıqlandırdı.

Frizşinelli adam əlini yuxarı qaldıraraq çığırdı:

– Qiyamətdir! Aləm yanır! Uşaqlar, qiyamətdir!

Ətrafdan:

– Anbarın sahibi budur, – səsləri eşidildi.

Knyaz Andrey Alpatıça:

– Demək belə, sənə tapşırıqlarımın hamısını söylərsən, – o, qabağında sakit duran Berqə cavab vermədən atını tərpedərək, dalana sarı getdi.

V

Qoşunlar Smolenskdən geri çəkilməkdə davam edirdi. Düşmənin onun ardınca irəliləyirdi. Avqustun 10-da knyaz Andreyin komandası altında olan alay Lisiye Qorının yanından keçən böyük yol ilə gedirdi. Üç həftədən çox idi ki, hava çox isti idi, yağış da yağmırdı. Hər gün göydə topa-topa buludlar hərəkət edir, bəzən də günəşin qabağını tuturdu, lakin axşamüstü göy yenə təmizlənir, günəş boz-qırmızı çən içərisində üföqlərə enirdi. Yalnız gecə çoxlu şəh düşərək, torpağı az da olsa nəmləndirirdi. Biçilməyən zəmiləri gün yandırır, buğda sünbüllərdən tökülürdü. Bataqlıqlar qurumuşdu. Gün yandırmış çöllərdə özünə yem tapmayan mal-qara acından böyüyürdü. Düşən şəh quruyanaqədər yalnız gecə meşələr sərin olurdu. Lakin qoşun gedən böyük yolda, hətta gecə də, hətta meşələrdə də bu sərinlik duyulmurdu. Yolda tozun hündürlüyü bir çərəkədən çox olardı – bu toz üzərinə şəh düşdüyü heç bilinmirdi. Hava işıqlanan kimi yolda hərəkət başlayırdı.

Arabalar, toplar oxa, piyada qoşun isə topuğa qədər heç gecə də soyumayan yumşaq, isti toza bata-bata gedirdi. Bu qumlu tozun bir hissəsi ayaqların və çarxların altında tapdanaraq xəmir kimi yoğrulurdu, bir hissəsi də havaya qalxıb, yol ilə hərəkət edən insanları və heyvanları duman kimi bürüyür, onların gözlərinə, qulaqlarına, burunlarına və ciyərlərinə dolur, saçlarına qonurdu. Günəş üföqdən qalxdıqca bu toz dumanı arasından, buludla örtülməmiş günəşə adi göz ilə baxmaq olurdu. Günəş tünd-qırmızı, yekə bir kürəyə oxşayırdı. Külək əsmirdi, insanlar bu sakit havada bürküdən və tozdan boğulurdular. Onlar burunlarını və ağızlarını yayıqla bağlamışdılar. Kəndə girən kimi hamı quyuların üstünə cumurdu. Sudan ötrü savaşırdılar, quyunun suyunu palçıq çıxanaqədər içirdilər.

Knyaz Andrey alaya komandanlıq edirdi. O, alaydakı adamların vəziyyətilə, alayın quruluşu ilə məşğul olur, əmrlər alıb verirdi. Smolenskin yanması və düşməne tərk edilməsi knyaz Andrey üçün misli görünməmiş bir hadisə idi. Düşməne qarşı duyduğu hiddət və qəzəb ona öz dərdini unudturmuşdu. O, bütün vaxtını alayın işlərinə sərf edir, əsgərlərin və zabitlərin qayğısına qalır, onlarla mehriban rəftar edirdi. Alayda ona bizim knyaz deyirdilər, onunla fəxr edir və onu sevirdilər. Lakin o, ancaq öz alayının adamları ilə, Timoxinlə və bu kimilər ilə belə mehriban rəftar edirdi. Bu adamlar knyaz Andrey üçün tamamilə yeni idilər, onlar knyaz Andreyin keçmişindən xəbərdar deyildilər, onun keçmişini başa düşməzdilər, şərait də knyaz Andreyə yabançı olan tamamilə başqa bir şərait idi. Lakin o, əvvəlki qərargah adamlarından birinə rast gələn kimi dərhal büsbütün dəyişirdi, yenə də acıqlı olurdu, danışığında və rəftarında istehza və nifrət duyulurdu. Knyaz Andrey keçmiş xatirələri oyadan şeyləri xoşlamırdı, buna görə də o, ancaq bu keçmiş ələmə qarşı haqsız, ədalətsiz olmamağa və öz borcunu yerinə yetirməyə çalışırdı.

Xüsusilə avqustun 6-da Smolensk tərk edildikdən (knyaz Andreyin fikrincə onu müdafiə etmək olardı və o, gərəkdir müdafiə ediləydi) və xəstə knyaz çox sevdiyi, abad etdiyi, məskunlaşdırdığı Lisiye Qorını başlı-başına buraxıb, Moskvağa qaçmağa məcbur olduqdan sonra hər şey knyaz Andreyə kədərli və tutğun görünürdü. Bununla belə o, alaya komandanlıq etdiyindən, ümumi məsələlərlə qətiyyənlə əlaqədar olmayan tamamilə başqa bir şey haqqında düşünə bilirdi ki, bu da onun alayı idi. Avqustun 10-da knyaz Andreyin alayı da daxil olan qoşun dəstəsi Lisiye Qorının yanından keçib getməyə başladı.

Knyaz Andrey iki gün bundan əvvəl atasının, oğlunun və bacısının Moskviaya getməsi xəbərini almışdı. Knyaz Andreyin Lisiye Qorıda bir işi olmasa da, özünə xas olan dərđini təzələmək arzusu ilə, Lisiye Qorıya getmək lazım olduğunu qət etdi.

Bir at yəhərlənməsini əmr etdi, ata minib, atasının köndinə getdi. Knyaz Andrey burada anadan olmuş və uşaqlığını da burada keçirtmişdi. O, gölün yanından keçəndə gördü ki, sahilə heç kəs yoxdur, halbuki həmişə burada onlarca arvad söhbət edə-edə, ağacla çırpı-çırpı paltar yuyub, suya çəkərdi. İpi qırılmış balaca bərə yarıya qədər suya bataraq, gölün ortasında yanı üstə qalmışdı. Knyaz Andrey atını kiçikçisi damına tərəf sürdü, daş sütunlu darvaza qabağında heç kəs yox idi, qapı da açıq idi. Bağın içindəki yolları artıq ot-alaq basmışdı, buzovlar və atlar ingilis parkında gəzirdi. Knyaz Andrey oran-jereyaya tərəf irəlilədi. Oranjereyanın şüşəli qırılıb tökülmüşdü, çəlləkdəki ağacların bəzisi sındırılmış, bəzisi qurumuşdu. O, bağban Tarası səslədi, lakin səsə cavab verən olmadı. Oranjereyanın qabağından hərələnib, sərgi olan yerə getdi. Yonulmuş taxtadan qayrılıb, kəsmə və qazma naxışlarla örtülü olan çəpər başdan-başa sındırılmışdı, gavalı ağaclarından gavalılar budaqlarla bərabər qoparılmışdı. Qoca bir kəndli (knyaz Andrey onu uşaqlıqda darvaza qabağında görədi) yaşıllı skamyada oturub çarıq toxuyurdu.

O, kar idi, buna görə də knyaz Andreyin gəldiyini eşitmədi. İndi qoca kəndlinin oturduğu skamyada vaxtilə qoca knyaz oturmağı sevərdi, kəndlinin yanındakı sındırılmış və qurumuş maqnoliya budaqlarından cökə lifləri sallanırdı.

Knyaz Andrey atın üstündə evə yaxınlaşdı. Köhnə bağdakı cökə ağaclarından bir neçəsi kəsilmişdi. Dayçalı bir alaca at evin lap qabağında, qızıl güllər arasında dolayırdı. Evin pəncərə taxtaları mismarlanmışdı. Ancaq aşağı mərtəbədə bir pəncərə açıq idi. Bir uşaq knyaz Andreyi görüb, evə yüyürdü.

Alpatıç ailəsini göndərüb, özü Lisiye Qorıda tək qalmışdı. İndi də otaqda oturub “Житие”¹ oxuyurdu. Knyaz Andreyin gəldiyini eşidib, gözündə çəsmək, yaxasını düymələyə-düymələyə evdən bayıra çıxdı, tələsə-tələsə knyazın yanına gedib, heç bir söz demədən knyaz Andreyin dizini öpdü, ağladı.

Sonra o, öz zəifliyindən sıxılarak üzünü çevirdi və görülən işlər haqqında knyaz Andreyə məlumat verməyə başladı. Bütün qiymətli

və yaxşı şeylər, 100 xalvara qədər də taxıl Boquçarovaya göndərilmişdi. Builki heç misli görünməyən yaz əkinini və otu qoşun adamları göy-göy çalıb aparmışdılar. Kəndlilərin var-yoxu əllərindən sıxmışdı, onların da çoxu Boquçarovaya getmiş, az bir hissəsi Lisiye Qorıda qalmışdı.

Knyaz Andrey axıra qədər onun sözüne qulaq asmayaraq soruşdu:

– Atam və bacım nə vaxt getdilər?

Knyaz Andrey onların məhz Moskvağa nə vaxt getdiklərini soruşurdu, lakin Alpatıç elə zənn etdi ki, knyaz onların Boquçarovaya getdiyini soruşur, ona görə ayın 7-də getdiklərini dedi. Alpatıç bunu söylədikdən sonra təsərrüfat haqqında məlumat verdi və knyaz Andreyin nə kimi yeni sərəncamlar vermək istədiyini soruşdu.

– Qoşuna qəbzə yulaf buraxmağa sərəncam buyurursunuzmu? Bizim hələ 600 xalvar yulafımız var.

Knyaz Andrey qocanın gün altında işləyən daz başına baxaraq düşündü: “Buna nə cavab verim?” O, Alpatıçın üzündəki ifadədən gördü ki, o, özü də bu sualın indi yersiz olduğunu başa düşür, ancaq bunu ona görə soruşur ki, az da olsa, həm ağasının dərđini unuttursun, həm də öz dərđini unuda bilsin.

– Bəli, burax.

Alpatıç sözüne davam etdi:

– Bağdakı nizamsızlıq nəzərinizə çatdırsa, – bunun qabağını almaq mümkün deyildi. Buradan üç alay keçdi və üçü də burada gecələdi, xüsusilə, draqlar. Mən şikayət vermək üçün komandirin rütbəsinə və vəzifəsinə yazdım.

Knyaz Andrey ondan soruşdu:

– Sən nə edəcəksən? Düşməni bu yeri tutsa, burada qalacaqsanmı? Alpatıç üzünü knyaz Andreyə çevirib, ona baxdı və birdən tənləli bir hərəkətlə əlini yuxarı qaldırıb dedi:

– O, məni öz pənahında saxlar, onun hökmü nə isə, o olacaq!

Bir dəstə kəndli və qapı nökrəri başlarını açaraq biçənəklə knyaz Andreyə sarı gəlirdi.

Knyaz Andrey Alpatıça tərəf əyilib dedi:

– Di salamat qal! Özün də çıx get, nə mümkün eləyib apara bilsən apar, camaata da əmr et, ya Ryazana, ya da Moskva ətrafına getsinlər. – Alpatıç onun qıncını qucaqlayaraq hönkür-hönkür ağladı. Knyaz Andrey onu atacan özündən kənar edib, atı tərpetdi, xiyabanla üzə aşağı dördnala çaparaq uzaqlaşdı.

¹ “Житие” – dini kitab

Milçək adamın əziz bir ölüsünün üzünə qonaq kimi, qoca kəndli də yenə bayaqkı kimi skamyada qayğısızcasına oturub, çarqı qalibini taqıldadırdı. İki balaca qız ətəklərində gavalı, oranjereyadan çıxıb qaçırdı, gavalını onlar oranjereyadakı ağaclardan dərmışdilər. Qızlar qaça-qaça knyaz Andreyin üstünə çıxdılar. Cavan ağanı görək böyük qızın üzü deyışdi, gözlərində bir qorxu göründü, o, özündən balaca yoldaşının əlindən tutdu və hər ikisi qayın ağacının dalında gizləndi, ətəklərindən tökülən kal gavalıları da yığmağa macal tapmadılar.

Knyaz Andrey tez üzünü yana çevirdi ki, qızlar ağanın onları gör-düyünü duymasınlar. Onun qorxuya düşmüş qəşəng qıza yazığı gəldi. O, bu qıza baxmaqdan qorxurdu, eyni zamanda mütləq ona baxmaq istəyirdi. Bu qızlara baxarkən knyaz onun özünü məşğul edən qanuni insan tələbləri kimi eyni dərəcədə qanuni olan başqa, ona tamamilə yad tələbləri də olduğunu başa düşdü və onu sevindirici, sakitedici yeni bir hiss бүürdü. Görünür, bu qızların bir böyük arzusu vardı: bu kal gavalıları aparıb yesinlər və özləri də ələ keçməsinlər. Knyaz Andrey qızlara bu işdə lap ürekdən uğurlar arzu edirdi. O, bir də dönüb qızlara baxmaqdan özünü saxlaya bilmədi. Onlar, nəhayət, təhlükə-dən xilas olduqlarını zənn edərək gizləndikləri yerdən çıxdılar, nazik səsle çığıra-çığıra, ətəklərini əlləri ilə tuta-tuta, sevinə-sevinə, gün yandırmış xırdaca yalın ayaqlarını ata-ata çəmənliliyin otları içindən qaçıb getdilər.

Knyaz Andrey qoşunun hərəkət etdiyi yolun tozları içindən kənara çıxdığı üçün bir az dirçəldi. Lakin Lısıye Qorıdan bir qədər aralıda o yenə yola çıxıb, bir gölmənin bəndi yanında dincələn alayına qoşuldu. Saat ikiyə işləyirdi. Toz dumanı içindən qırmızı bir küre kimi görünən günəşin istisi qara sürtükdan keçərək, knyaz Andreyin küre-yini yandırdı. Hava çox isti idi. Toz dincəlmək üçün dayanıb ətrafa səs-küy salan, uğuldayan qoşunu yenə duman kimi бүürmüşdü, hava sakit idi. Knyaz Andrey bəndin üstündən keçərkən gölmədən gələn çürüntü qoxusunu və sərinliyi duydu. Gölmənin suyu nə qədər çirklili olsa da, knyaz Andrey bu suya girmək istəyirdi. O dönüb gölməyə baxdı, oradan çığırta və qəhqəhə səsi gəlirdi. İçində yosun və mamır olan balaca, bulanlıq gölmənin suyu iki çərək qalxaraq bəndi bas-mışdı. Gölmənin içi çabalayan çılpaq əsgərlərlə dolu idi; suyun içində onların ağ bədənəri, kərpic kimi qırmızı qolları, üzleri və boyunları görünürdü. Bütün bu çılpaq, ağ insan əti ucadan gülə-gülə, qıyye vura-vura bu çirklili gölmədə, çəlləyə doldurulmuş daban balığı kimi çaba-

layırdı. Knyaz Andrey onlara baxaraq kədərliyə, bu çabalayan insan-lardan şənlilik səsi gəlirdi, məhz buna görə bu çırpınma knyaza, xüsu-silə, kədərli göründü.

Knyaz Andrey hələ 3-cü bölükdən tanıdığı bir cavan sarışın əsgər suya yaxşı atılmaq üçün xaç vura-vura geri çəkiliydi. Həmişə saçları dağınıq olan qarabənizli bir kiçik zabıt qurşağa kimi suya girərək, qüvvətli bədənini tərpedə-tərpedə, sevinclə finxıra-finxıra, biləyə qədər qaralmış əllərilə başına su töküdü. Əsgərlər şəppilti ilə bir-birini vurur, çığırışır, hay-küy salırdılar.

Gölmənin içində, qırağında, bəndin üstündə, hər yerdə ağ, sağ-lam, möhkəm əzələli insan bədeni görünürdü. Kiçik, qırmızıburun zabıt Timoxin bənd üstündə durub, desmalla bədənini qurulayırdı, knyazı görüb utandı, bununla belə ona müraciət etməyi qəət etdi:

– Zati-aliləri, bu heç də pis deyil, siz də buyurun, çimin.

Knyaz Andrey üzünü qırıqsıdıraraq dedi:

– Çirklidir.

– Bu saat sizin üçün təmizlik. – Hələ geyinməmiş Timoxin təmizləməyə qaçdı.

– Knyaz da istəyir.

– Hansı knyaz? Bizim knyaz? – deyən səslər cəsidildi və hamı ə-layağa düşdü, knyaz Andrey anbarda çimməyin daha yaxşı olduğunu söylərək, onları güclə sakitləşdirə bildi.

Knyaz Andrey öz çılpaq bədəninə baxaraq: “Ət, bədən, *chair à canon*”¹, – deyə düşünür və soyuqdan daha artıq, çirklili göldə yuyunan çoxlu insan bədənini gördüyü üçün heç səbəbini özü də başa düş-mədiyi bir nifrət və dəhşət duyaraq titrəyirdi.

Avqustun 7-də knyaz Baqrations Smolensk yolu üstündəki Mixay-lovka kəndində, düşdüyü evdə belə bir məktub yazdı:

“*Hörmətli cənab grafi Aleksey Andreyeviç*”.

(Məktubu Arakçeyevə yazırdı, lakin onun padşah tərəfindən oxu-nacağını bilirdi, buna görə də hər sözü bacardığı qədər düşünərək yazırdı).

“*Mən elə düşünürəm ki, Smolenskinin düşməinə təslim edilməsi haqqında nəzir sizə məlumat vermişdir. Ən mühüm bir yerin nahaq*

¹ Toplar üçün ət (qırdırmaq üçün əsgər)

yerə tərk edilməsi insanı ağrıdır, kədərlandıdır, bütün ordu bundan narazıdır. Mən şəxsən ondan çox xahiş etdim, nəhayət, yazdım, lakin heç bir şey onu razı salmadı. Mən namusuma and içirəm, Napoleon heç bir zaman görmədiyi bir mühasirəyə düşmüşdü, o, ordusunun yarısını itirə bilirdi, lakin Smolenski ala bilməzdi. Bizim qoşunlarımız elə vuruşdular və elə vuruşurlar ki, heç olmayan kimi. Mən 15 min adamla 35 saat dayanıb durdum və düşməni qırdım; lakin o heç 14 saat da dayanıb durmaq istəmədi. Bu biabırılıqdır və bizim ordu üçün ləkədir; mənə elə gəlir ki, o, özü də gərək bundan sonra yaşamağı özüna layiq görməsin. O, böyük itki olduğunu xəbər verirsə, bu doğru deyil; bəlkə də 4 minə qədər itkimiz olub, artıq olmaz, lakin heç bu qədər də olmaz; lap on min olsun – müharibədir! Hər halda, düşmənin itkisi saysız-hesabsızdır...

“İki gün də dayanmaq olmadımı? Axırda onlar özləri çıxıb gedərdilər; çünki adamlarının içması, atlarının suvarılması üçün suları yox idi. O, mənə söz verdi ki, geri çəkilməyəcək, lakin birdən mənə məlumat göndərdi ki, gecə geri çəkilməyəm. Bu cürə müharibə etmək olmaz, bu qayda ilə biz düşməni tezliklə Moskvaya aparıb çıxarda bilərik...”.

“Söz yayılıb ki, siz sülh haqqında düşünürsünüz. Barışmaq mı? Allah eləməsin! Bu qədər itkidən, qurbandan və bu cür sərsəmcəsinə geri çəkildikdən sonra barışmaq? Siz bununla bütün Rusiyanı öz əleyhinizə qaldırırsınız və bizim hər birimiz mundir geyməyi özümüzə ar bilərik. İş ki belə gətirdi, – nə qədər ki, Rusiya bacara bilər və nə qədər ki, adamlarımız ayaq üstədir – vuruşmaq lazımdır...”

“Orduya iki nəfər deyil, bir nəfər komandanlıq etməlidir. Sizin nazir, bəlkə də, nazirlikdə yaxşıdır; lakin o nəinki pis, hətta pisdən də pis bir generaldır və bizim bütün Vətənin taleyini ona tapşırırmışlar... Doğrusu, mən qüssədən az qalırıam dəli olam; belə cəsarətlə yazdığım üçün mənə əfv edin. Görünür, sülh bağlamağı və orduya nazirin komandanlıq etməsini məsləhət görən padşahı sevmir və bizim hamımızın məhv olmasını istəyir. Mən sizə həqiqəti yazıram: xalq ordusu hüzünləyir. Çünki nazir çox məharətlə qonağı öz ardicna paytaxta aparır. Cənab fligel-adyutant Voltsohen öz hərəkətilə bütün orduya çox şübhəli görünür. Deyirlər ki, o, bizim olmaqdan artıq Napoleo-nundur və hər şeyi də nazirə məsləhət görən odur. Mən nəinki onunla nəzakətlə rəftar edirəm, hətta ondan böyük olsam da, bir kapral kimi ona təbə oluram. Bu mənim üçün çox ağrıdır; lakin öz vəli-nəmətimi və padşahımı sevdiyim üçün təbə oluram. Ancaq padşaha heyfim gəlir

ki, o, şanlı bir ordunu belələrinə etibar edir. Təsəvvür edin ki, biz geri çəkilməklə yorgunluqdan və hərbi xəstəxanalarda 15 mindən artıq adam itirmişik; amma hücum etsəydik belə olmazdı. Allah eşqinə, deyin görüm: bizim belə qorxmağımıza anamiz Rusiya nə deyər, nədən ötrü öz gözəl mehriban Vətənimizi əclafalara verir və hər bir vətəndaşın qəlbində nifrət hissi oyadırıq, onu biabırçı bir vəziyyətə salırıq? Biz nə üçün qorxuruq və kimdən qorxuruq? Mən müqəssir deyiləm ki, nazir mütərəddid, qorxaq, heç bir şeyi başa düşməyən, ağır hərəkət edən bir adamdır və bütün pis sifətlər onda vardır! Bütün ordu ağlayır, onu söyür, ona qarşı yağıdır...”.

VI

Həyat hadisələrini saysız-hesabsız hissələrə ayırmaq mümkün olduğu kimi, onların hamısını – birində mündəricə, o birisində isə şəkil üstünlük təşkil edən iki yerə də bölmək olar. Bu cəhətdən kənd, zemstvo, quberniya, hətta Moskva həyatına Peterburq, xüsusilə Peterburqun salon həyatını qarşı qoymaq mümkündür. Bu həyat dəyişməzdir.

1805-ci ildən biz Bonapartla barışıq və küşürdük, konstitusiyalar hazırlayır və onları puça çıxarırdıq, lakin Anna Pavlovnanın salonu yeddi il, Elenin salonu beş il bundan əvvəl necə idisə, indi də eynilə elə idi. Yenə lap yeddi il əvvəlki kimi Anna Pavlovnanın salonunda Bonapartin uğurlarına təəccüb edirdilər və həm onun uğurlarında, həm də Avropa padşahlarının ona yardım etməsində pis bir sui-qəsd görürdülər ki, bu sui-qəsdə də yeganə məqsəd məhz nümayəndəsi Anna Pavlovna olan saray məclisinə pislilik etmək, onu narahat etmək imiş. Eynilə Elenin də salonunda (Rumyantsev özü ora təşrif gətirirdi və Eleni ağıllı bir qadın hesab edirdi), onun da salonunda 1808-ci ildə olduğu kimi 1812-ci ildə böyük xalqdan və böyük adamdan iftixarla danışır, Fransa ilə əlaqənin kəsilməsinə təəssüf edirdilər. Elenin salonuna yığışan adamların fikrincə, bu vəziyyət sülh ilə qurtarmalı idi.

Axır vaxtlar, padşah ordudan qayıtdıqdan sonra, bu bir-birinə qarşı duran salonlarda bir az həyəcan əmələ gəldi və onlar bir-birinə qarşı bəzi nümayişlər, çıxışlar etdilər, lakin salonların istiqaməti olduğu kimi qaldı. Anna Pavlovnanın salonuna fransızlardan ancaq ən möhkəm legitimistlər qəbul olunurdu və burada belə bir vətənpərvərlik fikri irəli sürürdülər ki, fransız teatrına getmək lazım deyil, bir trüpanın xərcinə bütün bir korpus düzəltmək olar. Burada hərbi hadisələri

dıqqətlə izləyir və bizim ordumuz üçün ən əlverişli olan şeylər yayırdılar. Rumyantsevçi, fransızpərəst, Elen salonunda isə düşmənin müharibənin amansızlığı haqqında yayılan şeylər yalana çıxarılır və Napoleonun barışıq etmək təşəbbüsləri müzakirə edilirdi. Bu salonda imperatorun anasının himayəsi altında olan saray və qız məktəblərinin Kazana köçürülməsi üçün hazırlıq haqqında hələ bu tezlikdə sərəncam verməyi məsləhət görən adamlar məzəmmət edilirdi. Elenin salonunda, ümumiyyətlə, bütün müharibə tezliklə sülh ilə qurtaracaq boş nümayişlər kimi təsvir edilirdi və indi Peterburqda Elenin ev adamı olan Bilibinin (hər bir ağıllı adam Elenin yanında olmalı idi) rəyi hökmranlıq edirdi. Bilibin deyirdi ki, məsələni həll edən barıt deyil, barıtı ortalığa çıxaran adamlardır. Bu salonda padşahın Moskvağa gəlməsilə əlaqədar olaraq Moskvağa yaranmış şənlilik, son dərəcə ehtiyatla olsa da, çox ağıllı surətdə istehzaya qoyulurdu. Moskva şənliliyinin xəbəri Peterburqa padşahın özü ilə gəlmişdi.

Anna Pavlovnanın salonunda, əksinə, Moskva şənliliyi ilə fəxr edirdilər və bunun haqqında elə danışdılar ki, sanki Plutarx qədim yunan şənliliklərindən bəhs edir. Yəni əvvəlki mühüm vəzifələrində olan knyaz Vasili bu iki salon arasında birləşdirici bir həlqə yerində idi. O, həm *ma bonne amie*¹ Anna Pavlovnanın salonuna, həm də *dnas le salon diplomatique de ma fille*² gedirdi, çox vaxt da ara vermədən bir düşərgədən o biri düşərgəyə getdiyi üçün məsələni qarışdırır, Anna Pavlovnanın salonunda deyiləcək sözləri Elenin salonunda, Elenin salonunda deyiləcək sözləri isə Anna Pavlovnanın salonunda deyirdi.

Padşah Peterburqa gələndən az sonra knyaz Vasili Anna Pavlovnanın salonunda müharibədən söhbət açdı, Barklay-de-Tollini çox bərk tənqid etdi və kimin baş komandan təyin edilməsi məsələsinə toxunaraq qəti bir şey söyləyə bilmədi. Qonaqlardan *un homme de beaucoup de mérite*³ adı ilə məşhur olan birisi Peterburq xalq ordusunun rəisi seçilmiş Kutuzovu bu gün ratnikləri⁴ qəbul edən dövlət palatasında müşavirədə gördüyünü nağıl etdi və sonra çox ehtiyatla: "Kutuzov bütün tələblərə cavab verə bilən bir adam ola bilirdi", – fikrini irəli sürdü.

Anna Pavlovna dərddli-dərddli gülümseyərək dedi ki, Kutuzov padşahın xoşuna gəlməyən işlərdən başqa ayrı heç bir iş görməmişdir.

Knyaz Vasili onun sözünü kəsərək dedi:

– Mən zadəganların yığıncığında ha dedim, qulas asan olmadı. Mən dedim ki, onun xalq ordusuna rəis seçilməsi padşahın xoşuna gəlməyəcək. Sözümə qulaq asmadılar.

Sonra sözüne davam edərək əlavə etdi:

– Yəni didişirlər, boğuşurlar, özlərini göstərirlər! Özü də kimin qabağında? Bu da hamısı ondandır ki, biz boş və mənasız Moskva şənliliyini meymuncasına təqdim etmək istəyirik. – Knyaz Vasili bir anlığa məsələni dolaşdırmış, Moskva şənliliklərini Elenin salonunda ələ salmaq, Anna Pavlovnanın yanında isə bununla fəxr etmək lazım gəldiyini unutmuşdu. Lakin o, öz səhvini dərhal düzəltdi. – Doğrudan da, Rusiyada ən qoca general olan qraf Kutuzova heç layiqdirmi palatada oturub, iclas eləsin? *Et il en restera pour sa peine!*¹ At minməyi bacarmayan, müşavirədə yatan, ən pis xasiyyəti olan bir adamı baş komandan təyin etmək olarmı? O, özünü Buxareştdə yaxşı göstərdi! Mən hələ onun necə bir general olduğunu demirəm! Ancaq belə bir vaxtda qoca, kor, doğrudan da kor bir adamı belə bir işə təyin etmək olarmı? Kor general qərribə olar! O heç bir şey görmür. Onunla gizlənpaç oynamaq olar... Heç bir şey görmür, heç bir şey!

Buna heç kəs etiraz etmədi.

İyulun 24-də bu tamamilə doğru və ədalətli idi. Lakin iyulun 29-da Kutuzova knyaz rütbəsi verildi. Knyaz rütbəsinin verilməsi bunu Ya göstərə bilirdi ki, Kutuzovu başdan eləmək istəyirlər, ona görə knyaz Vasilin sözləri hələ də ədalətli olaraq qalırdı, lakin o, indi bu fikrini söyləməyə tələsmirdi. Avqustun 8-də müharibə məsələlərini həll etmək üçün general-feldmarşal Saltikovdan, Arakçeyevdən, Vyazmitinovdan, Lopuxindən və Koçubeydən ibarət bir komitə düzəldi. Komitə bu qərara gəldi ki, müharibədəki uğursuzluq orduda vahid bir baş komandanın olmamasından irəli gəlmişdir. Onlar padşahın Kutuzovdan xoş gəlmədiyini bildiklərinə baxmayaraq, qısa bir müşavirədən sonra Kutuzovun baş komandan təyin olunmasını təklif etdilər. Elə o gün Kutuzov orduya və qoşunların olduğu bütün əraziyə səlahiyyətli baş komandan təyin olundu.

Avqustun 9-da knyaz Vasili yenə Anna Pavlovnanın yanında *l'homme de beaucoup de mérite*²-ə rast gəldi. *L'homme de beaucoup de mérite* qız məktəblərinin hamisi olmaq arzusu ilə Anna

¹ Onun təşəbbüsləri boş-boşuna itib gedəcək!

² Böyük məziyyətləri olan adama

¹ Öz layəqətli dostu

² Öz qızının diplomatik salonuna

³ Böyük məziyyətləri olan adam

⁴ Əsgər, xalq ordusunun əsgəri

Pavlovnanın yanına gəlib-gedirdi. Knyaz Vasili qalib gəlmiş və öz məqsədinə çatmış bir adam sevincilə otağa girib dedi:

– *Eh bien, vous svez la grande nouvelle? Le prince Koutouzoff est maréchal*¹. Bütün ixtilaflar qurtardı. Mən elə xoşbəxtəm, elə şadam ki! Qonaq otağında olanlara mənalı-mənalı, həm də ciddi bir nəzərlə baxaraq əlavə etdi: – *Enfin voila un homme*² – *L'homme de beaucoup de mérite*, qız məktəbləri hamisi olmaq istəsə də, knyaz Vasiliyə, onun Kutuzov haqqında söylədiyi sözlərini xatırlatmaqdan özünü saxlaya bilmədi (Bunu Anna Pavlovnanın qonaq otağında həm knyaz Vasilinin, həm də bu xəbəri sevincle qarşılayan Anna Pavlovnanı qarşısında söyləmək nəzakətsizlik idi, lakin *L'homme de beaucoup de mérite* özünü saxlaya bilmədi).

O, knyaz Vasilinin öz sözünü ona xatırladaraq dedi:

*Mais on dit qu'il est aveugle mon prince*³

Knyaz Vasili öskürə-öskürə, yoğun bir səslə, yeyin-yeyin dedi:

– *Allez donc, il y voit assez*⁴, – Knyaz Vasili mübahisə zamanı bütün çətinlikləri belə yoğun səslə və belə öskürə-öskürə həll edərdi. – *Allez, il y voit assez*, – deyərək o, təkrar etdi. – Mən buna şadam ki, padşah ona bütün ordular, bütün vilayət üzərində tam hakimiyyət etmək ixtiyarı vermişdir. Belə bir hakimiyyət heç bir baş komandanda olmamışdır. Bu ikinci hakimi-mütləqdır, – deyərək o, sözünü qalibiyyət ifadə edən bir təbəssümlə qurtardı.

Anna Pavlovna dedi:

– Allah eləsin, Allah eləsin! – Saray cəmiyyətində hələ təzə adam olan *L'homme de beaucoup de mérite* Anna Pavlovnaya yaranmaq üçün onun əvvəlki rəyini qoruyaraq dedi:

– Deyirlər ki, padşah bu hakimiyyəti Kutuzova istəmədən vermişdir. *On dit qu'il rougit comme une demoiselle à laquelle on lirait Joconde, en lui disant: "le souverain et la patrie vous decernent cet honneur"*⁵.

Anna Pavlovna dedi:

– *Peut-être que le coeur n'était pas de la partie*⁶.

¹ Təzə bir xəbər var, eşidibsinizmi? Knyaz Kutuzov feldmarşal olmuşdur.

² Nəhayət, əsl adam tapıldı.

³ Knyaz, deyirlər axı o kordur.

⁴ Eh, boş sözdür, o, kifayət qədər görür, inanır.

⁵ Deyirlər, padşah ona: "Padşah və vətən sizi belə bir şərəfə layiq görmüşdür" sözlərini deyərək, yanında Joconda oxunan bir qız kimi qızarmışdır.

⁶ Bəlkə də, lap ürəkdan deməmişdir.

Knyaz Vasili Kutuzovu qızğın müdafiə edərək dedi:

– Xeyr, xeyr! – İndi o, Kutuzovu hes kəsə tərk etmək istəmirdi. Knyaz Vasili bu rəydə idi ki, Kutuzov özü yaxşı olmaqdan başqa, hamı ona pərəstiş edir. – Xeyr, bu ola bilməz, çünki padşah əvvəllər də onu qiymətləndirə bilirdi.

Anna Pavlovna sözünə davam etdi:

– Ancaq Allah elə eləsin ki, knyaz Kutuzov həqiqi hakimiyyəti ələ alsın və heç kəsin işə əngəl qatmasına yol verməsin – *des bâtions dans les roues*.

Knyaz Vasili dərhal, bu heç kəs deyilən adamın kim olduğunu başa düşüb, pıçıldayaraq dedi.

– Mən yəqin bilirəm ki, Kutuzov, padşahın vəliəhdi olan şahzadənin orduya gəlməməsini qəti bir şərt olaraq irəli sürmüşdür. *Vous savez ce qu'il a dit à l'Empereur?*¹ Knyaz Vasili guya Kutuzovun padşaha söylədiyi bu sözləri təkrar etdi: "O, pis bir iş tutsa, mən onu cəzalandıra bilməyəcəyəm, yaxşı bir iş görsə təltif edə bilməyəcəyəm". Ba! Knyaz Kutuzov çox ağıllı adamdır, *je le connais de longue date*².

Hələ saray qayda-qanunu bilməyən *l'homme de beaucoup de mérite* də öz fikrini söylədi:

– Hətta deyirlər ki, zati-həşəmətləri, padşahın özünün orduya gəlməməsini qəti bir şərt olaraq irəli sürmüşdür.

L'homme de beaucoup de mérite bunu deyən kimi knyaz Vasili və Anna Pavlovna dərhal ondan üzlərini çevirdilər, onun sadəlövhlüyünə təəccüb edərək ah çəkib, dərddli-dərddli bir-birinə baxdılar.

VII

Peterburqda bu hadisələr baş verərkən fransızlar artıq Smolenski keçmiş və get-gedə Moskva doğru irəliləyirdilər. Napoleonun tarixçisi Ter, həm də Napoleonun başqa tarixçiləri, öz qəhrəmanlarına bəraət qazandırmaq üçün deyirlər ki, Napoleon qeyri-ixtiyari olaraq Moskva cəlb olunmuşdu. Tarixi hadisələrin izahını bir adamın iradəsində axtaran bütün tarixçilər kimi Ter də haqlıdır. O, eyni zamanda, Napoleonu Moskva rus sərkərdələrinin məharəti cəlb etmişdir, – deyən rus tarixçiləri kimi də haqlıdır. Burada bütün keçmiş artıq baş vermiş hadisəyə bir hazırlıq kimi izah edən retrospektivlik (geri

¹ Siz bilirsinizmi o, padşaha nə demişdir?

² Mən onu çoxdan tanıyıram.

qayıtma) qanunundan başqa bir də, bütün işləri dolaşdıran qarşılıqlı əlaqə məsələsi vardır. Yaxşı şahmat oynayan bir adam oyunu uzuzanda elə zənn edir ki, bu onun buraxdığı bir səhvdən irəli gəlmişdir və bu səhvini oyunun başlanğıcında axtarır, lakin o, bütün oyun ərzində hər addımında belə səhvlər etdiyini, oyunda heç bir hərəkətinin tam düzgün, kamil olmadığını unudur. Onun diqqət yetirdiyi səhv ona görə gözüne toxunur ki, düşmənin məhz bu səhvdən istifadə etmişdir. Lakin zamanın müəyyən şəraitində davam edən müharibə oyunu bundan nə qədər mürəkkəbdir! Burada cansız maşınlarla yalnız bir adamın iradəsi rəhbərlik etmir, burada hər şey insan iradəsindən asılı olmayan müxtəlif vəziyyətlərin saysız-hesabsız toqquşmasından meydana gəlir.

Napoleon Smolenskədən sonra Doroqobujun o tərəfində, Vyazma ətrafında, bundan sonra da Çarevo-Zaymişşə yanında ruslarla vuruşmaq istəyirdi, lakin iş belə gətirdi ki, müxtəlif vəziyyətlərin bir-birilə toqquşması nəticəsində ruslar Moskvadan 112 verst aralı olan Borodinoya kimi döyüşə girişə bilmədilər. Napoleon Vyazmadan düz Moskvanın üstünə hərəkət etmək haqqında sərəncam verdi.

*Moscou, la capitale asiatique de ce grand empire, la ville sacrée des peuples d'Alexandre, Moscou avec ses innombrables églises en forme de pagodes chinoises!*¹ Bu Moscou Napoleonu rahat qoymurdu. Vyazmadan Çarevo-Zaymişşəyə keçərkən Napoleon qvardiyanın, keşikçilərin, pajların və adyutantların müşayiətilə öz ingilis cinsi ilə qatışıq yorga səmənd atında gedirdi. Qərargah rəisi Berte süvarilər tərəfindən əsir alınmış rus kazakını danışdırmaq üçün geridə qalmışdı. O, tərcüməçi *Lelorme d'Ideville*-nin müşayiətilə atını dördnala çaparaq, Napoleona çatdı və gülər üzlə atını saxladı.

Napoleon:

– *Eh bien?*² – deyə soruşdu.

– *Un cosaque de Platow*³ deyir ki, Platovun korpusu böyük ordu ilə birləşir, Kutuzov da baş komandan təyin edilmişdir. *Très intelligent et bavard*⁴

Napoleon gülümsədi, kazaka at verməyi və yanına gətirilməsini əmr etdi. O, özü kazakla danışmaq istəyirdi. Bir neçə adyutant atını

çapıb gətirdi və bir saatdan sonra, Denisovun Rostovg ilə verdiyi təhkimli kəndlisi Lavruşka atın üstündə, altında fransız süvari yəhəri, Napoleona yaxınlaşdı. Onun hiyləgərlik və şadlıq ifadə edən üzündən sərxos olduğu görünürdü. Napoleon ona atını yan-yana sürməyi əmr edib soruşdu:

– Siz kazaksınız mı?

– Bəli, kazakam, zati-aliləri.

– Ter bu hadisəni belə nağıl edir:

*“Le cosaque ignorant la compagnie dans laquelle il se trouvait car la simplicité de Napoléon n'avait rien qui put révéler à une imagination orientale la présence d'un souverain, s'entretint avec la plus extrême familiarité des affaires de la guerre actuelle”*¹.

Lavruşka, doğrudan da, içib sərxos olmuş, ağasını naharsız qoymuşdu, buna görə də düşünən o, qamçı ilə döyülmüş, sonra da kəndə toyuq gətirməyə göndərilmişdi, lakin orada başı talana qarışmış və fransızlar tərəfindən əsir alınmışdı. Lavruşka dünyagörmüş, kobud, həyasız, hər şeyi alçaqlıq və hiyləgərliklə etməyi özünə borc bilən, öz ağalarına hər cürə qulluq göstərməyə hazır olan, onların yaramaz fikirlərini, xüsusilə şöhrətpərəstlik və xırdaçılıq meyllərini çox bıciklə duyan nökrərlərdən biri idi.

Lavruşka Napoleonu gören kimi kim olduğunu çox yaxşı və çox tez, asanlıqla başa düşdü, özünü qətiyyənlə çəşdirmədi, ancaq bütün qəlbilə təzə ağasına yaxşı qulluq etməyə çalışdı.

O, çox yaxşı bilirdi ki, Napoleon deyilən adam bu özüdür. Napoleonun orada olması onu Rostovun, ya da əli qamçılı vaxmistrin onun yanında olmasından heç də artıq çəşdirməzdi, çünki nə vaxmistr, nə də Napoleon onu heç bir şeydən məhrum edə bilməzdi.

Lavruşka dənsşiklər² arasında danışılan sözləri Napoleona söylədi. Bunun çoxusu doğru idi. Lakin Napoleon soruşanda ki, ruslar nə düşünürlər, onlar Bonaparta qalib gələ bilirlər, ya yox, Lavruşka gözlerini qıyaraq fikrə gətirdi.

Lavruşka kimi adamlar həmişə hər şeydə bıcik gördükləri kimi, o da Napoleonun bu sualında incə bir hiyləgərlik gördü, buna görə də qaş-qabağını tökərək susdu.

¹ Moskvə, bu böyük imperiyanın Asiya paytaxtı, Aleksandr xalqlarının müqəddəs şəhəri, Çin məbədləri şəklində saysız-hesabsız kilsəsi olan Moskvə!

² Nə var?

³ Platovun kazakı

⁴ Çox ağıllı və danışqandır.

¹ “Kazak kim ilə bir yerdə olduğunu bilmirdi, çünki Napoleon elə sadə idi ki, şərqli orada padşah olduğunu təsəvvür etməzdi, buna görə də kazak indiki müharibə haqqında danışarkən özünü çox sərbəst tuturdu”.

² Zabite qulluq etmək üçün təyin olunmuş osqor

Sonra o, fikirli-fikirli dedi:

– Yəni belə olacaq, əgər vuruşma olsa, özü də tez olsa, onda, müt-ləq, belə də olacaq... Amma üç gün keçsə, – özü də həmin gündən sonra, – onda, deməli, bu vuruşma işi uzanacaq.

Bunu Lelorme d'Ideville gülümsəyərək Napoleonla belə tərcümə etdi: “*Si la bataille est donnée avant trois jours, les Français la gageraient, mais que si elle serait donnée plus tard, Dieu sait ce qui en arriverait*”¹. Napoleonun kefi çox kök idi, lakin o gülümsədi və bu sözləri təkrar etməyi dilmanca əmr etdi.

Lavruşka bunu duydu və Napoleonu güldürmək üçün, özünü bil-məmərliyə qoyaraq dedi ki, mən sizin kim olduğunuzu bilmirəm.

– Biz bilirik ki, sizin Bonapartınız var, o, dünyada hamını döymüş-dür, amma iş bizə gələndə, bu ayrı məsələdir... – Lakin o, sözünün axırında lovğa-lovğa vətənpərvərlik göstərməsini səbəbini heç özü də bilmirdi. Dilmanca son sözləri söyləmədən bunu Napoleonla tərcümə etdi, Napoleon gülümsədi. Ter deyir ki: “*Le jeune Cosaque fit sourire son puissant interlocuteur*”². Napoleon atını bir neçə addım kirmişcə sürdükdən sonra Berteyə müraciət edib dedi ki, mən bu sur cet enfant du Don³ bir şeyin necə təsir etdiyini yoxlamaq istəyirəm. İstəyirəm deyəm ki, onun danışdığı adam imperator özüdür, həmin imperatordur ki, qələbə rəmzi olmuş ölməz bir adı ehramların üzərində yazmışdır.

Napoleonun bu sözünü Lavruşkaya tərcümə etdilər.

Lavruşka başa düşdü ki, onu çətinə salmaq, təəccübləndirmək üçün belə edirlər. Napoleon elə zənn edir ki, bununla onu qorxudacaqdır; lakin o, yeni ağalarına yarınnmaq üçün yalandan dərhal heyrat və şaş-qınlıq göstərdi, gözlərini bəzəltdi, üzünü elə bir şəkllə saldı ki, bunu ancaq onu qamçı ilə döyməyə apararkən edərdi. Ter deyir? “*A peine l'interprète de Napoléon avait-il parlé, que le Cosaque, saisi d'une sorte d'ébahissement ne proféra, plus une parole et marcha les yeux constamment attachés sur ce conquérant, dont le nom avait pénétré jusqu'à lui, à travers les steppes de l'Orient. Toute sa loquacité s'était subitement arrêtée, pour faire place à un sentiment d'admiration naïve et silencieuse. Napoléon, après l'avoir récompensé, lui fit*

donner la liberté, comme à un oiseau qu'on rend aux champs qui l'ont vu naître”¹.

Napoleon xəyalını son dərəcə məşğul edən Moscou haqqında düşüncə-düşüncə qabağa getdi, à l'oiseau qu'on rendit aux champs qui l'on vu naître² isə heç olmayan şeyləri və öz adamlarına nələr deyəcəyini bu başdan uydura-uydura atını çaparaq ön xəttə getdi. Lakin o, başına doğrudan da gələn hadisəni olduğu kimi söyləmək istəmirdi. Ona görə istəmirdi ki, bu ona ləyaqətsiz bir şey kimi görünürdü. Lavruşka kazakların yanına gəlib, Platonun hissəsindəki alayın harada olduğunu soruşdu, elə axşamüstü öz ağası Nikolay Rostovu Yankovda tapdı. Bu zaman Rostov təzəcə ata minib, İlinlə bərabər ətraf kəndlərə gözməyə çıxmaq istəyirdi. O, Lavruşkaya başqa at verib, onu özü ilə apardı.

VIII

Knyaz qızı Marya nə knyaz Andreyin düşündüyü kimi Moskvada idi, nə də təhlükəsiz bir vəziyyətdə idi.

Alpatç Smolenskdən qayıdandan sonra qoca knyaz sanki birdən yuxudan ayıldı. O, kəndlərdən xalq ordusu əsgərləri yığıb, silahlandırmıq əmr etdi və baş komandana bir məktub yazdı. Məktubda o, axıra qədər Lisiye Qorida qalmaq və bu yeri müdafiə etmək fikrində olduğunu bildirdi, eyni zamanda o, Lisiye Qorının müdafiəsi üçün tədbir görüldü-görülməməsini baş komandanın öz ixtiyarına buraxır və qeyd edirdi ki, burada qoca rus generallarından biri ya əsir düşəcək, ya da öldürüləcəkdir. Knyaz öz evinin adamlarına Lisiye Qorida qalacağını elan etdi.

Lakin knyaz özü Lisiye Qorida qalıb, qızı Maryanın, balaca knyazın və Desalın Boqucarovoya, oradan da Moskvaya göndərilməsini əmr etdi. Xanım qız Marya atasının əvvəlki dalğınlıq və düşkünlükdən sonra, gecələr belə yatmadan, həddindən artıq fəaliyyət göstərdiyindən qorxaraq onu tək qoyub gedə bilmədi, ömründə birinci

¹ Napoleonun dilmanca bunu kazaka deyən kimi kazak donub qaldı və daha birco kəlmə də söz söyləmədi, adı ona şərq çöllərindən gələn fəatehdən gözlərini çök-mədən, atını sürərək öz yolu ilə getməkdə davam etdi. Onun bütün kəşqarlığı birdən kəsildi və sadələhəcasına bir heyrat hissəli ovoz olundu. Napoleon kazaka bəxş verib, öz doğma çöllərinə qaytarılan bir quş kimi, onu azad etməyi əmr etdi.

² Öz doğma çöllərinə qaytarılan quş.

¹ “Əgər vuruşma üç gündən əvvəl olsa, onda fransızlar bu vuruşmada udacaqlar, yox, üç gündən sonra olsa, onda Allah bilir nə olacaq”.

² Cavan kazak öz qüdrətli müsahibini gülümsəməyə məcbur etdi.

³ Don balasına

dəfə onun sözündən çıxdı. Knyaz qızı Marya yola düşüb getməkdən boyun qaçırdı. Bunun üstündə knyazın ona bərk qəzəbi tutdu. Keçmişdə haqsız olaraq onu təqsirləndirdiyi bütün məsələləri bir daha Maryanın yadına saldı. Qızı Maryanı ittiham etmək məqsədilə dedi ki, sən məni daha cana gətiribsən, məni oğlumla küsdürübsən, mənim haqqımda pis-pis şübhələrə düşübsən, sən, nəhayət, sən öz qarşına bir məqsəd qoymuşsan, o da mənim həyatımı zəhərləməkdir. Qoca: get-mirsən, getmə, mənim üçün bunun heç bir əhəmiyyəti yoxdur, – deyərək, qızı Maryanı öz kabinetindən qovdu və bildirdi ki, bundan sonra sənin varlığınla yoxluğun mənim üçün birdir, ancaq bu başdan xəbərdarlıq edirəm ki, bir də gözümə görünməyəsən. Xanım qız Marya qorxurdu ki, knyaz onu zorla yola salacaqdır, lakin knyazın ona yalnız – gözümə görünmə, – deyərək əmr etməsilə məsələnin qurtarması onu sevindirdi. Bu sübut edirdi ki, knyaz qəlbinin dərinliklərində onun getməyib, evdə qalmasına sevinir.

Nikoluşka yola düşəndən sonra, ertəsi gün qoca knyaz tontono ilə mundirini geyib, baş komandanın yanına getməyə hazırlaşdı. Kol-yaska həyatda idi. Xanım qız Marya onun əynində mundir, döşündə ordenlər olduğu halda evdən çıxıb, silahlı kondiləri və nöqərləri göz-dən keçirmək üçün bağa getdiyini gördü. Knyaz qızı Marya pəncərədə oturub, onun bağdan gələn səsinə qulaq asırdı. Elə bu anda xiyabandan yüyürə-yüyürə bir neçə adam çıxdı, onların üzündən qorxuqları görünürdü.

Xanım qız Marya evvana, oradan da bağçaya və xiyabana yüyürdü. Bir dəstə xalq ordusu əsgəri və qapı nöqərləri ona sarı gəlirdilər. Bu dəstənin ortasında bir neçə adam mundirli və ordenli balaca bir qocanın qoluna girib, sürüyə-sürüyə gətirildilər. Knyaz qızı Marya knyazın yanına yüyürdü. Cökə xiyabanının kölgəsi arasından xırdaca dairələr şəklində düşən gün işığının parıltıları ona knyazın üzündə nə kimi dəyişiklik əmələ gəldiyini aydın görməyə mane oldu. O ancaq knyazın üzündə əvvəlki ciddi və qəti ifadənin məhzun və itaətkar bir ifadə ilə əvəz olunduğunu görə bildi. Qızını görüb, dodaqlarını zəif-zəif tərpədərək xırıldadı. Onun nə dediyini anlamaq mümkün deyildi. Adamlar onu qolları üstünə alıb, öz kabinetinə apardılar və son zamanlar üstündə yatmaqdan bu qədər qorxduğu divana uzatdılar.

Gətirilən həkim elə o gecə knyazın qolundan qan aldı və dedi ki, knyazın sağ tərəfini iflic vurmuşdur.

Lisiye Qorıda qalmaq get-gedə daha da təhlükəli olurdu. Knyazı iflic vuran günün səhəri Boquçarovaya apardılar. Həkim də onunla getdi.

Onlar Boquçarovaya gələndə Desalla kiçik knyaz artıq Moskvaya yola düşmüşdü.

Qoca knyazın vəziyyəti nə yaxşılaşır, nə də pisləşirdi. Belə bir vəziyyətdə, Boquçarovoda, knyaz Andreyin tikdirdiyi evdə üç həftə yatıb qaldı. O, huşunu itirmişdi, eybəcər bir şəkllə salınmış meyit kimi hərəkətsiz uzanmışdı. Yalnız dayanmadan qaşlarını və dodaqlarını tərpədərək yavaşca nə isə deyirdi, ətrafındakı hadisələri başa düşübdüşmədiyini bilmək olmurdu. Ancaq bir şeyi yəqin bilmək olurdur: O da bu idi ki, qoca knyaz iztirab çəkir və yenə nə isə demək istəyirdi. Lakin nə demək istədiyini heç kəs başa düşə bilmirdi. Bəlkə bu bir xəstənin və ağılı yarı itirmiş adamın şıltağı idi, ümumi işin gedişinə və ya ailə vəziyyətinə aid idi – heç kəs bunu başa düşə bilmirdi.

Həkim deyirdi ki, onun göstərdiyi narahatlığın heç bir mənası yoxdur, bu xəstənin fiziki vəziyyəti ilə əlaqədardır, lakin knyaz qızı Maryaya elə gəlirdi ki, knyaz ona nə isə demək istəyir (knyaz qızı Marya gələndə həmişə xəstənin narahatlığının artması bunu sübut edirdi). Knyaz, görünür, həm cismani, həm də mənəvi iztirab çəkirdi.

Xəstənin sağlmasına ümid yox idi. Onu başqa bir yere aparmaq da olmazdı. Birdən yolda ölsə – onda necə olardı? Knyaz qızı Marya bəzən düşünərək öz-özünə deyirdi: “Axırı olsaydı, lap axırı olsaydı, yaxşı olmazdı?” O, gecə-gündüz, demək olar ki, heç yatmadan xəstənin yanında oturub, ona baxırdı. Dəhşətlidir, bu çox dəhşətlidir, lakin knyaz qızı çox vaxt xəstəyə onun vəziyyətinin yüngülləşdiyini göstərən əlamətləri tapmaq ümidilə deyil, onun son dəqiqələrinin yaxınlaşmasını göstərən əlamətləri tapmaq arzusu ilə baxırdı.

Bu hissin varlığını dərk etmək knyaz qızı Maryaya çox qərribə görünürdü, lakin nə qədər qərribə görünsə də, bu hiss onda vardı. Knyaz qızı Maryaya bir şey daha dəhşətli görünürdü. Bu da o idi ki, atası xəstələnəndən bəri (hətta deyəsən, bir az da əvvəl, o zaman ki, bir hadisə olacağını gözləyərək, qoca knyazla Lisiyev Qorıda qalmışdı) onun qəlbində yatmış və unudulmuş şəxsi arzu və ümidlərin hamısı yenidən baş qaldıraraq oyanmışdı. İllərlə onun ağılına gəlməyən şeylər, yəni atasından qorxmadan sərbəst həyat sürmək, hətta sevmək, xoşbəxt ailə qurmaq fikri, iblis vəsvəsesi kimi, onun xəyalından ayrılmırdı. Knyaz qızı Marya – indi, bu hadisədən sonra öz həyatını necə

quracaq – fikrini nə qədər özündən qovurdusa, bu fikir yenə ondan ol çəkmirdi. Bu iblis vəsvəsesi idi, – knyaz qızı Marya bunu bilirdi. O, buna qarşı yeganə bir silahın dua olduğunu bilirdi və dua etməyə çalışırdı. Dua etmək vəziyyətində dururdu, surətlərə baxırdı, duanın sözlərini oxuyurdu, lakin dua edə bilmirdi. O hiss edirdi ki, indi onu əvvəlki əxlaqi aləmə tamamilə zidd olan başqa bir möişət aləminin çətin və sərbəst fəaliyyəti əhatə etmişdir. O əvvəlki əxlaq aləmi dairəsindən kənara çıxıb bilmirdi, orada, o aləmdə tapa bildiyi təsəlli yalnız dua oxumaq idi. İndi isə knyaz qızı Marya nə dua edə bilir, nə də ağlaya bilirdi, – möişət qayğıları onu bürümüşdü.

Boquçarovoda qalmaq artıq təhlükəli olurdu. Fransızların yaxınlaşması haqqında hər tərəfdən xəbərlər eşidilirdi. Boquçarovodan 15 verst aralıda olan bir kənddə fransız talançıları bir malikanəni talamışdılar.

Həkim knyazı Boquçarovodan aparmağı təkidlə tələb edirdi. Zadəganların başçısı, knyaz qızı Maryanın yanına bir məmur göndərdi ki, Boquçarovodan mümkün qədər tez çıxmaq üçün onu yola götərsin. Qəza polis rəisi də Boquçarovoya gəldi, knyaz qızı Maryanın atasını götürüb, buradan getməsi üstündə ısrar etdi və dedi ki, fransızlarla Boquçarovo arasında qırz verstlik bir məsafə qalmışdır, kəndlərə fransız itibahnamələri yayılmışdır və əgər knyaz qızı ayın 15-nə kimi atası ilə bərabər buradan getməsə, o daha heç bir şeyə cavabdeh olmayacaqdır.

Knyaz qızı Marya ayın 15-də getməyi qəət etdi. Yola hazırlaşmaq işləri, əmr və sərəncamlar onu bütün günü məşğul etdi, hamı sərəncam üçün onun üstünə gəlirdi. Ayın 14-cü gecəsini o, adi qayda ilə, soyunmadan, knyazın yatdığı otağın yanındakı otaqda keçirdi. Gecə bir neçə dəfə ayılaraq gah onun hiqqlıtsını, astadan anlaşılmayan şeylər dediyini, gah çarpayının cırıldığını, gah da onu çarpayıda çevirən Tixonun və həkimin ayaq səsinə eşitdi. Bir neçə dəfə qapının dalında durub qulaq asdı və ona elə gəldi ki, knyaz bu gecə əvvəlkindən bərk söylənir və tez-tez çevrilir. Knyaz qızı Marya yata bilməyib, bir neçə dəfə qapıya yaxınlaşaraq qulaq asdı, içəri girmək istədi, lakin girməyə cürət etmədi. Knyaz danışmasa da, Marya görür və bilirdi ki, atası onun üzündə qorxu əlaməti görəndə bundan xoşu gəlmir. Bəzən o, qeyri-ixtiyari gözlərini zilləyib, diqqətlə atasına baxanda knyaz narazı halda üzünü yana çevirirdi. Knyaz qızı Marya bunu da bilirdi ki, gecə vaxtı xəstənin yanına getsə, onu əsəbiləşdirər.

Lakin atasını itirmək fikri heç vaxt Maryaya indiki qədər dəhşətli görünməmişdi və ona indiki qədər yazığı gəlməmişdi. Marya atası ilə keçirdiyi bütün həyatını xatırlayıb və atasının hər sözündə, hər hərəkətində ona qarşı məhəbbət ifadə olunduğunu görürdü. Bəzən bu xatirələr arasında yenə iblis vəsvəsesi baş qaldırırdı, atası öləndən sonra nə olacağını, yeni sərbəst həyatını necə quracağını fikirləşirdi. Lakin knyaz qızı bu fikirləri nifrətlə özündən qovurdu. Səhərə yaxın knyaz sakitləşdi, Marya da yatdı.

O, yuxudan gec oyandı. Yuxudan ayılarkən duyulan səmimiyyət knyaz qızı Maryaya atasının xəstəliyində onu ən çox nəyin məşğul etdiyini aydınca göstərdi. Knyaz qızı o biri otaqdan səs gəlib-gəlmədiyinə qulaq asdı, yenə atasının hiqqlıtsını eşidib, ah çəkərək öz-özünə hər şeyin əvvəlki kimi qaldığını söylədi.

Lakin knyaz qızı dərhal öz-özünə nifrət edərək:

– Axı nə olmalı idi ki? Axı mən nə istəyirəm? Mən onun ölümünü istəyirəm! – deyə çığırdı.

O geyindi, əl-üzünü yudu, dua oxudu, sonra eyvana çıxdı. Eyvana qabağında hələ at qoşulmamış ekipajlara ev şeyləri yığırdılar.

Çənlı, həm də isti bir səhər idi. Knyaz qızı Marya eyvanda durub, öz ruhi çirkinliyindən yenə də dəhşətə gəlir və knyazın yatdığı otağa girməkdən qabaq öz fikirlərini qaydaya salmağa çalışırdı.

Həkim pilləkəndən düşüb, onun yanına gəldi:

– İndi onun vəziyyəti bir az yaxşıdır, – dedi. Mən sizi axtarırdım. Onun dediklərindən bəzi şeyləri başa düşmək olar, fikri bir qədər açılıb. Gedək, o, sizi çağırır...

Bu xəbəri eşidəndə knyaz qızı Maryanın ürəyi elə bərk döyündü ki, rəngi qaçdı, yıxılmamaq üçün qapıya söykəndi. İndi bütün qəlbi qorxunc və cinayətkar vəsvəşələrlə dolu olduğu zaman knyazı görmək, onunla danışmaq, onun baxışları altında dayanmaq xanım qız Marya üçün həm əzabverici və sevindirici, həm də dəhşətli bir şey idi.

Həkim:

– Gedək, – dedi.

Marya atası yatdığı otağa girib, çarpayıya yaxınlaşdı. Knyaz kürəyini bəhlələrə söykəyərkən, dik bir vəziyyətdə uzanmışdı, göy damarlarla örtülü balaca, ariq əllərini ayaqların üstünə qoymuşdu. Sol gözü düz qabağa zillənmiş, sağ gözü isə çəpələnmişdi, qaşları və dodaqları hərəkətsiz idi. O, çox ariq, balaca və miskin idi. Onun üzü elə bil qup-quru qurumuş və ya əriyib sıxılmışdı, üzünün xətləri xırdalaşmışdı.

Marya irəli gəlib, atasının əlini öpdü. Knyaz sol əli ilə onun əlini bərk sıxdı, görünür o, qızını çoxdan gözləyirmiş. Sonra qızı Maryanın əlini dartdı, qashları və dodaqları açıqlı-acıqlı tərpendi.

Marya qorxmış halda ona baxır, onun nə istədiyini başa düşməyə çalışırdı. O, öz yerini dəyişdi və elə oturdu ki, knyazın sol gözü onu gördü. Knyaz sakitləşdi və bir neçə saniyə gözünü ondan çəkmədi. Sonra onun dodaqları və dili tərpendi, ağzından səs eşidildi: qorxa-qorxa və yalvarıcı bir nəzərlə qızı Maryaya baxaraq danışmağa başladı, – görünür o, qızının onu başa düşməyəcəyindən qorxurdu.

Knyaz qızı Marya bütün diqqətini toplayaraq ona baxırdı. Knyaz dilinin ağzında çox çətinliklə, həm də gülünc bir halda döndərirdi, Marya buna baxıb, başını endirir, boğazına tıxanan hönkürtünü güclə saxlayırdı. Knyaz nə isə dedi və öz sözünü bir neçə dəfə təkrar etdi. Ancaq Marya bu sözləri başa düşə bilmirdi, O, knyazın nə demək istədiyini anlamağa çalışır və sualedici bir nəzərlə baxaraq, onun sözlərini təkrar edirdi.

Knyaz bir neçə dəfə dedi:

– Qaqa-qo...qo...

Bu sözlərin nə demək olduğunu heç cürə başa düşmək mümkün deyildi. Həkim bunların mənasını tapa bilmədiyini zənn etdi və onun sözlərini təkrar edərək soruşdu: knyaz qızı qorxur? Knyaz inkaredici bir hərəkətlə başını tərpedib, yenə öz dediyini təkrar etdi...

Xanım qız Marya bunların mənasını duyaraq dedi:

– Ürəyim, ürəyim ağrıyır. – Knyaz təsdiqedicə bir halda səsləndi, Maryanın əlini qaldırıb, döşünün ora-burasına sıxmağa başladı, sanki onun əli üçün yaxşı bir yer axtarırdı.

– Bütün fikirlərim! Sənin barəndədir... fikirlərim... – deyə o, əvvəlkindən daha yaxşı və daha aydın danışmağa başladı. O, indi, əmin idi ki, onu başa düşürlər. Qızı Marya başını onun əlinə sıxaraq öz hönkürtlərini və göz yaşlarını gizlətməyə çalışırdı.

Knyaz əli ilə onun saçlarını oxşayırdı.

– Mən gecə sabaha kimi səni çağırırdım...

Knyaz qızı Marya ağlaya-ağlaya dedi:

– Mən bilsəydim... İçəri girməyə qorxurdum.

Knyaz onun əlini sıxdı.

– Gecə yatmamısan?

Marya başını inkaredici bir hərəkətlə tərpedərək:

– Yox, mən gecə yatmamışam, – dedi. – O, indi qeyri-ixtiyari olaraq atası kimi danışdı. Mümkün qədər daha çox işarələrlə danışmağa çalışdı, dilini də ağzında sanki çox çətinliklə dolandırır.

Knyazın bu dəfə dediyini qızı Marya yaxşı ayırd edə bilmədi, knyaz:

– Əzizim... və ya dostum... – dedi, lakin knyazın baxışlarından görünürdü ki, o, heç bir zaman demədiyi incə, mehriban bir söz söyləmişdir. – Niyə gəlmədin?

Qızı Marya: – “Amma mən onun ölməsini istəyirdim”, – deyə düşündü.

Knyaz bir qədər susdu.

– Sağ ol... qızım, dostum... hamısını, hamısını... bağışla... sağ ol... bağışla... sağ ol! – Onun gözlərindən yaş axırdı. Birdən o: – Andryuşanı çağırın, – dedi və bunu söylərkən üzündə uşaqlara xas olan qorxaq və şübhəli bir ifadə göründü, sanki o, özü də bunun mənasız bir tələb olduğunu bilirdi. Bəlkə də, belə deyildi, lakin knyaz qızı Maryaya belə göründü.

O, atasına:

– Mən ondan məktub almışam, – dedi.

Knyaz təəccüb və qorxu ilə qızı Maryaya baxırdı.

– Bəs o, haradadır?

– Mən pe're, or, ordudadır, Smolenskdədir.

Knyaz gözlərini yumub, xeyli susdu, sonra həm öz şübhələrinə cavab vermiş kimi, həm də indi hər şeyi anladığını və xatırladığını təsdiq edirmiş kimi başını tərpedib, gözlərini açdı.

Aydın və yavaşca dedi:

–Bəli. Rusiya məhv oldu. Rusiyanı məhv etdilər. – O yenə hönkür-hönkür ağladı və gözlərindən yaş axmağa başladı. Knyaz qızı Marya artıq özünü saxlaya bilmədi, atasının üzünə baxaraq ağladı.

Knyaz yenə gözlərini yumdu. Onun hönkürtləri kəsildi; O, əli ilə gözlərinə işarə etdi, Tixon bunun mənasını başa düşüb, knyazın gözlərini sildi.

Sonra knyaz yenə gözlərini açıb, nə isə dedi, bunu xeyli müddət heç kəs başa düşə bilmədi, nəhayət, Tixon başa düşdü. Knyaz qızı Marya atasının sözlərinin mənasını, onun bir dəqiqə əvvəlki ruhi əhvalı ilə, indicə dediyi sözlərlə bağlayırdı. Ona elə gəlirdi ki, knyaz ya Rusiyadan, ya knyaz Andreydən, ya qızı Maryadan və nəvəsindən, ya da öz ölümündən danışır. Buna görə də söylənən sözləri ayırd edə bilmirdi.

Knyaz Maryaya deyirdi:

– Sən öz ağ paltarını gey, mənəm ondan xoşum gəlir.

Qızı Marya bu sözləri başadüşüb, daha bərkdən ağladı, hökim knyaz qızı Maryanın qoluna girib, onu sakit etməyə çalışaraq, eyvana apardı və dilə tutub, yola hazırlaşmağı məsləhət gördü. Knyaz qızı Marya knyazın atasının çıxandan sonra knyaz yenə də oğlundan, müharibədən, padşahdan danışdı, acıqlı-acıqlı qaşlarını dartdı, xırıltılı səsinə ucaltmağa başladı və onu ikinci dəfə, həm də sonuncu dəfə iflic vurdu.

Knyaz qızı Marya eyvanda durmuşdu. Günəşli bir gün idi; hava isti idi. O, atasına olan dərin məhəbbətindən başqa heç bir şey anlaya bilmir, heç bir şey haqqında düşünə bilmir və heç bir şey hiss etmirdi. Ona elə gəlirdi ki, belə bir məhəbbətin varlığını bu vaxta qədər özü də bilmirdi. Knyaz qızı Marya bağa, oradan da hönkür-hönkür ağlayaraq, knyaz Andreyin əkdüyü cavan cökə ağacları arasındakı yollarla gölməyə tərəf yüyürdü.

– Bəli... mən... mən... mən onun ölümünü istəyirdim. Bəli, mən istəyirdim ki, tez qurtarsın... Mən rahat olmaq istəyirdim... Bəs mən nə edəyəm, mənəm başıma nə gələcəkdir? Onsuz mənəm rahatlığım nəyə lazımdır? – Marya öz-özü ilə yavaşca danışa-danışa, əsəbi hönkürtülər qopan sinəsini əllərilə sıxaraq bağda yeyin-yeyin gəzirdi. Dairəvi yol onu yenə də evlərinə gətirib çıxartdı, bu zaman knyaz qızı Marya m-lle Bourienne-ni (o, Boquçarovoda qalmışdı və oradan getmək istəmirdi), bir də tanımadığı bir adamın ona sarı gəldiyini gördü. Bu adam qəza zadəganlarının başçısı idi. O, knyazgilin tez yola düşməsi üçün Maryaya kömək etməyə gəlmişdi. Xanım qız Marya qulaq asır, lakin onun dediklərini başa düşmürdü. Marya onu otağa apardı, ona yemək təklif etdi, özü də onun yanında oturdu. Sonra üzr istəyərək qalxıb, atasının qapısına yaxınlaşdı. Hökim həyəcanlı bir sifətlə onu qabaqlayıb dedi ki, içəri girmək olmaz.

– Gedin, xanım qız, gedin, gedin!

Xanım qız Marya yenə də bağa getdi, gölmənin qırağında, dikdirin dibində, ot üstündə oturdu, burada onu heç kəs görə bilməzdi. O, nə qədər oturduğunu bilmədi. Birdən yol ilə yüyürən bir arvadın ayaq səsləri onu sanki yuxudan ayıltı. Knyaz qızı Marya ayağa qalxıb, yüyürə-yüyürə yaxın ki, onun dalınca gələn öz qulluqçusu Dunyaşanı gördü, qulluqçu qız xanımını görərək sanki qorxub dayandı və töşşüyə-töşşüyə dedi:

– Buyurun, knyaz qızı... knyaz...

Marya tələsə-tələsə:

– Bu saat, gəliyəm, gəliyəm, – deyərək Dunyaşanı sözünü tamam-lamağa qoymadı və onu görməməyə çalışaraq evə yüyürdü.

Zadəganların başçısı xanım qız Maryanı qapının ağzında qarşı-layaraq dedi:

– Xanım qız, Allahın əmri icra olunur, siz hər şeyə hazır olmalı-sınız...

Knyaz qızı Marya hiddətlə onun üstünə çığırdı:

– Çəkilin, bu doğru deyil. – Hökim onu saxlamaq istədi. Knyaz qızı Marya hökimi itələyib qapıya yüyürdü. “Niyə axı bu adamlar qorxu ifadə edən bir üzlə mənə saxlayırlar? Mənə heç kəs lazım deyil. Axı bunlar burada nə edirlər...” O, qapını açıb, içəri girdi, indiyədək əlaqədarlıq olan otaq indi göz qamaşdırıcı işıqla dolmuşdu. Bu onu dəhşətə gətirdi. Otaqda bir dayə və bir neçə qadın vardı. Onları hamısı çarpayının yanından qırağa çəkilib, Maryaya yol açdılar. Knyaz yenə əvvəlki kimi çarpayıda uzanmışdı, lakin onun sakit və ciddi üzü qızı Maryanı qapının ağzında dayanmağa məcbur etdi.

Knyaz qızı Marya öz-özünə: “Yox, o ölməmişdir, bu ola bilməz” – deyərək çarpayıya yaxınlaşdı və bütün varlığını sarmış dəhşətə üstün gələrək, dodaqlarını knyazın üzünə yapışdırdı. Lakin dərhal geri çəkildi. Atasına qarşı duyğulu mehrəbanlıq bir anda yox olub, onun yerini qabağında gördüyü şeyə qarşı bir dəhşət tutdu. “O yoxdur, artıq o yoxdur. O yoxdur, onun yerində, burada nə isə yad və düşmənçə-sinə bir şey, qorxunc, dəhşətli, insanı özündən itələyən, qaçıran bir sirr vardır”. Marya əllərilə üzünü örtərək, onu tutan həkimin qolları üstünə düşdü.

Tixonun və həkimin yanında meyiti yudular, ağzı quruyub, açıq qalmasın deyərək yaylıqla çənəsini, başqa bir yaylıqla bir-birindən ara-lanmış çıclarını bağladılar. Sonra döşündə ordenlər olan mundiri əyninə geydirib, qupqupu qurumuş balaca bədəni stolun üstünə qoy-dular. Allah bilir, bunların qayğısını kim və nə zaman çəkmişdi, hər şey sanki öz-özünə hazır olmuşdu. Axaşam tabutun ətrafında şamlar yanırdı, tabutun üstünə örtük salınmışdı, yerə ardıc budaqları tökül-

müşdü. Meyitin qupquru başının altına dua kitabı qoyulmuşdu, bucaqda bir dyacok oturub Zəbur oxuyurdu.

Atlar ölü at görəndə diksinib, geri çökilən kimi, yığışib finxıran kimi, zadəganların başçısı da, kəndxuda, arvadlar və bütün tanış və yad adamlar qonaq otağında tabutun ətrafına toplaşırdılar, hamı donuq gözlərini tabuta zilləyərək qorxmuş halda xaç vurur, təzim edir, qocanın soyuq əlini öpürdü.

IX

Knyaz Andrey köçənə kimi Boquçarovo həmişə gözdən uzaq bir malikanə idi və Boquçarovo kəndlilərinin xasiyyəti Lisiye Qori kəndlilərinin xasiyyətiindən tamamilə başqa fərqlənirdi. Boquçarovo kəndliləri onlardan danışqları, geyimləri və adətləri ilə də seçilirdilər. Onlara çöl kəndliləri deyirdilər. Boquçarovo kəndliləri taxıl yığmaq, gölmə yeri və arx qazmaq üçün Lisiye Qoriya köməyə gələndə, qoca knyaz onları işdə dözümlü olmalarına görə təriflərdi, lakin xasiyyətlərinin qabalığına görə sevmirdi.

Knyaz Andreyin axırıncı dəfə Boquçarovoda olması, orada xəstəxana, məktəb tikdirməsi, vergini yüngülləşdirilməsi kəndlilərin xasiyyətini yumşaltmadı, əksinə, onların xasiyyətində qoca knyazın vəhşilik adlandırdığı şeyi daha da qüvvətləndirdi. Onların arasında həmişə cürbəcür sözlər gəzirdi. Gah onların hamısının kazak edib-cəyindən, gah başqa dinə döndəriləcəyindən, gah heç əsl-i-əsas bilinəməyən qar vərəqələrindən, gah 1797-ci ildə Pavel Petroviçə içilən anddan (deyirdilər ki, hələ o zaman azadlıq verilmiş, ancaq ağalar qoymayıblar), gah yeddi ildən sonra Pyotr Fyodoroviçin taxta çıxacağından və onun dövründə hər şeyin sadə və azad olacağından, heç kəsin sıxıntı çəkməyəcəyindən danışdılar. Mühəribə, Bonapart və onun hücum Boquçarovo kəndlilərinin xəyalında dəccal, dünyanın sonu, tam azadlıq təsəvvürləri ilə birləşmişdi.

Boquçarovonun ətrafındakı kəndlərin hamısı böyük kəndlər idi. Bunların bir hissəsi dövlət, bir hissəsi də bəhrə verən, mülkədar kəndləri idi. Bu yerlərdə olduqca az mülkədar yaşayırdı, nökr və savadlı adam da olduqca az idi. Rus xalq həyatında baş verən, səbəb və mənasını müasir adamların izah edə bilmədiyi sirli axınlar, cərəyanlar bu yerlərdə yaşayan kəndlilərin həyatında, başqa kəndlilərin həyatından daha qüvvətli idi və daha artıq nəzərə çarpırdı. Bu hadisələrdən biri

iyirmi il bundan əvvəl olmuşdu. O zaman burada yaşayan kəndlilər arasında isti çaylar qırağına köçmək hərəkəti başlamışdı. Yüzlərlə kəndlilər, o cümlədən Boquçarovo kəndliləri də, birdən mal-qaralarını satmağa, arabalara minib, ailələrilə bərabər cənub-şərqə getməyə başladılar. Quşlar uzaq ellərə uçan kimi, bu adamlar da arvad-uşaqlarını götürüb, cənub-şərqə hərəkət edirdilər, lakin onlardan heç biri bu isti çay dedikləri yerlərdə olmamışdı. Onlar karvanla yola düşürdülər, bəziləri piyada, bəziləri arabada, atda gedirdi, bəziləri özlərini ağalarından satın alırdılar, bəziləri qaçırdılar. Bir çoxunu tutub cəzalandırdılar, Sibirə göndərdilər. Bir çoxları yolda soyuqdan və acından öldü, bir çoxları da öz-özlərinə geri qayıtdı. Bu hərəkət aydın bir səbəb olmadan başladığı kimi öz-özünə də sakitləşdi. Lakin bu xalqın kütlələri içində gizli sualtı cərəyanlar, axınlar davam edir, bir gün yenə belə qərribə və gözənilməz şəkildə, belə sadə, güclü və təbii bir halda meydana çıxan qüvvəyə çevrilmək üçün bir yerə yığılırdı. İndi, 1812-ci ildə, xalqın həyatına belə olən bir adam bu gizli axınların yenə də güclənərək hərəkətə gəldiyini və meydana çıxmağa hazır olduğunu görə bilirdi.

Qoca knyaz vəfat edəndən bir qədər əvvəl, Alpatç Boquçarovoya gələrək gördü ki, camaat arasında həyəcan vardır, altmış verstlik radiusu olan Lisiyl Qori sahəsində bütün kəndlilər, kəndlərini kazakların dağıdacağını bilə-bilə, köçüb gedirdilər. Boquçarovo kəndi olan düzənlik sahədə isə kəndlilər öz yerlərindən tərpənmirdilər, deyilənə görə onlar fransızlarla əlaqə saxlayırdılar, fransızlardan cürbəcür kağızlar almışdılar, bu kağızlar onların arasında əldən-ələ gəzirdi. Alpatç sədaqətli nökrələrindən bildi ki, camaat arasında böyük nüfuzu olan Karp adlı bir kəndli bu günlərdə hökumət malını daşımağa gedərkən belə bir xəbər gətirmişdir ki, kazaklar tərk edilən kəndləri dağıdırlar, fransızlar isə dəymirlər. Alpatç hətta başqa bir kəndlinin fransızlar dayanan Vislouxovo kəndindən dənən, fransız generalından bir kağız da gətirdiyini bildirdi. Kağızda elan edilirdi ki, əhali öz yerində qalsa, ona heç bir zərər yetirilməyəcək, alınan hər şeyin də pulu veriləcəkdir, buna sübut üçün kəndli Vislouxovodan quru ot üçün qabaqca verilən bir kağız yüzlük də gətirmişdi (pulun saxta olduğunu bilmirdi).

Nəhayət, Alpatç bunların hamısından mühüm olan bir şeyi də bildirdi. O, kəndxudaya knyaz qızının şeylərini Boquçarovodan aparmaq üçün lazımı qədər araba yığmağı əmr etmişdi. Həmin əmr verilən

gün, səhər çağı kəndlilər yığınaq edib, araba verməməyi və köç-məməyi qət etmişdilər. Lakin vaxt az idi. Zadəganların başçısı avqustun 15-də knyaz ölənin günü, knyaz qızı Maryanın Boquçarovodan çıxıb getməsinə təkidlə tələb edirdi, çünki vəziyyət get-gedə daha artıq təhlükəli olurdu. O deyirdi ki, ayın 16-dan sonra mən heç şeyə cavab verməyəcəyəm. Knyaz ölənin günün axşamı o yola düşdü və səhər dəfənə gələcəyini vəd etdi. lakin vəd etdiyi gün gələ bilmədi, çünki fransızların heç də gözlənilmədən irəlilədiyi xəbərini almışdı. O, öz malikanəsindən ancaq ailəsini və bütün qiymətli şeylərini çıxartmağa macal tapa bilmirdi.

Otuz il idi ki, Boquçarovonu kəndxuda Dron idarə edirdi, qoca knyaz ona Dronuşka deyirdi.

Dron yaşa dolan kimi saqqal basan və 60-70 yaşa qədər heç dəyişmədən, başında birçə ağ tük görünmədən, birçə dişi də düşmədən yaşayan, 60 yaşında da 30 yaşında olduğu kimi şax və qüvvətli, həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən möhkəm olan kəndlilərdən idi.

Dron da başqa kəndlilərlə bərabər isti çaylar deyilən yerlərə köçmüşdü, lakin qayıdıb gələndən az sonra Boquçarovoya kəndxuda qoyulmuşdu və o vaxtdan bəri 23 il idi ki, bu vəzifəni layiqincə yerinə yetirirdi. Kəndlilər ağalardan artıq ondan qorxurdular. Qoca knyaz da, knyaz Andrey də, malikanəni idarə edən müdir də onun hörmətini saxlayır və zərəfatla ona nazir deyirdilər. Dron qulluq elədiyi bu uzun illər ərzində birçə dəfə də nə sərxoş olmuşdu, nə də azarlamışdı. O, nə yuxusuz gecələrdən, nə də ağır zəhmətdən sonra yorulduğunu qətiyyənlə göstərməzdi. Savadsız olduğu halda arabalarla satdığı unun qədərini və pul haqq-hesabını, Boquçarovo zəmilərinin hər desyatində nə qədər biçilmiş taxıl qotmanı olduğunu yaddan çıxarmazdı.

Alpatç dağıdılıb talan edilmiş Lisiye Qorıdan qayıdıandan sonra, knyaz dəfn edilən günü həmin bu Dronu yanına çağırırdı, əmr edirdi ki, knyaz qızının ekipajı üçün 12 at və başqa şeyləri yükləyib aparmaq üçün 18 araba hazırlasın. Boquçarovo kəndliləri bəhrə verən kəndlilər olsalar da, Alpatçın fikrincə, bu əmri yerinə yetirmək onlar üçün çətin olmazdı, çünki Boquçarovoda 230 töycü verən ailə vardı, kəndlilər də varlı idilər. Lakin Dron gümüş qulaq asıb, dinməz-söyləməz gözlerini aşağı tikdi. Alpatç tanıdığı kəndlilərin adını çəkdi və arabaları da bunlardan almağı əmr etdi.

Dron dedi ki, bu kəndlilərin atları kənddə deyil, hara işə göndərilib. Alpatç başqa kəndlilərin adını çəkdi. Dron buna da belə cavab

verdi ki, bu kəndlilərin də atı yoxdur. Bəziləri hökumət arabalarına qoşulub, bəziləri gücdən düşüb, bəziləri də yem olmadığından ölüb. Dronun fikrincə, nəinki arabalar, hətta ekipajlar üçün də at yığmaq mümkün deyildi.

Alpatç diqqətlə Drona baxıb, qaş-qabağını tökdü. Dron nümunəvi bir kəndxuda olduğu kimi, Alpatç da nümunəvi bir müdir idi. O, iyirmi il idi ki, knyazın malikanələrini idarə edirdi. Alpatç öz idarəsi altında olan camaatın ehtiyac və meyllərini duymaq məsələsində son dərəcə qabil bir adam idi. Buna görə o çox gözəl bir müdir idi. O, Drona baxaraq dərhal başa düşdü ki, Dronun verdiyi cavablar onun öz sözü deyil, bu bütün Boquçarovo camaatının əhval-ruhiyyəsinin ifadəsidir. Lakin o, Dronun ağalar və kəndlilər cəbhəsi arasında tərəddüd edəcəyini də bilirdi, çünki o, kəndxudalıq vəzifəsində varlanmışdı, kəndlilər ona nifrət edirdi. Alpatç bu tərəddüdü onun baxışlarından oxuyaraq qaş-qabağını tökdü və Dronun üstünə yeriyib dedi:

– Dronuşka, sən mənə qulaq as. Mənə boş-boş sözlər demə. Zəti-aliləri knyaz Andrey Nikolayeviç özü mənə əmr etmişdir ki, bütün camaatı kənddən yola salarsan, düşmənin əlində qalmağa qoymazsan, bu barədə padşahın da fərmanı var. Kim qalsa o, padşaha xəyanət etmiş olur. Əsdirsənmi?

Dron başını qaldırmayaraq:

– Əsdiyəm, – dedi.

Bu cavab Alpatçı təmin etmədi. Alpatç başını yelləyərək dedi:

– Adə ey, Dron, bax, sonra pis olar ha!

Dron qəmli bir halda:

– Hökm sizindir, – dedi.

– Ey, Dron, yaxşı iş görmürsən. – Alpatç əlini qoynundan çıxarıb, tənənəli bir hərəkətlə Dronun ayağı altındakı döşəməni göstərdi: – Mən nəinki sənə bütün üreyini görürəm, mən sənə ayaqların altındakı yerin üç arşın dərinliyini də görürəm – deyib, Dronun ayaqları altına baxdı.

Dron karıxdı, Alpatçın üzünə ötürki bir nəzər salıb, başını yenə aşağı saldı.

– Sən o axmaq-axmaq işləri burax, camaata da ki, Moskvaya yola düşmək üçün yığışsınlar. Knyaz qızı üçün də səhər at və araba hazırlasın, özün də yığınağa getmə. Əsdirsənmi?

Birdən Dron Alpatçın ayaqlarına düşdü:

– Yakov Alpatıç, məni işdən çıxar. Açarları məndən al, İsa xatirə məni işdən çıxar.

Alpatıç ciddi bir ifadə ilə:

– Əl çək! Mən sənin ayaqların altındakı yerin üç arşın dərinliyini də görəəm, – deyərək bayaqkı sözünü təkrar etdi. O bilirdi ki, həm bal anları saxlamaq ustalığı, həm yulafın nə vaxt əkilməsinə bilmək, həm də iyirmi il qoca knyaza yarımağı bacarmaq ona bir cadugər şöhrəti qazandırmışdır. O, bunu da bilirdi ki, adamın ayaqları altındakı yerin üç arşın dərinliyini görmək məharətinə camaatın təsəvvüründə ancaq cadugərlər malikdirlər.

Dron ayağa qalxıb, nə isə demək istədi, lakin Alpatıç onun sözünü kəsdi.

– Bu nə işdir siz tutursunuz? Hə?.. Siz nə fikirdəsiniz? Hə?

Dron dedi:

– Mən camaata neynim axı?! Sözə baxmırlar. Mən onlara deyirəm ki...

Alpatıç onun sözünü kəsdi:

– Bilirəm nə deyirsən. İçirlər?

– Sözə baxmırlar, Yakov Alpatıç, yenə bir çəllək götürürlər.

– Qulaq as, gör nə deyirəm. Mən *ispravnik*¹ dalınca gedirəm, sən get camaata de ki, ağıllarını başlarına yığınlar, arabaları da hazırlasınlar.

– Baş üstə.

Yakov Alpatıç daha bir söz demədi. O, uzun illər boyu camaatı idarə etmişdi. O bilirdi ki, adamların tabe olması üçün əsas şert, – onların tabe ola biləcəklərinə şübhə edildiyini onlara göstərməməkdir. Yakov Alpatıç Dronun “baş üstə” cavabını alaraq bununla kifayətləndi, lakin o bilirdi ki, qoşun komandası köməyə gəlməyə, kəndlilərdən at və araba almaq mümkün olmayacaq.

Doğrudan da, axşama arabalar gətirilmədi. Kənddə, meyxana qabağında yenə də yığıncaq olmuşdu. Yığıncaqda qərara alınmışdı ki, atlar meşəyə aparılsın, araba da verilməsin. Alpatıç bu barədə knyaz qızına heç bir söz demədi, Lisiye Qoridan gətirilən şeylərini saxlamaq, atları knyaz qızının karetasına qoşmağa hazırlamaq haqqında əmr edib, roisin yanına getdi.

Xanım qız Marya atasının dəfnindən sonra öz otağına girib, qapını bağlamışdı, heç kəsi yanına buraxmırdı. Qulluqçu qız qapı dalından ona dedi ki, Alpatıç gəlib, nə vaxt yola düşməyi əmr etməyinizi bilmək istəyir. (Bu Alpatıçla Dronun söhbətindən əvvəl olmuşdu). Marya uzandıqı divandan qalxdı və qapı dalından dedi ki, heç vaxt və heç bir yere getməyəcəkdir, xahiş edir ki, onu rahat qoysunlar.

Knyaz qızı Maryanın olduğu otağın pəncərəsi qərbə baxırdı. O, divan üstə üzü divara sarı uzanıb, barmaqlarını başı altındakı meşin üzlü balışın düymələrinə toxundurur və ancaq bu balışı görürdü. Onun dumanlı fikirləri bir məsələ ətrafında toplanmışdı. O, ölənin bir daha geri qayıtmayacağını və öz qəlbinin rəzalətində olduğunu düşünürdü. Bu rəzaləti o, indiyə kimi görə bilməmişdi, bu ancaq atası xəstələnəndən sonra meydana çıxdı. Knyaz qızı Marya dua etmək istəyirdi, lakin edə bilmirdi, belə bir ruhi vəziyyətdə Allaha müraciət etməyə qorxurdu. Divanda o, üzü divara sarı, barmaqlarını balışın düymələrinə toxunduraraq xeyli uzanıb qaldı.

Günəş evin bu tərəfinə keçdi, onun axşam şüaları açıq pəncərədən içəri düşərək, otağı və knyaz qızı Maryanın baxdığı meşin balışın bir hissəsini işıqlandırdı. Xanım qız Maryanın düşüncələri birdən dayandı. O qeyri-şüuri olaraq yerindən qalxdı, saçlarını düzəltdi, ayağa durub, pəncərəyə yaxınlaşdı. Aydın, lakin küləkli axşamın sərin havasını qeyri-ixtiyari ciyirinə çəkib, öz-özünə dedi:

“Bəli, indi sən axşam mənzərəsinə rahat seyr edə bilərsən. O daha yoxdur və heç kəs sənə mane ola bilməz!” Knyaz qızı Marya stulda oturdu və başı pəncərənin qırağına düşdü.

Kim isə bağ tərəfdən mehriban bir səsle yavaşca onun adını çəkib, başını öpdü. Marya başını qaldırıb baxdı. Qabağında m-lle Bourienne-i gördü. O, qara paltar geymişdi, qoluna qara bağlamışdı... m-lle Bourienne yavaşca knyaz qızı Maryaya yaxınlaşıb ah çəkərək, onu öpdü və o saat ağladı. Knyaz qızı Marya ona bir də baxıb, keçmiş toq-quşmalarını və ona qarşı olan qısqanclığını xatırladı. Onun yadına bir şey düşdü: – Axır vaxtlar knyazın m-lle Bourienne-yə olan əlaqəsi dəyişmişdi, onu görməyə gözü yox idi, demək knyaz qızı Marya öz qəlbində m-lle Bourienne-i məzəmmət etməkdə haqlı deyilmiş. Knyaz qızı Marya düşünərək öz-özünə dedi: “Başqasını töhmətləndirməyə mənim və haqqım var? Axı mən onun ölümünü istəyirdim!”.

¹ *Ispravnik* – qoşa polis rəisi

M-lle Bourienne son vaxtlar knyaz qızı Maryadan uzaqlaşdırılmışdı, başqa bir evdə yaşayırdı, lakin yenə də o, Maryadan asılı idi. Knyaz qızı Marya indi m-lle Bourienne-nin vəziyyətini təsəvvür edib, ona yazdığı gəldi. Knyaz qızı sualedici həlim bir nəzərlə m-lle Bourienne-yə baxıb, əlini ona uzatdı. M-lle Bourienne o saat ağladı, knyaz qızı Maryanın əlini öpməyə, onun başına gələn müsibətdən danışmağa, özünün də bu müsibətə ürəkdan yandığını göstərməyə çalışdı. O dedi ki, mənim üçün bu müsibətdə yeganə təsəlli sizin mənə bu böyük dərdi sizinlə bölməyə, sizinlə bərabər çəkməyə icazə vermənizdir. Bu böyük dərdin qabağında, bütün keçmiş anlaşılmazlıqlar yox olmalıdır. Mən özümü hamının qarşısında təmiz hiss edirəm, o özü oradan mənim qəlbimdəki məhəbbəti və minnətdarlığını görür. Knyaz qızı Marya onu dinləyir, lakin sözlərini başa düşmürdü, bəzən də ona baxır, səsinin ahənginə qulaq asırdı. M-lle Bourienne bir az susduqdan sonra dedi:

– Əzizim knyaz qızı, sizin vəziyyətiniz iqiqat dəhşətlidir. Mən başa düşürəm ki, siz özünü haqqında düşünə bilməzdiniz, indi də düşünə bilməzsiz, lakin sizə olan məhəbbətim məcbur edir ki, sizin qaygınıza qalım... Alpatıç sizin yanınıza gəlmişdimi? Getmək haqqında sizinlə danışdımı?

Knyaz qızı Marya cavab vermirdi. O, başa düşmürdü ki, kim getməlidir, haraya getməlidir? İndi bir iş görmək, bir şey haqqında düşünmək olarmı? Bunun nə mənası varmış?

M-lle Bourienne sözüne davam etdi:

– Bilirsinizmi, *chère Marie*¹, bilirsinizmi, biz təhlükədəyik, fransızlar bizi əhatə etmişlər, indi getmək qorxuludur. Yola çıxsaq, yaqın ki, yolda əsir düşəcəyik, Allah bilir...

Knyaz qızı Marya öz rəfiqəsinə baxır, onun nə dediyini başa düşmürdü:

– Ah, bircə nəfər başa düşəydi ki, indi mənim üçün hamısı, hamısı birdir, heç fərqi yoxdur, heç...

Əlbəttə, mən onun yanından heç getmək istəməzdim... Alpatıç getmək haqqında mənə nə işə dedi... Onunla danışın, mən heç bir şey, heç bir şey edə bilmirəm və istəmirəm...

M-lle Bourienne dedi:

– Mən onunla danışdım. O ümid edir ki, biz sabah gedə bilərik. Amma mən belə düşünürəm ki, indi bizim burada qalmağımız daha

yaşxı olar. Ona görə ki, *chère Marie* yolda əsgərlərin, ya da qiyamçı kəndlilərin əlinə düşmək dəhşətlidir... – M-lle Bourienne ridikülləndən fransız generalı Ramonun elanını çıxartdı (elan adı rus kağızında yazılmamışdı). Elanda göstərilirdi ki, əhali öz evlərini atıb getməsin, fransız hökuməti onları lazımcına himayə edəcəkdir. M-lle Bourienne kağızı knyaz qızına verib dedi:

– Məncə, bu generala müraciət etmək yaxşıdır, mən əminəm ki, sizə lazımı hörmət göstəriləcəkdir.

Xanım qız Marya kağızı oxuyur və hönkürtü ilə ağlamamaq üçün özünü güclə saxlayırdı.

– Siz bunu kimdən alıbsınız?

M-lle Bourienne qızaraq dedi:

– Yəqin mənim adımdan fransız olduğumu biliblər.

Knyaz qızı Marya əlində kağız pəncərənin qabağında durdu və rəngi qaçmış halda, bir zaman knyaz Andreyin kabineti olmuş otağa gətdi:

– Dunyaşa, Alpatıçı, ya Dronuşkanı, birini bura çağırın; – *m-lle Bourienne*-nin səsinə eşidib əlavə etdi: – Amaliya Karlovna da deyir ki, mənim yanıma gəlməsin.

Xanım qız Marya fransızların əlinə düşmək fikrindən dəhşətə gələrək deyirdi:

– Tez getmək lazımdır! Tez, tez!

“Knyaz Andrey eşitsin ki, mən fransızların əlindəyəm. Knyaz Nikolay Andreyiç Bolkonskinin qızı cənab general Ramodon onu öz himayəsinə götürməyi xahiş etsin, onun yardımıdan istifadə etsin!”. Bu fikir knyaz qızı Maryanın dəhşətə gətirdi. Onun bədənini titrəyir, rəngi qızarırdı, hələ bu vaxta qədər duyduğu kin və qürur hissi onu boğurdu. Bu vəziyyətdə ola biləcək bütün ağır, xüsusilə həqarətli şeylər knyaz qızı Maryanın təsəvvüründə canlandı. “Fransızlar bu evdə yaşayacaqlar, cənab general Ramo knyaz Andreyin kabinetində oturacaq. Əylənmək üçün onun məktublarını və kağızlarını açıb tökəcəklər, oxuyacaqlar. *M-lle Bourienne lui fera les honneurs de Boquçarovo*¹. İltifat buyurub, mənə də balaca bir otaq verəcəklər. Əsgərlər atamın təzə qəbrini dağıdıb, onun döşündəki xaçlarını və ulduzlarını götürəcəklər. Onlar mənə ruslara qalib gəlmələrindən söhbət açacaqlar, yalandan mənim dərdimə yandıqlarını göstərəcəklər”. Bu sözlər

¹ Əzizim knyaz qızı

¹ Xanım Buryen onu Boquçarovoda hörmətlə qəbul edəcək

knyaz qızı Maryanın öz sözləri, öz fikirləri deyildi, lakin indi o özü barədə atası və qardaşı kimi düşünməyi bircə bilirdi. Buradan getsə də, qalsa da, başına hər nə gəlsə də, şəxsən onun üçün heç fərqi yox idi, lakin o, özünü yazıq rəhmətlik atasının və knyaz Andreyin bir nümayəndəsi kimi hiss edirdi. O, qeyri-ixtiyari onlar düşündüyü kimi düşüncələr, onlar hiss etdiyi kimi hiss edirdi. İndi onlar nə deyirdilər, nə edərtilər, – xanım qız Marya da bunları deməyi və bunları etməyi zəruri hesab edirdi. O, knyaz Andreyin kabinetinə girdi; onun kimi fikirləşməyə çalışaraq öz vəziyyətini düşünməyə başladı.

Xanım qız Marya atasının ölümü ilə həyat tələblərinin də məhv olduğunu zənn edirdi, lakin birdən bu həyat tələbləri onun təsəvvür etmədiyi yeni bir qüvvə ilə Maryanın qarşısında canlandı və onun bütün varlığın bürüdü.

Knyaz qızı Marya həyəcanlı və rəngi qızarmış halda otaqda gəzirdi, gah Alpatçı, gah Mixail İvanoviç, gah Tixonu, gah da Dronu öz yanına çağırırdı. Nə Dunyaşa, nə dayə, nə də başqa qulluqçu qızlar m-llə Bourienne-nin sözlərinin nə dərəcə doğru olub-olmadığı haqqında heç bir şey deyə bilmədi. Alpatçı evdə yox idi; o, rəisin yanına getmişdi. Knyaz qızının çağırdığı memar Mixail İvanoviç çox yatdığından gözləri şişmiş halda onun yanına gəlib qəti bir söz deyə bilmədi. On beş il idi ki, o, öz rəyini söyləmədən, gülümsəyə-gülümsəyə qoca knyazın suallarına cavab verməyə adət etmişdi. İndi də razılıq ifadə edən eyni təbəssümlə knyaz qızı suallarına cavab verirdi, lakin onun sözlərindən müəyyən bir nəticə çıxartmaq mümkün deyildi. Knyaz qızı qoca kamerdiner¹ Tixonu çağırırdı. Tixon gəlib, knyaz qızı Maryanın bütün suallarına ancaq: “baş üstə” – deyə cavab verdi. O, knyaz qızına baxaraq höknürtü ilə ağlamaqdan özünü güclə saxlayırdı. Qoca knyazın ölümü onun üçün çarəsiz bir dərd olmuşdu, o, çox sınıxmış və solmuşdu.

Nəhayət, kəndxuda Dron gəldi, iqiqat olub, knyaz qızına təzim edərək qapının ağzında dayandı.

Knyaz qızı Marya otaqda o baş-bu başa gedib, Dronun qabağında dayandı və:

– Dronuşka, – deyərək sözə başladı. Dronun sadıq bir dost olduğuna o heç şübhə etmirdi. Bu həmin Dronuşka idi ki, hər il Vyazma yarmarkasına gedəndə knyaz qızı Marya üçün xüsusi şəkərcörəyi

gətirər və gülümsəyə-gülümsəyə ona verərdi. – Dronuşka, indi bizim bu müsibətimizdən sonra... – Knyaz qızı Marya susdu, o, sözünü davam etdirə bilmədi.

Dron ah çəkərək dedi:

– Allahın əmridir, hamımız öləcəyik. – Hər ikisi susdu.

– Dronuşka, Alpatçı harasa gedib, mən heç kəsə məsləhətləşə bilmirəm, adam yoxdur. Doğrumu deyirlər ki, mən buradan gedə bilmərəm?

Dron:

– Zati-aliləri, niyə gedə bilmirsən, gedə bilərsən – dedi.

– Mənə dedilər ki, yol təhlükəlidir, düşmənlər var. Əzizim, mən heç bir şey edə bilmirəm, heç nə başa düşmədən, burada heç kəsə yoxdur. Mən mütləq axşam, ya da səhər təzədən getmək istəyirəm. – Dron dinmədi, altından altından Knyaz qızı Maryaya baxdı.

– At yoxdur. Mən Yakov Alpatçıya da dedim.

Knyaz qızı soruşdu:

– Niyə yoxdur ki?

Dron:

– Hamısı Allahın bəlasından, – dedi. – Atların olanını seçib, qoşuna apardılar, yerdə qalanı da qırıldı, bu il hər işimiz bəd gətirir. Atları yemləmək nədir, hamı çalışır ki, özü acından ölməsin! Üç günlərlə yeməyə şey tapmırlar. Heç nə yoxdur, hər nə vardsa, talanıb gedib.

Knyajna Marya Dronun sözlərinə diqqətlə qulaq asırdı.

– Kəndlilər talanıb? Onların çörəyi yoxdur?

– Acından ölürlər, at-araba hayına qalan kimdir.

– Dronuşka, bəs niyə sən mənə demirdin? Kömək etmək olmazmı? Mən ölmədən gələni elərəm... – Xanım qız Maryaya çox qoribə görünürdü ki, onun ürəyi belə böyük bir dərd ilə dolu olduğu bir vaxtda dövlətli və kasıb adamlar ola bilər, dövlətli adamlar kasıblara kömək etməyə bilirlər. Knyaz qızı Marya mülkədar taxılı olduğunu və onun kəndlilərə verildiyini dumanlı bir şəkildə bilirdi, bu barədə bəzi şeylər eşitmişdi. O bunu da bilirdi ki, kəndlilərin ehtiyacı olanda nə qardaşı, nə də atası onlara kömək etməkdən boyun qaçırmazdı. O da kəndlilərə taxıl paylamaq haqqında sərəncam vermək istəyirdi, ancaq sözlərində səhv etməkdən qorxurdu. Knyaz qızı Marya başqasının qayğısına qalmaq üçün əlinə fürsət düşdüyündən sevinirdi, bu elə bir qayğı idi ki, bundan ötrü öz dərddi unutmaq ona vicdan əzabı ver-

¹ Otaq xidmətçisi

məzdi. Knyaz qızı Marya Dronuşkadan kəndlilərin ehtiyacını və Boquçarovoda nə qədər mülkədar taxılı olduğunu ətraflı öyrənməyə başladı.

– Axı, bizim burada taxılımız var – qardaşının taxılıdır, elə deyilmi?

Dron iftixarla dedi:

– Mülkədar taxılı yerindədir, heç əl də vurulmayıb. Bizim knyaz əmr etmişdir ki, satmayaq.

Knyaz qızı Marya:

– Onu kəndlilərə payla, – dedi, onlara nə qədər lazımsa, hamısını payla, mən sənə qardaşının adından icazə verirəm.

Dron heç bir söz deməyib, dərindən ah çəkdi.

– Sən bu taxılı onlara payla, çatmasa hamısını payla. Mən sənə qardaşının adından əmr edirəm. Onlara da de ki, bizim nəyimiz varsa onlarındır. Biz heç nəyimizi onlardan əsirgəmərik. Onlara belə de.

Knyaz qızı Marya danışarkən Dron diqqətlə ona baxırdı.

– Allah xatirinə, xanım, məni işdən çıxar, buyuruq ver, açarları məndən alsınlar. 23 il qulluq eləmişəm, pislik eləməmişəm, sən Allah, məni işdən çıxar!

Knyaz qızı Marya onun nə istədiyini və nə üçün qulluqdan çıxarılmasını xahiş etdiyini başa düşmürdü. O, Dronun sözünə cavab olaraq, onun sədaqətli olduğuna heç vaxt şübhə etmədiyini, həm onun özü üçün, həm də kəndlilər üçün hər şey etməyə hazır olduğunu söyləyirdi.

XI

Bundan bir saat sonra Dunyaşa knyaz qızına belə bir xəbər gətirdi: Dron gəlmişdir və bütün kəndlilər knyaz qızının əmrilə anbarın qabağına yığılıb, xanımla danışmaq istəyirlər.

Knyaz qızı Marya dedi:

– Mən onları heç çağırmamışam, mən ancaq Dronuşkaya dedim ki, onlara taxıl paylasın.

Dunyaşa:

– Ancaq, xanım, siz Allah, əmr edin, onları qovsunlar, onların yanına getməyin, – dedi. – Hamısı yalandır. Yakov Alpatıç gələr, gedərik... amma siz getməyin...

Knyaz qızı Marya təəccüblə soruşdu:

– Necə yəni yalandır? Nə yalandır?

– Mən yaxşı bilərəm, ancaq, siz Allah, mənə qulaq asın. İstəyirsiniz, lap dayədən soruşun. Deyirlər ki, sizin əmrinizlə kənddən getmək istəmirik.

Knyaz qızı Marya:

– Sən yəqin yaxşı başa düşməyibsən, – dedi. Mən heç vaxt onlara kənddən getməyi əmr etməmişəm. Dronuşkanı bura çağır.

Dron da gəlib, Dunyaşanın sözünü təsdiq etdi, kəndlilər knyaz qızının əmrilə gəlmişdilər.

– Axı mən onları heç vaxt çağırmamışam. Görünür, sən mənim sözümü onlara düzgün çatdırmayıbsan. Mən sənə ancaq bunu dedim ki, taxılı onlara payla.

Dron ah çəkdi:

– Əmr etsəniz, onlar gedərlər.

Knyaz qızı Marya:

– Yox, yox, mən onların yanına gedəcəyəm, – dedi.

Dunyaşa və dayə nə qədər ona getməyi məsləhət gördülərsə də, knyaz qızı Marya onların sözünə baxmayıb, evə çıxdı. Dronuşka, Dunyaşa, dayə və Mixail İvanıç da onun ardınca getdi.

Knyaz qızı Marya axşamın qaranlığında anbarın yanındakı örüşə yığılıb dayanmış izdihamla yaxınlaşaraq öz-özünə fikirləşirdi: “Onlar yəqin belə zənn edirlər ki, mən taxılı onların burada qalması üçün verirəm, onları fransızların əlində qoyub, özüm gedəcəyəm. Lakin mən onlara Moskva yanındakı mülkümüzə aylıq yemək və mənzil verəcəyimi vəd edəcəyəm. Mən əminəm ki, Andre mənim yerimdə olsaydı, daha çox şey edərdi”.

İzdiham bir yerə toplaşaraq hərəkətə gəldi və hamı cəld şlyapasını çıxartdı. Xanım qız Marya yerə baxa-baxa və ayaqları donuna dolaşa-dolaşa kəndlilərə yaxınlaşdı. Ona o qədər qoca və cavan gözlər zillənmiş, o qədər üzlər ona sarı çevrilmişdi ki, knyaz qızı Marya özünü itirərək, heç kəsin üzünü ayrılıqda görmədi və birdən onların hamısı ilə danışmaq lazım olduğunu hiss edib bilmədi ki, nə etsin. Lakin yenə atasının və qardaşının nümayəndəsi olduğunu yadına saldı, bu fikir ona qüvvət verdi və o, cəsarətlə danışmağa başladı:

– Mən sizin gəlməyinizə çox şadam. – Knyaz qızı Marya gözlərini yerdən qaldırmadan danışır və üreynin şiddətlə döyündüyünü hiss edirdi: – Dronuşka mənə dedi ki, müharibə sizi talayıb dağıtmışdır. Bu elliklə gələn bəladır, bizim ümumi dərdimizdir, mən sizə

kömək etmək üçün heç nəyi əsirgəməyəcəyəm. Mən özüm buradan gedəcəyəm, çünki bura təhlükəlidir... düşmənlər də yaxındadır... çünki.. Mənim dostları, mən hər şeyimizi sizə verirəm, sizdən də xahiş edirəm ki, hamısını, bütün bizim taxılımızı götürəsiniz ki, ehtiyac nə olduğunu bilməyəsınız. Ancaq mən taxılı ona görə vermərəm ki, siz burada qalasınız, əgər sizə belə deyiblərsə, bu doğru deyil. Əksinə, mən sizdən xahiş edirəm ki, bütün var-yoxunuzu götürüb, bizim Moskva yanındakı mülkümüzdə gədesiniz, siz orada ehtiyac içində olmayacaqsınız, – mən bunu öz öhdəmə götürürəm və sizə vəd edirəm. Sizə ev də verəcəklər, taxıl da. – Knyaz qızı dayandı. Camaat içindən ancaq ah səsləri eşidildi.

Knyaz qızı sözünə davam etdi:

– Mən bunu özümdən eləmirəm, mən bunu sizə yaxşı ağa olmuş rəhmətlik atamın adından, qardaşımın və onun oğlunun adından edirəm. Knyaz qızı Marya yenə dayandı. Heç kəs danışmırdı.

Knyaz qızı Marya qabağında duran adamların üzünə baxıb dedi:

– Bizim dərdimiz birdir, ümumdür, ona görə hər şeyi yarı böləyik. Mənim nəyim varsa sizindir.

Bütün gözlər eyni bir ifadə ilə ona zillənmişdi, lakin knyaz qızı bu ifadənin mənasını başa düşə bilmirdi. Bu maraqlı idi, sədaqətmi, təşəkkürmü, ya qorxu və etimadsızlıqmı, – bunu təyin etmək çətin idi, lakin bütün üzlərdə eyni bir ifadə vardı.

Arxa tərəfdən bir adamın səsi eşidildi:

– Sizin iltifatınızdan çox razıyıq, ancaq biz mülkədar taxılını götürə bilməyəcəyik.

Knyaz qızı soruşdu:

– Niyə axı?

Suala heç kəs cavab vermədi. Knyaz qızı Marya camaata göz gəzdirərək gördü ki, indi onun baxışları kimin gözüne rast gəlirsə, o adam dərhal gözlərini endirir.

Knyaz qızı Marya yenə soruşdu:

– Axı niyə istəmirsiniz? – Onun sualına yenə cavab verən olmadı. Knyaz qızı Marya kəndlilərin susmasından bir ağırılıq hiss etməyə başladı. O, bu adamlardan birinin baxışını tutmaq istədi, qabağında əl ağacına söykənib duran bir qocaya müraciət etdi:

– Niyə danışmırsınız? Əgər sənə başqa bir şey də lazım olduğunu fikirləşsənsə, de! Mən hamısını elərəm. – Knyaz qızı Marya onun baxışlarını tuta bilmişdi. Lakin qoca sanki bundan acıqlanmış kimi başını lap aşağı salıb dedi:

– Niyə razı olaq axı, bizə taxıl lazım deyil.

Camaat içindən müxtəlif səslər eşidildi:

– Niyə biz hər şeyimizi ataq axı? Razı deyilik. Razı deyilik... Biz razılıq vermirik. Bizim sənə yazığımız gəlir, amma razı deyilik. Özün get, tə... – Yenə adamların üzündə eyni ifadə göründü: indi yəqin bu maraq və minnətdarlıq deyil, qəzəbli bir qətiyyətin ifadəsi idi.

Knyaz qızı Marya dərddli-dərddli gülümsəyərək dedi:

– Siz məni düz başa düşməyibsiniz. Axı niyə etmək istəmirsiniz? Mən sizə ev-əşik verməyi, sizi saxlamağı vəd edirəm. Burada isə düşmənlər sizi talayıb dağıdacaq...

Camaat içindən qalxan səslər onun səsinə batırdı.

– Razı deyilik, qoy talayıb-dağıtsınlar!.. Sənin taxılını istəmirik, razı deyilik!

Knyaz qızı Marya camaat içindən yenə bir adamın baxışını tutmaq istədi, lakin bütün gözlər yerə tikilmişdi, görünür ona baxmaqdan çəkinirdilər. Knyaz qızı Marya özünü qərribə bir vəziyyətdə hiss edirdi, heç bilmirdi ki, nə etsin.

Camaat içindən yenə də səslər eşidildi:

– Gör necə tovlayır, onun dalınca qalaya get! Ev-əşiyi dağıt, get boyunduruq altına gir. Niyə, niyə, sizə taxıl verəcəyəm!

Knyaz qızı Marya başını aşağı salıb, kəndlilərin arasından çıxdı, evə getdi. O yola düşmək üçün atları sabaha hazır etməyi Drona bir də tapşırıraq öz otağına girdi. Tək-tənha oturub fikirləşməyə başladı.

XII

Knyaz qızı Marya bu axşam uzun müddət pəncərə qabağında oturub, kəndlilərin kənddən gələn danışq səslərinə qulaq asdı, lakin o, kəndlilər haqqında düşünmürdü. O, bu kəndlilər haqqında nə qədər düşünsə də, onları başa düşə bilməyəcəyini hiss edirdi. Knyaz qızı yenə ancaq öz dərdini düşünürdü, onun dərdi indi, hal-hazırda göstərdiyi qayğıdan sonra, artıq ondan ötrü bir keçmiş olmuşdu. O, indi artıq atasının ölümünü xatırlaya bilər, ağlaya bilər və dua edə bilərdi. Günəşin batması ilə külək də yatmışdı. Hava sakit və sərin idi. Saat 12-də kənddən gələn səslər kəsildi, xoruz banladı, cökə ağacları dalından ay çıxmağa başladı, düşən şəhərdən sərin, ağ duman qalxdı, hər tərəfə səssizlik çökdü.

Yaxın keçmişin hadisələri – atasının xəstəliyi və son dəqiqələri bir-birinin ardınca xanım qız Maryanın təsəvvüründə canlandı. İndi

o həm kədə, həm də sevinc duyaraq bu hadisələr, surətlər üzərində dayanır, onları öz xəyalında seyr edirdi, yalnız atasının ölümü səhnə-sini dəhşətlə özündən rədd edirdi. Gecənin bu sakit və əsrarəngiz vaxtında atasının ölümünü hətta öz təsəvvüründə belə görmək iqtidarında olmadığını hiss edirdi. Bu səhnələri o elə təfərrüfatı ilə, elə aydın təsəvvür edirdi ki, bunlar ona gah indi, gah keçmiş, gah da gələcək kimi görünürdü.

Birdən atasını iflic vurduğu dəqiqələr onun təsəvvüründə canlanırdı. Budur, onu Lısıye Qorıda qoltuğuna girib, bağdan sürüyə-sürüyə gətirirlər. O, dilini güclə tərpədənək alçaqdan nə isə deyir, ağ qaşları əsəbi halda dartınır, narahat bir nəzərlə qorxa-qorxa knyaz qızı Maryaya baxır.

Knyaz qızı Marya düşünürdü: “O öldüyü gün mənə dediyini onda demək istəyirmir. O, həmişə mənə dediyi söz haqqında düşünürmüş”. Knyaz qızı Marya bədbəxtlik üz verəcəyini hiss etdiyindən, atasının sözündən çıxaraq Lısıye Qorıda qaldığı gecəni bütün təfərrüfatı ilə xatırladı, – həmin bu gecənin ertəsi günü qoca knyazı iflic vurmuşdu. Gecə o yatmayaraq barmaqları ucunda aşağı endi, çiçək otağının qapısına yaxınlaşdı, atasının səsinə qulaq asmağa başladı, qoca knyaz bu gecə çiçək otağında yatmışdı. O, iztirab duyulan yorğun bir səslə Tixonla nə isə danışdı. Görünür, o danışmaq istəyirmiş. “Axı o, mənə niyə çağırmadı? Niyə o, mənim orada, Tixonun yerinə olmağıma icazə vermədi?” – Knyaz qızı Marya o vaxt da, indi də belə düşünürdü. “O, daha ürəyində olan sözlərini heç kəsə söyləyə bilməyəcək. Onun ürəyindəki sözləri söyləyə biləcəyi an bir daha nə onun, nə də mənim üçün geri qayıtmayacaq. O zaman Tixon deyil, mən ona qulaq asmalı idim, mən onu başa düşərdim. Nə üçün mən onda otağa girmədim? Bəlkə də, o, öldüyü gün söylədiyini onda mənə deyərdi. O, mənə görmək istəyirdi, mən isə elə oradaca, qapının dalında durmuşdum. Tixonla danışmaq onun üçün ağır idi, ona qəm-qüssə verirdi, Tixon onu başa düşmürdü. Yadımdadır, o, Tixonla Liza haqqında elə danışdı ki, elə bil Liza sağdır, o, Lizanın öldüyünü unutmuşdu. Tixon Lizanın öldüyünü onun yadına saldı, o isə çıxıraraq ona “axmaq” dedi. Onun halı ağır idi. Mən onun hıqıldaya-hıqıldaya çarpayıya uzandığını və ucadan: “Allah!” – deyə səsləndiyini qapı dalından eşitdim. Axı niyə, nə üçün onda mən içəri girmədim? O, mənə nə edəcəkdidi? Mən nə itirəcəkdidi? Bəlkə də, o, elə o vaxt, dərhal dincələrdi, o, sözü mənə deyib, təsəlli tapardı”. Knyaz qızı Marya atasının öldüyü gün

o, mehribanca söylədiyi sözü xatırladı. “Ə-zi-zim!” – deyə təkrar edib, ürək ağrından bir hönkürdü ilə ağlamağa başladı. İndi o, öz qarşısında atasının üzünü görürdü, lakin bu üz knyaz qızı Maryanın ta uşaqlıqdan bəri tanıdığı və həmişə uzaqda gördüyü üz deyildi. Bu, atasının son günündə onun dediyini eşitmək üçün ağzına sarı əyilərəkən gördüyü üz idi. O zaman knyaz qızı Marya atasının qorxu və zəiflik ifadə edən üzünə birinci dəfə yaxından baxmış, onun üzünü bütün qırışlıqları və təfərrüfatı ilə görmüşdü.

Knyaz qızı Marya yenə: “Əzizim” deyə təkrar etdi.

Birdən onun ağlına belə sual gəldi: “Bu sözü deyəndə o, nə düşünürmüş? O, indi nə düşünür?” Sanki bu suala cavab olaraq tabutda uzanmış atasını, onun ağ yaylıqla bağlanmış üzünün ifadəsini gördü. O vaxt knyaz qızı Marya atasına toxunarkən yəqin bilmişdi ki, tabutda uzanan nəinki artıq onun atası deyil, hətta sirli, insanı özündən rədd edən, ikrah hissi oyadan bir şeydir. Onda knyaz qızı Maryanı dəhşət bürümüşdü, həmin dəhşət indi də onu bürüdü. Knyaz qızı Marya başqa şey haqqında düşünmək, dua etmək istəyirdi, lakin heç bir şey edə bilmirdi. O, geniş açılmış gözlərlə ay işığına və kölgəyə baxır, hər an atasının üzünü görəceyini gözləyir və hiss edirdi ki, evin üzərinə və otağa çökən çakitlik bütün varlığını sıxır.

O pıçıldayaraq:

– Dunyaşa! – deyə çağırırdı. Sonra vəhşi bir səslə: – Dunyaşa! – deyərək bir də çığırdı və özünü bu ağır sükutun pəncəsindən qoparıb, qulluqçu qızlar yaşayan evə sarı cumdu, bu zaman dayə və qulluqçu qızlar yüyürə-yüyürə ona tərəf gəlirdilər.

XIII

Avqustun 17-də Rostovla İlin əsirlikdən təzəcə qayıtmış Lavruşkanın və bir nəfər qasid qusarın müşayiətilə Boquçarovonun 15 verstliyində olan Yankovo kəndindəki düşərgədən at ilə gəzməyə çıxmışdılar. Onlar həm İlinin təzə aldığı atı yoxlamaq, həm də kəndlərdə quru ot olub-olmadığını bilmək istəyirdilər.

Son üç gündə Boquçarovo kəndi bir-birinə düşmənlər olan iki ordu arasında qalmışdı. Ona görə buraya rus qoşunlarının aryerqardı¹ asanlıqla gələ bildiyi kimi, fransız qoşunlarının avanqardı² da çox asanlıqla

¹ Qoşunun arxa hissəsi

² Qoşunun ön hissəsi

girə bilərdi. Buna görə də Rostov qayğıkeş bir eskadron komandiri kimi Boquçarovoda qalan azuqədən fransızlardan əvvəl istifadə etmək istəyirdi.

Rostovla İlinin kefi lap kök idi. Yolda onlar gah Lavruşkaya Napoleon haqqında suallar verir və onun söylədiklərinə gülür, gah da İlinin atını yoxlamaq üçün çapışırıdılar, eyni zamanda onlar Boquçarovoda, knyazın malikanəsində yaxşı qulluqçu qızlar tapacaqlarına da ümid edirdilər.

Rostov heç bilmirdi və heç ağılına da gəlmirdi ki, bu getdiyi kənd bəcisinin nişanlısı olan Bolkonskinin kəndidir.

Rostovla İlin kəndin qabağında axırınıcı dəfə olaraq atlarını çapdılar və Rostov İlini ötürək, hamıdan əvvəl Boquçarovo kəndinin küçəsinə girdi.

İlin rəngi qızarmış halda dedi:

– Çapışmağa başlayanda sən çox qabaqda idin, ona görə ötdün.

Rostov da yüyürməkdən köpüklənmiş Don atını əli ilə sıgallayaraq dedi:

– Hə, nə oldu ki, elə biçənəkdə də qabaqda oldum, burada da?!

Lavruşka arxa tərəfdən dilləndi:

– Zati-aliləri, mən öz fransız atımda sizi vurub ötdədim, ancaq sizi pərt eləmək istəmədim. – Lavruşka öz arabaya qoşulan yabısına fransız atı deyirdi.

Onlar atlarını addım-addım sürərək anbara yaxınlaşdılar. Anbarın qabağına çoxlu kəndli yığılmışdı.

Kəndlilərdən bəzisi şapkalarını çıxartdı, bəziləri də şapkalarını çıxartmadan gələn atlılara baxırdı. İki nəfər üzü qırıq, seyrək saqqallı, uzun, qoca kəndli meyxanadan çıxdı, səndələyə-səndələyə, başsız-ayaqsız bir mahnı oxuya-oxuya, gülümsəyə-gülümsəyə zabitlərə yaxınlaşdı.

Rostov gülərək dedi:

– Qoçaqlar! Deyin görək, otunuz varmı?

İlin: gör bir-birinə necə oxşayırlar... – dedi.

Kəndlilərdən biri xoşbəxtcəsinə gülümsəyir, qayğısız bir halda oxuyurdu:

– Nə... ürr...əəə... k aç... a...n bağ... ça... a...n dır!..

İzdihamdan bir kəndli qabağa çıxıb, Rostovun yanına gəldi:

– Siz kimlərdəsiniz? – deyə soruşdu.

İlin gülərək cavab verdi:

– Fransız, – sonra Lavruşkanı göstərib əlavə etdi: – Bu da Napoleon özüdür.

Kəndli yenə soruşdu:

– Deməli russunuz.

Orta boylu bir kəndli də onlara yaxınlaşıb soruşdu:

– Burada sizlərdən nə qədər olar? Çoxsunuz?

Rostov:

– Çoxuq, çoxuq – deyə cavab verdi. – Yaxşı, siz axı bura niyə yığılıbsınız? Yoxsa bayramdır?

Orta boylu kəndli Rostovdan uzaqlaşaraq dedi:

– Qocalar yığılıbdır, dünyanın işlərindən danışırlar.

Bu zaman mülkədar evindən yol ilə zabitlərə sarı gələn iki arvad, bir də ağ şlyapalı kişi göründü.

İlin cəsarətlə üstünə yüyürən Dunyaşanı görüb dedi:

– Bax, çəhrayı paltardakı mənimdir, buna dəyməyin.

Lavruşka İlinə göz vurdu:

– Bizimki olar.

İlin gülümsəyərək soruşdu:

– Nə istəyirsən, gözəlim?

– Knyaz qızı buyurdu ki, sizdən hansı alaydan olduğunuzu soruşaq, familiyanız nədir?

– Bu, eskadron komandiri qraf Rostovdur, mən də ki sizin müti qulunuz.

Sərxoş kəndli, qız ilə danışan İlinə baxıb, xoşbəxtcəsinə gülümsəyərək oxuyurdu:

– Bağ...ça...a...dır!

Dunyaşadan sonra Rostova Alpatıç yaxınlaşdı, O, hələ uzaqdan şlyapasını çıxarmışdı.

Alpatıç bir əlini qoynuna qoyaraq hörmətlə, lakin zabit cavan olduğundan bir qədər etinasızca dedi:

– Cəsarət edib, zati-alilərinə narahat edirəm. Mənim xanımım – bu ayın 15-də vəfat edən general-anşef knyaz Nikolay Andreyeviç Bolkonskinin qızı bu şəxslərin – o kəndliləri göstərdi – nədanlılığı üzündən çətin bir vəziyyətə düşmüşdür və sizdən xahiş edir ki...

– Alpatıç qəmli-qəmli gülümsəyərək sözüne davam etdi: – Olmazmı ki, atınızı bir az kənara sürəsiniz, yoxsa bunların yanında bir az yaxşı deyil... – Alpatıç arxada duran iki kəndlini göstərdi, onlar at yanında hərənlənən milçək kimi, Alpatıçdan əl çəkmirdilər.

Kəndlilər şad bir halda gülümseyərək:

– A!.. Alpatıç... A! Yakov Alpatıç!.. Çox yaxşı! İsa xatirinə bizi bağışla! Çox yaxşı! – deyirdilər.

Rostov sərxoş kəndlilərə baxıb gülümsədi.

Yakov Alpatıç qoynuna qoymadığı əlilə qoca kəndliləri göstərüb, özünü tox tutaraq Rostova müraciət etdi:

– Bəlkə, bunlar zati-alilərinin xoşuna gəlir?

Rostov:

– Xeyr, burada xoşa gələn bir şey yoxdur, – deyərək atını qırağa sürdü: – Nə olub ki?

– Cəsarət edib, zati-alilərinin nəzərinə çatdırıram ki, buradakı kobud camaat xanımı malikanədən buraxmaq istəmir, onu hədələyib, qoşulan atları açmaq istəyirlər, səhərdən hər şey hazırlanıb, amma xanım cənabları gedə bilmir.

Rostov çıxırdı:

– Ola bilməz!

Alpatıç sözünü təkrar etdi:

– Ərz olsun ki, mən sizə lap düzünü söyləyirəm.

Rostov atdan düşüb, atı qasidə verdi və Alpatıçla bərabər evə getdi, yolda o, Alpatıçdan məsələni bütün təfərrüatı ilə öyrəndi. Doğrudan da, knyaz qızının dünən kəndlilərə taxıl təklif etməsi, Dronla, sonra da anbar qabağına yığışan kəndlilərlə danışması, işi lap korlamışdı. Dron açarları təhvil verib, kəndlilərə qoşulmuşdu və Alpatıçın çağırışına gəlmirdi. Səhər çağı da knyaz qızı hazırlaşib getmək istəyəndə kəndlilər dəstə ilə anbarın qabağına yığışdı, ona xəbər göndərmişdilər ki, biz knyaz qızını kənddən buraxmayacağıq, çünki kənddən getməmək haqqında əmr vardır, gəlib atları da açacağıq... Alpatıç gedib, onlara öyüd-nəsihət vermişdi, lakin ona demişdilər ki, (hamıdan da çox danışan Karp imiş, Dron camaat içində gizlənilib, özünü göstərmirmiş) əmr var, knyaz qızını kənddən buraxmaq olmaz. Qoy knyaz qızı öz evində qalsın, biz də köhnə qayda ilə ona qulluq edib, hər işdə ona tabe olacağıq.

Rostovla İlin hələ yol ilə atlarını çapa-çapa gələrkən, knyaz qızı Marya Alpatıçın, dayənin və qulluqçu qızların məsləhətinə qulaq asmayaraq, Boquçarovodan getmək istəyirdi, buna görə də şeylərin arabaya yığılmasını əmr etmişdi, lakin sürücülər gələn atların fransız olduğunu zənn edərək qaçıq dağılmışdılar, arvadlar ağlamağa başlamışdılar.

Rostov dəhlizdən keçərkən sevinc dolu səslər eşidildi.

– Ağ! Atamız! Səni Allah yetirdi.

Rostovu knyaz qızı Maryanın yanına apardılar. Knyaz qızı qəmgin və düşkün bir halda zalda oturmuşdu. Rostovu görüb, əvvəl onun kim olduğunu, niyə gəldiyini və nə etmək istədiyini başa düşə bilmədi, lakin Rostovun üzündən, içəri girməsindən və ilk sözlərindən onun öz dairələrinə mənsub bir adam olduğunu təyin etdi, parlaq gözlərilə Rostova baxıb, həyəcədən titrəyən və tez-tez qırılan bir səslə danışmağa başladı. Bu görüş dərhal Rostovun təsəvvüründə romanlardakı hadisələri canlandırdı. Rostov knyaz qızı Maryanı dinləyir və ona baxaraq düşündü: “Qəm-qüssədən üzülmüş, kobud qiyamçı kəndlilərin ölində qalmış kimsəsiz, yalnız bir qız! Gör tale məni haraya gətirib çıxardı! Onun üzündə gör nə qədər məsumluq və nəciblik vardır!”

Bu hadisənin knyaz dəfn olunandan sonra, ertməsi gün baş verdiyini söyləyərkən knyaz qızı Maryanın səsi titrədi. O, üzünü yana çevirdi, lakin yenə tez üzünü çevirib, sualedici, ürkək bir nəzərlə Rostova baxdı, sanki o, bir şeydən qorxurdu, sonra Rostov elə zənn edər ki, bu sözlər onun ürəyini rıqqətə gətirmək üçün söylənmişdir. Rostovun gözləri yaşarmışdı. Knyaz qızı Marya bunu görüb, təşəkkür ifadə edən parlaq gözlərilə Rostova baxdı. Onun nur saçan baxışları üzünün qəşəng olmamasını adama unuttururdu.

Rostov ayağa qalxaraq dedi:

– Xanım qız, mən təsadüfən buraya gəlməyimə nə qədər şad olduğumu söz ilə ifadə edə bilmirəm, mən sizin qulluğunuzda hazıram. Buyurun, yola çıx bilərsiniz. Əgər sizi yola salmağıma mənə icazə verunsən, heç kəsən sizə toxunmağa cəsarət etməcəyinə mən öz namusumla cavab verirəm. – Rostov çar nəslindən olan xanımlara təzim edilən qayda ilə knyaz qızı Maryaya hörmətlə baş əyib, qapıya sarı yönəldi.

Rostov göstərdiyi bu hörmətlə sanki ona deyirdi: – Mən sizinlə tanış olmağımı bir xoşbəxtlik hesab edə bilərdim, lakin bu tanışlıq üçün mən sizin bədbəxtliyinizdən istifadə etmək istəmirəm.

Knyaz qızı Marya onun hörmətində ifadə olunan bu mənanı başa düşdü və buna qiymət verdi.

Sonra o, fransızca Rostova dedi:

– Mən sizə çox-çox təşəkkür edirəm, lakin mən əminəm ki, bunlar hamısı bir anlaşılmazlığın nəticəsi idi və bu işdə heç kəs müqəssir deyil. – Knyaz qızı birdən ağladı. – Məni əfv edin.

Rostovun qaşları çatıldı, o bir də hörmətlə baş əyib, otaqdan çıxdı.

– Hə, necədir, yaxşıdır mı? Xeyr, qardaş, mənim çəhrayı paltarım özgə ələmdir, adı da Dünyaşadır... – Lakin İlin Rostovun üzünə baxıb, dərhal susdu. O gördü ki, qəhrəmanın və komandirinin ovqatı təlxidir.

Rostov acıqlı-acıqlı İlinə baxıb, ona cavab vermədən yeyin addımlarla kəndə sarı getdi.

O öz-özünə deyirdi:

– Mən o quldurlara göstərərəm! Mən onların başına bir oyun açaram ki...

Alpatıç yanını basa-basa, yorta-yorta güclə özünü ona yetirə bildi:

– Nə qərara gəldiniz? – deyər soruşdu.

Rostov dayandı, yumruqlarını sıxaraq, birdən qəzəblə Alpatıçın üstünə yeriyib çığırdı:

– Qərar? Necə qərar? Qoca kaftar! Bəs sən burada nə edirdin? Hə? Kəndlilər üsyan edir, sən də onların öhdəsindən gələ bilmirsən? Sən özün də xainsən! Mən sizi tanıyıram, hamınızın dərisini soyaram... – Sanki o öz hiddətini nəhaq yerə sərf etməkdən qorxaraq, Alpatıç orada qoyub, sürətlə yoluna davam etdi. Alpatıç həqarət hissinə boğaraq, yenə də yanını basa-basa özünü Rostova yetirdi və öz mülahizələrini ona söyləməyə başladı. O dedi ki, kəndliləri yola gətirmək mümkün deyildi, indiki halda hərbi komanda olmadan onlarla mübarizəyə girişmək ağılsızlıq olardı, buna görə də əvvəl komanda dalınca adam göndərmək daha yaxşı olardı mı?

Rostov söylədiyi sözlərin mənasına varmadan dedi:

– Mən bildirərəm, onlara hərbi komandan nə deməkdir... Mən onlara mübarizəyə girişməyi göstərərəm! – O, ağılsızcasına heyvani kin və qəzəbdən boğulur, bu qəzəbini bir adamın üstünə tökmək istəyirdi. O, nə edəcəyini düşünmədən, qeyri-şüuri olaraq cəld və qəti addımlarla izdihama sarı yeriyirdi. Rostov kəndlilərə yaxınlaşdıqca Alpatıç hiss edirdi ki, onun bu ağılsız hərəkəti yaxşı nəticə verə bilər. Kəndlilər də onun cəld və möhkəm yerişinə, qətiyyət ifadə edən qasqabaqlı üzünə baxaraq, cyni şeyi hiss edirdilər.

Qusarlar kəndə girəndən və Rostov knyaz qızının yanına gedəndən sonra kəndlilər arasında şaşqınlıq və ixtilaf əmələ gəldi. Kəndlilərdən bəzisi deyirdi ki, bu gələn atlılar rusdur, onlar xanımı burax-

mamağımızdan inciyə bilərlər. Dron da bu fikirdə idi, lakin öz fikrini deyən kimi Karp və o biri kəndlilər Dronun üstünə tökülmüşdülər.

Karp onun üstünə çığıraaraq deyirdi:

– İllər uzununu sən camaatı basıb yeyibsen! Sənin üçün heç fərqi yoxdur. Sən yerə basdırdığın pul küpəsini çıxarıb aparacaqsan, sənə nə ki, bizim evləri dağıdacaqlar, ya yox!..

Bir başqası da çığıra-çığıra dedi:

– Necə deyilib, görək elə də olsun, heç kəs evindən getməyəcək, heç kəs buradan bir çöp də aparmayacaq, vəssəlam, qurtardı getdi.

Birdən balaca boylu bir qoca Drona hücum edərək, yeyin-yeyin dedi:

– Növbə sənin oğluna çatmışdı, amma sənin öz gicbəsinə hayıfın gəldi, amma mənim Vankamın başını qırıxdırıb, əsgər göndərdin. Qırılıb qurtardıq!

– Əlbəttə, qırılıb gedəcəyik.

Dron:

– Mən camaatın sözündən çıxmıram ki, – dedi.

– Görürük necə çıxmırsan, ancaq qarnını yekəltmişən!..

İki uzun kəndli öz bildiklərini deyirdi. Rostov, dalınca da İlin, Lavruşka və Alpatıç kəndlilərə yaxınlaşan kimi Karp barmaqlarını qurşağına soxub, yüngülcə gülümsəyərək, dəstədən qabağa çıxdı. Dron isə, əksinə, arxa tərəfə keçdi, dəstə hərəkətə gəlib sıxlaşdı.

Rostov yeyin addımlarla dəstəyə yaxınlaşıb çığırdı:

– Adə ey! Burada kəndxuda kimdir?

Karp soruşdu:

– Kəndxuda? Kəndxudanı neynirsiniz?..

Karp sözünü deyib qurtarmamışdı ki, qüvvətli bir zərbədən şapkası yerə düşüb, başı yana öyildi.

Rostov gur bir səslə çığırdı:

– Şapkaları çıxardın, xainlər! – Sonra hiddətlə bağırırdı: – Kəndxuda hanı?

– Kəndxudanı, kəndxudanı istəyir... Dron Zaxarıçı istəyir, – oradan-buradan tələsik, müti səslər eşidildi, şapkalara da başlardan götürüldü.

Karp:

– Biz qarışıqlıq salmarıq, biz qayda-qanunu gözləyirik – dedi və elə o saat arxa tərəfdən bir neçə adamın səsi eşidildi:

– Qocalar qət oləyiblər, sizin kimi böyükərdən az görməmişik...

Rostov Karpın yaxasından yapışib:

– Hələ bir danışsınız da?.. Qıyam?!.. Quldurlar! Xainlər! Bağlayın bunun qolunu, bağlayın! – deyə bağırırdı, lakin orada Lavruşkadan və Alpatıçdan başqa elə bir adam yox idi ki, Karpın qolunu bağlasın. Lavruşka yüyürüb, Karpın daldan qollarını tutdu və çıxırıraraq dedi:

– Əmr edin, bizimkiləri təpənin dibindən çağırın gəlsinlər.

Alpatıç kəndlilərə sarı dönüb, onlardan ikisini adı ilə çağırırdı ki, gəlib Karpın qollarını bağlasınlar. Adı çəkilən kəndlilər itaətlə dəstədən çıxıb, toqqalarını açmağa başladılar.

Rostov:

– Kəndxuda hanı? – deyə çığırırdı.

Dron qaşqabaqlı və rəngi qaçmış halda dəstənin içindən çıxdı.

Rostov yenə də:

– Kəndxuda sənən? Lavruşka, bağla qollarını, – deyə çığırırdı, sanki onun bu əmrini də dərhal yerinə yetiriləcəkdə. Doğrudan da, yenə iki kəndli gəlib, Dronun qollarını bağlamağa başladı. Dron da kəndlilərə kömək edirmiş kimi qurşağını açıb, onlara verdi.

Rostov kəndlilərə döndü:

– Hamınız mənə qulaq asın. Bu saat düz evinizə gedin, səsiniizi belə eşitməyim.

– Biz ki heç kəsə yamanlıq eləməmişik. Biz ancaq deməliyik ki, axmaqlıqdan bu işi tutduq. Ancaq səfehlik elədik... Mən demədimmi, bu qayda-qanunu pozmaqdır, – deyə kəndlilər bir-birini məzəmmət etməyə başladılar.

Alpatıç yenə öz vəzifəsini yerinə yetirməyə başlayaraq dedi:

– Mən sizə dedim ki, uşaqlar, yaxşı iş tutmursunuz.

Yenə bir neçə kəndlinin səsi eşidildi:

– Yakov Alpatıç, axmaqlıq eləmişik. – Kəndlilər dərhal dağılışmağa və hər kəs öz evinə getməyə üz qoydu.

Qolları bağlı iki kəndlini knyazın həyətinə apardılar. İki sərxoş kəndli də onların ardınca gəlirdi.

Onlardan biri Karpa dedi:

– Ax, bir görə nə qayırıdın da!

– Heç ağalarla elə danışmaq olarmı? Sən nə fikirləşirdin?

O birisi də onun sözünü təsdiq etdi:

– Axmaq! Doğrudan da, axmaqsanmış!

İki saatdan sonra arabalar knyazın həyətinə hazır dayanmışdı. Kəndlilər zirək tərpenə-tərpenə ağanın ev şeylərini götürüb, arabalara yığdırlar. Knyaz qızı Maryanın tələbilə azad edilmiş Dron da həyətdə durub, kəndlilərə buyuruq verirdi.

Uca boylu, gülməyən girdə üzlü bir kəndli qulluqçu qızın əlinə bir mücrünü alaraq dedi:

– Sən onu əməlli qoy. Bahasına pul verilib. Niyə elə atırsan, ya da kəndirin altına salırsan, kəndir onu sürüb xarab eləyər. Belə şey mənim xoşuma gəlməz. İş eləyəndə gərək yaxşı eləyəsən, qayda-qanunla. Bax elə ha, həsirin altına qoy, üstünü də ot ilə ört, qoy xarab olmasın.

Knyaz Andreyin kitab şkaflarını götürən başqa bir kəndli dedi:

– Gör nə qədər kitab var. Qoyma taxtaya ilişsin. Uşaqlar, yamanca ağırdır. Zorba kitablardır.

Ucaboy, girdə üzlü kəndli üstə duran lüğət kitablarını göstərüb, mənalı-mənalı göz vurdu:

– Bəli, kişilər avara-avara gözməyiblər, oturub kitab yazıblar.

Rostov knyaz qızının yanına getmədi. Birdən xanım qız elə zənn edər ki, Rostov mütləq onunla tanış olmaq istəyir, buna görə də o, kənddə qalıb, knyaz qızının yola düşməsinə gözlədi. Knyaz qızı Maryanın ekipajları həyətdən çıxanda, Rostov atına minib, onu bizim qoşunlar duran yerə kimi ötürdü, bura Boquçarovodan on iki verst aralı idi. Yankovodakı karvansarada knyaz qızı ilə hörmətlə vidalaşdı və ilk dəfə onun əlini öpdü.

Knyaz qızı Marya Rostova onun xilaskarlığı üçün (Rostovun hərəkətini o, belə adlandırdı) təşəkkür edərkən, Rostov qızıya dedi:

– Eyib deyilmi, siz bundan ötrü mənə təşəkkür edirsiniz, bunu hər bir polis məmuru da elərdi. – O, nədənsə utanaraq və söhbəti dəyişməyə çalışaraq əlavə etdi: – Biz ancaq kəndlilərlə vuruşmalı olsaydıq, düşməni bu qədər içərilərə buraxmazdıq. Belə bir fürsət düşüb, sizinlə tanış olmağıma görə mən xoşbəxtəm. Əlvida, knyaz qızı, sizə xoşbəxtlik arzu edirəm, sizinlə belə deyil, gözəl bir şəraitdə görüşməyimi arzu edirəm. Əgər siz məni qızartmaq istəmirsinizsə, onda rica edirəm, mənə təşəkkür etməyin.

Lakin knyaz qızı ona söz ilə olmasa da, minnətdarlıq və mehribanlıq ifadə edən bütün gülər üzü ilə təşəkkür edirdi. O, Rostov dediyinə inana bilmirdi, inana bilmirdi ki, Rostov onun təşəkkürünə layiq bir iş görməmişdir. O əmin idi ki, Rostov olmasaydı, həm üsyan etmiş kəndlilərin, həm də fransızların əlində məhv olacaqdı. Rostov onu xilas etmək üçün özünü aydınca görünən qorxunc bir təhlükəyə atdı, eyni zamanda onun yüksək və nəcib qəlbli bir adam olmasına da heç şübhə edilə bilməzdi, çünki o, knyaz qızının vəziyyətini və başına gələn müsibəti anlaya bildi. Knyaz qızı onunla atasının ölümü haqqında danışarkən ağlamış, Rostovun da gözəl və namuslu bir insan olduğunu göstərən gözləri yaşarmışdı. Bu gözlər onun xəyalından ayrılmırdı.

Knyaz qızı Marya ondan ayrılıb, tək qalanda birdən gözlərinin yaşardığını hiss etdi və elə oradaca, birinci dəfə olmayaraq, qoribə bir sual yenə də onun təsəvvüründə canlandı: – Olmaya mənə ona vurulmuşam?

Yankovodan yola düşüb, Moskvaya sarı gedərkən də knyaz qızının vəziyyəti heç də ürəkaçan bir halda deyildi. Bununla belə, o, başını bir neçə dəfə karetin pəncərəsindən çıxarıb, nəyə isə baxaraq həm sevinclə, həm də qəmgin-qəmgin gülümsəmişdi, onunla bir karetdə gedən Dunyaşa da bunu bir neçə dəfə görmüşdü.

Knyaz qızı Marya düşünərək öz-özünə deyirdi: “Lap onu sevmiş olsam da, nə olar axı?”.

O, bəlkə də, heç onu sevməyəcək bir adamı sevdiyini öz-özünə etiraf etməkdən nə qədər utansa da, belə bir fikirlə özünə təsəlli verirdi. Əvvəla, heç kəs bunu bilməyəcək, ikincisi də, heç kəsə söyləmədən ömrünün axırına kimi birinci və sonuncu dəfə olaraq bu adamı sevdisinə müqəssir olmayacaq.

Bəzən o, Rostovun baxışlarını, göstərdiyi köməyini, sözlərini xatırlayır və ona elə gəlirdi ki, xoşbəxtlik mümkün olmayan şey deyil. Bunu düşünərkən o, gülümsəyərək karetin pəncərəsindən baxır, Dunyaşa da bunu görürdü.

“Elə bu zaman görək o, Boquçarovoya gələydi. Onun bacısı da görək knyaz Andreyi rədd edaydı”. Knyaz qızı Marya bütün bu şeylərdə qəza-qədərin hökmünü görürdü.

Knyaz qızı Marya da Rostova çox xoş bir təsir bağışlamışdı. Rostov onu xatırlayanda ürəyi açılırdı. Yoldaşları Boquçarovoda onun başına gələn hadisəni eşidərək, zərəfatla ona: – Ot dalınca getdin,

lakin Rusiyanın ən zəngin qızlarından birini ələ keçirdin... – sözlərini deyəndə Rostovun acığı tuturdu. Ona görə acığı tuturdu ki, xoşuna gələn, məsum və böyük dövlət sahibi olan knyaz qızı Marya ilə evlənmək fikri iradəsi əleyhinə olaraq, bir neçə dəfə onun ağlına gəlmişdi. Nikolay Rostova qalırsa, o, özünə knyaz qızı Maryadan yaxşı bir arvad arzu edə bilməzdi. Onunla evlənmək anasını xoşbəxt edər, atasının da vəziyyətini yaxşılaşdırardı, hətta (o, bunu hiss edirdi) knyaz qızı Maryanın özünü də xoşbəxt elərdi.

Onda bəs Sonya? Sonyaya verdiyi söz necə olsun? Knyaz qızı Bolkonskaya ilə əlaqədar olaraq zərəfat etdikdə, Rostovun da buna görə acığı tuturdu.

XV

Kutuzov ordu komandanlığını qəbul etdikdən sonra knyaz Andreyi xatırladı və onun baş qarargaha gəlməsi üçün əmr göndərdi.

Knyaz Andrey Çarevo-Zaymışşeyə gələn vaxtda Kutuzov ilk dəfə olaraq qoşunları nəzərdən keçirirdi. Knyaz Andrey kənddə, baş komandanın ekipajı dayanan keşiş evinin qabağında atdan düşüb, darvaza ağzındakı skamyada oturdu və əlahəzrəti gözləməyə başladı, indi hamı Kutuzova əlahəzrət deyirdi. Çöldən gah alay musiqisinin səsi, gah da yeni baş komandanı “ura” deyərək təbrik edən adamların bağirtisi eşidilirdi. Elə oradaca, darvaza qabağında, knyaz Andreydən on addım aralıda, Kutuzovun orada olmamasından, həm də havanın yaxşılığından istifadə edərək iki dəşik, kuryer və bir ev xidmətçisi dayanmışdı. Qarayanız, bığlı-bakenbardlı, balacaboy bir qusar podpolkovniki at üstündə darvazaya yaxınlaşdı. Knyaz Andreyə baxıb soruşdu ki, əlahəzrət buradadırmı və tezmi gələcək?

Knyaz Andrey dedi ki, mən əlahəzrətin qarargahına mənsub olan adamlardan deyiləm, mən də təzə gəlmişəm. Qusar podpolkovniki baş komandanın bəzəkli paltar geymiş dəşikinə döndü. Baş komandanların zabitlərlə, xüsusi bir həqarətlə danışan bütün dəşikləri kimi o da həqarətlə dedi:

– Əlahəzrəti soruşursunuz? Yəqin ki, bu saat gələcək. Sizə nə lazımdır?

Qusar podpolkovniki dəşikin danışiq tərzinə bığları altından gülümsəyib atdan düşdü, atı qasidə verib, Bolkonskiyə yaxınlaşdı və ona yüngülcə təzim etdi. Bolkonski skamyada ona yer elədi. Qusar podpolkovniki onun yanında oturdu.

– Siz də baş komandanı gözləyirsiniz? Deyirlər, Allaha şükür, onun yanına hamı gələ bilər. Yoxsa o kolbasaçılara yaxın durmaq mümkün deyildi. Yermolov boş yerə alman olmaq istəmirdi ki! İndi, bəlkə, ruslar da danışa bilərlər. Onlar burada nələr eləmədilər! Elə hey geriyyə çəkildilər. Bu geriləmə səfərinə siz də olubsunuz?

Knyaz Andrey:

– Bəli, mən də bu ləzzəti gördüm, – deyər cavab verdi. – Nəinki geri çəkilməkdə iştirak etdim, hətta malikənə, ev bir yana dursun... ən əziz olan bir adamı itirdim. Atam vəfat etdi, onu dörd öldürdü. Mən Smolensk tərəfdənəm.

– Aha!.. Siz knyaz Bolkonskiyəsiniz? Sizinlə tanış olmağıma çox şadam, – Denisov knyaz Andreyin əlini sıxaraq və xüsusi bir diqqət və mehribanlıqla onun üzünə baxaraq dedi: – Podpolkovnik Denisov, mənə daha çox Vaska adı ilə tanınırlar. – Denisov onun dərvinə yana-raq: – Bəli, eşitməmişəm, – deyib, bir az susdu, sonra yenə sözüna davam etdi: – Bu da skif müharibəsi! Bunlar hamısı yaxşıdır, ancaq böyrünü yerə verib dincələn adamlar üçün yox. Siz knyaz Andrey Bolkonskiyəsiniz? – O başını yellədi. – Sizinlə tanış olmağıma çox şadam, knyaz, çox şadam! – deyərək yenə də qəmli bir halda gülümsəyib, knyaz Andreyin əlini sıxdı.

Vaxtilə Nataşa Denisovun onunla evlənmək istədiyini knyaz Andreyə danışmışdı və knyaz Andrey Denisovu Nataşanın sözündən tanıyırdı. İndi knyaz Andreyə həm acı, həm də xoş görünən bu xatirələr yenə onun qəlbində əvvəlki xəstə hissləri oyatdı. Son vaxtlarda o daha bu barədə düşünməyə də, bu hisslər yenə də onun qəlbində yaşayırdı. Smolenskin tərk edilməsi, Lisiye Qoridaki təxribat, knyazın ölümü və bir çox başqa hadisələr knyaz Andreyə elə ağır təsir bağışlamışdı ki, keçmiş xatirələr artıq onun heç yadına düşmürdü, indi yadına düşdükdə isə ona əvvəlki kimi təsir etmədi. Bolkonski adı Denisovun da xəyalında bir çox xatirələr oyatmışdı, lakin bunlar da ona indi uzaq, şairənə bir keçmiş kimi görünürdü. Axşam yeməyindən və Nataşa nəğmə oxuyandan sonra Denisov o zaman on beş yaşlı bir qız olan Nataşaya evlənməyi təklif etmişdi və bunu necə etdiyini heç özü də bilməmişdi. Denisov o zamanı və Nataşaya olan sevgisini xatırlayaraq gülümsədi və dərhal indi onu hər şeydən çox məşğul edən məsələyə keçdi. Bu geri çəkilmə, avanpostlarda qulluq etdiyi vaxt düşündüyü müharibə planı idi. Bu planı o, Barklay-de-Tolliyə təqdim etmişdi, indi də Kutuzova vermək fikrində idi. Planda göstə-

rilirdi ki, fransızların əməliyyat xətti çox uzanmışdır. Ön cəbhədən başlayıb, fransızların yolunu kəsməkdənsə və ya bunları etməklə bərabər onların əlaqə xətlərinə hücum etmək lazımdır. Denisov öz planını knyaz Andreyə izah etməyə başladı:

– Onlar bütün bu xətti müdafiə edə bilməzlər. Bu mümkün olan şey deyil, mən bu xətti yarmağı öz öhdəmə götürürəm. Mənə 500 adam verin, mən bu xətti yarım, lap yəqin! Bunun üçün birçə şey – partizan sistemi lazımdır!

Denisov ayağa qalxıb, əl-qolunu ata-ata öz planını Bolkonskiyə söyləyirdi. Bu zaman ordunun nəzərdən keçirildiyi yerdən musiqi və nəğmə səslərilə bərabər, daha qarışıq və daha bərk bağırtilar eşidildi. Kənddən də ayaq səsləri və çığırtılar eşidilməyə başladı.

Darvaza ağzında duran kazak çığırtaraq dedi:

– Özü gəlir, özü gəlir! – Bolkonski və Denisov darvazaya tərəf irəlilədilər və Kutuzovun alçaq, köhər at üstündə küçə ilə gəldiyini gördülər. Darvazanın qabağında bir dəstə əsgər fəxri qarovulda durmuşdu. Kutuzovun dalınca at üstündə xeyli general gəlirdi. Barklay da öz atını az qala Kutuzovun atı ilə yan-yanı sürürdü. Zabitlər dəstə ilə onun ardınca və yan-yörəsinə yüyürüşərək: “ura!” deyər çığırdılar.

Adyutantlar çapa-çapa ondan əvvəl həyətə girdilər. Kutuzov öz ağır bədəni altında yorğa gedən atını tez-tez qıçları ilə dümsükləyir, bir ucdan da başını tərpədənək, əlini qırmızı yanlı, günlüksüz, ağ kavalergard furajkasına qaldırırdı. O, fəxri qarovulda duran və çoxusu *kavaler*¹ olan qoçaq görünüşlü qrenadrlərə çatanda bir dəqiqəyə atını saxladı, bir rəis nəzərlə diqqətlə onlara baxıb, ətrafında dəstə ilə duran generallara və zabitlərə sırt döndü. Birdən onun üzündə incə mənəli bir ifadə göründü. O, çiyini dartaraq təəccüblə əlini qaldırıb dedi:

– Belə qoçaq oğlanlar ola-ola geri çəkilmək, hey geri çəkilmək!

– General, xudahafiz. – O, atını tərpədənək knyaz Andreyin və Denisovun yanından keçib, darvazadan içəri girdi.

Onun dalınca:

– Ura! ura! ura! – deyər çığırdılar.

Knyaz Andrey Kutuzovu görəndən bəri o daha da kökəlmiş, ötəlmişdi, onu piy basmışdı. Lakin onun ağ sarıqla bağlanmış gözü, üzündəki çapıq yeri, sifətində və bədənində yorğunluq ifadəsi cəynilə

¹ Ordenlərlə təltif olunmuş adam

gördüyü kimi idi. O, əyninə mundir sürtükü geymişdi (nazik qayıqlı qırmancı da çiyindən asılmışdı). Onun köklükdən yayxanmış bədəni atın üstündə ağır-ağır yırğalanırdı.

Atını həyəətə sürəndə o, yavaşcadan fit çaldı.

– Fyu... fyu... fyu... – Kutuzovun üzündə rəsmi işdən sonra dincəlmək istəyən bir adamın sevinci vardı. O, bütün bədəni ilə öyilərək sol ayağını üzəngidən çıxartdı və zəhmətdən üz-gözünü qırışdıraraq güclə onu yəhərin üstünə qaldırdı, dizini qatlayaraq hıqqıldadı, kazakların və adyutantların qolları üstünə endi.

Sonra özünü düzəltdi, qıyılmış gözlərilə ətrafına nəzər saldı, knyaz Andreyə baxıb, yanını basa-basa eyvana sarı getdi, yəqin ki, o, knyaz Andreyi tanımamışdı.

Kutuzov yenə də bayaqkı kimi fit verərək knyaz Andreyə baxdı və ancaq bir neçə saniyədən sonra knyaz Andreyin üzündəki ifadədən onun kim olduğunu xatırlaya bildi (bu hal qocalarda çox tez-tez olur).

Yorğun bir halda:

– Xoş gördük, knyaz, xoş gürdük, əzizim, gedək... – deyib ağır-ağır eyvana qalxdı. Eyvanın döşəməsi onun ağırlığından cınlıdayaraq səsləndi. Sonra yaxasını açıb, eyvanda olan taxt üstündə oturdu.

– Atan necədir?

Knyaz Andrey qısaca cavab verdi:

– Vəfat etmişdir, – dünən mənə xəbər gətirdilər.

Kutuzov gözlərini geniş açaraq heyrət və qorxu ilə knyaz Andreyə baxdı, sonra furajkasını çıxarıb, xaç vurdu: “Allah rəhmət eləsin! Məsləhət onundur, şükür onun böyüklüyünə!” O, bütün sinəsi ilə ağır-ağır ah çəkib susdu. “Mən onu sevirdim, ona hörmətim vardı, bütün qəlbimlə sənin dərdinə yanırıam”. Kutuzov knyaz Andreyi qucaqlayıb, öz kök sinəsinə basdı və xeyli müddət buraxmadı. Qollarını açıb, onu buraxanda knyaz Andrey gördü ki, Kutuzovun dodaqları titrəyir, gözləri də yaşla dolmuşdur. Kutuzov yenə ah çəkdi və ayağa qalxmaq üçün hər iki əlilə taxtdan yapıxdı.

– Gedək, gedək mənim yanıma, danışaq, – dedi, lakin bu zaman Denisov, adyutantların hiddətlə piçıldayaraq onu eyvanın yanında saxlamaq istediklərinə baxmayaraq, düşməndən qorxmıdığı kimi rəisdən də qorxmıyaraq, məhmızları səslənə-səslənə, cəsarətlə pilləkəndən eyvana qalxdı. Kutuzov əllərini taxtdan götürmədən narazı halda ona baxdı. Denisov kim olduğunu və vətənin xeyri üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olan bir məsələ haqqında əlahəzrətə məlu-

mat verməyə gəldiyini söylədi. Kutuzov yorğun-yorğun Denisovu nəzərdən keçirərək istəmədən əllərini taxtdan götürüb, qanı üstünə qoydu: “Vətənin xeyri üçün? – deyə Denisovun sözlərini təkrar etdi, – yaxşı, nədir axı? Danış”. Denisov qız kimi qızardı (bu bığlı, yaşlı, sərxoş üzün qızarması çox qərribə görünürdü) və Smolensk ilə Vyazma arasında düşmənin əməliyyat xəttini qırmaq planını cəsarətlə izah etməyə başladı. Denisov bu ətrafda yaşadığından bu yerlərə yaxşı bələd idi. Onun planı, xüsusilə, böyük inamla danışdığına görə şəksiz yaxşı olan bir plan kimi nəzərə çarpırdı. Kutuzov ayaqlarına baxır, arabilir qonşu evin həyətinə nəzər salırdı, sanki oradan pis bir şey baş verəcəyini gözləyirdi. Denisov danışarkən, doğrudan da, qonşu evdən, qoltuğuna portfel vurmuş bir general gəldi.

Denisov hələ qurtarmamış Kutuzov generala sarı dönüb soruşdu:

– Nədir? Hazırsınız?

General:

– Hazırdır, əlahəzrət, – dedi. Kutuzov başını yırğaladı, sanki bununla o deyirdi: “Bir adam bunların hamısını necə çətdirə bilsin”. O yenə Denisovu dinləyirdi.

Denisov deyirdi:

– Mən bir rus zabiti kimi namusla söz verirəm ki, Napoleonun hərəkət xəttini qıraram.

Kutuzov onun sözünü kəsdi:

– Ober-intendant Kirill Andreyeviç Denisov sənə nə deyirdi?

– Əminimdir, əlahəzrət.

Kutuzov sən bir halda dedi:

– Pa! Biz onunla dost idik. Yaxşı, yaxşı, əzizim, burada, qorargahda qal, sabah danışarıq. – O, başı ilə – xoş gəldin – işarəsi edib, üzünü Denisovdan çevirdi və əlini Konovnitsinin gətirdiyi kağızlara uzatdı.

Növbətçi general narazılıq duyulan bir səsle dedi:

– Əlahəzrət buyurub, otağa getmək istəməzmi? Planlara baxmaq və bəzi kağızları imzalamaq lazımdır. – Qapıdan bayıra çıxan adyutant məlumat verdi ki, mənzildə hər şey hazırdır. Lakin Kutuzov, görünür, işini qurtarıb sərbəst halda otağa getmək istəyirdi. Üzünü qırışdıraraq dedi:

– Yox, əzizim, de ki, bura balaca bir stol gətirsinlər, kağızlara burada baxaram. – Sonra knyaz Andreyə dönüb əlavə etdi: – Sən getmə. – Knyaz Andrey eyvanda qalıb, növbətçi generalın verdiyi məlumata qulaq asmağa başladı.

Növbətçi general məlumat verərkən knyaz Andrey qapı dalından qadın pıçılısı və qadın ipək paltarının xışılısını eşitdi. Knyaz Andrey bir neç dəfə o tərəfə baxıb, qapı dalında çəhrayı paltarlı, bənövşəyi ipək yaylıqlı, qırmızıyanaq, dolğun, gözəl bir qadın gördü. Qadının əlində iri bir boşqab vardı, görünür o, baş komandanının içəri girməsini gözləyirdi. Kutuzovun adyutantı pıçıldayaraq knyaz Andreyə dedi ki, bu ev yiyəsinin arvadıdır, əlahəzrəti duz-çörəklə qarşılamaq istəyir. Onun əri əlahəzrəti kilsədə xaç ilə qarşıladı, o da burada duz-çörəklə qarşılayır... Adyutant gülümsəyərək əlavə etdi: "Çox qəşəng arvadıdır". Kutuzov bir az əvvəl Denisova, yeddi il əvvəl Austerlits hərbi şurasındakı mübahisəyə necə qulaq asmışdısa, indi də növbətçi generalın verdiyi məlumata elə qulaq asırdı (növbətçi general əsasən Çarevo-Zaymişə ətrafındakı mövqeyi təhqid edirdi). Görünür, Kutuzov ancaq ona görə qulaq asırdı ki, onun qulaqları vardı və bu qulaqlardan birinə kəndir lifi tıxansa da, onlar eşitməyə bilmirli. Aydın görünürdü ki, növbətçi generalın söylədiyi şeylərdən heç biri onu nə təəccübləndirir, nə də maraqlandırır və ona nə deyiləcəyini qabaqcadan bilirdi. Kilsədə oxunan duaya qulaq asmaq lazım gəlirdi kimi, bunlara da qulaq asmaq lazımdır, – ancaq buna görə o, deyilənləri dinləyirdi. Denisovun dediklərinin hamısı ağıllı və yararlı şeylər idi. Növbətçi generalın dedikləri isə onunkundan daha ağıllı və daha yararlı idi, lakin aydın görünürdü ki, Kutuzov həm biliyə, həm də ağıla nifrət edir, o, ağıldan və bilikdən asılı olmayaraq, məsələni həll edə-cək nə isə başqa bir şey bilirdi. Knyaz Andrey baş komandanın üzün-dəki ifadəni diqqətlə izləyir və gördüyü ki, Kutuzov ancaq danırıx, qapı dalındakı qadın pıçılısı ilə maraqlanır, onun nə demək olduğunu bilmək və daima nəzakətli olmaq istəyir. Aydın görünürdü ki, Kutuzov ağıl və biliyə, hətta Denisovun göstərdiyi vətənpərvərlik hissəsinə də nifrət edir, lakin o bunlara ağıl, hiss və biliklə deyil (çünki o, heç bunları göstərməyə çalışmırdı), nə isə başqa bir şeylə nifrət edirdi. O, bunlara öz ehtirası, öz həyat təcrübəsilə nifrət edirdi. Növbətçi generalın məlumatından sonra o, özündən ancaq bir sərəncam verdi, bu da rus qoşunlarının talançılığına aid idi. Növbətçi general öz məlumatının sonunda əlahəzrətə imzalamaq üçün bir kağız uzatdı. Kağızda, bir mülkədar göy yulafının çalınmasından şikayət edərək, ona dəyən zərərin ordu rəislərindən alınmasını tələb edirdi.

Kutuzov buna qulaq asıb, dodaqlarını marçıldadaraq başını yır-ğaladı:

– Sobaya... oda at! Yadında qalsın, özizim, bütün belə kağızları oda at! Qoy taxılları da biçsinlər, onları da yandırsınlar, sağlqla-rına qismət olsun. Mən nə əmr verirəm ki, bunu eləsinlər, nə də buna icazə verirəm, lakin dəyən zərəri ordu rəislərindən də ala bilmərəm. Bunsuz olmaz. Meşə qıranda çırpıncının hayına qalmazlar. – O bir də kağıza baxıb, başını yelləyərək əlavə etdi: – Bu lap alman səlqişidir! Allah göstərməsin!

XVI

Kutuzov son kağızı imzalayaraq:

– Qurtardıq, – deyib ağır-ağır ayağa qalxdı, ağı, kök boynunun qırıqlarını düzəldərək, kefi kök halda qapıya sarı yönəldi.

Keşişin arvadı qıpqırmızı qızaraq cəld boşqabı götürdü, bunu baş komandana təqdim etmək üçün uzun müddət hazırlaşdığına bax-mayaraq, vaxtında verə bilmədi. Gec də olsa, boşqabı Kutuzovun qar-sısına aparıb təzim etdi.

Kutuzovun gözləri qıyıldı, gülümsəyərək arvadın çənəsindən yapışdı:

– Nə də gözəldir! Sağ ol, özizim!

Şalvarının cibindən bir neçə qızıl pul çıxarıb, boşqaba qoydu.

Kutuzov onun üçün ayrılan otağa tərəf gedərək soruşdu:

– Hə, necə dolanırsan? – Keşiş arvadı gülümsəyərək, onun ardınca otağa girdi, o gülümsədikcə qırmızı yanaqlarında gözəl çökekklər əmələ gəlirdi. Adyutant cyvana, knyaz Andreyin yanına gəlib, onu yeməyə dəvət etdi. Yarım saatdan sonra knyaz Andreyi yenə də Kutuzovun yanına çağırıdılar. Kutuzov kreslodə uzanmışdı, onun əynində yenə bayaqkı yaxası açıq sürtük vardı. Əlində bir fransız kitabı tutmuşdu, knyaz Andrey içəri girəndə kitabın arasına bıçaq qoyub büküdü. Knyaz Andrey kitabın cildindən gördü ki, o *madame de Genlis*¹, "*Les chevaliers du Cygne*"² əsəridir.

Kutuzov:

– Otur, burada otur, danışaq, – dedi. – Çox böyük müsibətdir, çox böyük! Ancaq, özizim, yadında saxla ki, mən sənin atanam, başqa atan... – Knyaz Andrey atasının ölümü haqqında nə bilirdisə hamısını və Lisiye Qoridan keçərkən gördüklərini Kutuzova söylədi.

¹ Madam de Janlis

² "Qu quşu cəngavərləri"

Birdən Kutuzov həyəcanlı bir səslə dedi:

– Gör işi... nə yerə gətirib çıxartdılar... Nə yerə! – Görünür, o, knyaz Andreyin söylədiklərindən Rusiyanın nə vəziyyətdə olduğunu aydın təsəvvür etmişdi. – Bir dayan, səbr elə, vaxt ver, – deyə əlavə etdi və bu zaman onun üzündə qəzəbli bir ifadə göründü: yəqin ki, o, özünü həyəcanlandıran bu söhbəti davam etdirmək istəmədiyini üçün dedi: – Mən səni çağırışam ki, öz yanımda saxlayam.

Knyaz Andrey:

– Əlahəzrətə təşəkkür edirəm, – dedi, – ancaq qorxuram ki, daha mən qərargahlarda qulluq etməyə yaramayam. – Knyaz Andrey bunu söylərkən gülümsədi, Kutuzov bu təbəssümü görərək, sualedici bir nəzərdə knyaz Andreyə baxdı. – Əsas səbəb də budur ki, mən öz alayma öyrənmişəm, zabitləri sevmişəm, alaydakı adamlar da, deyəsən, mənə sevilir. Onları buraxıb getmək mənə ağır gəlir. Əgər mən sizin yanınızda olmaq şərəfindən imtina edərməsə, inanın ki...

Kutuzovun dolu üzündə ağıllı, həlim, eyni zamanda incə istehzal bir ifadə göründü. O, Bolkonskinin sözünü kəsdi:

– Təəssüf edirəm, sən mənə lazım olardın, amma sən haqlısan, haqlısan. Bizə adamlar bura üçün lazım deyil. Məsləhətçilər həmişə çox olur, adam isə az olur. Bütün məsləhətçilər sənə kimi gedib, alaylarda qulluq etsəydilər, alaylarımız belə olmazdı. Sən Austerlitsdən mənim yadımdasan. Yadımdadır, yaxşı yadımdadır, əlində bayraq gedirdin. – Knyaz Andrey o günləri xatırlayıb, sevinc içində qızardı... Kutuzov onun qolundan dartıb, üzünü ona sarı əydi, knyaz Andrey yenə qocanın gözlərində yaş gördü. Knyaz Andrey Kutuzovun xasiyyətini – çox tez müəssir olub ağladığını bilirdi. O, bildirdi ki, Kutuzov onu məhz atasının ölümü münasibətilə, xüsusilə, əzizləyir və ürəyi yandığını göstərir, lakin Austerlits xatirəsi onu həm sevindirir, həm də fərhləndirir.

– Öz yolunla get, uğurlar olsun. Mən bilirəm ki, sənənin yolun namus yoludur. – Kutuzov bir az susdu. – Buxarestdə mən səni yaman arzulayırdım, göndərməyə adam lazım idi. – Kutuzov söhbəti dəyişərək türklərlə olan müharibədən və bağlanmış sülhdən danışmağa başladı. – Bəli, həm bu müharibədən, həm də bu sülhdən ötrü mənə az məzəmmət etmədilər... amma hamısı öz vaxtında oldu. *Tout vient à point à celui qui sait attendre*¹. Orada da məsləhətçilər buradakından az

deyildi, – o, yenə məsləhətçilərin üstünə qayıtdı, görünür bunlardan xoşu gəlmirdi. – Ax, bu məsləhətçilər, məsləhətçilər! Onların dediklərinə qulaq assaydığ, biz nə Türkiyə ilə sülh bağlar, nə də müharibəni qurtara bilərdik. Hər şey tez olsun deyirdilər, tez olan şey də uzun sürür. Əgər Kamenski ölməseydi, işi xarab olardı. O, otuz min adamla qalalara hücum edirdi. Qala almaq çətin deyil, çətin müharibəni udmaqdır. Bunun üçün isə hücum etmək lazım deyil, səbr və vaxt lazımdır. Kamenski Rusşukun üstünə əsgər göndərdi, amma mən təkcə səbr və vaxt göndərdim, Kamenskiden də çox qala aldım, türkləri də at əti yeməyə məcbur elədim. – Kutuzov başını yırğaladı. – Fransızlar da belə olacaqlar! – O ruhlanaraq döşünə döyə-döyə dedi: – Mənim sözümə inan, mən onlara da at əti yedirdəcəyəm! – Onun gözləri yenə yaşardı.

Knyaz Andrey soruşdu:

– Hər halda fransızlarla vuruşmaq lazım gəlməyəcəkmi?

– Lazım gələcək, əgər hamı bunu istəsə, onda əlac nədir... Amma, inan, əzizim; səbr və vaxtdan qüvvətli əsgər yoxdur. Bu iki əsgər hər şeyi elər, ancaq məsləhətçilər *n'entendant pas de cette oreille, voila le mal*². Bəziləri istəyir, bəziləri istəmir. Bəs nə edək? – Görünür, o, knyaz Andreydən cavab gözləmirdi. – Yaxşı, sən nə etməyi buyursan? – Kutuzovun gözləri dərinlik və ağıl göstərən bir ifadə ilə parıldayırdı, Knyaz Andrey cavab vermədiyini üçün o dedi: – Mən sənə deyim nə etmək lazımdır və mən də edirəm. *Dans le doute, mon cher*, – o, bir az dayanıb əlavə etdi: – *abstiens toi*², – di salamat qal, dostum. Yadımda saxla ki, mən sənənin müsibətini sənənlə bərabər öz ürəyimdə daşıyıram və mən sənənin üçün nə əlahəzrəmə, nə knyaza, nə də baş komandanam, – mən sənənin atanam. Əgər bir şey lazım olsa, düz mənim yanıma gəl. Salamat qal, əzizim. – O, knyaz Andreyi yenə qucaqlayıb öpdü. Knyaz Andrey hələ qapıdan çıxmamış Kutuzov sakitləşmiş halda ah çəkib, yenə xanım Janlisin hələ oxuyub qurtarmadığı: “*Les chevaliers du Cygne*” romanını əlinə götürdü.

Knyaz Andrey Kutuzovla görüşəndən sonra, həm işlərin ümumi gedişi, həm də bu işlərin etibarlı olə tapşırılması barədə arxayın olaraq öz alayına qayıtdı. O nə üçün arxayın olduğunu heç izah edə bilməzdi. Knyaz Andrey sanki cəhətlərindən, hadisələri qruplaşdıran

¹ Gözləməyi bacaran adam üçün hər şey öz vaxtında gəlir.

¹ Bunu heç çətmək istəmirəm, – bax, bu pisdir.

² Əzizim, şübhə etməkdən çəkin

və nəticələr çıxaran ağıl yerinə yalnız işlərin gedişini sakitcə seyr etmək qabiliyyətindən başqa heç bir şeyi olmayan bu qocadan heç bir xüsusi səyin olmadığını nə qədər aydın görürdüsə, bütün işlərin necə lazımsa, elə də gedəcəyinə daha çox arxayın olurdu. Knyaz Andrey düşünərək öz-özünə deyirdi: "Onun özünün heç bir şəxsi təşəbbüsü olmayacaqdır. O, özündən heç bir şey düşünməyəcək, heç bir şey etməyəcək! Lakin deyilənlərin hamısına qulaq asacaq, hamısını yadında saxlayacaq, hər şeyi öz yerinə qoyacaq, heç bir xeyirli işə mane olmayacaq və heç bir zərərli şeyə yol verməyəcək. O başa düşür ki, onun iradəsindən daha güclü və daha mühüm bir şey vardır, – bu da hadisələrin zəruri gedişidir. O, hadisələrin gedişini görməyi, bunların əhəmiyyətini anlamağı bacarır, ona görə bu hadisələrdə iştirak etməkdən və başqa bir məqsədə doğru yönəldilən öz şəxsi iradəsindən ayrılmağı bacarır. Əsas məsələ budur ki, o, Janlisin romanını oxusa da, fransızca atalar sözü söyləyərsə, ona inanırsan. Ona görə inanırsan ki, o, rusdur, ona görə inanırsan ki, o, "gör işi nə yerə gətirib çıxartdırlar!" deyərək səsi titrədi və "mən onlara da at əti yedirəcəyəm" sözlərini söylərkən, gözləri yaş ilə doldu. Knyaz Andreydə olan bu hissə-çox dumanlı şəkildə həmdə vardı. Kutuzovun baş komandan seçilməsində həminin həmrəy olması və bunu həminin təqdir etməsi də bu hissə əsaslanırdı. Bu isə saray nöqtəyi-nəzərinə zidd olan xalq nöqtəyi-nəzərini əks etdirirdi.

XVII

Padşah Moskvadan getdikdən sonra Moskva həyatı əvvəlki adı qayda ilə davam edirdi. Bu həyat elə bir adı qayda ilə davam edirdi ki, keçən günlərin vətənpərvərlik ehtişamını xatırlamaq belə çətin idi. Rusiyanın, doğrudan da, təhlükə qarşısında olduğuna, İngilis klubu üzvlərinin eyni zamanda, hər bir fədakarlığa hazır olan vətən ölvədi sayılmasına inanmaq çətin idi. Padşah Moskvaya gələrkən, Moskvada ümumi bir vətənpərvərlik ehtişamı əhval-ruhiyyəsinin olduğunu yalnız bir şey xatırladırdı: O da orduya adam verilməsi və pul ilə edilməsi idi. Bunlar da tezliklə sanki həmişə davam edəcək bir şey kimi, qanuni və rəsmi bir şəkil aldı.

Düşmən Moskvaya yaxınlaşdıqca moskvalıların öz vəziyyətlərinə olan baxışı, münasibəti get-gedə ciddiləşmək əvəzinə daha da yün-

gülləşirdi. Böyük təhlükənin yaxınlaşdığını görən adamlarda bu həmişə belə olur. Təhlükə yaxınlaşarkən insan qəlbində həmişə iki şey eyni qüvvətlə səslənir. Onlardan biri çox ağıllı olaraq deyir ki, insan görək təhlükənin əsl mahiyyətini düşünsün, ölçüb-biçsin və ondan canını qurtarmaq üçün bir yol axtarsın. O birisi isə əvvəlkindən daha ağıllı olaraq deyir ki, təhlükə haqqında düşünmək həddindən artıq ağır və çox canüzücü bir şeydir, həm də hər şeyi qabaqcadan görmək və işin ümumi gedişində xilas olmağın insanın öz ixtiyarında deyil, buna görə də təhlükə gəlib çıxanaqədər ondan üz çevirmək, ürək-açan şeylər haqqında düşünmək yaxşıdır. İnsan tək olarkən çox vaxt birinci səsə, cəmiyyət içərisində olanda isə ikinci səsə uyur. Moskva əhalisi də indi bu vəziyyətdə idi. Çoxdan bəri Moskvada bulki kimi şənlilik etməmişdilər.

Rastopçinin yuxarısında içkixana, məmur və Moskva meşşanı Karpuşka Çigirinin şəkli çəkilmiş kiçik afişaları, Vasili Lvoviç Puşkinin burimələri¹ ilə bərabər oxunur və müzakirə edilirdi. Karpuşka orduda olub, meyhanada bir qab artıq şərab içərkən eşitmişdi ki, guya Bonapart Moskvanın üstünə gəlmək istəyir. O hirsələnmiş, bütün fransızları pis-pis söyüşlərlə söymüş, meyhanadan çıxıb, qartal² altında yığışmış camaata nitq söyləmişdi.

Adamlar klublara, cvlərə yığışmış, bu afişaları oxuyurdular. Karpuşkanın fransızları ələ salması bəzilərinin xoşuna gəlirdi. Karpuşka deyirdi ki, fransızlar kələm yeməkdən köpəçəklər, kaşa yeməkdən partlayacaqlar, şir yeməkdən gəbərək öləcəklər; fransızlar hamısı cırtıdan-cırtıdandır, bir rus arvadı onların üçün yabaya ilişdirib ata bilər. Bəziləri bu cür sözləri təqdir etmədilər, deyirdilər ki, bu bayağı və axmaq sözlərdir. Danışdırlar ki, Rastopçin fransızları, hətta bütün xariciləri Moskvadan sürgün etmişdir, deməyinə görə onların arasında Napoleonun casusları və agentləri varmış, lakin bunu ən çox ona görə danışdırlar ki, fransızları və xariciləri sürgün edərkən, Rastopçinin söylədiyi məzəli sözləri yaysınlar. Xariciləri çay gəmisində Nijniyə göndərərək Rastopçin onlara deyibmiş "*Rentrez en vous même entrez dans la barque et n'en faites pas une barque de Charon*"³.

¹ Burime – beytəşmə, verilən hazır qafiyələrlə şeir demək.

² Qartal – Çar Rusiyanın gerbi (dövlət nişanı) ikibaşlı qartal idi.

³ Öz varlığınıza qapılın və bu qayığa girin və çalışın ki, bu qayıq sizin üçün Xaronun qayığı olmasın.

Danışırılar ki, Moskvadan bütün dəftərxanaları, idarələri köçürmüşlər və bunu söylərkən elə oradaca Şinşinin zarafatını da əlavə edirdilər. Şinşin deyibmiş ki, elə bircə buna görə Moskva Napoleona minnətdar olmalıdır. Bunu da danışırılar ki, Mamonovun alayı ona 800 minə oturacaqdır, Bezuxov isə öz əsgərlərinə bundan da artıq pul xərcləmişdir, lakin Bezuxovun hərəkətlərində ən yaxşı şey budur ki, mundir geyib, ata minəcək, alayın qabağında gedəcəkdir və ona baxanlardan yer haqqı almayacaqdır.

Jüli Drubetskaya üzük dolu nazik barmaqları ilə didilmiş sapı yığb
SIXA-SIXA:

– Siz heç kəsə lütfkarlıq etmirsiniz, – dedi.

Jüli səhər Moskvadan gedəcəkdə, ona görə də bu gün ayrılıq ziya-fəti düzəltdi.

– Bezuxov *est ridicule*¹, lakin o, çox xoş təbiətli və çox mehriban bir adamdır. Axı belə *caustique*² olmaqdən bilmirəm nə həzz alırlar. Xalq ordusu mundiri geymiş və Jülinin: “*mon chevalier*”³ adlandırıldığı cavan bir adam ucadan:

– Cərimə! – dedi. Bu cavan Jüli ilə bərabər Nijniyə getmişdi.

Moskvanın bir çox salonlarında olduğu kimi, Jülinin də salonunda şərt qoyulmuşdu ki, ancaq rusca danışılın, kim çəşib fransızca danışsa, ianə komitəsinin xeyrinə cərimə verirdi.

Qonaq otağında olan bir rus yazıçısı dedi:

– İkinci bir cərimə də qallitsizm⁴ üçün: “удовольствие быть” ifadəsi rusca deyil.

Jüli yazıçının söylədiyinə əhəmiyyət verməyib cavan oğlana döndü:

– Siz heç kəsə lütfkarlıq etmirsiniz, – deyə davam etdi. – *Caus-tique* sözünü işlətməkdə müqəssirəm, cərimə də verəcəyəm. Həqiqəti demək və bundan həzz almaq xatirinə yenə də cərimə verməyə hazır-
ram, ancaq qallitsizmlər üçün cavabdeh deyiləm, – o, yazıçıya müraciət etdi: – Çünki mənim nə knyaz Qolitsin kimi pulum var, nə də vaxtım var ki, müəllim tutub, rusca öyrənim. Budur, özü də gəldi. *Quand on*⁵... – Jüli cavan oğlana döndü: – Xeyr, xeyr, tuta bilməzsi-

niz. – Sonra Pyerə baxıb, nəzakətlə gülümsəyərək dedi: – Günəşdən danışarkən günəşin şüalarını görürsən. Jüli kübar qadınlara xas olan bir səbəstliklə yalan söyləyərək sözüne davam etdi: – Biz elə indicə sizdən danışırıq. Biz deyirdik ki, sizin alay Mamonovun alayından yaxşı olacaqdır.

Pyer Jülinin əlini öpərək, onun yanında oturdu.

– Ah, mənim alayından danışmayan. O lap mənim zəhləmi tökmüşdür.

– Siz özünüz ona komandanlıq edəcəksiniz, elə deyilmi? – Jüli bunu söylərkən bic-bic və istehza ilə gülümsəyib, cavan oğlana baxdı.

Pyerin yanında cavan oğlan elə də *caustique*¹ görünmürdü. O, Jülinin nə üçün belə istehza ilə gülümsədiyinə təəccüb etdi. Pyer dalğın və açıqürəkli bir adam olsa da, onun yanında heç kəs istehza edə bilmirdi.

– Xeyr, – Pyer öz iri, kök bədəninə baxıb güldü. – Fransızlar məni çox asanlıqla vura bilirlər. Bir də qorxuram ki, heç atın üstünə qalxa bilməyəm...

Jülinin başına yığışan adamlar ayrı-ayrı şəxslərdən danışa-danışa sözbəti gətirib, Rostovgilin üstünə çıxartdılar.

Jüli:

– Deyirlər ki, onların işi çox pisdir, – dedi: – Qraf özü də birtəhər adamdır. Razumovskilər onun evini və Moskva ətrafındakı mülkünü almaq istəyirdilər, amma iş elə uzanır. O, çox istəyir.

Kim isə yandan dedi:

– Deyəsən, bu günlərdə məsələni qurtaracaqlar. Ancaq indi Moskvada bir şey almaq özü ağılsızlıqdır.

Jüli soruşdu:

– Niyə? Yoxsa siz elə zənn edirsiniz ki, Moskva təhlükə qarşısındadır,

– Mən? Qərribə sualdır. Mən ona görə... ona görə gedirəm ki, hamı gedir, bir də ki, mən nə İoann d'Arkam, nə də Amazonkayam.

– Bəli, bəli, mənə bir az da əski verin.

Cavan oğlan Rostov haqqında söhbəti davam etdirərək dedi:

– O, öz işlərini idarə edə bilse, bütün borclarını verə bilər.

– Xoşbəxtli qocadır, ancaq çox *pauvre sire*²-dir. Axı onlar niyə bu qədər çox yaşayırlar? Onlar çoxdan kəndə getmək istəyirdilər.

¹ Gülməli (adamdır).

² Acıdil.

³ Mənim cəngavərim.

⁴ Quruluşca fransız cümlələrinə oxşayan ifadələrin işlədilməsi.

⁵ Nə vaxt... nə vaxt ki (burada: danışarkən, danışan zaman).

¹ Güllənc, mosxorəci, istehza edən.

² Pisdir.

– Jüli bic-bic gülümsəyərək Pyerdən soruşdu: – Natali, deyəsən, indi yaxşıdır, eləmi?

Pyer:

– Onlar kiçik oğullarını gözləyirlər, – dedi. O, Obolenskinin yanında kazak olub, Belaya Tserkova getmişdir. Orada alay təşkil edilir. İndi də onu mənim alayma keçiriblər və hər gün onun gəlməsini gözləyirlər. Qraf çoxdan getmək istəyirdi, lakin qrafinya, oğlu gəlməyincə Moskvadan getməyə qətiyyənn razılaşmır.

– Mən onları üç gün bundan əvvəl Arxarovgildə gördüm. Natali yenə qəşəngləşib və kefi açılıb. Bir romans da oxudu. Bəzi adamlar hər şeyi necə asanlıqla keçirirlər.

Pyer narazı halda soruşdu?

– Nəyi keçirirlər?

Jüli gülümsədi.

– Bilirsinizmi, qraf, sizin kimi cəngavərlər ancaq Madame Suza¹-nin romanlarında olurlar.

Pyer qızaranaq:

– Hansı cəngavər? – deyər soruşdu. – Niyə?

– Əziz qraf, siz allah bəsdır, *c'est la fable de tout Moscou. Je vous admire, ma parole d'honneur*².

Xalq ordusundan olan cavan oğlan ucadan:

– Cərimə! Cərimə! – dedi.

– Yaxşı da. Danışmaq olmur ki, adam lap darıxır.

Pyer ayağa qalxaraq acıqlı-acıqlı dedi:

– *Qu'est ce qui est la fable de tout Moscou?*³

– Siz Allah bəsdır, qraf. Siz bilirsiniz.

– Mən heç bir şey bilmirəm.

– Mən bilirəm ki, siz Natali ilə dost idiniz, buna görə də... Yox, mən həmişə Vera ilə daha artıq dost olmuşam. *Cette chère Vera!*⁴

Pyer narazı halda sözüünə davam etdi:

– *Non, madame*⁵. Mən heç də Rostovanın cəngavəri rolunu öz boynuma götürməmişəm və bir ay olar ki, onlara getmirəm. Lakin mən anlama bilmirəm ki, bu amansızlıq...

¹ Xanım Süza

² *Bunu bütün Moskva bilir. Doğrudan da, mən sizə təəccüb edirəm.*

³ *Bütün Moskva nə bilir axı?*

⁴ *O, əziz Vera!*

⁵ *Xeyr, xanım.*

Jüli gülümsədi və didilmiş sapı əlində yelləyərək dedi:

– *Qui s'excuse – s'accuse*¹ – sonra öz sözünün təsir qüvvəsini saxlamaq üçün tez söhbəti dəyişdi.

– Mən bu gün qərribə bir xəbər eşitmişəm, yazıq Mari Bolkon-skaya dünən Moskvaya gəlmişdir. Siz eşidibsinizmi? Onun atası vəfat etmişdir.

– Doğrudanmı? O, indi haradadır? Mən çox istərdim, onu görüm.

– Mən dünən axşamı onunla keçirdim. O ya bu gün, ya da sabah, qardaşı oğlu ilə bərabər, Moskva ətrafındakı mülklərinə gedir.

Pyer soruşdu:

– Bəs özü necədir?

– Pis deyil, ancaq qəmgindir. Bilirsinizmi, onu kim xilas etmişdir? Bu böyük bir romandır. Nikolas, Rostov, Marini əhatə ediblər, öldürmək istəyiblər, onun adamlarını yaralayılar. Nikolas özünü meydana atıb, onu xilas etmişdir...

Cavan oğlan:

– Bu da bir roman, – dedi. – Deyəsən, doğrudan, bu ümumi qaça-qaçı ona görə düzəldiblər ki, bütün qarımış qızlar ərə getsinlər, Catiche belə oldu, bu da knyaz qızı Bolkonskaya.

– Bilirsinizmi, mən, doğrudan da, elə düşünürəm ki, xanım qız Bolkonskaya *un petit peu amoureuse du jeune homme*².

– Cərimə! Cərimə! Cərimə!

– Axı bunu rusca necə deyim!

XVIII

Pyer evə qayıdanda ona Rastopçinin bu gün gətirilmiş iki afişasını verdilər.

Birinci afişada deyilirdi ki, qraf Rastopçinin Moskvadan getməyi qadağan etməsi haqqında yayılan şayiə doğru deyil, əksinə, qraf Rastopçin xanımların və tacir arvadlarının Moskvadan getməsinə sevinir. Sonra afişada deyilirdi: “Az qorxuya düşün, az şayiələr yayın, xəbis Moskvaya gələ bilməyəcəkdir, – mən bu sözümə başımla cavab verirəm”. Bu sözlər ilk dəfə Pyerə aydın göstərdi ki, fransızlar Moskvaya gələcəklər. İkinci afişada deyilirdi ki, bizim baş qərarğahı-

¹ Kim üzr istəyirso, o özünü ittiham edir (üzr istəyən müqəssirdir).

² Cavan adama azca vurulmuşdur.

miz Vyazmadadır, qraf Vitgenşteyn fransızları məğlub etmişdir, lakin əhalidən bir çoxları silahlanmaq istədiyi üçün onlara cəbbəxanada qılnc, tapança və tüfəng hazırlanmışdır, istəyən ucuz qiymətə ala bilər. İndiki afişaların məzmunu Çigirinin əvvəlki söhbətləri kimi zarafatyana deyildi. Pyer bu afişaları oxuyub fikrə daldı. Görünür, onun ürəkdən, bütün varlığı ilə arzu etdiyi, eyni zamanda onu qeyri-ixtiyari döşətə gətirən qorxunc tufanın buludları yaxınlaşırdı.

“Hərbi qulluğa girib, orduya gedim, ya qalıb gözləyim?” Pyer, bəlkə, yüzüncü dəfə öz-özünə bu sualı verdi. O, stol üstündəki kartı götürüb, *pasyans*¹ eləməyə başladı.

Kartı qarışdırıb, əlində tutdu, yuxarı baxaraq öz-özünə dedi:

– Əgər bu *pasyans* çıxsə, əgər çıxsə, demək... nə demək? – O, öz sualına cavab verməmiş qapı dalından böyük knyaz qızının səsi eşidildi. Knyaz qızı içəri girmək üçün icazə istəyirdi.

Pyer öz-özünə:

– Demək, onda mən orduya getməliyəm, – deyərək sözünü tamamlandı. Sonra qapıya dönüb ədəvə etdi: – Buyurun, buyurun. (Yalnız uzun belli, daş kimi hissiz üzlü böyük knyaz qızı Pyerin evində yaşayırdı, iki balacalar ərə getmişdi). Knyaz qızı məzəmmətedici, həyəcanlı bir səslə dedi: – *mon cousin*, sizin yanınıza gəldiyim üçün məni bağışlayın. Nəhayət, bir qərar gəlmək lazımdır, ya yox? Axı bu nə deməkdir? Hamı Moskvadan çıxıb getmişdir, camaat da qiyam qaldırıb. Bəs biz niyə qalmışıq?

Pyer zarafatyana dedi:

– Ma cousine, əksinə, çox sakitlikdir. – O, knyaz qızı qarşısında xeyirxah hami rolunu sıxılıb, utana-utana yerinə yetirir və bunu gizlətmək üçün ona həmişə belə zarafatyana əlaqə bəsləyirdi.

– Bəli, bu sakitlikdir... yaxşı sakitlikdir! Bizim qoşunların necə fərqləndiyini bu gün Varvara İvanovna mənə danışmışdır. Bunun üçün onlara mərhəbə demək olar. Camaat da qiyam eləyir, qulaq asmaq istəmir, mənim qulluqçum nədir, o da kobudluq eləməyə başlayıb. Belə getsə, tezliklə bizim özümüzü də döyəcəklər. Küçə ilə getmək olmur. Bunlar bir yana dursun, əsl məsələ burasındadır ki, bu gün-sabah fransızlar gələcəklər, biz nəyi gözləyirik axı?! Mon cousin, sizdən birçə xahişim var. Əmr edin, məni Peterburqa aparınlar. Mən necə olsam da, Bonapartın hakimiyyəti altında yaşaya bilmərəm.

– Ma cousine, siz Allah bəsdir, siz bu məlumatları haradan alırsınız... Əksinə...

– Mən sizin Napoleona tabe olmayacağam. Başqaları necə istəyirlər eləsinlər... Əgər siz bunu eləmək istəmirsinizsə...

– Eləyərim, bu saat əmr edərəm.

Görünür, xanım qız hirslenməyə adam tapmadığından dilxor idi. O, öz-özünə nə işə pıçıldayaran stula oturdu.

Pyer:

– Sizə düz məlumat vermirlər, – dedi. – Şəhər sakitlikdir. Heç bir təhlükə də yoxdur. Budur, indicə bu saat mən oxuyurdum... – Pyer afişaları ögey bacısına göstərdi. – Qraf yazır ki, düşmənlər Moskvaya gələ bilməyəcəkdir, – mən bu sözümə başımla cavab verirəm.

Knyaz qızı acıqlı-acıqlı:

– Ah, sizin o qraf! – dedi. O, riyakarın, xəbisin biridir! Camaatda qiyam fikrini oyadan elə o özü olmadımı? O, axmaq afişalarda bu sözləri yazan o deyildimi? Kim olur-olsun, saçından tutub, darta-darta dama basın (nə qədər axmaq sözdür!). Sonra nə bilim, yazmışdı ki, kim tutub gətirsə, ona eşq olsun, o şərəf və şöhrətə layiqdir. Bu da onun nəzakət və iltifatının nəticəsi. Varvara İvanovna deyir ki, fransızca danışdığım üçün camaat az qala məni öldürmüşdü...

Pyer:

– Axı bu... Siz hər şeyi ürəyinizə salırsınız, – o yenə də, kartdan *pasyans* düzəltməyə başladı.

Pasyansın düz çıxdığına baxmayaraq Pyer orduya getmədi, yenə əvvəlki kimi həyəcan və təəddüd içində, qorxu və eyni zamanda sevincə nə işə döşətlə bir hadisə gözləyərək əhalisi köçüb getmiş, lap boşalmış Moskvada qaldı.

Knyaz qızı ertəsi gün axşam yola düşdü. Baş müdir Pyerin yanına gəlib dedi ki, alaya hərbi geyim almaq üçün sizin tələb etdiyiniz pulu əldə etmək mümkün deyil, mülklərdən biri satılmayınca bu pul düzəlməyəcək. Baş müdir, ümumiyyətlə, bu alay məsələsinin onu iflasa uğradacağını qeyd etdi. Pyer gülümsəməkdən özünü güclə saxlayaraq baş müdiri dinləyirdi.

– Yaxşı da, satın, – dedi. Nə edək, mən indi bundan boyun qaçıra bilmərəm.

İşlər çətinləşdikcə, xüsusilə, onun öz işləri pisləşdikcə, Pyerə bu daha xoş gəlirdi, o gözlədiyi fəlakətin yaxınlaşdığını daha aydın görürdü. Pyerin tanışlarından şəhərdə tək-tək adam qalmışdı. Jüli

¹ Fala baxmaq məqsədilə müəyyən üsulla kart düzma

getmişdi. Knyaz qızı Marya getmişdi. Yaxın tanışlardan ancaq Rostovgil qalmışdı, lakin Pyer onlara getmirdi.

Pyer əylənmək üçün həmin gün Vorontsovo kəndinə, böyük hava şarına baxmağa getdi. Bu şarı Leppix düşməni məhv etmək üçün hazırlayırdı, nümunə üçün bir şar sabah havaya buraxılmalı idi. Şar hələ hazır deyildi. Pyer eşitdi ki, bu şar padşahın arzusu ilə hazırlanır. Padşah bunun haqqında qraf Rastopçinə bu sözləri yazmışdı:

"Aussitôt que Leppich sera prêt, composez lui un équipage pour sa nacelle d'hommes sûrs et intelligents et dépêchez un courrier au général Koutousoff pour l'en prévenir. Je l'ai instruit de la chose".

"Recommandez, je vous prie, à Leppich d'être bien attentif sur l'endroit où il descendra la première fois, pour ne pas se tromper et ne pas tomber dans les mains de l'ennemi. Il est indispensable qu'il combine ses mouvements avec le général-enchef".

Pyer Vorontsovo kəndindən geri qayıdıb, Bolotnaya meydanından keçərkən Lobnoye mestoda² bir dəstə adam gördü. Drojkani³ saxladıb, yerə düşdü. Burada, casusluqda ittiham edilən bir fransız əspazına cəza verirdilər. Cəza təzəcə qurtarmışdı, cəllad kürən bakenbardlı, göy corablı, yaşıl kamzollu kök bir adamı cəza kürsüsündən açırdı, fransız əspaz yazıq-yazıq inildəyirdi. İkinci canı də elə oradaca durmuşdu, o, rəngi qaçmış, arıq bir adam idi. Sifətdən hər ikisi fransız oxşayırdı. Pyer adamları itələyə-itələyə özünü qabağa verdi. Onun da üzündə arıq fransızın üzündəki kimi ürkək və xəstə bir ifadə vardı. Pyer:

– Bu nədir? Kimdir? Nə üçün? – deyə soruşdu. Lakin ora yığışan adamların – məmurların, meşşanların, tacirlərin, kəndlilərin, salop⁴ və xəz palto geymiş qadınların diqqəti elə ehtirasla Lobnoye mestoya cəlb olunmuşdu ki, heç kəs onun sualına cavab vermədi. Kök fransız ayağa qalxdı, qaş-qabağını tökərək çiyinlərini sıxdı və yaqın ki, öz möhkəmliyini göstərmək üçün, ətrafına baxmadan, kamzolunu gey-

məyə başladı, amma birdən dodaqları titrədi və öz-özündən acığı gələrək, yaşlı və nəşəli adamlar birdən-birə necə ağlayırlarsa eləcə ağlamağa başladı. Ora yığışan adamlar ucadan danışmağa başladılar, Pyerə elə gəldi ki, onlar ucadan danışmaqla öz ürəklərində baş qaldıran mərhəmət hissini boğmaq istəyirlər.

– Hansı knyazınsa əspazıdır...

Fransız ağlarkən Pyerin yanında duran üzü qırıxq bir dəftərxana memuru:

– Hə, müsyö, kefin necədir. Deyəsən, rus xəbəri boğazında qalıb, – deyərək dönüb, ətrafına baxdı: yaqın o etdiyi zaraflatın bəyənilib-bəyənilmədiyini bilmək istəyirdi. Bəziləri bu sözü eşidib güldü, bəziləri isə o biri fransızı soyunduran cəllada qorxa-qorxa baxmaqda davam edirdi.

Pyer burnunu çəkib, üz-gözünü qırıxdırdı və tez dönüb, öz minik arabasına sarı getdi. Gedə-gedə, həm də drojkiyə minərkən yavaşca-dan nə isə öz-özünə deyirdi. Yol uzunlu o, bir neçə dəfə dıksındı və elə bərkdən qışqırdı ki, sürücü ondan soruşdu:

– Nə buyursunuz?

Pyer sürücünün minik arabasını Lubyanka meydanına sürdüyünü görüb çığırdı:

– Hara sürürsən?

– Buyurmuşdunuz ki, baş komandanın yanına sür.

– Axmaq! Heyvan! – deyə çox nadir hallarda özündən çıxan Pyer çığırdı. – Mən dedim evə sür, tez ol, səfeh! – Sonra o, öz-özünə dedi ki, elə bu gün yola düşüb getmək lazımdır.

Pyer cəza verilən fransız və Lobnoye mestonu əhatə edən adamları görəndən sonra, daha Moskvada qala bilməyəcəyini, elə bu gün orduya gedəcəyini möhkəm qət etmişdi. Ona elə gəlirdi ki, o bunu ya sürücüyə demişdir, ya da sürücü özü bunu bilməli idi.

Pyer evə gəldikdən sonra, hər şeyi bilən, hər şeyi bacaran və bütün Moskvada tanınan sürücüsü Yevstafeviçə bu axşam Mojayska, orduya gedəcəyindən oraya minik atları göndərməsi haqqında sərəncam verdi. Lakin bunları elə o gün hazırlamaq mümkün olmadığından Yevstafeviç, Pyerin yalnız o biri gün Moskvadan çıxmasını mümkün hesab etdi, çünki köməkçi qoşqu atlarının yola düşməsinə vaxt lazım idi.

Ayın 24-də yağışlı günlərdən sonra hava açıldı və həmin gün Pyer Moskvadan çıxdı. Gece qoşqu atlarını Perxuşkovda dəyişərkən Pyer

¹ Leppix indicə hazır olacaq, onun qayıtı üçün sudaqatlı və ağıllı adamlardan bir ekipaj düzəldin və xəbərdarlıq etmək üçün general Kutuzovun yanına qasid göndərin. Mən bu barədə ona xəbər göndərmişəm. Leppixi də başa salın ki, səhv etməmək və düşmənin əlinə keçməmək üçün, ilk dəfə enəcəyi yerə yaqşı diqqət yetirsin. O, öz hərəkətini baş komandanın hərəkətilə uyğunlaşdırmalıdır.

² Çar əmrlərinin elan olunduğu hündür yer; edam yeri

³ Dördtəkərli yüngül minik arabası

⁴ Geniş qadın paltosu

bu axşam böyük vuruşma olduğunu eşitdi. Deyirdilər ki, atəş səsinə Perxuşkovda yer titəyirdi. Pyerin – “kim qalib gəldi?” sualına heç kəs cavab verə bilmədi (bu ayın 24-də Şevardino ətrafında olan vuruşma idi). Səhər açılarda Pyer Moqayska çatdı.

Moqayskda bütün evlər qoşun tərəfindən tutulmuşdu. Pyeri kəvənlərdə mehtər və sürücü qarşıladı. Orada da yer yox idi, bütün otaqlar zabitlərlə dolu idi.

Moqayskda və Moqayskin ətrafında, hər yerdə qoşunlar hərəkət edirdi, duran hissələr də vardı. Hər tərəfdə kazaklar, piyada və atlı əsgərlər, arabalar, qutular, toplar görünürdü. Pyer qabağa getməyə tələsirdi. Moskvadan uzaqlaşdıqca, bu qoşunlar dənizinə girdikcə onu daha artıq həyəcan və bu vaxta qədər duymadığı yeni bir sevinc hissi bürüyürdü. Bu hiss padşah gələn zaman onun Slobodski sarayında duyduğu hissə oxşayırdı. Pyer hiss edirdi ki, o nə isə bir iş görməli, nəyi isə qurban verməlidir, lakin bu görülməli işin, veriləcək qurbanın nədən ibarət olduğunu o, özü də bilmirdi. O, indi xoş bir şey duyurdu. İnsanların səadətini, həyatın rahatlığını, var-dövləti təşkil edən bütün şeylər, hətta həyatın özü də nə ilə isə müqayisədə mənasız boş bir şeydir və ona görə, yəni həmin şeylə müqayisə etdikdə bunları rədd etmək xoşdur... Lakin nə ilə müqayisə etdikdə? Pyer bunu özüne aydınlaşdırma bilmirdi. O, kimdən ötrü və nə üçün hər şeyini qurban etməkdən xüsusi bir həzz duyduğunu heç özüne aydınlaşdırmaq istəmirdi. Onu nə üçün qurban vermək istədiyi düşündürmürdü, qurban verməyin özü onun üçün fərhəverici yeni bir hiss idi.

XIX

Ayın 24-də Şevardino istehkamı ətrafında vuruşma olmuşdu, ayın 25-də nə o tərəfdən, nə də bu tərəfdən bir güllə də atılmamışdı, ayın 26-da isə Borodino vuruşması oldu.

Şevardino və Borodino ətrafında nə üçün və necə bir tərəf vuruşmaya başlamış, o biri tərəf isə bu vuruşmanı qəbul etmişdi? Borodino vuruşması nə üçün olmuşdu? Nə fransızlar, nə də ruslar üçün onun zərər qədər də əhəmiyyəti yox idi. Bunun ən yaxın nəticəsi bu oldu ki (və belə də olmalı idi), biz Moskvanın fəlakətinə (dünyada hər şeydən çox bundan qorxurduq), fransızlar isə bütün ordularının məhv olmasına yaxınlaşdılar (onlar da dünyada ən çox bundan qorxurdular). Bu nəticə elə onda tamamilə aydın idi, bununla belə vuruşmanı Napoleon başladı, Kutuzov da qəbul etdi.

Əgər bu sərkərdələr ağıllı hərəkət etsəydilər, Napoleon görək aydın görəydi ki, o, iki min verst irəlilədikdən sonra, ordunun təxminən dördə birini itirə biləcəyi belə bir vuruşmaya başlamayla, doğrudan-döğruya, məhv olmağa doğru gedir. Kutuzov da görək aydın görəydi ki, o da öz ordusunun təxminən dördə birini itirə biləcəyi bu vuruşmanı qəbul etməklə Moskvanı itirir. Dama oyununda mənim bir damam az olsa və mən bunu nəzərə almayıb, cəmi miqdarda dama udub-uduzsam yəqin ki, axırda uduzacağam, ona görə nə rəqibimin bir damasını vurmaalı, nə də bir damamı qurban verməliyəm. Bu aydın bir məsələ olduğu kimi, Kutuzov üçün də o zamankı vəziyyət beləcə aydın idi.

Oyunda düşmən tərəfdə 16, mənə isə 14 dama olsa, mən ondan yalnız səkkizdə bir qat zəifəm, lakin mən cəmi miqdarda udub-uduzmaqla 13 damanı əldən versəm, düşmən tərəf mənə üç dəfə qüvvətli olacaqdır.

Borodino vuruşmasına kimi bizim qüvvəmiz fransızların qüvvəsinə görə təxminən beşin altıya, vuruşmadan sonra isə birin ikiye, yəni vuruşmaya kimi 100 minin 120 minə, vuruşmadan sonra isə 50-nin 100-ə olan nisbətində idi. Bununla belə, ağıllı və təcrübəli Kutuzov vuruşmanı qəbul etdi. Dahi bir sərkərdə olan (ona belə deyirlər) Napoleon isə vuruşmaya başladı, ordusunun dördə birini itirdi, öz xəttini isə daha da uzatdı. O, Vənanı alandan sonra müharibəni qurtardığı kimi, Moskvanı da alandan sonra müharibəni qurtarmaq fikrində idi, – desələr bu doğru deyil, çünki buna qarşı çox-çox dəlillər vardır. Napoleonun tarixçiləri deyirlər ki, Napoleon hələ Smolenskdə dayanmaq istəyirdi, öz xəttinin uzanması təhlükəsini və Moskvanı almaqla müharibənin qurtarmayacağını bilirdi, çünki o, Smolenski alarkən rus şəhərlərinin nə vəziyyətdə ona tərk edildiyini görmüşdü. Eyni zamanda barışmaq arzusunda olduğunu dəfələrlə bildirdiyinə baxmayaraq, heç bir cavab almamışdı.

Napoleon Borodino vuruşmasına başlamayla, Kutuzov isə vuruşmanı qəbul etməklə həm öz iradələrindən asılı olmayan, həm də mənasız bir hərəkət etmişdilər. Tarixçilər isə artıq baş vermiş hadisələri sonradan bəzəyərək bu sərkərdələrin qabağı görmələri və dahiyyə haqqında hiyləgərcəsinə qurulmuş dəlillər gətirdilər. Əslində isə bu sərkərdələr dünya hadisələrinin bütün qeyri-iradi, kortəbii vasitələri içərisində ən müti və ən asılı xadim idilər.

Qədim insanlardan bizə qəhrəmanlıq poemalarının nümunələri qalmışdır. Bu poemalarda bütün tarixin mahiyyətini qəhrəmanlar

təşkil edir. Biz hələ bu vaxta qədər bizim dövrümüzdə bu cür tarixin mənasız olduğunu öyrənməmişik.

Borodino və ondan qabaq olan Şevardino vuruşması necə olmuşdur məsələsi haqqında da eynilə belə müəyyən və həmişə məlum olan tamamilə yanlış bir təsəvvür vardır. Tarixçilər bu məsələni belə təsvir edirlər:

Guya rus ordusu Smolenskdən geri çəkildikən baş vuruşma üçün özünə ən yaxşı bir mövqe axtarırdı və guya belə bir mövqe də Borodino tapılmışdı.

Guya ruslar bu mövqeyi qabaqcadan möhkəmləndirmişdilər. Bu da yoldan sol tərəfdə (Moskvadan Smolenskə), demək olar ki, yola düzbucaq şəklində, Borodinodan Utitsaya sarı olan bir yerdə idi ki, vuruşma məhz burada olmuşdu.

Guya bu mövqedən qabaqda, düşmənin hərəkətini müşahidə etmək üçün, Şevardino kurqanında möhkəmləndirilmiş ön post vardı. Guya ayın 24-də Napoleon hücum edərək, bu postu almışdır, ayın 26-da isə Borodino çölündə duran bütün rus ordusuna hücum etmişdir.

Tarixdə belə yazırlar, bu isə gətiriyən doğru deyil, məsələnin mahiyyətini öyrənmək istəyən hər kəs bunu çox asanlıqla yəqin edə bilər.

Ruslar yaxşı mövqe axtarmırdılar, onlar geri çəkildikən Borodinodan yaxşı olan bir çox mövqelərdən keçib getmişdilər. Onlar bu mövqelərdən heç birində dayanmamışdılar, həm ona görə ki, Kutuzov özü seçmədiyi bir mövqeyi qəbul etmək istəmirdi, həm ona görə ki, xalq vuruşmasını tələb edənlərin səsi hələ kifayət qədər ucalmırdı, həm də ona görə ki, Miloradoviç hələ öz xalq ordusu ilə gəlib çıxmamışdı, bundan başqa da saysız-hesabsız səbəblər vardı. Amma həqiqət bu idi ki, əvvəlki mövqələr daha qüvvətli mövqələr idi, vuruşma gedən Borodino mövqeyi isə heç də qüvvətli bir mövqe deyildi, o, Rusiya imperiyasında olan saysız-hesabsız başqa yerlərdən heç də fərqlənmirdi.

Ruslar Borodino çölündə, yoldan düzbucaq şəklində solda olan, yəni vuruşma gedən mövqeyi möhkəmləndirmək bir yana dursun, 1812-ci il, avqustun 25-nədək vuruşmanın burada olacağını heç düşünməmişdilər də. Buna birinci sübut budur ki, ayın 25-də bu yerdə heç bir istehkam yox idi, ayın 25-də burada istehkam tikməyə başlamış, ayın 26-da hələ bu işi qurtarmamışdılar. İkinci sübut da Şevardino istehkaminin öz vəziyyəti idi, vuruşma gedən mövqeyin qabaq tərə-

findən Şevardino istehkaminin heç bir mənası yox idi. Nə üçün o biri mövqelərdən ən çox bura möhkəmləndirilmişdi? Nə üçün ayın 24-də, gecədən xeyli keçəndəki buranı müdafiə etmiş, bütün imkanları sərf etmiş və altı min adam itirmişdilər? Düşməni müşahidə etmək üçün atlı bir kazak dəstəsi kifayət idi. Vuruşma gedən mövqeyin əvvəlcədən nəzərdə tutulmasına və Şevardino istehkaminin bu mövqeyin ön məntəqəsi olmamasına üçüncü sübut da budur ki, ayın 25-nə kimi Barklay-de-Tolli və Baqratyon bu fikirdə idilər ki, Şevardino istehkamı mövqeyin sol cinahıdır və Kutuzov özü də vuruşma qurtarandan sonra tez tələsik yazdığı məlumatında Şevardino mövqeyini sol cinah adlandırır. Ancaq çox sonra Borodino vuruşması haqqında geniş izahatlar yazılarkən, (yəqin ki, günah işləyə bilməsi mümkün hesab edilməyən baş komandanın səhvlərinə haqq qazandırmaq üçün) belə bir yanlış və qəribə məlumat uydurulmuşdu ki, guya Şevardino istehkamı ön post idi (əslində isə ancaq sol cinahın möhkəmləndirilmiş bir məntəqəsi idi) və guya Borodino vuruşmasına biz möhkəmləndirilmiş və qabaqcadan seçilmiş bir mövqedə başlamışdıq və demək olar ki, heç möhkəmləndirilməyən bir yerdə başlamışdı.

Əslində vəziyyət belə idi: Vuruşma mövqeyi, böyük yoldan düzbucaq şəklində deyil, sivri bucaq şəklində keçən Koloça çayı sahilində seçilmişdi. Belə ki, bu mövqeyin sol cinahı Şevardinoda, sağ cinahı Novoye selo yaxınlığında, mərkəzi isə Borodinoda, Koloça çayı ilə Voyna çayının birləşdiyi yerdə idi. Smolensk yolu ilə Moskvaya doğru hərəkət edən düşmənin qabağını kəsmək istəyən bir ordu üçün, Koloça çayı ilə müdafiə edilən bu mövqeyin əlverişli olduğunu, vuruşmanın necə getdiyini unudaraq Borodino çölünə baxan hər kəs aydın görə bilər.

Napoleon ayın 24-də Valuyevə gedərkən rusların Utitsadan Borodinoya doğru olan mövqeyini görmədi (tarixdə belə deyilir) və görə də bilməzdi, çünki belə bir mövqe yox idi. Napoleon rus ordusunun ön postunu da görmədi, rus arıyərqardını təqib edərək gəlib, rusların mövqeyinin sol cinahı olan Şevardino istehkamına çıxdı və ruslar heç gözləmədiyi halda öz qoşununu Koloça çayından keçirdi. Ruslar da baş vuruşmaya girişməyə macal tapmadıqlarından, tutmaq istedikləri mövqedən öz sol cinahları ilə geri çəkilib, yeni bir mövqe tuttular ki, bura əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış və möhkəmləndirilməmişdi. Napoleon Koloça çayının sol tərəfinə, yoldan sola keçərək gələcək vuruşma meydanını bütünlüklə sağdan sola doğru (ruslar tərəfdən)

dəyişdi, onu Utitsa, Semyonovskoye və Borodino arasındakı çölə keçirdi (Rusiyanın başqa çöllərindən fərqlənməyən bu çölün, heç bir üstünlüyü və əlverişli cəhəti yox idi) və ayın 26-da bütün vuruşma bu çöldə oldu. Nəzərdə tutulan vuruşmanın və baş verən vuruşmanın planı kobud şəkildə belədir:

Əgər Napoleon ayın 24-də axşam Koloça çayına gəlməsəydi və elə o saat Şevardino istehkamına hücum etmək əmrini verməsəydi, hücumu ertəsi gün səhər başlasaydı, heç kəs Şevardino istehkamının bizim mövqeyin sol cinahı olduğuna şübhə etməzdi, vuruşma da bizim gözlədiyimiz kimi gedərdi. Belə olan surətdə biz yəqin ki, Şevardino istehkamını, bizim çol cinahı daha inadla müdafiə edərdik, Napoleona da ya mərkəzdən, ya da sağdan hücum edərdik, ayın 24-də isə baş vuruşma əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş və möhkəmləndirilmiş mövqedə olardı. Lakin bizim sol cinaha hücum, bizim arıyərqard geri çəkilmədən, yəni Qridnyova ətrafında baş verən vuruşmadan o saat sonra, axşam olduğundan və rus sərkərdələri elə o axşam, ayın 24-də baş vuruşmaya başlamaq istəmədiklərindən və ya başlamağa macal tapmadıqlarından, baş vuruşmanın birinci və əsas hissəsi hələ ayın 24-də uduzulmuşdu və yəqin ki, bu ayın 26-da olan vuruşmanın da uduzulmasına doğru aparırdı.

Şevardino istehkamını itirdikdən sonra biz ayın 25-də səhərə doğru sol cinahla mövqesiz bir vəziyyətdə qaldıq və sol cinahı geri çəkməyə, onu harada olursa-olsun, cəld möhkəmləndirməyə məcbur olduq.

Ayın 26-da rus qoşunlarının hələ qurtarmamış zəif istehkamlarla müdafiə olunması məsələnin hələ hamısı deyildi. Bu mövqe bir də ona görə əlverişli deyildi ki, rus sərkərdələri baş vermiş hadisəni (yəni sol cinahda mövqeyin əldən çıxmasını, bütün gələcək vuruşma meydanının sağdan sola köçürülməsini) tamamilə dərk etməyərək öz mövqelərini Novoyeselodan tutmuş Utitsayadək uzanan bir vəziyyətdə saxladılar, buna görə də vuruşma zamanı öz qoşunlarını sağdan-sola hərəkət etdirməli oldular. Bu qayda ilə vuruşma başlandıqdan ta qurtaranadək rusların sol cinahında duran bütün fransız ordusuna qarşı bizim ikiqat zəif qüvvəmiz vardı. (Ponyatovskinin Utitsaya qarşı və fransızların sağ cinahında Uvarovun əməliyyatı vuruşmanın ümumi gedişindən ayrı duran əməliyyat idi).

Demək, Borodino vuruşması heç də tarixçilərin, bizim sərkərdələrin səhvlərini gizlətməyə çalışaraq və bunun da nəticəsində rus qoşunlarının və rus xalqının şöhrətini azaldaraq təsvir etdikləri kimi

olmamışdır. Borodino vuruşması fransız qüvvələrindən azca zəif olan rus qüvvələrinin seçdiyi və möhkəmləndirdiyi bir mövqedə olmamışdır, əksinə, Borodino vuruşması Şevardino istehkamının əldən getməsi nəticəsində, demək olar ki, heç möhkəmləndirilməmiş açıq bir yerdə, fransız qüvvələrindən ikiqat zəif olan rus qüvvələri tərəfindən qəbul edilməsi, yəni elə bir şəraitdə qəbul edilməsi ki, burada nəinki on saat vuruşmaq və döyüşü qəti bir nəticəsiz qurtarmaq heç ağlasığan bir şey deyildi, hətta üç saat ərzində ordunu tamamilə tar-mar edilməkdən saxlamaq belə mümkün deyildi.

XX

Pyer ayın 25-də səhər çağı Mojayskdən çıxdı. Böyük və əyri bir dağın şəhərdən uzanıb gedən enişində, dağ üstündə, sağ tərəfdə olan kilsənin yanında ekipajdan düşüb, piyada getdi. Kilsədə dua oxunurdu. Pyerin ardınca dağdan bir süvari alay gəlirdi. Alayın qabağında atlılar oxuyurdular. Qarşıda bir-birinin ardınca dənənkəli vuruşmada yaralanmış əsgərləri daşıyan xeyli arabada gəlirdi. Arabacı kəndlilər atların üstünə çığıra-çığıra, qamçı ilə onları vura-vura arabaların bir tərəfindən o biri tərəfinə keçirdilər. Hər arabada üç, ya dörd yaralı vardı, onlardan bəzisi uzanmış, bəzisi oturmuşdu. Arabalar yola tökülmüş daşların üstündə atıla-atıla, dik yoxuşla altından yuxarı qalxırdı. Cır-cındırla sarınmış solğun üzli yaralılar dodaqlarını bir-birinə sıxıb, qaşlarını çataraq, arabaların çağlarından yapışıxdılar, Arabalar atılıb-düşdükdə onlar da atılıb-düşür, yırgalanır, bir-birinə toxunurdular. Onlar uşaqcasına bir maraqla Pyerin ağ şlyapasına və yaşıl frakına baxırdılar.

Pyerin sürücüsü, acıqlı-acıqlı arabacıları çıxırırdı ki, bir-birinin ardınca sürsünlər. Süvari alay oynaq nəğmə oxuya-oxuya dağdan enərək, Pyerin minik arabasına çatdı və Pyeri yolun qırağına sıxışdırdı. Pyer dayandı. Dağ günəşin qabağını kəsdiyi üçün gün yolun dib tərəfinə düşmürdü. Ora soyuq və rütubətli idi. Parlaq və günəşli avqust səhəri idi, kilsə zənglərinin ürəkaçan səsi ətrafa yayılmışdı. Yaralı arabalarından biri yolun qırağında, Pyerin lap yanında dayandı. Ayağı çarxıq arabacı tövşüyə-tövşüyə arabanın yanına yüyürdü, çəmbərsiz dal çarxların dibinə daş qoyub, atın qayıqlarını düzəltməyə başladı.

Arabanın ardınca gələn qolu sarıqlı yaralı, qoca bir əsgər o biri salamat əli ilə arabadan yapışaraq Pyerə baxdı.

– Yerlim, – yoxsa bizi burada qoyacaqlar? Ya Moskvaaya apara-
caqlar?

Pyer fikrə daldığından əsgərin sualını eşitmədi. O gah indi yaralı
daşıyan arabalarla qarşılaşan süvari alayına, gah da yanındakı arabaya
baxırdı. Orada iki yaralı əsgər oturmuşdu, biri uzanmışdı. Oturan
əsgərlərdən biri, deyəsən, üzündən yaralanmışdı. Bütün başına əski
sarınmışdı, yalnız üzünün bir tərəfi uşaq başı boyda şişmişdi. Ağzı və
burnu yana əyilmişdi. O, kilsəyə baxıb, xaç vururdu. O biri əsgər isə
mehribanca bir təbəssümlə Pyerə baxırdı. O, balaca, arıq üzlü, sarışın
cavan bir oğlan idi, o qəddər də ağ idi ki, elə bil heç qanı yoxmuş. O biri
əsgər üzünüqaylı uzanmışdı. Nəgmə oxuyan süvarilər lap arabanın
yanından keçib gəzirdilər.

Onlar:

– Ah, onun igid başı... məhv oldu... Uzaq, yad ölkələrdə... – deyə
oynaq əsgər nəgməsi oxuyurdular. Kilsə zəngləri sanki onların səsinə
səs verərək, başqa bir şənliklə yüksəklərdə cingildəyirdi. Günəşin isti
şüaları isə qarşdakı təpəyə daha başqa bir şənlik saçırdı. Lakin içində
yaralıları uzanmış araba, arabanın tövşüyən atı və Pyerin durduğu yer
– yamacın dibi rütubətli, tutqun və kədərli idi.

Üzü şişmiş əsgər nəgmə oxuyan atlılara acıqlı-acıqlı baxıb
məzəmmətlə dedi:

– Bir bunların lovğılığına bax!

Arabanın arxa tərəfində duran əsgər qəmgin bir halda gülümsə-
yərək, Pyerə sarı döndü:

– Bu gün mən, əsgərlər bir yana dursun, kəndliləri də gördüm.
Kəndliləri də döyüşə aparırlar. İndi ağına-bozuna baxmırırlar... Elliklə,
xalqın var gücü ilə onların üstünə düşmək istəyirlər, bircə söz –
Moskva! Birdəfəlik eləmək istəyirlər. – Əsgərin sözləri aydın olmasa da,
Pyer onun dediklərinin hamısını başa düşdü və başı ilə onun söz-
lərini təsdiq etdi.

Yol açıldı, Pyer də ekipajına minib, yoluna davam etdi. O gedə-
gedə yolun hər iki tərəfinə baxır, tanış bir adam axtarırdı, lakin gör-
düklərinin hamısı heç tanımadığı müxtəlif növlü qoşunlardan olan
hərbi adamlar idi; hamısı da təəccüblə Pyerin ağ şlyapasına və yaşıl
frakına baxırdı.

Dörd verstə qədər yol getdikdən sonra o, tanış bir adama rast gəldi.
Bu tanış adam orduda rəislik edən həkimlərdən biri idi. O, briçkada¹

gəlirdi, yanında da cavan bir həkim vardı. Pyeri görüb, qozlada sürücü
əvəzinə oturmuş kazaka dedi ki, arabanı saxlasın.

– Qraf! Zati-aliləri, siz haradan belə?

– Baxmağa gəldim...

– Bəli, bəli, baxmalı şey var...

Pyer ekipajdan düşüb, həkimlə danışdı və vuruşmada iştirak etmək
fikrinde olduğunu ona söylədi.

Həkim ona birbaşa əlahəzrətin yanına getməyi məsləhət gördü.

– Doğrudan da, siz vuruşma gedərkən niyə axı kənarda qalasınız,
– deyərək cavan yoldaşına baxdı, – əlahəzrət hər halda sizi tanıyır
və sizi hörmətlə qəbul edər. Zati-aliləri, siz belə də eləyin.

Həkim yorğun və tələsən adama oxşayırdı.

Pyer:

– Dəməli, siz məsləhət görürsünüz ki... Mən sizdən bir şeyi də
soruşmaq istərdim, bəs cəbhə özü haradadır? – deyə soruşdu.

– Cəbhəmi? Bu mənim sahəmə aid olan şey deyil. Tatarinovoya
gedin, orada nə isə çox qazırırlar. Orada kurqanın üstünə çıxın, oradan
görünür.

– Oradan görünür?.. Əgər siz...

Həkim onun sözünü kəsib, briçkaya sarı getdi:

– Mən sizi ötürərdim, ancaq, vallah, iş lap buracandır (həkim
boğazını göstərdi) – korpus komandirinin yanına gedirəm, tələsirəm.
Sizdə vəziyyət necədir?.. Bilirsinizmi, qraf, sabah vuruşmadır, yüz
min qoşundan azı iyirmi min yaralı olacağını nəzərdə tutmaq lazımdır.
Bizim isə altı min yaralı üçün nə xərək çatır, nə taxt, nə feldşer, nə
həkim. On min araba var, axı başqa şeylər də lazımdır, necə bilirsən
elə də elə.

Qərribə bir fikir Pyeri heyrətə saldı:

“Təəccüblə və gülə-gülə mənim şlyapama baxan o, minlərlə
sağlam, cavan və qoca adamlar içərisində, yəqin ki, iyirmi mini yara-
lanmağa və ölümə məhkum olmuşdur, bəlkə də, bunlar elə mənim
gördüyüm adamlardır...”

“Bəlkə də, onlar sabah öləcəklər, bəs niyə onlar ancaq ölümü
deyil, başqa şeyləri də düşünürlər?” Birdən fikirlərin gizli bir əlaqəsi
nəticəsində Mojaysk dağından endiyi yaralıları daşıyan arabalar, kilsə
zənglərinin səsi, günəşin şüaları və atlı əsgərlərin nəgməsi onun
təsəvvüründə canlandı.

Pyer öz ekipajında Tatarinovoya sarı irəliləyərək düşünürdü:

¹ Açıq və yüngül araba

“Süvarilər vuruşmaya gedirlər, yolda yaralıları rast gəlirlər və bir dəqiqə də olsa, başlarına nələr gələcəyini, qarşıda onları nələr gözlədiyini düşünmürlər. Yaralıların yanından ötüb keçir, onlara göz vururlar. Bunların iyirmi min nəfəri ölümə məhkum edilmişdir, amma mənim şlyapama baxıb təəccüblənirlər! Qəribədir!”

Yolun sol tərəfində, mülkədar evinin qabağında bir neçə ekipaj, fırqon, bir dəstə də dəşik və keşikçi durmuşdu. Əlahəzrət də burada imiş. Lakin Pyer gələndə o artıq getmişdi, qəragah adamlarından, demək olar ki, heç kəs yox idi. Hamı dua etməyə getmişdi. Pyer ekipajından düşməyərək Qorkiyə sarı getdi.

Ekipaj yoxuşu qalxıb, kiçik bir kənd küçəsinə girəndə Pyer ilk dəfə kəndlilərdən ibarət olan xalq ordusu əsgərlərini gördü. Onların şapkalılarında xaç, əyinlərində isə ağ üst köynəyi vardı. Onlar yolun sağ tərəfindən, ot basmış böyük bir kurqanın üstündə, ucadan danışdaniş, qəhqəhə ilə gülə-gülə təbəzili halda işləyirdilər.

Bəziləri bel ilə kurqanı qazır, bəziləri torpağı əl arabasına yığıb, taxtanın üstü ilə daşıyıb aparırdı. Bəziləri isə ayaq üstə durub, heç bir iş görmürdülər.

İki zabıt kurqan üstündə durub, onlara buyruq verirdi. Pyer, görünür, hələ öz yeni hərbi vəziyyətləri ilə əylənən bu kəndliləri görüb, yenə də Mojaysk dağına rast gəldiyi yaralı əsgərləri xatırladı və araba dalında duran əsgərin: “Elliklə, xalqın var gücü ilə onların üstünə düşmək istəyirlər” sözlərinin mənasını başa düşdü. Qəribə kobud çəkmə geymiş bu saqqallı, boynu tərtli kəndlilərin bəzisinin əyri biçimli yaxası açıq idi və bu açıq yerdən onların gün yandırmış cınaq sümüyü görünürdü. Vuruşma meydanında işləyən bu kəndlilərin görünüşü Pyerə, hazırkı hadisələrin əzəməti və böyüklüyü haqqında indiyədək eşitdiklərindən daha çox təsir etdi.

XXI

Pyer ekipajdan düşdü və xalq ordusu əsgərlərinin yanında keçib, kurqanın üstünə çıxdı. Həkimin dediyinə görə buradan vuruşma meydanı görünürdü.

Səhər saat 11 olmuş. Hava təmiz və saf idi. Günəş Pyerin bir az sol və arxa tərəfindən qalxaraq, onun önündə açılan və böyük bir amfiteatr şəklində yüksələn mənəzəni öz parlaq şüaları ilə işıqlandırır.

Böyük Smolensk yolu bu amfiteatrdan yuxarı və sola qalxıb, onu iki yerə bölərək, kurqandan beş yüz addım qabaqda, aşağıda ağ kilsəsi

olan bir kəndin içindən keçir və əyri-üyrü bir şəkildə uzanıb gedirdi (ağ kilsəsi olan bu kənd Borodino idi). Böyük Smolensk yolu kəndin yanında körpüdən keçərək, enişlərdən enib, yoxuşlardan qalxır, əyri-üyrü bir şəkildə get-gedə yuxarı çıxır və altı verst uzaqda görünən Valuyev kəndinə sarı uzanırdı (Napoleon indi bu kənddə idi). Valuyev kəndindən sonra yol üfüqdə görünən sarılanmış meşədə gözəndir. Qayın və küknar ağaclarından ibarət olan bu meşədə, yolun sağ tərəfində Kolotsk monastırının uzaqdan görünən xaçı və zəng qülləsi gün işığında parlıdaydı. Uzaqlara baxdıqca meşənin və yolun sağında və solunda müxtəlif yerlərdə tütülənən tonqallar, bizim və düşmənin qeyri-müəyyən bir şəkildə topa-topa qoşunları görünürdü. Koloça və Moskva çaylarının sağ tərəfi dağlı-dərəli idi. Dağların arasında uzaqdan Bezzubovo və Zaxarino kəndləri görünürdü. Çayların sol tərəfi isə düzənlik idi. Burada taxıl zəmiləri, bir də yandırılmış və hələ də tütülənən Semyonovskoye kəndi nəzərə çarpırdı.

Pyerin Koloça və Moskva çaylarının sağında və solunda gördüyü şeylər o qədər qeyri-müəyyən idi ki, bunlar onun təsəvvürünü heç də təmin etmədi. Bu yerdə o, vuruşma meydanını görmək istədi, lakin bunun əvəzində o hər yerdə ancaq çöllər, qalalar, qoşunlar, meşələr, tütülənən ocaqlar, kəndlər, kurqanlar və çaylar görürdü. O nə qədər diqqət etdisə də, burada cəbhə mövqeyi görə bilmədi, hətta bizim qoşunları düşmənin qoşunlarından ayıra bilmədi.

“Bilən adamlardan soruşmaq lazımır” – deyə düşündü və onun hərbi adam olmadığını dərhal bildirən iri bədəninə maraqla baxan zabito sarı döndü:

– İcazə verin sizdən soruşum, bu qabaqdakı kənd hansı kənddir?

– Burdinodur, nədir?! – deyə zabıt yoldaşından soruşdu.

Yoldaşı onun səhvini düzəldərək:

– Borodino kəndidir, – dedi.

Görünür, danışmaq üçün fürsət axtaran zabıt Pyerə yaxınlaşdı.

– Oradakılar bizimkilərdirmi? – deyə Pyer soruşdu.

– Bəli, onlardan o yana da fransızlardır. Odur ey onlar, odur, görünür.

– Hanı? Hanı?

– Adı gözlə görünür. Odur ey. – Zabıt əli ilə çayın o tərəfində, yolda görünən tütünü göstərdi və onun üzündə sərt və ciddi ifadə əmələ gəldi. Pyer rast gəldiyi adamlardan çoxunun üzündə bu ifadəni görmüşdü.

– Belə də, demək, onlar fransızlardır! Bəs orada?... Pyer sol tərəfdəki kurqanı göstərdi, kurqanın yanında qoşun görünürdü.

– Onlar bizimkilərdir.

– Eləmi? Bizimkilərdir! Bəs orada?... Pyer uzaqda olan və üstündə böyük bir ağac bitən kurqanı göstərdi. Kurqan dərədə görünən bir kəndin yanında idi, bu dərədə də ocaqlar tüstüləyir və nə isə qaralırdı.

Zabit:

– Bu yenə odur, – dedi (bu Şevardino istehkamı idi). Dünən bizimki idi, indi isə onundur.

– Bəs, bizim mövqeyimiz?

Zabit məmnuniyyətlə gülümsəyərək dedi:

– Mövqeyimizmi? Mən bunu sizə lap aydın deyə bilərəm, çünki bizim istehkamların hamısını, demək olar ki, mən qurmuşam. Odur, görürsünüzmü, bizim mərkəzimiz Borodinodadır, bax orada. – O, ağ kilsəli kəndi göstərdi. – Koloça çayını oradan keçirlər. Bax, orada, görürsünüzmü, aşağıda biçilmiş ot qotmanları görünür, körpü oradadır. Ora bizim mərkəzimizdir. Sağ cinahımız da oradadır (o sağ tərəfdə, biz orada üç möhkəmm istehkam qurmuşuq. Sol cinahımız... Zabit burada dayandı. – Bilirsinizmi, bunu sizə izah etmək çətindir... Dünən bizim sol cinahımız bax orada idi – Şevardinoda, görürsünüzmü, o palid ağacı olan yerdə. İndi isə biz sol cinahımızı geri çəkmişik, o kəndi və tüstünü görürsünüzmü, o, Semyonovskaya kəndidir, budur, buradadır, – zabit Rayevski kurqanını göstərdi. – Ancaq çox güman ki, burada vuruşma olmasın. O, qoşununu buraya keçirmişdir, deyənlərə inanmayın, bu aldatmaq üçündür. O yəqin ki, Moskva çayının sağ tərəfindən burulacaq. Xülasə, vuruşma harada olursa-olsun, sabah çoxlarını sıramızda görməyəcəyik.

Zabit danışarkən qoca bir kiçik zabit ona yaxınlaşdı və dinnməzə durub, öz reisinin nə vaxt qurtaracağını gözləməyə başladı, lakin söhbət bu yerə çatanda, görünür, o, zabitin danışığından narazı qalaraq onun sözünü kəsdi:

– Torpaq səbətlərinin dalınca getmək lazımdır.

Zabit özünü itirən kimi oldu, sanki o başa düşdü ki, sabah çoxlarını sıramızda görməyəcəyimiz haqqında düşünmək olar, lakin bunu açıq söyləmək lazım deyildir.

O tez dedi:

– Əlbəttə, lazımdır, yenə üçüncü rotanı göndər.

– Siz kimsiniz, həkim deyilsiniz?

– Xeyr, həkim deyiləm, – deyərək Pyer cavab verdi. O yenə də kurqandan endi, xalq ordusu əsgərlərinin yanından keçib gətdi.

Pyerin ardınca gələn zabit burnunu tutaraq, işləyən adamların yanından yüyürə-yüyürə keçdi:

– Ax, məlunlar!

Birdən:

– Budur onlar!.. Götirirlər!.. Gəlirlər!.. Onu da götürürlər... bu saat gəlib çıxırlar... – səsləri eşidildi. Zabitlər, əsgərlər, xalq ordusu əsgərləri yol ilə onların qabağına yüyürdülər.

Borodinoda dağın dibi ilə altıdan yuxarı kilsə mərasimi gəlirdi. Hamıdan qabaqda sıra ilə piyada əsgərlər gəlirdilər. Onlar kiverlərini¹ çıxartmış, tüfənləri də lüləsi aşağı çiyinlərindən asmışdılar. Piyada hissənin arxasından kilsə xorunun səsi eşidilirdi.

Əsgərlər və xalq ordusunun əsgərləri şapkalarnı çıxarıb, Pyerin yanından mərasimin qabağına yüyürdülər.

– Məryəm ananı götürürlər. Bizim havadarımızı!.. İverskayadakı!..

Bir başqası bu sözləri deyənəin səhvini düzəltdi:

– Smolenskdəki anamızdır.

Kənddə olan və batareyada işləyən xalq ordusu əsgərləri də belələri atıb, kilsə mərasiminə sarı yüyürdülər. Tozlu yol ilə gələn batalyonun dalınca zərxcara əbəli keşişlər, uzun daqqə papaqlı bir qoca, başqa ruhanilər və müğənnilər gəlirdilər. Onların da ardınca əsgərlər və zabitlər qara üzlü və haşiyəli böyük bir ikona götürüldülər. Bu, Smolenskdən gətirilən və o vaxtdan bəri ordunun ardınca aparılan ikona idi.

İkonanın ətrafında, qabaqda, hər tərəfində yüyürə-yüyürə, iqiqat olub, baş oya-oya başıaçıq hərbi adamlar gəlirdilər.

Mərasim dağa qalxıb dayandı, ikonanı dəsmalla tutan adamlar dəyişildilər, dyaçoklar yenə də buxurdanı yandırdılar və dua başlandı. Hava isti idi, xəfif və sərin külək açıq başların saçlarını, ikonanı bəzəyən lentləri oynadırdı. Kilsə xoru açıq havada ucadan səslənirdi. Zabitlər, əsgərlər və xalq ordusu əsgərləri başlarını açaraq ikonanın ətrafına toplaşmışdılar. Keşişin və dyaçokun arxa tərəfində rütbə sahibi olan adamlar durmuşdular. Boynundan Georgi nişanı asılmış dazbaş bir general lap keşişin dalında durmuşdu. O, xaç vurmadan (yəqin ki, alman idi) səbrlə duanın qurtarmasını gözləyirdi, görünür, o, ruslarda vətənpərvərlik hissəsinin oyanması üçün duaya qulaq asmağı lazım hesab edirdi. Başqa bir general da hərbi vəziyyətdə duraraq,

¹ Köhnə əsgər papağı (hündür, topası yastı, bürk papağı)

ətrafına baxa-baxa əlini döşünün qabağında silkələyirdi. Pyer kəndlilərin arasında durmuşdu. Rütbə sahibi olan hərbi adamlar içərisində o, bir neçə tanış gördü, lakin Pyer bu adamlara baxmırdı. Burada olan əsgərlərin və xalq ordusu əsgərlərinin üzündəki ciddi ifadə Pyerin bütün diqqətini cəlb etmişdi. Onlar hamısı böyük bir həvəslə ikonaya baxırdılar. Yorgun dyaçoklar (onlar indi iyirminci duanı oxuyurdular) tənbəl-tənbəl və adət etdikləri bir ifadə ilə: "Məryəm ana, sən öz qullarını belədən hiyf et" – deyə oxumağa başlayan kimi keşiş və dyaçok da onlara qoşulub oxudu: "Biz hamımız sənə sığınmışıq, sən bizi öz pənahında saxla". Hamının üzündən bu hadisələrin böyük mənə və əhəmiyyətini başa düşdüyü aydın görünürdü. Pyer bu ifadəni Mojaysk dağından enərkən və bu səhər rast gəldiyi adamların çoxunun üzündə görmüşdü. Dua oxunarkən başları tez-tez enir, saçlar silkələnir, ah səsi və sinəyə vurulan xacların səsi eşidilirdi.

İkonanı əhatə edən adamlar birdən aralandılar, Pyeri sıxışdırdılar, kim isə ikonaya yaxınlaşırdı. Hamının tələsə-tələsə onun qabağında geri çəkilməsindən, ona yol açmasından görünürdü ki, o, çox mötəbər adamdır.

Gələn Kutuzov idi, o, cəbhəni gözib yoxlayırdı. Tatarinovoya qayıdarkən dua oxunan yerə gəlmişdi. Pyer Kutuzovu dərhal bədənin biçimindən tanıdı. O, öz bədəni ilə hamıdan fərqlənirdi.

Kutuzovun əynində uzun bir sürtük vardı, kürəyi bir az donqar idi. Çox kök olduğuna görə olduqca iri görünən bədəni vardı, ağsaçlı başı açıq idi, şişkin üzündə şikəst gözü ağarırdı. O, yanını basə-basə adamların içinə girdi və gedib keşişin dalında dayandı. Adət etdiyi bir hərəkətlə xaç vurdu, əyilərək əlini yerə qədər uzatdı və ağır-ağır ah çəkib, ağ başını endirdi. Kutuzovun arxasında Beniqlsen və məyyəti dayanmışdı. Bütün ali rütbə sahiblərinin diqqəti baş komandana cəlb olunmuşdu, lakin xalq ordusu əsgərləri və əsgərlər ona baxmadan yenə də dua edirdilər.

Dua qurtarandan sonra Kutuzov ikonaya yaxınlaşdı, yerə əyilərək, ağır-ağır dizləri üstə çökdü, sonra çox əlləşdi, ağırlıqdan və zəiflikdən ayağa qalxa bilmədi. Onun ağ başı səy və güc elədiyindən əsirdi. Nəhayət, o ayağa qalxdı, ullaqasına bir sadəliklə dodaqlarını uzadaraq inokanı öpdü, yenə ikiqat olub, əlləri yerə deyənə qədər əyildi. Generalar da onun kimi etdilər, sonra zabitlər, onların ardınca əsgərlər və xalq ordusu əsgərləri bir-birini basə-basə, itələyə-itələyə, hıqqıldaya-hıqqıldaya həyəcan içində diz çökərək ikonanı öpməyə başladılar.

Pyer basə-basədan yırğalana-yırğalana ətrafına baxırdı.

– Qraf, Pyotr Kiriliç, Siz buraya necə gəlib çıxıbsınız? – kim isə onu səslədi. Pyer səslənən tərəfə baxdı.

Boris Drubetskoy dizlərini əli ilə təmizləyə-təmizləyə (yəqin o da ikonanı öpərkən dizlərini bulamışdı), gülümsəyə-gülümsəyə Pyerə yaxınlaşdı. Boris çox qəşəng geyinmişdi, onun geyimində hərbi səfərə çıxmış zabitlərə məxsus bir qəçaqlıq nişanəsi vardı. O da Kutuzov kimi uzun sürtük geyinmişdi, çiyindən də toxunma qamçı asılmışdı.

Kutuzov kəndə yaxınlaşıb, bir evin qabağında kölgədə dayandı. Bir kazak yüyürə-yüyürə taxt gətirdi, başqa bir kazak tez onun üstünə xalça saldı. Kutuzov oturdu. Onu gözəl və parlaq geyimli məyyəti əhatə etdi.

İkonanı apardılar, adamlar da dəstə ilə onun dalınca getdilər. Pyer Borislə danışa-danışa Kutuzovun otuz addımlığında dayandı.

Pyer ona vuruşmada iştirak etmək və cəbhəni gözib görmək istədiyini söylədi.

Boris:

– Siz belə ələyin, – dedi – *Je vous ferai les honneurs du camp*¹. Siz qraf Beniqlsen duran yerdən hər şeyi daha yaxşı görürsünüz. Mən axı onun yanındayam. Mən ona deyərəm. Cəbhəyə baxmaq istəyirsinizsə, onda bizimlə bərabər gedək. Biz bu saat sol cənaha gedirik. Qayıdandan sonra da buyurub bizdə gecələrsiniz, bir kart da oynarıq. Siz ki, Dmitri Sergeyeviçlə tanışsınız. O, bax, orada olur, – Boris Qorkidəki üçüncü evi göstərdi.

Pyer dedi:

– Lakin mən sağ cənaha görmək istərdim, deyirlər o, çox qüvvətli-dir. Mən Moskva çayından başlayaraq bütün cəbhəni gözib görmək istərdim.

– Bunu sonra görürsünüz, əsas sol cənahdır...

– Bəli, bəli. Knyaz Bolkonskinin alayı haradadır? Onun yerini mənə göstərə bilərsinizmi?

– Andrey Nikolayeviçimi deyirsiniz? Biz onların yanından keçib gedəcəyik, mən sizi onun yanına apararam.

Pyer soruşdu:

– Sol cənah necədir?

¹ Mən sizi düşərgəyə qonaq ələyəcəyəm (yəni: düşərgədə qozdircəyəm).

Boris Pyerə etibar edərək yavaşca dedi:

– Doğrusunu deyim, *entre nous*¹, bizim sol cinah Allah bilir nə vəziyyətdədir, qraf Beniqlsen tamamilə başqa cürə düşündü. O, bax, o kurqanı tamamilə başqa cürə möhkəmləndirməyi düşündü... lakin, – Boris çiynlərini sıxdı, – əlahəzrət istəmədi, ya da ki, ona nə işə deyiblər. Axı... – Boris sözünü tamamlaya bilmədi, çünki bu zaman Kutuzovun adyutantı Kaysarov Pyerin yanına gəldi. Boris sərbəstəcə gülümsəyərək Kaysarova tərəf döndü: – Paisiy Sergeyviç, sizsiniz? Mən mövqeyimizi qrafa izah etməyə çalışıram... Təəccüb edərim ki, əlahəzrət fransızların fikrini necə düzgün duymuşdur.

Kaysarov soruşdu:

– Siz sol cinahımı deyirsiniz?

– Bəli, bəli, sol cinahı. Bizim sol cinah indi çox, olduqca möhkəmdir.

Kutuzov bütün artıq adamları qərargahdan qovsa da, onun etdiyi dəyişiklikdən sonra Boris yenə baş qərargahda qala bilmədi. O, qraf Beniqlsenin yanında özünə yer eləmişdi. Borislə işləyən bütün rəislər kimi qraf Beniqlsen də belə hesab edirdi ki, gənc knyaz Drubetskoy layiqincə qiymətləndirilməmiş bir adamdır.

Ordu rəisləri arasında bir-birindən kəskin surətdə ayrılan iki müəyyən dəstə vardı. Bunlardan biri Kutuzovun dəstəsi, biri də qərargah rəisi Beniqlsenin dəstəsi idi. Boris Beniqlsenin dəstəsindən idi. Lakin heç kəs onun kimi Kutuzova köləsinə hörmət etməklə bərabər, eyni zamanda bu qocanın bir şey bacarmadığını, bütün işləri Beniqlsenin gördüyünü hiss etdirə bilmirdi. İndi vuruşmanın həlledici vaxtı gəlib çatmışdı. Bu vuruşma ya Kutuzovu məhv edib, hakimiyyəti Beniqlsenə verməli idi, ya da Kutuzov vuruşmanı udsa da, hiss etdirmək lazımdır ki, bütün işi Beniqlsen görmüşdür. Hər halda sabahkı gün üçün böyük mükafatlar veriləcək və yeni adamlar irəli çəkiləcəkdir. Buna görə Boris bütün günü həyəcan içində idi.

Kaysarovdan sonra bir neçə tanış da Pyerin yanına gəldi. Pyer nə onların Moskva haqqında suallarına cavab verməyə, nə də onların nağıl etdikləri əhvalatlara qulaq asmağa macal tapırdı. Onların hamısının üzündə həyəcanlı bir ifadə vardı. Lakin Pyerə elə gəlirdi ki, onların bir neçəsinin üzündə ifadə olunan həyəcana səbəb ən çox şəxsi müvəffəqiyyətləri məsələsidir. Pyer başqa adamların üzündə gördüyü başqa bir həyəcanlı ifadəni yadımlan çıxara bilmirdi. O, adam-

ların üzündəki həyəcanda şəxsi deyil, ümumi, həm də ölüm-dirim məsələsinin ifadəsi oxunurdu. Kutuzov Pyeri və onun yanındakı adamları görüb:

– Onu bura çağırın, – dedi. Adyutant əlahəzrətin arzusunu Pyerə söylədi, Pyer Kutuzova sarı yönəldi. Lakin ondan əvvəl Kutuzovun yanına xalq ordusu əsgərlərindən biri gəldi. Bu Doloxov idi.

Pyer yanındakı adamlardan soruşdu:

– Bu haradan gəlib bura çıxıb!

– O elə bircəydir ki, hara desən gedib çıxar. Axı onu günahkar olduğu üçün aşağı endiriblər. İndi görək çalışıb qabağa getsin. Özündən cürbəcür layihələr düzəldib vermişdi, gecə düşmənin mövqeyinə soxulmuşdu... Ancaq qoçaq adamdır!

Pyer şlyapasını çıxarıb, Kutuzovun qarşısında hörmətlə baş əydi.

Doloxov Kutuzova deyirdi:

– Mən bu qərara gəldim ki, əgər siz əlahəzrətə məlumat versəm, siz mənə qova bilirsiniz, ya da deyirsiniz ki, onun deyəcəyi şey mənə məlumdur, onda mən...

– Bəli, bəli.

– Əgər haqlıyamsa, onda mən vətənə xeyir verməmiş olaram, o vətənə ki, yolunda ölməyə hazıram.

– Bəli... bəli...

– Və əgər Siz əlahəzrətə öz canı üçün əsməyən bir adam lazım olsa, onda iltifat buyurub, mənə xatırlayın... Bəlkə də, mən siz əlahəzrətin işinə yaradım...

Bu zaman Boris bir saray zirəkliyi ilə özünü qabağa verib, Pyerlə yan-yanı durdu, eyni zamanda Kutuzova yaxınlaşdı və çox təbii bir şəkildə, sanki başlanmış bir söhbəti davam etdirərək, yavaşca dedi: – Xalq ordusu əsgərləri ölümə hazırlaşmaq üçün təmiz ağ köynək geymişlər. Siz qəhrəmanlığa baxın, qraf!

Boris bu sözü Pyerə yəqin ki, əlahəzrətə eşitdirmək üçün söyləmişdi. O bilirdi ki, bu söz Kutuzovun diqqətini cəlb edəcəkdir, doğrudan da, əlahəzrət Borisə sarı dönüb soruşdu:

– Xalq ordusu haqqında sən nə dedin?

– Əlahəzrət, onlar sabahkı günə, ölümə hazırlaşaraq ağ köynək geymişlər.

– Ah!.. Gözəl, misli-bərabəri olmayan xalqdır, – Kutuzov gözlərini yumaraq başını yırğaladı və ah çəkərək təkrar etdi: – Misli görülməmiş bir xalqdır.

Sonra o, Pyerə dedi:

¹ Öz aramızda qalsın.

– Bənt qoxulamaq istəyirsiniz? Bəli, xoş qoxudur. Sizin zövcənin pərəstışkarı olmaq şərəfinə nailəm, onun kefi necədir? Mənim düşürgəm sizin ixtiyarınızda. – Bunu deyərək, Kutuzov bütün qocalara məxsus bir dalğınlıqla ətrafına baxmağa başladı, sanki nə demək və ya nə etmək lazım olduğunu büsbütün yadından çıxartmışdı.

Sonra yəqin ki, axtardığını yadına salaraq, adyutantının qardaşı Andrey Sergeyeviç Kaysarovu yanına çağırdı.

– Necədir? Marinin o şəri necədir? Qrekova yazmışdı ha: “Korpusda müəllim olarsan...” De, de, görüm. – Görünür, o, gülmək istəyirdi. Kaysarov şəri dedi... Kutuzov gülümsəyə-gülümsəyə başını şerin ahənginə uyğun olaraq tərpətdirdi.

Pyer Kutuzovun yanından qırağa çəkildəndən sonra Doloxov yaxınlaşıb, onun qolundan tutdu və orada könər adamların olmasından çəkinməyərək xüsusi qətiyyət və tənənə ilə dedi:

– Qraf, sizə burada rast gəldiyim üçün çox şadam! Biz elə bir günün ərəfəsindəyik ki, Allah bilir, səhah bizim hansımıza sağ qalmaq nəşib olacaqdır və mən belə bir gün ərəfəsində bu sözləri sizə deyə bildiyim üçün çox şadam. Mən, bizim aramızda o xoşagəlməyən əhvalatın baş verdiyinə təəssüf edirəm və arzu edərdim ki, siz mənim haqqımda pis fikirdə olmayasınız. Xahiş edirəm, məni bağışlayasınız.

Pyer Doloxova baxaraq gülümsəyirdi və bilmirdi ona nə desin. Doloxov gözləri yaşarmış halda Pyeri qucaqlayıb öpdü.

Boris öz generalına nə isə dedi, qraf Beniçsen Pyerə sarı dönüb, bərabər cəbhə xəttinə getmələrini təklif etdi:

– Bu sizin üçün maraqlı olar.

– Bəli, çox maraqlı olar, – deyərək Pyer cavab verdi.

Yarım saatdan sonra Kutuzov Tatarinovoya, Beniçsen isə öz məiyətə ilə cəbhə xəttinə getdi, Pyer də onların içində idi.

XXIII

Beniçsen at üstündə öz məiyətə ilə bərabər Qorkidən böyük yol ilə körpüyə endi; bu, zabitin kurqandan göstərdiyi və cəbhənin mərkəzi hesab etdiyi körpü idi. Körpünün kənarında, çay sahilində çalınmış ot görünürdü. Onlar körpüdən keçib, Borodino kəndinə gəldilər, oradan da sola dönüb, çoxlu qoşun və top yığını yanından irəliləyərək, xalq ordusu əsgərlərinin işlədiyi hündür kurqana qalxdılar. Bu hələ müəyyən ad verilməmiş bir istehkam idi, sonra buna Rayevski istehkamu və ya Kurqan batareyası adı verildi.

Pyer bu istehkama çox da əhəmiyyət vermədi. Lakin o, bu yerin Borodinodakı bütün yerlərdən daha artıq xatirində qalacağını bilmirdi. Sonra onlar dərədən keçib, Semyonovskoye kəndinə gəldilər. Burada əsgərlər evlərin və dərz anbarlarının axırncı dirəklərini daşıyıb aparırdılar. Buradan da onlar yoxuş enib, yoxuş qalxaraq, dolu döymüş kimi qırılıb tökülmiş çovdar zəmiləri içindən keçdilər və batareyaların əkin yerindən açdığı yol ilə gedib, fleşo¹ çıxdılar; bu da o biri istehkam kimi hələ hazır deyildi.

Beniçsen fleşin üstünə qalxıb, hələ dünənədək bizim olan Şevardino istehkamına baxdı, orada bir neçə atlı görünürdü. Zabitlər deyirdilər ki, Napoleon, ya da Mürat indi oradadır. Hamısı diqqətlə atlılara baxmağa başladı. Pyer də ora baxır, güclü görünən atlılardan hansının Napoleon olduğunu bilmək istəyirdi. Nəhayət, atlılar kurqandan enib, gözdən itdilər.

Beniçsen yanına gələn generala sarı dönüb, bizim qoşunların vəziyyətini ona izah etməyə başladı. Pyer bütün diqqətini toplayaq Beniçsenin dediklərinə qulaq asır, qarşıda duran vuruşmanın mahiyyətini anlamağa çalışırdı, lakin hiss edirdi ki, onun zehni qabiliyyəti, bunun üçün kifayət qədər deyil, – bu onu kədərləndirirdi. O heç bir şey başa düşmürdü. Beniçsen sözünü qurtardı və Pyerin qulaq asdığını görüb, birdən ona sarı dönərək soruşdu:

– Zənnimcə, bu sizin üçün maraqlı deyil, – eləmi?

Pyer çox da doğru olmayaraq dedi:

– Əksinə, çox maraqlıdır.

Fleşdən onlar çox da yüksək olmayan sıx qayın ağacı meşəsinin içindən keçən yol ilə daha sola gəldilər. Meşənin ortasında onların qabağına, yol üstünə, ağ ayaqlı mixəyi bir dovşan çıxdı. Dovşan çoxlu at ayağı tappılısından ürəkək özünü elə itirdi ki, onların qabağında, yol üstündə xeyli atılıb düşdü. Hamı ona baxaraq gülürdü, nəhayət, bir neçə adam onun üstünə çıxırdan sonra o, yoldan kənara atılıb, meşənin içində gözdən itdi. Beniçsenin dəstəsi meşənin içi ilə iki verst gədikdən sonra bir talaya çıxdı. Talada Tuçkovun korpusu dururdu, o, sol cinahı müdafiə etməli idi.

Beniçsen sol cinahın axırı olan bu yerdə dayanıb, həm çox, həm də qızgın-qızgın danışdı. Pyerə elə gəldi ki, o, hərbi cəhətdən çox mühüm olan sorəncamlar verdi. Tuçkovun qoşunları dayanan yerin qabaq tərəfində bir təpə vardı. Onun qoşunları bu təpəni tutmamışdı.

¹ İstehkam növlərindən biri

Beniqlsen bu səhvi bərkdən tənqid edib deyirdi ki, ətrafa hakimlik edən bu təpəni tutmamaq və qoşunu onun dibində saxlamaq ağılsızlıqdır. Bir neçə general da bu fikirdə olduğunu bildirdi. Xüsusilə, onlardan biri hərbi bir qızğınlıqla deyirdi ki, bizi burada boş-boşuna məhv olmağa qoyublar. Beniqlsen öz adından qoşunları təpəyə çək-mək əmrini verdi.

Sol cinahda belə bir əmrin verilməsi, Pyerin hərbi işi anlamaq məsələsində öz qabiliyyətinə olan şübhəsini daha da artırdı. Pyer qoşunun təpə dibində durmasını tənqid edən Beniqlsenə və general-lara qulaq asaraq, onları yaxşıca başa düşür və onların fikirlərini bəyə-nirdi, buna görə də o, qoşunu təpə dibində qoyan adamın belə aydın bir məsələdə bu cür kobud səhv etdiyini anlaya bilmirdi.

Lakin Pyer bu qoşun hissəsinin burada, Beniqlsenin düşündüyü kimi, cəbhəni müdafiə etmək deyil, düşməni hücumə keçərkən qəflət-ən onun üstünə atılmaq üçün pusquda qoyulduğunu bilmirdi. Beniqlsenin də bundan xəbəri yox idi. O, baş komandana məlumat vermə-dən, başqa bir fikirlə qoşunu qabağa çəkdi.

XXIV

Knyaz Andrey avqustun 25-də, axşam üstü, Knyazkovo kəndində, öz alayının mövqeyinin cinah tərəfində, dağıdılmış bir anbarda dir-səklənib uzanmışdı. Divarın taxtası qırılmış yerindən o, çəpər dibi ilə uzanıb gedən, aşağı budaqları kəsilmiş, otuzillik qayın ağaclarına, yulaf qotmanları yığılmış zəmilərə, əsgər mətbəxlərinin, ocaqların tüstüsü görünən kollağa baxırdı.

İndi onun həyatı özünə nə qədər dar və ağır görünsə, o heç kəsə lazım olmadığını bilsə də, yenə də, yeddi il bundan əvvəl, Austerlits vuruşması ərəfəsində olduğu kimi, özünü həyəcanlı və əsəbi hiss edirdi.

Sabahkı vuruşma haqqında əmr verilmiş və bu əmr almışdı. Artıq onun görəceyi bir iş yox idi. Lakin ən sadə, ən aydın və buna görə də dəhşətli olan fikirlər onu rahat qoymurdu. O bilirdi ki, sabahkı vuruşma onun iştirak etdiyi vuruşmaların hamısından qorxunc bir vuruşma olacaqdır və bütün ömründə ilk dəfə olaraq, öl biləcəyi fikri, məişət məsələsilə heç bir əlaqəsi olmadan, bunun başqalarına necə təsir edəcəyini düşünmədən, ancaq onun özünə, onun qəlbinə, ruhuna aid bir şey kimi, canlı surətdə, demək olar ki, qəti bir şəkildə,

sadə və dəhşətli halda onun təsəvvüründə canlandı. Bu təsəvvür yük-səkliyindən, əvvəllər ona əzab verən, onu məşğul edən hər şey birdən-birə gözləri önündə kölgəsiz, perspektivsiz, eyni bir şəkildə, soyuq, ağ bir işıqla işıqlandı. Bütün həyat ona səhrli fanar kimi göründü. O, uzun müddət bu həyata şübə arxasından və süni işıqda baxmışdı. İndi isə o, pis çəkilmiş, rəngləri necə gəldi yaxılmış o şəkilləri birdən gündüzün parlaq işığında, şübəsiz gördü. O, öz səhrli həyat fanarının əsas şəkillərini öz təsəvvüründə canlandırdı, onlara gündüzün soyuq, ağ işığında – ölüm haqqında olan aydın bir fikirlə baxaraq, öz-özünə dedi: “Bəli, bəli, məni həyəcanlandıran, məni özünə məftun edən, məni iztirab verən o yalan surətlər bunlardır! Mənə gözəl və əsrə-rəngiz görünən o kobud çəkilmiş şəkillər bunlardır! Şöhrət, ictimai xidmət, qadına olan sevgi, vətən özü – bütün bu şəkillər mənə nə qədər böyük görünürdü. Mənə elə gəlirdi ki, bunların böyük və dərin bir mənası var! Mənim üçün açıldığını hiss etdiyim bu şəhərin soyuq, ağ işığında bunlar nə qədər sadə, solğun və kobud görünür!” Knyaz Andrey öz həyatının üç əsas dərini xüsusilə çox düşündü. Onlardan biri qadına olan sevgisi, ikincisi atasının ölümü, üçüncüsü isə Rusi-yanın yarısını tutan fransız basqını idi. – “Məhəbbət!.. Əsrarəngiz qüvvələrin mücəssəməsi zənn etdiyim o qız! Mən onu necə sevirdim! Mən ona olan sevgimin, onunla xoşbəxt olacağım həyatın poetik planlarını qururdum”. Knyaz acıqlı-acıqlı, ucadan davam etdi: – Eh, günahsız, sadəlövh uşaq! Mən ideal bir sevginin varlığına inanırdım. Bu sevgi mən bir il başqa yerdə olarkən, onun mənə olan sədaqətini mühafizə etməli idi! Mən elə bilirdim ki, o, məndən ayrı düşəndə nağıldakı zərif göyərçin kimi saralıb-solmalıdır, lakin bunlar mənim düşündüyüm kimi deyil, çox-çox sadə imiş... Bunlar hamısı son dərəcə sadə imiş, iyrənc imiş!”

“Atam da Lısıye Qorını abad eləyirdi və elə bilirdi ki, bu yer onun yeridir, bu torpaq onun torpağıdır, bu həva onun havasıdır, bu kəndlilər onun kəndliləridir, lakin Napoleon gəldi, belə bir adamın heç olub-olmadığını bilmədən, onu bir talışa parçası kimi, yolundan itələyib qırağa atdı, onun Lısıye Qorısı və bütün həyatı dağılıb məhv oldu. Bacım Marya isə deyir ki, bu Allahın işidir, Allah onu sınaqdan keçirir, lakin o artıq yoxdur və olmayacaqdır. Bəs bu sınaq nəyə lazımdır? O artıq heç bir zaman olmayacaqdır! O yoxdur! Bəs bu sınaq kim-dən ötrüdür? Vətən, Moskvanın məhv olması! Sabah da məni öldür-əcəklər, özü də fransız deyil, özümüzünkü öldürəcəklər! – dünən bir

əsgərin tufəngi lap mənim qulağımın dibində açılmadı mı? Fransızlar da gələcəklər, məni başımdan və qıclarımdan tutub, quyuya atacaqlar ki, onların burunları dibində üfunətlənməyim. Sonra da yeni bir həyat düzələcək, başqaları bu həyata adət edəcəklər, lakin mənim onlardan xəbərim olmayacaq, mən olmayacağam”.

Knyaz Andrey sıra ilə uzanıb gedən qayın ağaclarına, onların tər-pənmədən sakitcə duran sarımtıl yaşıl yarpaqlarına, gün işığında parıldayan ağ qabığına baxdı. “Ölmək... qoy məni sabah öldürsünlər, mən olmayım... bu şeylər hamısı olsun, lakin mən olmayım...”. Bu həyatda olmayacağını o, canlı surətdə təəvvür etdi. Bu qayın ağacları, onların işığı və kölgəsi, göydəki qıvrım buludlar, tonqalların tüstüsü və ətrafında olan hər şey birdən onun nəzərində dəyişib, qorxunc və təhdid-edici bir şəkil aldı. Knyaz Andreyin kürəyini sanki şaxta üşütdü. O, cəld qalxdı, anbardan çıxıb gəzişməyə başladı.

Anbarın dalından səslər eşidildi.

– Kimdir? – deyər knyaz Andrey soruşdu.

Əvvəllər Doloxovun rota komandiri, indi isə zabıt azlığından batalyon komandiri olan qırmızıburun kapitan Timoxin qorxa-qorxa anbara girdi, onun ardınca da adyutant və alay xəzinədəri gəldi.

Knyaz Andrey cəld qalxdı, zabıtlərin qulluq üzrə verdikləri məlu-matı dinlədi, bəzi əmrlər verib, onları buraxmaq istəyirdi ki, anbarın dalından tanış bir səs eşidildi.

– *Qui diable!*¹ – deyər nəyə isə ilişmiş adam deyindi.

Knyaz Andrey anbardan bayıra baxaraq ona sən gələn Pyeri gördü. Pyer yerdəki dirəyə ilişib, az qalmışdı yıxılısın. Knyaz Andrey öz ələ-mindən olan adamları, xüsusilə Pyeri görmək istəmirdi. Pyer ona o, son dəfə Moskvada olarkən keçirdiyi ağır dəqiqələri xatırladırdı.

Knyaz Andrey dedi:

– A, sizsiniz? Siz bura necə gəlib çıxıbsınız? Heç ağılıma da gəl-məzdi.

Bunu söylərkən onun gözlərində və özündə bir quruluq deyil, bundan daha artıq bir düşmənçilik ifadəsi vardı. Pyer bunu dərhəl gördü. Anbara yaxınlaşırkən Pyerin kefi lap yaxşı idi, lakin knyaz Andreyin üzündəki ifadəni görüb sıxıldı və özünü birtəhər hiss etdi.

– Mən gəldim... belə... bilirsinizmi... gəldim... mənim üçün maraqlıdır... – deyər Pyer bu gün, kim bilir, neçənci dəfə “maraqlıdır” sözünü mənasız yerə təkrar etdi. – Mən vuruşmanı görmək istədim.

Knyaz Andrey istehza ilə:

– Bəli, bəli, bəs mason qardaşlar müharibə haqqında nə deyirlər? – deyər soruşdu. – Nə etmək lazımdır ki, müharibə olmasın? – Sonra artıq ciddi bir tönrlə xəbər aldı: – Moskvada nə var, nə yox? Mənim-kilər necədirlər? Nəhayət, gəlib, Moskvaya çatdırlarmı?

– Gəldilər, Jüli Drubetskaya mənə dedi. Mən onların yanına get-dim, ancaq görə bilmədim. Şəhərdən çıxıblar, Moskvanın yanındakı malikanəyə gediblər.

XXV

Zabıtlər təzim edib getmək istəyirdilər, lakin knyaz Andrey öz dostu ilə tək qalmaq istəməyirmiş kimi onlara oturub, çay içmələrini təklif etdi. Skamyə və çay gətirdilər. Zabıtlər Pyerin iri, kök bədəninə təəccüblə baxır, onun Moskvə və bizim qoşunların mövqeyi haqqında söylədiklərinə qulaq asırdılar. Knyaz Andrey susurdu, onun üzündə elə pis bir ifadə vardı ki, Pyer danışarkən Bolkonskidən çox, xoştə-biətlə batalyon komandiri Timoxinə müraciət edirdi.

Knyaz Andrey onun sözünü kəsdi:

– Sən qoşunların bütün mövqeyini başa düşə bildinmi?

Pyer:

– Bəli, – dedi, – yəni necə? Hərbi adam olmadığımı mən deyər bilmərəm ki, tamamilə başa düşdüm, hər halda ümumi bir şəkildə başa düşdüm.

Knyaz Andrey dedi:

– *Eh bien, vous êtes plus avancé que cela soir!*

Pyer eynəyin dalından təəccüblə knyaz Andreyə baxdı:

– Eləmi! Yaxşı, Kutuzovun baş komandan təyin edilməsi haq-qında siz nə deyər bilərsiniz?

– Onun baş komandan təyin edilməsinə mən çox şad oldum, mənim bildiyim ancaq budur.

– Yaxşı, deyin görüm, Barklay-de-Tolli haqqında sizin fikriniz nədir? Moskvada onun barəsində nələr deyilmədi! Siz ona necə qiy-mət verirsiniz?

Knyaz Andrey zabıtləri göstərər dedi:

– Bunlardan soruş.

¹ Demək, sən başqalarının bildiyindən çox bilirən.

Pyer kiçiklərə qarşı iltifat ifadə edən bir təbəssümlə və sualedici bir nəzərlə Timoxinə baxdı, hamı qeyri-ixtiyari olaraq Timoxinə məhz belə bir təbəssümlə müraciət edirdi.

Timoxin qorxa-qorxa və öz alay komandirinə baxa-baxa dedi:

– Zati-aliləri, əlahəzrət iş başına keçən kimi işıqlı günə çıxdıq.

Pyer soruşdu:

– Niyə axı?

– Ərz olsun ki, elə odunu, ya atların yemini götürək. Biz Sventsyandan geri çəkile-çəkile gəlmişik, bircə çöpə də, bircə çəngə ota da, heç nəyə əl vurmağa qoymurdular. Biz axı çıxıb gedirdik, ona qalırdı, elə deyilmi, zati-aliləri, – Timoxin knyaz Andreyə tərəf döndü, – amma əl vurmağa da qoymurdular. Bunun üçün də bizim alayda iki zabiti məhkəməyə verdilər. Ancaq elə ki, əlahəzrət iş başına keçdi, bu məsələ öz yoluna düşdü. Ağ günə çıxdıq.

– Bəs, axı Barklay-de-Tolli niyə bunu qadağan eləmişdi?

Timoxin utanmış halda ətrafında baxdı, belə bir suala necə cavab verəcəyini bilmədi.

Pyer həmin sualı knyaz Andreyə verdi.

Knyaz Andrey acıqlı-acıqlı, həm də istehza ilə dedi:

– Ona görə qadağan eləmişdi ki, düşməyə tərk etdiyimiz yerlər dağılmasın. Bu çox əsaslı bir məsələ idi, ölkəni talan etməyə icazə vermək, qoşunu talançılığa öyrətmək olmaz. Smolensk məsələsində də o, düzgün düşünürdü. Deyirdi ki, fransızlar bizi arxada buraxıb, qabağa keçə bilirlər, onların qüvvəsi çoxdur. – Birdən o, nazik bir səslə çıxdı: – Lakin o bir şeyi başa düşə bilmədi, o, başa düşə bilmədi ki, biz orada rus torpağı uğrunda birinci dəfə vuruşuruq, orduda elə bir ruh vardı ki, mən bunu o vaxtdək heç görməmişdim, biz fransızların hücumunu iki gün ara vermədən dəf etdik, bu uğur bizim qüvvəmizi qat-qat artırdı. O geri çəkilməyi əmr etdi, bizim bütün səyimiz və tələfatımız boşa getdi. O, xəyanət etmək fikrində deyildi, o hər işi mümkün qədər yaxşı görmək istəyirdi, hər şeyi ölçüb-biçirdi. Bax, elə buna görə də o, işə yaramır. O, indi məhz ona görə işə yaramır ki, hər şeyi bir alman kimi çox əsaslı surətdə və çox səliqə ilə ölçüb-biçir. Bunu sənə necə izah edirəm... Tutaq ki, sənin atanın bir alman lakeyi var, o, çox gözəl lakeydir, atanın da bütün ehtiyaclarını səndən yaxşı təmin edir, lakin atan bərk xəstələnsə və ölüm halında olsa, onda sən lakeyi qovarsan və bu işə adət eləməsən də, öz kobud əllərinlə ona qulluq eləməyə başlayarsan. Bu zaman sən atana, səndən

məharətli, lakin yad bir adamdan daha yaxşı təsəlli verərsən. Barklayla da belə etdilər. Nə qədər ki, Rusiya sağlam idi, yad bir adam ona qulluq edə bilirdi. O, çox gözəl nazir idi, lakin Rusiyanı təhlükə hədələyəndə, ona öz adamı, öz doğma adamı lazımdır. Amma sizin klubda uydurublar ki, guya o, xaindir! İndi onun üstünə böhtan atıb, xain deyirlər, bunun nəticəsi ancaq belə olacaq ki, böhtançılar sonra öz hərəkətlərindən utanıb xəcalət çəkərək birdən onu xaindən döndərib, ya qəhrəman, ya da dahi edəcəklər ki, bu daha artıq ədalətsizlik olacaqdır. Əslində o, namuslu və çox səliqəli bir almandır.

– Amma deyirlər ki, o, məharətli sərkəddir.

Knyaz Andrey istehza ilə dedi:

– Məharətli sərkərdə nə deməkdir, – mən bunu başa düşə bilmirəm.

– Məharətli sərkərdə o sərkərdədir ki, o, bütün təsadüfləri qabaqcadan görür... düşmənin fikrini duyur.

Knyaz Andrey sanki çoxdan həll olunmuş bir məsələ haqqında dedi:

– Bu axı mümkün olan şey deyil.

Pyer təəccüblə ona baxdı:

– Deyirlər, axı müharibə şahmat oyununa bənzəyir.

– Doğrudur, bənzəyir, ancaq şahmat oyunu ilə bunun bir balaca fərqi var. Şahmat oyununda sən hər gedişdə istədiyin qədər düşünə bilərsən, sən orada müəyyən vaxt çərçivəsində deyilsən, bir də belə bir fərq var ki, şahmatda at həmişə piyadadan qüvvətlidir, iki piyada da həmişə bir piyadadan güclüdür, amma müharibədə bəzən bir batalyon bir diviziyadan qüvvətli olur, bəzən də bir taqımdan zəif olur. Qoşunun nisbi qüvvəsi heç kəsə məlum ola bilməz. Mənim sözümə inan, əgər işlər qərarların ömrü və sərəncamlarından asılı olsaydı, mən orada olardım, ömrü və sərəncamlar verərdim. Bunun əvəzində mən burada, alayda, bu cənablarla bərabər qulluq eləmək şərəfini üstün tuturam və belə hesab edirəm ki, sabahkı günün taleyi, doğrudan da, bizdən asılı olacaqdır, onlardan yox... Uğur heç vaxt nə mövqədən, nə silahdan, nə də lap qoşunun sayından asılı olmamışdır və olmayaqcaqdır, xüsusilə mövqədən.

– Bəs nədən asılıdır?

– Məndən, onda, – Andrey Timoxini göstərdi, – və hər bir əsgərdə olan hissədən asılıdır.

Knyaz Andrey Timoxinə bir nəzər saldı. Timoxin qorxa-qorxa və təəccüblə öz komandirinə baxırdı. Knyaz Andrey övvəl özünü təm-

kinlə sakit tuturdusa da, indi həyəcanlı görünürdü. Yəqin o, birdən-birə ağlına gələn fikirləri söyləməkdən özünü saxlaya bilmirdi.

– Vuruşmanı o adam udur ki, o, bu vuruşmada qalib gəlməyi möhkəm surətdə qət etmişdir. Biz Austerlits ətrafındakı vuruşmanı niyə uduzduq? Bizim verdiyimiz tələfat, demək olar ki, fransızların verdiyi tələfat qədər idi, lakin biz çox tez özümüzə dedik ki, vuruşmanı uduzmuşuq və doğrudan da, uduzduq. Bunu da ona görə dedik ki, bizim orada vuruşmağımız heç lazım deyildi. Biz döyüş meydanından tez çıxıb getmək istəyirdik. “Uduzduq – indi qaçmaq lazımdır!”. Bunu deyib qaçdıq. Əgər biz axşama kimi bunu deməsəydik, Allah bilir, nə olacaqdı. Sabah isə biz bunu deməyəcəyik. Sən deyirsən ki, nə bilim, bizim mövqe belə gəldi, sol cinahımız zəifdir, sağ cinahımız uzadılmışdır, – bunlar hamısı boş-boş şeylərdir, belə şey heç yoxdur. Sabah bizi nə gözləyir? Bir an içində həll olunan yüz milyon ən müxtəlif təsadüf, bu təsadüflərin həlli, nəticəsi nədən asılı olacaqdır? Bax bunlardan. Onların qaçmışlar və ya qaçacaqlar, yoxsa bizimkilər? Kim vuruşmuşdur, nə qədər adam yıxılmışdır... İndi görünən işlərin hamısı oyun-oyuncaqdır. Məsələ burasındadır ki, səninlə birlikdə mövqeləri gəzən adamlar nəinki işin ümumi gedişinə kömək etmirlər, hətta ona mane olurlar. Onlar ancaq öz xırdaca mənfəətlərini güdürlər.

Pyer məzəmmətedici bir ifadə ilə soruşdu:

– Belə bir vaxtdamı?

– Bəli, belə bir vaxtda, – knyaz Andrey təkrar etdi. – Onlar üçün bu elə bir vaxtdır ki, düşmənin ayağının altını çib, əlavə bir xaç, ya lent almaq olar. Mən isə sabah üçün bu fikirdəyəm: – Yüz min rus və yüz min fransız qoşunu vuruşmaq üçün üz-üzə gəlmişdir və bu 200 min qoşun vuruşur. Bunlardan hansı daha qəzəblə vuruşsa və özünə daha az hayıf gəlsə, o qalib gələcək. İstəyirsən mən sənə bir şey də deyim. Hər necə olsa, yuxarıda işi necə dolaşırsalar da, biz sabah vuruşmanı udacağıq. Sabah necə olursa olsun, biz vuruşmanı udacağıq!

Timoxin:

– Zati-aliləri, bax bu düzdür, lap doğrudur, – dedi. – İndi adamın görərkən canına hayıf gəlməsin! İnanırsınızmı, mənim batalyonumda olan əsgərlər daha araq içmirlər, deyirlər ki, araq içmək vaxtı deyil.

Hamı susdu.

Zabitlər ayağa qalxdılar. Knyaz Andrey son əməllər verə-verə, onlarla bərabər anbarın dalına gətdi. Zabitlər gedəndən sonra Pyer knyaz Andreyə yaxınlaşdı. O, söhbətə başlamaz istəyirdi ki, sarayın

yanından keçən yoldan üç atın tappıltısı eşidildi. Knyaz Andrey səslənən tərəfə baxıb, üç atlı gördü: – Onlardan biri Voltsohen, biri də Klauzevits idi, bir atlı kazak da onların ardınca gəlirdi. Onlar danışa-danışa lap yaxından gəlib keçdilər və Pyerlə knyaz Andrey istəməz bu sözləri eşitdilər:

Onlardan biri deyirdi:

– *Der Krieg muss im Raum verlegt Werden. Der Ansicht kann ich nicht genug Präis geben*¹.

Sonra o biri dedi:

– *O ja, der Zweck ist nur den Feind zu schwächen, so kann man gewiss nicht den Verlust der Privat-Personen in Achtung nehmen*².

– *O ja*³, – deyə birinci səs o birisinin sözünü təsdiq etdi.

Onlar keçib gedəndən sonra knyaz Andrey acıqlı-acıqlı finxıraraq təkrar etdi:

– Bəli, *im Raum verlegen*⁴ *Im Raum*⁵, Lisiye Qorıda mənim atam, oğlum, bacım qalmışdır. Onun üçün bunun əhəmiyyəti yoxdur. Bax, mənim sənə dediyim budur. Bu cənab almanlar sabah vuruşmanı udmayacaqlar, amma gücləri çatdığı qədər işi korlayacaq, mürdər-layacaqlar. Ona görə ki, onların başında qoxumuş yumurtaya belə dəyməz düşüncədən başqa ayrı heç bir şey yoxdur, onların ürəyində Timoxinin ürəyində olan hiss yoxdur, sabahkı vuruşmaya isə ancaq hiss lazımdır. Onlar bütün Avropanı ona verdikdən sonra bizi öyrətməyə gəliblər, – söz yox, yaxşı müəllimlərdir!

– Sizin fikrinizcə, sabahkı vuruşmanı bizim tərəf udacaqdır, eləmi?

– Pyer soruşdu.

Knyaz Andrey dalgın bir halda:

– Bəli, bəli, – dedi. – İxtiyar məndə olsaydı, mən bir şey elərdim:

– Əsir götürməzdim. Əsir götürmək nə deməkdir? Bu lazımsız alim-cənablıqdır. Fransızlar mənim evimi dağıtmışlar, indi də Moskvanı dağıtmağa gedirlər, onlar məni təhqir etmişlər, hər an təhqir edirlər. Onlar mənim düşmənimdir, mənim anlağıma görə onların hamısı

¹ Müharibə geniş sahəyə keçirilməlidir. Bu nöqtəyi-nəzəri mən çox da tərifləyə bilmərəm (*alm.*).

² Əlbəttə, mədam ki, məqsəd düşməni zəiflətməkdir, ayrı-ayrı adamların tələf olmasını nəzərə almaq olmaz (*alm.*).

³ Əlbəttə (*alm.*).

⁴ Geniş sahəyə keçirtmək (*alm.*).

⁵ O geniş sahədə isə

canidir. Timoxin də və bütün ordu da belə düşündür. Onları bir cani kimi edam etmək lazımdır. Madam ki, onlar mənim düşmənimdir, Tilziddə necə danışsalar da, dostum ola bilməzlər.

Pyer parlaq gözləri ilə knyaz Andreyə baxaraq dedi:

– Bəli, bəli, mən sizinlə tamamilə, tamamilə, razıyam!

Pyeri Mojaysk dağından bəri və bütün günü həyəcanlandırıran sual indi ona tamamilə aydın və həll olunmuş bir şəkildə göründü. O, indi bu müharibənin və qarşıdakı vuruşmanın bütün məna və əhəmiyyətini başa düşdü. Bu gün gördüyü bütün şeylər, gözləri önündən gəlib keçən bütün mənalı, ciddi üzlər onun üçün yeni bir işıqla işıqlandı. O, bütün rast gəldiyi adamlarda olan gizli (*latente* – fizikada deyilən kimi) vətənpərvərlik hərəkətinin mənasını anladı və bunun sayəsində adamların ölümə nə üçün belə sakit, sanki yüngül bir düşüncə ilə hazırlaşdıqlarını başa düşdü.

Knyaz Andrey sözünə davam edərək dedi:

– Əsir götürməmək. Elə bircə bu, müharibənin mahiyyətini dəyişdirir, onu daha az amansız edərdi. Biz isə müharibə oyunu oynayırdıq, – bax, bu pisdir, biz alicənablıq göstəririk və s. Bu alicənablıq və həssaslıq – buzov kəsildiyini görərəkən ürəyi xarab olan bir xanımın alicənablığına və həssaslığına oxşayır. Xanım o qədər ürəyi yumşaq bir xanımdır ki, qan görə bilmir, lakin həmin buzovun qovrulmuş ətinə çox iştahla yeyir. Bizə müharibə qayda-qanunlarından, cəngavərlərindən, parlamentorluqdan¹, bədbəxtlərə aman verməkdən və sairədən bəhs edirlər. Bunlar hamısı boş-boş şeylərdir. Mən 1805-ci ildə cəngavərliyi və parlamentorluğu gördüm, bizə kələk gəldilər, biz də kələk gəldik. Evləri qarət edirlər. Saxta pul buraxırlar, hər şeydən də pis – mənim uşaqlarımı, mənim ataını öldürürlər, sonra da müharibə qayda-qanunundan, düşməne alicənablıq göstərməkdən danışsalar. Əsir götürməmək, öldürmək və ölümə getmək! Mənim kimi, mən çəkdiyim iztirablarla bu nəticəyə gələnlər...

İndiyədek Knyaz Andreyə elə gəlirdi ki, Moskvanın alınacağı, ya alınmayacağı onu Smolenskinin alınması kimi müəssir etməyəcəkdir, lakin birdən boğazı qəhərləndiyi üçün sözünü kəsdi. Bir neçə dəfə dinməz-söyləməz o baş-bu başa getdi, lakin o yenidən danışmağa başlayanda gözləri həyəcanla parıldıyı, dodaqları titrəyirdi.

– Müharibədə yersiz mərhəmət olmasaydı, biz müharibəyə ancaq o zaman gedərdik ki, bu, indiki kimi, doğrudan-doğruya, gedib ölmə-

yinə dəyərdi. Onda Pavel İvanoviç Mixail İvanoviç incitməsi üstündə müharibə olmazdı. Lakin indiki kimi müharibə olanda bu əsl müharibə olardı. Onda qoşunun sayı da indiki kimi olmazdı. Onda Napoleonun gətirdiyi bütün bu vestfallılar və hesənliyə də onun dalınca düşüb, Rusiyaya gəlməzdilər, biz də Avstriyaya və Prussiyaya, heç özümüz də səbəbini bilmədən, vuruşmağa getməzdik. Müharibə nəzakət göstərmək deyil, həyatda ən pis bir şeydir, bunu başa düşmək lazımdır. Anlamaq lazımdır ki, müharibə oyunu oynamaq olmaz. Bu qorxunc zərurətə çox ciddi yanaşmaq lazımdır. Bütün məsələ bundan ibarətdir: – Yalanı atmaq, müharibəyə bir oyun kimi deyil, bir müharibə kimi baxmaq lazımdır. Amma müharibə avara və yelbeyin adamların əlində sevimli bir əyləncə olmuşdur... Cəmiyyətdə hərbi adamlar təbəqəsi ən hörmətli bir təbəqədir. Müharibə nədir, hərbi işdə uğur qazanmaq üçün nə etmək lazımdır. Hərbi xidmətçilər təbəqəsi nə kimi əxlaqə malikdir? Müharibədə məqsəd – adam öldürməkdir. Müharibənin silahı – casusluq, xəyanət, adamları xəyanətə təhrik etmək, əhalini iflasa uğratmaq, orduya ərzaq toplamaq üçün xalqı tənə etmək və ya var-yoxunu oğurlamaqdır; hərbi biclik adı verilən, aldatmaq və yalan danışmaqdır. Hərbi xidmətçilər təbəqəsinin adət və ənənəsi azadlığın yoxluğu, yəni nizam-intizam, avaraçılıqdır, cahillikdir, sörtlikdir, əxlaqsızlıqdır, sərxoşluqdur. Buna baxmayaraq, bu təbəqə cəmiyyətdə, hamı tərəfindən hörmət edilən, ən ali bir təbəqə sayılır. Çin padşahından başqa bütün padşahlar hərbi mündir geyirlər, daha çox adam öldürmək üçün üz-üzə gəlirlər, necə ki, sabah gələcəklər, o minlərcə adam öldürürlər, sığışdırırlar, sonra da çoxlu adam öldürdükləri üçün (bunun miqdarını daha da artırırırlar) Allaha dua edib qalib gəldiklərini elan edirlər və elə zənn edirlər ki, nə qədər çox adam öldürüblərsə, bir o qədər də böyük xidmət göstərirlər. – Knyaz Andrey nazik, cırı səslə çığıraraq əlavə etdi: – Allah göydən buna necə baxır və bunlara necə qulaq asır! Ah, özüm, son vaxtlarda yaşamaq mənə bir yük olmuşdur. Görürəm ki, çox-çox şeylər anlamağa başlayıram. Amma adam görərkən idrak ağacının xeyr və şər meyvəsini dadmasın... Sən ki, yatırsan. Mən də daha getməliyəm. Sən Qorkiyə get, – deyər knyaz Andrey birdən əlavə etdi.

Pyer knyaz Andreyə qorxu və rəğbət hissilə baxıb dedi:

– Yox, yox!

– Get, get! Vuruşmadan qabaq yatmaq lazımdır. Knyaz Andrey cəld Pyerə yaxınlaşdı, onu qucaqlayıb öpdü və çığıraraq əlavə etdi:

¹ Elçi göndərərək, dinc danışmaq

– Əlvida! Get. Bir də bir-birimizi görəcəyikmi, ya yox... – O, tez dönüb anbara getdi.

Hava qaraldığından Pyer knyaz Andreyin üzündəki ifadənin qəzəbli və ya mehriban bir ifadə olduğunu seçə bilmədi.

O, xeyli dinnəzcə yerində durub düşündü. Knyaz Andreyin ardınca anbaramı getsin, ya evinəmi qaytısın? “Yox, mən ona lazım deyiləm!” – Pyer öz-özünə qət etdi. “Mən bilirəm ki, bu bizim axıncı görüşümüzdür”. Pyer dərindən ah çəkib Qorkiyə getdi.

Knyaz Andrey anbara qayıtdıqdan sonra xalça üstündə uzandı, lakin yata bilmədi.

O, gözlərini yumdu. Tanıdığı adamlar bir-bir onun xəyalından ötüb keçdi. Bunlardan birini o sevə-sevə, uzun zaman təsəvvüründə saxladı. Peterburqda keçirdiyi bir axşam yadına düşdü. Nataşa həvəslə, həm də həyəcanla ona, keçən yay göbələk yığmağa gedərkən böyük bir meşədə azdığını danışırdı. O həm meşənin səssizliyini, həm öz hisslərini, həm də meşədə bir arıcıya rast gəldiyini kəşik-kəşik, rabitəsiz halda təsvir edir və tez-tez sözünü kəsərək deyirdi: “Yox, bacarmıram, mən lazım olduğu kimi söyləyə bilmirəm, siz də başa düşmürsünüz”. Lakin knyaz Andrey onu sakitləşdirməyə çalışaraq deyirdi ki, yox, mən sizi başa düşürəm, doğrudan da, Nataşanın nə demək istədiyini başa düşürdü. Nataşa isə öz danışığından narazı idi. O hiss edirdi ki, bu gün qəlbində doğan və zahirə çıxartmaq istədiyi ehtiraslı poetik duyğularını ifadə edə bilmir. O qızara-qızara həyəcanlı bir halda deyirdi: “O qoca elə yaxşı adam idi, meşə də elə qaranlıq idi ki... onun elə xoş, mehriban... yox, mən danışa bilmirəm”. Knyaz Andrey onda Nataşanın gözlərinə baxaraq necə sevinclə gülümsəmişdisə, indi də elə gülümsədi. “Mən onu başa düşürdüm, – deyə o fikirləşirdi, – nəinki başa daşırdım, mən onun qəlbindəki qüvvəni, onun səmimiyyətini, ürək açıqlığını, onun ruhunu, sanki onun bədənində sığmayan ruhunu sevirdim... necə ürəkədən, necə xoşbəxt-cəsinə sevirdim...”. Birdən o, öz sevgisinin nə ilə nəticələndiyini xatırladı. “Lakin o adama belə şeylər lazım deyildi. O, belə şeyləri görmürdü və anlamırdı. O, Nataşanın simasında ancaq qəşəng, gənc bir qız görürdü, öz taleyini bu qız ilə bağlamağı özünə layiq görmədi. Bəs mən?.. İndiyə kimi o sağdır, öz kefini sürür”.

Knyaz Andreyə sanki od basdılar, o yerindən sıçrayıb qalxdı və yenə də anbarın qabağında gəzinməyə başladı.

Avqustun 25-də, Borodino vuruşması ərəfəsində, fransız imperatoru sarayının prefekti m-r de Beausset¹ Parisdən və polkovnik Fabvier² də Madriddən imperator Napoleonun Valuev kəndindəki düşərgəsinə gəldilər.

M-r de Beausset paltarını dəyişib, saray mundirini geydi, gətirdiyi qutunu öz qabağı ilə aparmağı əmr edərək, Napoleonun çadırının birinci şöbəsinə girdi, burada Napoleonun adyutantları onun başına yığışdılar. M-r de Beausset onlarla danışa-danışa qutunu açmağa başladı.

Fabvye isə tanış generallarla danışaraq, çadırın ağzında dayandı. İmperator Napoleon hələ yataq otağından çıxmamışdı, o, öz tualetini qurtarmaq üzrə idi, kamerdiner şotka ilə onun bədənini sürtürdü. O finxura-finxura, hıqqıldaya-hıqqıldaya gah dolu kürəyini, gah da tük basmış kök sinəsini şotkanın altına verirdi. Başqa bir kamerdiner də barmaqları ilə tutduğu şüşədən onun bədənində sıçrada-sıçrada odekolon tökürdü. Bu zaman kamerdinerin üzündə görünən ifadə sanki deyirdi: – Hara nə qədər odekolon tökməyi yalnız mən bilirəm. Napoleonun qısa, yaş saçları alnı üstündə bir-birinə qarışmışdı. Onun şişkin, sanı üzündəki ifadə bədəninin şotka ilə sürtülməsindən həzz aldığı göstərirdi. O çiyinləri sıxa-sıxa, hıqqıldaya-hıqqıldaya kamerdinerə deyirdi: *Allez ferme, allez toujours...*³ Dünənki vuruşda nə qədər əsir tutulduğunu xəbər verməyə gələn adyutant sözünü deyib, qapı ağzında durmuşdu, getmək üçün Napoleonun icazə verməsini gözləyirdi. Napoleon üz-gözünü qırıqdıraraq gözaltı adyutanta baxdı və onun sözünü təkrar edərək dedi:

– *Point de prisonniers. Il se font démoler. Tant pis pour l'armée russe.* – O əylənərək və dolu çiyinlərini şotka altına verərək əlavə etdi: – *Allez toujours, allez ferme*⁴.

Sonra o adyutanta:

– *C'est bien! Faites entrer m-r de Beausset, ainsi que Fabvier*⁵ – deyərək getməsinə icazə verdi:

Adyutant:

¹ Cənab de Bosse

² Fabvye

³ Bir də, daha bork... (frans.)

⁴ Əsir tutulmamışdır. Onlar özlərini ölümlə verirlər, lakin əsir düşmərlər. Rus ordusu üçün bu daha pis. Bir də, daha bork... (frans.)

⁵ Yaxşı! Qoy de Bosse gəlsin, Fabvye də (frans.)

– *Qui, Sire*¹ – deyib, çadırın qapısından çıxdı.

İki kamerdiner zati – həşəmətlərini tez geyindirdi və Napoleon qvardiya göy mundirində, möhkəm, cəld addımlarla qəbul otağına keçdi.

Bosse bu zaman imperatriçədən gətirdiyi hədiyyəni imperatorun girəcəyi qapının qabağında, iki stul üstünə qoyub, tələsə-tələsə hazırlayırdı. Lakin Napoleon elə tez geyinib gəldi ki, Bosse hədiyyəni tamamilə hazırlayıb qurtara bilmədi.

Napoleon onların nə etdiklərini dərhal gördü və başa düşdü ki, hədiyyəni hələ hazırlayıb qurtarmamışlar. Napoleon de-Bossenə hədiyyə təqdim etmək zövqündən məhrum etmək istəmədi. Özünü elə göstərdi ki, guya cənab Bosseni heç görmür. Fabvyeni öz yanına çağırdı. Fabvyə Avropanın o biri başında, Salamankada vuruşan qoşunların qəhrəmanlığından və imperatora sədəqlətli olmalarından danışmağa başladı və bunu da qeyd etdi ki, o qoşunun tək birce fikri var: O da öz imperatoruna layiq olduğunu göstərməkdir. Eyni zamanda o qoşunun birce qorxusu var: Bu da imperatora yanına bilməmək qorxusudur. Napoleon ciddi bir halda qaş-qabağını tökərək, dinməz-söyləməz ona qulaq asırdı. Vuruşmanın nəticəsi ürəkaçan bir nəticə deyildi. Fabve danışarkən Napoleon ara-sıra istehza ilə öz fikirlərini deyirdi, sanki o, özü orada olmadığından işin başqa bir nəticə verə biləcəyini heç gözləməirdi də.

– Mən bu işi Moskvada düzəltməliyəm. *A tantôt*² – deyər Napoleon əlavə etdi və de Bosseni yanına çağırtdı, de Bosse, bu zaman stulların üstünə nə isə qoyaraq və üstünü örtərək hədiyyəni hazırlayıb qurtara bilmişdi.

De Bosse ikiqat olub, fransız saray qaydası ilə təzim etdi, – yalnız Burbonların qoca xidmətçiləri bu cür təzim edə bilirdi və Napoleona yaxınlaşıb, bir zərf verdi.

Napoleon şən bir halda de Bosseyə baxdı və onun qulağından tutub dartdı. Uzundəki ciddi ifadəni birdən ön mehriban bir ifadə ilə əvəz edərək dedi:

– Siz tələsibsiniz, çox şadam. Yaxşı, Paris nə deyir? De Bosse necə lazımdısa elə də cavab verdi.

– *Sire, tout Paris, regrette votre absence*³, – Napoleon de Bossenin bunu, ya buna bənzər bir şey deyəcəyini bildirdi. Fikrinin aydın

dəqiqələrində o belə sözlərin doğru olmadığını da bildirdi, buna baxmayaraq bu sözləri de Bossedən eşitmək ona xoş idi. O yenə də iltifat buyurub, de Bossenin qulağından dartdı.

– *Je suis fâché de vous avoir fait faire tant de chemin*¹.

Bosse də bunun cavabında belə dedi:

– *Sire! Je ne m'attendais pas à moins qu'à vous trouver aux portes de Moscou*².

Napoleon gülümsədi və dalğın halda başını qaldırıb, sağ tərəfinə baxdı. Adyutant yüngül addımlarla qızıl burunotu qabını götürüb, Napoleonun qabağına tutdu. Napoleon onu götürdü.

Açıq burunotu qabını burnunun qabağına tutaraq dedi:

– Bəli, sizin üçün yaxşı olub, siz səyahət etməyi sevirsiniz. Üç gündən sonra siz Moskvanı görəcəksiniz. Siz yəqin ki, Asiya paytaxtını görəcəyinizi gözləməyirsiniz. Siz üreyinizə yatan bir səyahət edəcəksiniz.

Bosse bu vaxta qədər heç özünə məlum olmayan səyahət sevmək xasiyyətinə Napoleonun diqqət yetirdiyi üçün təşəkkür etdi.

Napoleon bütün saray adamlarının, üstünə örtük salınmış bir şeyə baxdıqlarını görüb soruşdu:

– O nədir? – Bosse saray xidmətçilərinə məxsus bir zirəkliklə arxasını göstərmədən, yarı dönmüş halda iki addım geriləyərək, örtüyü şeyin üstündən götürüb dedi:

– İmperatriçədən zati-həşəmətlərinə hədiyyədir!

Bu, Jerar tərəfindən parlaq rənglərə çəkilmiş bir uşağın şəkli idi. Uşaq isə Napoleonun Avstriya imperatorunun qızından olmuş oğlu idi, nədənsə hamı ona Roma kralı deyirdi.

Bilboke oynayan vəziyyətdə şəkli çəkilmiş bu uşaq, olduqca gözəl və qıvrım saçlı bir uşaq idi. Onun baxışları Sikstin madonnasındakı İsanın baxışlarına oxşayırdı. Uşağın oynatdığı şar – yer kürəsi, öləndəki ağac isə padşah əsası idi.

Roma kralı adlandırılan bu uşaq ələndəki ağacla yer kürəsini dəşirdi. Rəssamın belə bir səhnəni təsvir etməklə nə demək istədiyi çox da aydın deyildi, lakin bu alleqoriya, şəkli Parisdə görənlərin hamısına aydın göründüyü kimi, deyəsən, Napoleona da aydın görünürdü.

¹ Baş üstə, padşahım (frans.)

² Xudahafiz

³ Padşah, bütün Paris sizin orada olmamanıza təəssüf edir. (frans.)

¹ Çox təəssüf edirəm ki, sizi bu qədər uzaqlara gəlməyə vadar etdim. (frans.)

² Padşah! Mən sizi ancaq Moskvanın qapıları ağzında görəcəyimi gözləyirdim. (frans.)

Napoleon zərif bir hərəkət ilə əlini qaldırıb, şəkli göstərərək dedi:

– *Roi de Rome Admirable!*¹ – İtalyanlar üzlərinin ifadəsini istədikləri kimi dəyişməyi bacardıqları kimi, Napoleon da şəkllə yaxınlaşaraq, üzündə dalgın və zərif bir ifadə yaratdı. O hiss edirdi ki, indi nə desə və nə etsə, bu, tarixə yazılacaqdır. Ona elə gəlirdi ki, indi o, öz böyüklüyü ilə (oğlu məhz bunun nəticəsində yer kürəsi ilə bilboke oynayırdı) və bu böyüklüyünə baxmayaraq, ən sadə ata mehribanlığı göstərsə yaxşıdır. Onun gözləri dumanlandı, bir az geri çəkilərək yanındakı stula baxdı, stul dərhal onun altına itələndi və o, şəklın qarşısında, stul üstündə oturdu. Əlinin bircə işarəsilə hamı pəncəsi üstündə otaqdan bayıra çıxıb, bu böyük adamı öz hisslərilə təkbəşinə buraxdı.

Napoleon bir qədər oturduqdan sonra, heç özü də səbəbini bilmədən, əlini şəklın üzünə sürərək yerindən qalxdı, yenə də Bosseni və növbətçini öz yanına çağırırdı. Şekli çadırın qabağına çıxartmağı əmr etdi. O, çadırın qabağında duran köhnə qvardiyani, pərəstiş etdikləri padşahın oğlunu, vəliəhdini və Roma kralını görmək səadətindən məhrum etmək istəmədi.

O, gözlədiyi kimi də oldu. Bu şərəfə layiq görülmüş Bosse ilə səhər yeməyini yeyərkən çadırın qabağından, şəkllə baxmaq üçün yüyürüb gələn köhnə qvardiya zabıt və əsgərlərinin təbrik səsləri eşidildi:

– *Vive l'Empereur! Vive Roi de Rome! Vive l'Empereur!*²

Səhər yeməyindən sonra Napoleon Bossenin yanında ordu üzrə əmrini diktə edərkən yazdırdı.

Napoleon yazdırdığı əmrini heç bir düzəliş etmədən elə o saat oxuyaraq Bosseyə dedi:

– *Courte et énergique!*³

Əmrdə deyilirdi:

“Əsgərlər! Sizin bu qədər arzu etdiyiniz vuruşma budur, baş verir. Qalibiyyət sizdən asılıdır. Bu qalibiyyət bizim üçün zəruridir. O, bizə lazım olan hər şeyi təmin edəcək, bizə rahat mənzillər və tezliklə vətənə qayıtmaş imkanı verəcəkdir. Austerlitsdə, Fridlandda, Vitebskdə, Smolenskdə vuruşduğunuz kimi vuruşun. Qoy gələcək nəsillər sizin bugünkü igidliyinizi iftixarla yad etsin və sizin hər biri-

niz haqqında desin: – O, Moskva ətrafındakı böyük vuruşmada iştirak etmişdir!”

Napoleon:

– *De la Moskova!*¹ – sözlərini təkrar edib, səyahət sevən cənab Bosseni özü ilə bərabər gəzməyə dəvət etdi və çadırdan çıxıb, yəhərlənmiş atlara sarı getdi.

Bosse Napoleonun gəzməyə getmək təklifinə qarşı dedi:

– *Votre Majesté a trop de bonté*² – Bosse yatmaq istəyirdi, bir də o, at minə bilmirdi və at minməkdən qorxurdu.

Lakin Napoleon başı ilə səyyaha işarə etdi, Bosse getməyə məcbur oldu. Napoleon çadırdan çıxanda qvardiyaçılar onun oğlunun şəklı qarşısında daha ucadan çığırdılar. Napoleon qaşlarını çatdı.

O, zərif və eyni zamanda özəmətli bir hərəkətlə şəklı göstərərək dedi:

– Götürün onu. Onun vuruşma meydanını görməsi hələ tezdir.

Bosse gözlərini yumaraq və başını əyərək dərindən ah çəkdi. Bununla o, imperatorun sözünü qiymətləndirdiyini və başa düşdüyünü göstərirdi.

XXVII

Napoleonun tarixçiləri deyir ki, avqustun 25-də Napoleon bütün günü at üstə olub, mövqeləri gözədən keçirdi, marşallarının təqdim etdiyi planları müzakirə etdi və generallarına şəxsən əmrilər verdi.

Rus qoşunlarının Koloça çayı boyunda olan ilk xətləri fransızlar tərəfindən qırılmışdı və bu xəttin bir hissəsi, yəni rusların sol cinahı, ayın 25-də Şevardino istehkamının tutulması nəticəsində geriə çəkilmişdi. Xəttin bu hissəsi möhkəmləndirilməmişdi, çay da bu yeri düşməndən mühafizə etmirdi və ancaq bu yerin qabağı açıq bir düzənlik idi. Fransızlar da xəttin bu hissəsinə hücum etməli idilər. – Bu hal hərbi, həm də hərbi olmayan bir adam üçün aydın bir şey idi. Daha bunun üçün çoxlu düşünmək, imperatorun və marşalların bu qədər əlləşib çalışması və dahilik deyilən xüsusi bir yüksək qabiliyyətli olması (bunu Napoleonun ayağına yazmağı çox sevirlər) lazım deyildi. Lakin sonralar bu hadisəni yazan tarixçilər, o zaman Napoleonu əhatə edən adamlar və Napoleon özü başqa cürə düşünürdü.

¹ Roma kralı. Çox gözəl!

² Yaşasın imperator! Yaşasın Roma kralı! Yaşasın imperator! (frans.)

³ Qısa və qəti! (frans.)

¹ Moskva ətrafında! (frans.)

² Zati-həşəmətləri, siz çox lütfkarsınız. (frans.)

Napoleon at üstündə çöl ilə gedir, dərindən düşünə-düşünə ətrafına baxır, öz-özünə razı və ya narazı halda başını tərpədir, onu əhatə edən generallara öz dərindən düşüncələri haqqında heç bir şey demirdi, ancaq onlara öz düşüncələrinin qəti nəticələrini ömrü şəklində söyləyirdi. Ekmül hersoqu adlanan Davu ona rusların sol cinahı arxasına keçməyi təklif etdi, lakin Napoleon onu dinləyərək dedi ki, bunu etmək lazım deyil. Nə üçün lazım deyil, – bunun səbəbini izah etmədi. Fleşlərə hücum etməli olan general Kompan öz diviziyasını meşə ilə aparmaq fikrini irəli sürdü. Elxingen hersoqu isə, yəni Ney qeyd etdi ki, meşə ilə hərəkət etmək təhlükəlidir, belə bir hərəkət diviziyayı poza bilər, buna baxmayaraq, Napoleon Kompanın təklifi ilə razılaşdı.

Napoleon Şevardino istehkamının qarşısındakı yeri nəzərdən keçirib, bir qədər düşündü, sonra bir yeri göstərdi. Rus istehkamlarına qarşı əməliyyat aparmaq üçün sabahadək burada iki batareyə qurulmalı idi, onun yanında isə səhra toprakları qoyulmalı idi.

Napoleon bundan başqa ayrı əmrilər də verib, öz qərargahına qayıtdı və onun diktəsilə vuruşmanın dispoziisiyası yazıldı.

Fransız tarixçilərinin ixtisarla, başqa tarixçilərin də böyük bir hörmətlə bəhs etdikləri həmin dispoziisiya bundan ibarətdir:

“Səhər açılanda, Ekmül şahzadəsinin tutduğu düzənliklə gecə qurulan iki təzə batareyə düşmənin qarşıda duran iki batareyasına atəş açır.

Eyni zamanda 1-ci korpus artilleriyası rəisi general Perneti, Kompan diviziyasının 30 topu, Desse və Frian diviziyalarının bütün haubitsaları ilə qabağa gedib atəş açır, düşmənin batareyası üzərinə qumbara yağdırır. Düşmənin batareyasına qarşı bu qədər topdan atəş açılır:

Qvardiya artilleriyasının 24 topu,

Kompan diviziyasının 30 topu,

Frian və Desse diviziyalarının da 8 topu

Cəmi... 62 top.

3-cü korpus artilleriyası rəisi general Fuşe 3-cü və 8-ci korpusların bütün haubitsalarını, cəmi 16 haubitsanı, sol istehkamı atəşə tutmaq üçün ayrılan batareyaların cinahlarına qoyur, bununla da sol istehkama qarşı cəmi 40 top atəş açır.

General Sorbeye elə birinci əmr verilən kimi qvardiya artilleriyasının bütün haubitsalarını bu və ya başqa bir istehkama qarşı çıxartmağa hazır olmalıdır.

Top atışması davam etdiyi müddətdə knyaz Ponyatovski kəndə, meşəyə doğru hərəkət edərək düşmənin möqveyinin arxasına keçir.

General Kompan, birinci istehkamı tutmaq üçün, meşənin içindən irəliləyir.

Bu qayda ilə vuruşmaya girişdikdən sonra düşmənin əməliyyatına müvafiq olaraq əmrilər veriləcəkdir”.

Sağ cinahda top atəşi eşidilən kimi sol cinah top atəşi açmalıdır. Moranın diviziyasının və vitse-kralın diviziyasının atıcıları sağ cinah hücumunun başladığını gören kimi şiddətlə atəş açacaqlar”.

*Vitse-kral kəndi*¹ tutur və qurduğu üç körpüdən keçir, Moranın və Jerarın diviziyaları ilə bərabər yüksəkliklə irəliləyir, bunlar isə onun başçılığı altında reduta doğru hərəkət edir və ordunun başqa qoşunları ilə bir xəttə girir”.

Bunların hamısı, qoşunları mümkün qədər ehtiyatda saxlamaqla, nizam və qayda ilə icra edilməlidir (*le tout se fera avec ordre et méthode*²).

İmperator düşərgəsində,

Mojaysk yaxınlığında,

6 sentyabr, 1812-ci il”.

Napoleon dahiliyi qarşısında dini bir dəhşət duymadan onun əmr və sərəncamlarına diqqət yetirək, demək lazımdır ki, bu dispoziisiya heç də aydın deyil və çox dolaşık yazılmışdır. Dispoziisiyada dörd maddə – dörd sərəncam var idi, bu sərəncamların heç biri yerinə yetirilə bilməzdi və yerinə də yetirilmədi.

Dispoziisiyada birinci göstərilir ki, *Pernetinin və Fuşenin cəmi 102 topu, Napoleonun seçdiyi yerdə duran batareyalarla bir sırada duraraq atəş açır, rusların fleş və redutlarına mermilər yağdırır.* Lakin bu mümkün olan şey deyildi, çünki Napoleonun təyin etdiyi yerdən mermilər rus istehkamlarına gedib çatmırdı və yaxında olan rəislərdən biri, Napoleonun verdiyi əmrin əksinə olaraq, bu 102 topu qabağa çəkməyincə onlardan boş-boşuna atəş açılacaqdı.

İkinci sərəncam da bundan ibarətdir ki, *Ponyatovski kəndə doğru, meşəyə hərəkət edərək rusların sol cinahının arxasına keçməlidir.* Lakin bu ola bilməzdi və heç olmadı da, çünki Ponyatovski kəndə doğru, meşəyə hərəkət edərkən orada onun yolunu kəsən Tuçkova

¹ Borodino kəndini

² Hər şey nizam və üsulla edilir.

rast gəlirdi, buna görə də rus mövqeyinin arxasına keçə bilməzdi və keçə də bilmədi.

Üçüncü sərəncam da bu idi: *General Kompan, birinci istehkamı tutmaq üçün meşəyə hərəkət edir.* Lakin Kompanın diviziyası birinci istehkamı tuta bilmədi, onun hücumu dəf edildi. Ona görə dəf edildi ki, meşədən çıxandan sonra o, rusların top mərmilərinin atəşi altında sərəncamı düzəldilməli idi, Napoleonun isə bundan xəbəri yox idi.

Dördüncü də bu idi: *Vitse-kral kəndi (Borodinonu) tutur və qurduğu üç körpüdən keçir, Moranın və Jerarın diviziyalı ilə* (bunların hara və nə vaxt irəliləməsi göstərilməmişdir) *eyni yüksəklikdə irəliləyir, bunlar isə onun başçılığı altında istehkama doğru hərəkət edir və başqa qoşunlarla bir xəttə girir.*

Bu qarışıq vəziyyətdən olmasa da, vitse-kralın bu əmri necə yerinə yetirmək cəhdlərindən bunu başa düşmək olar ki, o, Borodinodan keçib, soldan istehkamın üstünə getməli, Moranın və Frianın diviziyaları isə eyni zamanda qarşıdan, düşmənlə üz-üzə istehkama hücum etməli idi.

Bunlar da dispoziisiyanın başqa maddələri kimi, yerinə yetirilmədi və yetirilə də bilməzdi. Vitse-kral Borodinonu keçdikdən sonra Koloça çayı boyunda dəf edildiyindən daha qabağa gedə bilmədi. Moranın və Frianın diviziyaları da istehkamı tuta bilmədilər, çünki onların da hücumu dəf edilmişdi. Vuruşmanın sonunda istehkamı süvarilər tutmuşdular (yəqin ki, bu Napoleon üçün gözlənməz və eşidilməyən bir şey idi). Bu qayda ilə dispoziisiyada göstərilən sərəncamlardan heç biri yerinə yetirilməmişdi və yetirilə də bilməzdi. Lakin dispoziisiyada qeyd edilir ki, bu qayda ilə vuruşmaya girişdikdən sonra düşmənin əməliyyatına müvafiq olaraq əmrlər veriləcəkdir. Buna görə də düşünmək olar ki, vuruşma gedərkən Napoleon tərəfindən lazımı sərəncamlar veriləcəkdir, lakin belə sərəncamlar verilməmişdi və verilə də bilməzdi, çünki vuruşma davam edən müddətdə Napoleon ondan o qədər uzaqda idi ki, vuruşmanın gedişi ona məlum ola bilməzdi (elə belə də olmuşdu) və vuruşma zamanı onun heç bir əmri yerinə yetirilə bilməzdi.

Bir çox tarixçilər deyirlər ki, Napoleon zökəm olduğundan fransızlar Borodino vuruşmasında qalib gələ bilmədilər. Əgər o, zökəm olmasaydı, onun vuruşmadan əvvəl və vuruşma zamanı verdiyi sərəncamlar daha da dahiyənə olardı, Rusiya da məhv olub gedərdi, *et la face du monde eut été changée*¹. Rusiyanın tək bir adamın, yəni böyük Pyotrun iradəsilə əmələ gəldiyini iddia edən, Fransanın respublikadan imperiyaya çevrilməsini, fransız qoşunlarının Rusiya üstünə gəlməsini tək bir adamın, yəni Napoleonun iradəsindən asılı olduğunu düşünən tarixçilər üçün belə bir fikir təbii və tam ardıcıldır. Onlar iddia edirdilər ki, Rusiyanın özəmətli qalmasına səbəb ayın 26-da Napoleonun zökəm olması idi.

Borodino vuruşmasına başlayıb-başlamamaq, bu və ya başqa bir sərəncam vermək Napoleonun iradəsindən asılı idisə, onda yəqin ki, onun iradəsinə təsir edən zökəm Rusiyanın xilasına səbəb ola bilərdi, buna görə də ayın 24-də Napoleona nəm buraxmayan çəkmələr verməyi unutmuş kamerdiner də Rusiyanın xilaskarı olmuşdur. Belə bir düşüncə ancaq belə bir nəticəyə gətirib çıxara bilər. Volter də (nəyi ələ saldığını heç özü də bilmədən) belə bir nəticəyə gəlib çıxmışdı. O, zarafatyanı demişdi ki, Varfolomey gecəsi IX Karlıın mödə pozğunluğundan baş vermişdi. Lakin Rusiyanın əmələ gəlməsini tək bir adamın, yəni I Pyotrun, Fransa imperiyasının təşəkkülünü və Rusiya ilə müharibə başlanmasını tək bir adamın, yəni Napoleonun iradəsindən asılı olduğunu iddia edən tarixçilərin fikr ilə razılaşmayan adamlar üçün belə düşüncələr nəinki doğru və ağılasığan deyil, hətta bütün insan varlığının ziddinə olan bir şeydir. Bəs tarixi hadisələrin baş verməsinə səbəb nədir? Bu sualın cavabı budur: – Dünya hadisələrinin gedişini tale əvvəlcədən müəyyən etmişdir, bu hadisələrin baş verməsi, bu hadisələrdə iştirak edən insanların iradə hərəkətlərinin bir-birinə təsadüf etməsindən asılıdır. Napoleonun bu hadisələrin gedişinə olan təsiri ancaq zahiri və saxta bir təsirdir.

Varfolomey gecəsi IX Karlıın əmrlə başlanmışdı, 80 min adamın qıldığı Borodino vuruşmasının başlanmasına da Napoleon əmr vermişdi, lakin bu hadisələr onların iradəsindən asılı olmayaraq baş vermişdi, ancaq onlara elə gəlirdi ki, bu hadisələrin başlanmasına onlar əmr vermişlər. Bu mülahizəni irəli sürmək ilk baxışda çox qərribə

¹ Dünyanın da siması dəyişirdi.

görünür, amma insan ləyaqəti mənə deyir ki, bizim hər birimiz böyük Napoleondan böyük də olmasaq, kiçik də deyilik və həmin bu insan ləyaqəti məsələni bu cür həll etməyi mənə əmr edir, tarixi tədqiqatlar da bu mülahizəni çox-çox dəlillərlə sübut edir.

Borodino vuruşmasında Napoleon heç kəsə güllə atmamışdı, heç kəsi də öldürməmişdi. Bunu cləyən əsgərlər idi. Demək, adamları öldürən Napoleon deyildi.

Fransız əsgərləri Napoleonun əmr verməsilə deyil, öz arzuları ilə Borodino vuruşmasında rusları öldürməyə gədirdilər. Bütün ordu – fransızlar, italyanlar, almanlar, polyaklar ac idi, onların üst-başı yırtılıb dağılmışdı, onlar hərbi səfərdən yorulub cana gəlmişdilər, lakin başqa bir ordu onların Moskvaya gedən yolunu kəsmişdi və onlar hiss edirdilər ki, *le vin est tire et q'il faut le boire*¹.

Napoleon indi onlara ruslarla vuruşmağı qadağan etsəydi, onlar Napoleonu öldürər və yenə də ruslarla vuruşmağa gədirdilər, çünki bu onlar üçün zəruri idi.

Napoleon vuruşmadan qabaq verdiyi əmrində, onların ölməsinə və şikəst olmasına qarşı təsəlli olaraq deyirdi ki, gələcək nəsillər sizin Moskva ətrafındakı vuruşmada iştirak etdiyinizi ictimai yad edəcəklər. Onlar da bu əmri dinləyərək: "*Vive l'Empereur*"², – deyər bağırırdılar; onlar bilboke oyunu ağacı ilə yer kürəsini dəşən uşağın şəklini də görəndə eynilə belə: *Vive l'Empereur!*" – deyər bağırırmışdılar. Onlar hər bir mənasız müraciət üçün də eynilə belə: *Vive l'Empereur*", – deyər bağırmaqdan, Moskvada yemək tapmaq və dincəlmək üçün döyüşə getməkdən başqa ayrı bir şey qalmamışdı.

Vuruşmanın gedişinə Napoleon hökm etmirdi, çünki onun dispoziyasından heç bir şey yerinə yetirilməmişdi, vuruşma zamanı da nələr olduğundan onun xəbəri yox idi. Demək, bu adamların bir-birini öldürməsi də Napoleonun iradəsilə deyil, ondan asılı olmayaraq, vuruşmada iştirak edən yüz minlərlə adamın iradəsilə olurdu, Napoleona ancaq elə gəlirdi ki, bütün işlər onun iradəsilə baş verir. Buna görə də Napoleonun zökəm olub-olmaması məsələsinin tarix üçün, sonuncu Fərşat əsgərinin zökəm olub-olmaması məsələsindən artıq heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

Bəzi yazıçılar iddia edirlər ki, Napoleon zökəm olduğundan onun vuruşma zamanı verdiyi dispoziisiya və sərəncamları əvvəlkilər kimi

yaxşı deyildi. Bu, qətiyyəən düz deyildir, bu, ayın 26-da Napoleonun zökəm olmasının heç bir əhəmiyyəti olmadığını xüsusilə aydın sübut edir.

Napoleonun burada göstərilən dispoziisiyası bütün əvvəlki dispoziisiyalarından, keçmiş vuruşmalarda qələbəni təmin edən başqa dispoziisiyalarından heç də pis deyildi, hətta onlardan yaxşı idi. Onun guya vuruşma zamanı verdiyi sərəncamlar da əvvəlki sərəncamlardan pis deyildi, bunlar da eynilə əvvəlki sərəncamlar kimi idi. Lakin Borodino vuruşması Napoleonun ilk dəfə uduzduğu bir vuruşma olduğu üçün bu dispoziisiya və sərəncamlar əvvəlki dispoziisiya və sərəncamlardan pis görünür. O zaman ki, vuruşma uduzulur, ən gözəl və dərin mənalı dispoziisiya və sərəncamlar belə çox pis görünür, hər bir hərbi alim də özünü tox tutaraq onları tənqid edir, lakin o zaman ki, vuruşma udulur, ən pis dispoziisiya və sərəncamlar çox yaxşı görünür. Ciddi adamlar da cild-cild kitablar yazaraq, bu pis dispoziisiya və sərəncamların yaxşı olduğunu sübut edirlər.

Austerlits vuruşmasında Veyroterin tərtib etdiyi dispoziisiya bu kimi dispoziisiyaların ən mükəmməl bir nümunəsi idi, bununla belə onu mükəmməlliyinə və çox təfərrüatlı yazıldığına görə tənqid edirlər.

Napoleon Borodino vuruşmasında öz işini bir sərkərdə kimi əvvəlki vuruşmalardan da yaxşı yerinə yetirmişdi. İşin gedişinə o heç bir zərər yetirməmişdi. Ağillı fikirləri qəbul etməyə meyl göstərmişdi, işi dolaşığa salmamışdı, bir-birinə zidd olan hərəkətlər etməmiş, bir-birinə zidd sözlər deməmişdi, qorxmamışdı, vuruşma meydanından qaçmamışdı, öz guya rəislik rolunu böyük bir taktika və böyük bir hərbi təcrübə ilə, sakit və ləyaqətlə yerinə yetirmişdi.

XXIX

Napoleon cəbhə xəttini ikinci dəfə qayğı ilə yoxlayıb, geri qayıtdıqdan sonra dedi:

– Şahmat düzülüb, oyun sabah başlanacaq.

O, punş gətirilməsini əmr edib, Bosseni yanına çağırırdı, onunla Paris haqqında, *maison de l'impératrice*¹ bəzi dəyişikliklər etmək fikrində olduğundan söhbət etməyə başladı. Bu zaman o, saray əlaqələrinin bütün xırda cəhətlərini belə yadında saxlaması ilə prefekti təəccübləndirdi.

¹ İmperatriçənin sarayında

¹ Şərab şüşəsinin ağzı açılmışdır, onu içmək lazımdır.

² Yaşasın imperator!

Napoleon xırda-xuruş şeylərlə maraqlanır, Bossenin səyahət etməyi xoşlaması barəsində zarafat edir, etinasız bir halda danışır. Onun danışığı və zarafatı öz işini yaxşı bilən, öz işinə əmin olan məşhur bir cərrahın danışığı və zarafatına bənzəyirdi, sanki xəstə cərrahıya bağlanır, cərrah da qollarını çırmalayır, döşlüyünü taxaraq öz-özünə deyirdi: "Bütün iş mənim əlimdədir, mənim üçün aydın və müəyyəndir. İşə başlamaq lazım gələndə mən onu hamıdan yaxşı edəcəyəm, indi isə zarafat eləyə bilərəm, mən nə qədər çox zarafat eləşəm və sakit olsam, siz o qədər sakit olmalı, mənim işimə daha artıq inanmalı dühamın böyüklüyünə daha artıq heyrət etməlisiniz".

Napoleon bir stəkan da punş içib, guya sabah görəcəyi ciddi işdən qabaq, istirahət etməyə getdi.

Qarşıdakı iş onu o qədər maraqlandırır ki, yata bilmirdi. Axşam rütubətindən şiddətlənmiş zökəminə baxmayaraq o, gecə saat üçdə burnunu bərkədən silə-silə çadırın böyük hissəsinə keçdi və rusların gedib-getmədiklərini soruşdu. Ona dedilər ki, düşmən tərəfdə görünən işıqlar yenə öz yerindədir. Napoleon başı ilə razılıq işarəsi etdi.

Növbətçi adyutant çadıra girdi.

Napoleon ondan soruşdu:

– *Eh bien, Rapp, croyez-vous, que nous ferons de bonnes affaires aujourd'hui?*¹

Rapp:

– *Sans aucun doute, Sire*² – deyər cavab verdi.

Napoleon ona baxdı.

Rapp dedi:

– *Vous rappelez-vous, Sire ce que vous m'avez fait l'honneur de dire à Smolensk le vin est tiré, il faut le boire*³.

Napoleon qaş-qabağını tökdü və başını ovcunun içinə qoyaraq xeyli susdu.

Sonra birdən dedi:

– *Cette pauvre armée, elle a bien diminué depuis Smolensk. La fortune est une franche courtisane, Rapp; je le ti sais toujours, et je commence à l'éprouver. Mais la garde, Rapp la garde est intacte*⁴.

¹ Rapp, siz necə düşünürsünüz, bugün bizim işimiz yaxşı gedəcəkdirmi?

² Heç şübhə ola bilməz, padşah

³ Padşah, Smolenskdə mənə öz edib buyurmuşdunuz ki, şərab şüşəsinin ağzı açılmışdır, onu içmək lazımdır, bu söz yadımdadır?

⁴ Yazıq ordu! Smolenskdən bəri o, çox azalmışdır. Tale nə üzü döndükdür, Rapp! Mən bunu həmişə demişəm, indi də bunu yoxlamağa başlayıram. Bəs qvardiya, Rapp, qvardiya sağlamadırmı?

Rapp:

– *Qui, Sire*¹ – deyər cavab verdi.

Napoleon şəkərli həbi götürüb, ağzına qoydu, saata baxdı. Onun yuxusu gəlmirdi, sabaha da hələ çox qalmışdı. Vaxt keçirmək üçün daha heç bir əmr və sərəncam vermək lazım deyildi, çünki bütün tədbirlər görülmüşdü, indi də yerinə yetirilirdi.

Napoleon ciddi bir tövr ilə soruşdu:

– *A-t-on distribué les biscuits et le riz aux régiments de la garde?*²

– *Oui, Sire.*

– *Mais le riz?*³

Rapp verilən əmrin lazımı yerinə çatdırıldığını söylədi, lakin Napoleon narazı halda başını yırğaladı; sanki o verdiyi əmrin yerinə yetirildiyinə inanmırdı. Xidmətçi punş gətirməyə getdi. Napoleon Rappa da bir stəkan punş verilməsini əmr etdi və öz stəkanındakı punşu qurtum-qurtum içməyə başladı.

Sonra stəkanı qoxulayaraq dedi:

– Mən indi nə dad bilərəm, nə iy. Bu zökəm lap mənim zəhləmi tökdü. Onlar tibb elmindən bəhs edirlər. Bu nə tibb elmidir ki, bir zökəmi sağalda bilmir? Korvizar mənə bu həbləri verdi, ancaq bunların heç bir köməyini görmürəm. Axı onlar, bu həkimlər nəyi müalicə edə bilirlər? Müalicə etmək olmaz. *Notre corps est une machine à vivre. Il est organisé pour cela, c'est de nature; laissez-y la vie à son aise, qu'elle s'y défende elle-même: elle fera plus que si vous la paralysez en l'encombrant de remèdes. Notre corps est comme une montre parfaite qui doit aller un certain temps; l'horloger ne pas la faculté de l'ouvrir, il ne peut la manier qu'à tâtons et les yeux bandés. Notre corps est une machine à vivre, voilà tout*⁴ – Napoleon tərif verməyi (définitions) sevirdi. İndi də o sanki bu sahəyə keçərək, heç də göz-ləmədiyi halda, yeni bir tərif verdi – Rapp, siz bilirsinizmi hərbi sənət nə deməkdir? Hərbi sənət müəyyən vaxtda düşməndən qüvvətli olmağı bacarmaq deməkdir. *Voilà tout*⁵.

¹ Boli, padşah

² Qvardiyaçılara suxarı və düyü verilmədimi?

³ Bəs düyü?

⁴ Bizim bədənımız həyat üçün bir maşındır. Bədənin üçün qurulmuşdur. Bədəndə həyatı rahat buraxın, qoy o öz-özünü müdafiə eləsin, siz ona dərmanla mane olmasanız, o, özü üçün daha çox iş görür. Bizim bədənımız, müəyyən vaxta qədər işləyən saata bənzəyir. Saatsız onu aç bilməz, ancaq onu bərpaqları ilə yoxlayaraq və gözü bağlı idarə edə bilər. Bizim bədənımız həyat üçün bir maşındır.

⁵ Vəssolam

Rapp heç bir söz demədi.

Napoleon:

– *Demain nous allons avoir affaire à Koutouzoff*³ – deyər əlavə etdi. – Baxarıq! Yəqin ki, Braunauda orduya komandanlıq edirdi. Üç həftə içərisində o birçə dəfə də ata minmədi ki, istehlakları yoxlasın. Baxarıq!

Napoleon saata baxdı. Saat hələ ancaq 4 idi. Onun yuxusu gəlmirdi. Pənşu içib qurtarmışdı, görülməsi bir iş də yox idi. O, yerindən qalxıb, otaqda o baş-bu başa getdi, sonra isti sürtükünü geydi, şlyapasını qoyub, çadırdan çıxdı. Qaranlıq və rütubətli bir gecə idi, narın yağışın səsi güclə eşidilirdi. Yaxında olan fransız qvardiyalarının tonqalları yaxşı alovlanıb yanırmı, uzaqda, üstü arasında rus tonqalları işləyirdi. Hər tərəf sakitlik idi. Ona görə artıq hərəkətə gəlməyə başlayan fransız qoşunlarının səsi və ayaq tappılısı aydın eşidilirdi; onlar öz mövqelərini tutmağa gəldilər.

Napoleon çadırın qabağında gəzindi, yanan tonqalların işığına baxdı, ayaq səslərinə qulaq asdı, çadırın qabağında keşik çəkən və Napoleonu görən kimi şaxlaşaraq qara sütun kimi duran ucaboy, qıllı papaqlı qvardiyaçının qabağında keçərkən dayandı, əsgərlərə rəftarında adət etdiyi bir ifadə ilə, həm kobud, həm də mehriban bir sər-kərdə kimi soruşdu:

– Hansı ildən qulluqdasan? – Əsgər onun sualına cavab verdi.

– *Ah! Un des vieux!*¹ Alay üçün düyü aldınız mı?

– Aldıq, zati həşəmətləri.

Napoleon başı ilə razılıq işarəsi edib, ondan uzaqlaşdı.

Saat altının yarısında Napoleon at üstündə Şevardino kəndinə gəldi.

Dan yeri ağarırdı. Hava açılmışdı, yalnız şərqdə bir parça bulud görünürdü. Tərk edilmiş tonqallar səhərin zəif işığında yanib qurtarırdı.

Sağ tərəfdə bir top atıldı, topun səsi ətrafa yayılaraq, ümumi sükut içərisində əriyib yox oldu. Bir neçə dəqiqə keçdi. İkinci və üçüncü

³ Sabah bizim işimiz Kutuzovla olacaq!

¹ Aha! Qocalardansan!

top atəşi havanı sarsıtdı. Dördüncü və beşinci top atəşi sağ tərəfdə, yaxında, tənənə ilə səsləndi.

Bu ilk top gurultuları hələ sakitləşməmişdi ki, bir-birinin ardınca və bir-birinə macal vermədən başqa toplar atıldı.

Napoleon öz meiyyətilə Şevardino istehlakına gəlib atdan düşdü. Oyun başlanırdı.

XXX

Pyer knyaz Andreyin yanından Qorkiyə qayıdıb öz mehtərinə atların hazırlanmasını və səhər tezdən onu yuxudan oyatmasını əmr etdi, elə o saat da Borisin otağında, arakəsmə dalında, bucaqda yatdı.

Pyer səhər yuxudan oyananda evdə heç kəs qalmamışdı. Kiçik pəncərələrin şüşələri tir-tir titrəyirdi. Mehtər ayaq üstə durub Pyeri silkələyirdi.

Görünür, o, öz ağasını oyadacağına daha ümid etmirdi. Pyerə baxmadan çiyindən tutub, silkələyə-silkələyə deyirdi:

– Zati-aliləri, zati-aliləri, zati-aliləri...

Pyer oyanıb soruşdu:

– Nə var? Başlamıb? Vaxtdır?

Keçmişdə əsgər olmuş mehtər dedi:

– Atışma səsinə buyurub eşidirsinizmi? Bütün ağalar gediblər, əlahəzrət özü də çoxdan gedib.

Pyer tələsik geyinib, evə çıxdı. Sərin, aydın və ürəkəcan bir səhər idi, hər tərəfdə şəh düşmüşdü. Günəş bulud altından təzəcə çıxırdı, buludun yarıya qədər kəsdiyi şüalar qarşıda küçənin damları üstündən şəh düşmüş tozlu yola, evlərin divarına, pəncərələrə, hasara və Pyerin daxma yanında duran atların üstünə düşmüşdü. Topların gurultusu həyətdə daha aydın eşidilirdi. Adyutant öz kazakı ilə, atını çapa-çapa küçə ilə gəldi.

O çıxıraraq Pyerə dedi:

– Vaxtdır, qraf, vaxtdır!

Pyer atları dalınca gətirməsini əmr etdi, özü isə piyada, küçə ilə, kurqana sarı getdi. Bu kurqandan dənən o, vuruşma meydanına baxmışdı. Kurqanın üstündə bir dəstə hərbi adam vardı, oradan qərargah adamlarının fransızca danışığı səsi eşidilirdi. Orada Kutuzovun yanları qırmızı ağfurajkalı, ağsaçlı başı və çiyinlərinə batmış ağsaçlı peysəri görünürdü. O, müşahidə borusu ilə qabaqdakı böyük yola baxırdı.

Pyer pillələrlə kurqanın üstünə qalxaraq, qarşısında açılan mənzərənin gözəlliyinə heyran olub qaldı. Pyer düşünən də həmin bu kurqan üstündən bu mənzərəyə sevvə-sevvə baxmışdı, lakin indi bu yeri qoşun doldurmuş, atılan topların və tufənglərin tüstüsü bürümüşdü. Pyerin arxasından, sol tərəfdən qalxan günəş, səhərin təmiz havasında, qızıla və çəhrayıya çalan parlaq şüalarını bu yerə saçmışdı, bu işıqdan da uzun, qara gölgələr düşmüşdü. Pyerin qarşısında açılan mənzərəni uzaqdan görənən meşələr tamamlayırdı, sanki qiymətli sarı-yaşıl daşdan yonulub düzəldilmiş bu meşələr üfəqdə qabarıq bir xətt kimi nəzərə çarpırdı. Qoşunla dolu olan böyük Smolensk yolu Valuyevdən o tərəfdə, bu meşələr arasından uzanıb gedirdi. Onlardan bu yana saralmış qızıl çöllər və xırda meşələr günün altında parlıdırdı. Sağda, solda, qabaqda – hər tərəfdə qoşun görünürdü. Bunlar hamısı canlı, əzəmətli və gözəlilməz bir şəkildə idi. Lakin Pyeri ən çox heyvətə salan vuruşma meydanının və Borodinonun öz görünüşü, Koloça çayının hər iki tərəfində olan dərələr idi.

Koloça çayının üstünə, Borodinoya, Borodinonun hər iki tərəfinə, xüsusilə onun sol tərəfinə – Voyna çayının Koloça çayına töküldüyü yerə duman çökmüşdü. Doğan günəşin şüaları altında bu duman əriyir, yayılır və seyrəkləşirdi, indi hər şey onun arasından qərribə bir rəngdə, əsrarəngiz bir şəkildə görünürdü. Atılan topların, tufənglərin tüstüsü də bu damana qarışırdı. Duman və tüstü arasından hər yerdə – gah suda, gah şəh üzərində, gah çay sahillərində və Borodinoda toplanan qoşunun süngülərində gün işığı ildırım kimi parlıdırdı. Ağ kilsə, Borodino kəndindəki bəzi evlərin damı, orada-burada görənən əsgər kütlələri, yaşıl qutular və toplar bu duman arasından nəzərə çarpırdı. Bunların hamısı da hərəkət edirdi, ya da adama elə gəlirdi ki, hərəkət edir, çünki tüstü və duman bu səhəni başdan-başa bürüyüb, yavaş-yavaş üzür, axıb gedirdi. Həm Borodino yaxınlığındakı duman basmış alçaq yerdən, həm də bundan kənarda, hündürdə, xüsusilə bütün cəbhə xəttinin solunda, meşələrdə, çöllərdə, dərələrdə, təpələrin başında ara vermədən gah tək-tək, gah topa-topa, gah seyrək, gah da tez-tez atılan topların yumaq-yumaq, sıx tüstüsü görünürdü, sanki onlar heç nədən, öz-özünə əmələ gəlir, get-gedə şişir, yayılır, burula-burula bir-birinə qarışırdı.

Çox qərribədir ki, top tüstüləri və atəş səsləri bu mənzərənin başlıca gözəlliyini təşkil edirdi.

“Puff!” – birdən bənövşəyi, boz və süd kimi ağ rəngə çalan girdə, sıx tüstü görünürdü, bir saniyə sonra isə bu tüstünün səsi eşidilirdi: “bumm!”

Gah da “puf-puf”la iki top tüstüsü bir-birinə toxuna-toxuna, bir-birinə qarışa-qarışa havaya qalxırdı, bir saniyə sonra “bum-bum” səsləri göz ilə görülən bu tüstülərin varlığını isbat edirdi.

Pyer tez-tez dönüb, birinci tüstünü gördüyü yerə baxırdı. Bayaq o tüstü girdə və möhkəm bir top kimi idi. İndi onun yerində, yan tərəfə yayılan bir neçə tüstü topası vardı. Sonra bir-biri ardınca “puf-puf”la üçüncü, dördüncü tüstü toparları görünürdü və onların da dalınca bərabər fasilələrlə, nədənsə xoşagələ, möhkəm və aydın səslər eşidildi: bum... bum-bum-bum. Gah adama elə gəlirdi ki, bu tüstü toparları qaçır, gah elə görünürdü ki, bunlar bir yerdə dayanmışdır və meşələr, çöllər, parıldayan süngülər bunların yanından keçib gedir. Sol tərəfdə, çöldə və kollar arasında aramsız olaraq, təntənəli bir gurultu ilə bu tüstü toparları əmələ gəlirdi. Daha yaxında, düzənlərdə və meşələrdə isə tufənglərin, girdələnməyə macal tapmayan kiçik tüstüləri görünür, onların da özünə görə səsi eşidilirdi. Lakin tufəng səsləri tez-tez eşidilsə də, onlar top atəşi kimi müntəzəm və güclü deyildi.

Pyer bu tüstülər, bu parıldayan süngülər, bu coşqun hərəkət və gurultu olan yerə getmək istədi.

O, öz təəssüratını yoxlamaq üçün dönüb Kutuzova və onun ətrafındakı adamlara baxdı. Hamı eynilə onun kimi və ona elə gəldi ki, onun öz qəlbində olan bir hisslə, vuruşma meydanına baxırdı. İndi hamının üzündə, Pyerin düşünən gördüyü və mənasını ancaq knyaz Andreylə etdiyi söhbətdən sonra yaxşı başa düşdüyü hissin gizli həmrəyi (*chaleur latente*) vardı.

Kutuzov gözlərini vuruşma meydanından çəkmədən, yanında duran generala deyirdi:

– Get, əzizim, get. İsa köməyin olsun.

General, Kutuzovun ömrünü dinlədikdən sonra Pyerin yanından keçib, kurqandan enməyə başladı.

Qərargah adamlarından biri ondan hara getdiyini soruşduqda, o, sərt və soyuq bir tərzdə dedi:

– Çay keçidinə!

Pyer “Mən də, mən də” – deyər düşünərək generalın ardınca getdi.

General kazakın gətirdiyi ata mindi. Pyer atları saxlayan mehtərinə yaxınlaşdı. Atlardan hansının daha sakit olduğunu soruşub, ona mindi; atın yalından yapışib, çəkmələrinin dabanını onun qarnına sıxdı və eynəyinin düşdüyünü, əllərini isə atın yalından və yüyənindən ayıra bilmədiyini hiss edərək, atı generalın dalınca çapdı. Qərgah adamları kurqandan ona baxıb gülümsəyirdilər.

XXXI

General yoxuşdan enərək atını sərt bir hərəkətlə sola döndərdi. Pyer onu gözəndən itirib, atını çapa-çapa, qabaqda gedən piyada əsgərlərin sıralarının arasına girdi. O, atını gah qabağa, gah sola, gah da sağa sürərək əsgərlərin arasından çıxmaq istədisə də, çıxma bilmədi. Əsgərlərin hamısının üzündə bir qayğı vardı, görünür, onların fikri mühüm bir şeylə məşğul idi. Onlar hamısı ortada hərlənə-hərlənə qalan bu ağ şlyapalı adama narazı bir halda, həm də sualedici bir nəzərdə baxırdı.

Əsgərlərin biri onun üstünə çığıraraq dedi:

– Atı batalyonun arasından niyə sürürsən! – Bir başqası tüfəngin qundağı ilə onun atını itələdi, at ürəküb, yana çəkildi. Pyer yəhərin qaşına yataaraq özünü güclə atın üstündə saxlaya bildi və çapıb, əsgərlərdən qabağa, boş, geniş yerə çıxdı.

Qabaqda körpü vardı, körpünün yanında başqa əsgərlər durub, tüfəng atırdılar. Pyer atını onların yanına sürdü. O, heç özü də bilmədən Qorki ilə Borodino arasında, Koloça çayı üzərindəki körpüyə yaxınlaşmışdı. Fransızlar vuruşmanın başlanğıcında (Borodinonu tutub) məhz bu körpüyə hücum edirdilər. Pyer önündə körpü olduğunu, körpünün hər iki tərəfində, dünən gördüyü çalınmış otlar arasında, əsgərlərin tüstü içində nə isə etdiklərini görürdü, lakin ara vermədən atəş açıldığına baxmayaraq, Pyer buranın vuruşma meydanı olduğunu heç ağlına da gətirmirdi. Ətrafından keçən güllələrin və baş üstündən ötüb gedən mermilərin viyılısını eşitmirdi, çayın o üzündəki düşməni görmürdü. Bir çoxları onun yaxınlığında yıxılıbsalar da, o, uzun müddət ölən və yaralanan adamları da görmədi. O, gülümsəyə-gülümsəyə ətrafına baxırdı.

Kim isə yenə onun üstünə çığırdı:

– Bu kimdir, cəbhənin qabağında atını o yan – bu yana sürür?

– Atını sola döndər, sağa sür! – deyər başqaları da ona çığırdı.

Pyer atını sağ tərəfə döndərdi və birdən tanış bir adama rast gəldi: bu general Rayevskinin adyutantu idi. Adyutant acıqlı-acıqlı Pyerə

baxdı. Görünür, o da Pyerin üstünə çığıрмаq istəyirdi, lakin Pyeri tanıyıb, başı ilə onu salamladı:

– Siz burada nə gəzirsiniz? – deyər atını çapa-çapa ötürüb keçdi.

Pyer burada özünü artıq hiss edərək və yenə başqalarına mane olacağından qorxaraq, atını adyutantin dalınca sürdü.

– Burada nə var ki? Sizinlə getmək olarmı?

– Bu saat, bu saat, – adyutant atını çəmənlikdə duran kök bir generalın yanına çapdı və ona nə isə verdi, ancaq bundan sonra Pyerə tərəf döndüb, gülümsəyərək dedi:

– Qraf, siz nə üçün bura gəlibsiniz? Yenə də maraqlanırsınız mı?

– Bəli, bəli, – deyər Pyer cavab verdi. Adyutant atının başını çevirib yola düzəldi:

– Burada, şükür Allaha, elə bir şey yoxdur. Sol cənabda isə, Baqration olan yerdə yamanca vur-çatlasındır.

– Doğrudanmı? O haradadır? – deyər Pyer soruşdu.

– Mənimlə kurqana gedək, oradan görünür. Bizim batareyada hələ elə bir şey yoxdur. Gedirsiniz mi?

Pyer ətrafa baxa-baxa və baxışları ilə öz mehtərini axtara-axtara:

– Bəli, gedək, – dedi. Ancaq bu zaman o, piyada gedən və xərekdə aparılan yaralıları gördü. Dünən onun keçdiyi və ətrini duyduğu çəmənlikdə, sıra ilə çalınmış otlar üstündə, köndələninə olaraq bir əsgər yıxılıb qalmışdı. Onun boynu bir az qatlanmış, şapkası başından düşmüşdü. Pyer adyutantdan: – Bəs bunu niyə aparmayıblar? – deyər soruşdu, lakin yıxılmış əsgərə baxan adyutantin üzündəki sərt ifadəni görüb, dərhal susdu.

Pyer öz mehtərini tapa bilmədi. O, adyutantla bərabər dərə ilə Rayevskinin kurqanına sarı getdi. Pyerin atı adyutantin atından geri qalır, həm də onu yırğalayır.

Adyutant Pyerdən soruşdu:

– Qraf, görünür siz at minməyə vərmiş etməyibsiniz, eləmi?

– Pyer dedi:

– Xeyr, niyə, ancaq nədənsə bu çox atılıb-düşür.

Adyutant:

– Baa!.. Bu ki, yaralanmışdır, – dedi. Sağ ayağıdır, qabaq ayağı, dizdən yuxarı. Görünür güllə dəyib. Qraf, *la baptême du feu*¹ ilə sizi təbrik edirəm.

¹ Güllə sınağından keçmək.

Onlar qabağa çəkilərək atəş açan və öz gurultusu ilə qulaq batıran bir batareyanın dal tərəfindən, altıncı korpusun tüstüsü içərisindən keçib, kiçik bir meşəyə girdilər. Meşə sərin və sakit idi, oradan payız qoxusu gəlirdi. Pyerlə adyutant atdan düşüb, kurqana sarı gətdilər.

Adyutant kurqana yaxınlaşaraq soruşdu:

– General buradadırmı?

Ona sağ tərəfi göstərib dedilər:

– İndicə burada idi, o tərəfə gətdi.

Adyutant Pyerə baxdı – sanki o, bu adamla nə edəcəyini bilmirdi.

Pyer:

– Narahat olmayın, – dedi, – mən kurqana qalxaram, olarmı?

– Qalxın, oradan hər yan görünür, elə də qorxulu deyil. Mən sonra sizin dalınızca gələm.

Pyer kurqan üstündəki batareyanın yanına qalxdı, adyutant hara isə gətdi. Onlar daha bir-birini görmədilər. Çox sonra Pyer eşitdi ki, həmin gün adyutnantın bir qolunu mərmə aramışdır.

Pyerin qalxdığı kurqan sonradan ruslarda – batareya kurqanı və ya Rayevski batareyası kurqanı, fransızlarda isə, *la grande redoute, la fatale redoute, la redoute du centre*¹ adı ilə məşhur olmuşdu; bu kurqanın ətrafında on minlərlə adamın cəsədi qalmışdı. Fransızlar onu vuruşma meydanının ən mühüm bir mövqeyi hesab edirdilər.

Bu istehkam üç tərəfindən qanov qazılmış bir kurqandan ibarət idi. Səngər şəklinə salınmış bu qanovlarda on atəş açan top vardı; topların lüləsi səngər sipərinin dəşiklərindən bayıra çıxarılmışdı.

Kurqanın hər iki tərəfində, kurqanla bir xəttə yenə toplar qoyulmuşdu, onlar da ara vermədən atəş açırdılar. Toplardan bir az dalda piyada qoşun dayanmışdı.

Pyer kurqan üstünə qalxarkən çox da böyük olmayan qanovlarla əhatə olunmuş, bir neçə topun atəş açdığı bu kurqanın vuruşmada ən mühüm yer olduğunu heç ağlına da gətirmirdi.

Əksinə, Pyerə elə gəlirdi ki, bu yer (məhz o özü burada olduğu üçün) vuruşmanın ən əhəmiyyətsiz bir yeridir.

Pyer kurqana qalxdıqdan sonra, topları əhatə edən qanovun uc tərəfində oturdu və buradakı təhlükəni dərk etmədən qeyri-şüurlu bir halda gülümsəyə-gülümsəyə ətrafında baş verən hadisələrə baxmağa başladı.

¹ Böyük istehkam, fəlakətli (bədbəxtlik gətirən) istehkam, mərkəz istehkam.

Əsgərlər Pyerin yanından o yan-bu yana yüyürə-yüyürə bənt və mərmə getirir, toplara doldururdular. Pyer bəzən ayağa qalxır, əsgərlərə mane olmamağa çalışaraq, yenə həmin dalğın təbəssümlə topların yanında gəzişirdi. Toplardan isə ara vermədən bir-birinin dalınca atəş açırdılar. Top gurultusundan qulaq tutulurdu; bənt tüstüsü yayı-laraq ətrafı bürüyürdü.

Arxada duran piyada əsgərlər arasında hiss edilən böyük bir dəhşətin əksinə olaraq, burada, batareyada ümumi bir coşğunluq vardı. Burada ad adam var idi, bunlar bir ailə kimi eyni hisslə iş görürdülər və qanov bunları başqalarından ayırırdı.

Qeyri-hərbi bir adamın ağ şlyapada buraya gəlməsi topçu əsgərlərə əvvəl yaxşı təsir bağışlamadı. Əsgərlər Pyerin yanından keçərkən təəccüblə, hətta qorxa-qorxa, çöp-çöp ona baxırdılar.

Hündürboylu, uzunayaqlı, çopur bir adam olan baş topçu zabıt sanki kənardakı topun atəş açmasına baxmaq üçün Pyerə yaxınlaşdı, maraqla ona baxmağa başladı.

Öhdəsinə tapşırılmış iki topa çox say ilə başçılıq edən, hərbi məktəbdən görünür təzəcə buraxılmış, lap cavan, girdəşifət bir zabıt Pyerə müraciət edərək, sərt bir ifadə ilə dedi:

– Cənab, icazə verin sizdən xahiş edək ki, yoldan qırağa çəkəsiniz. Burada dayanmaq olmaz.

Əsgərlər Pyerə baxaraq narazı halda başlarını yırğalayırıdılar. Lakin hamı bu ağşlyapalı adamın pis bir hərəkət etmədiyini, gah səddin yoxusunda dinməz-söyləməz oturduğunu, gah da sıxıntı içində gülümsəyərək nəzakətlə yoldan qırağa çəkilib, topların yanında, atəş altında sanki bulvarda gəzişirmiş kimi, sakitcə var-gəl etdiyini görüb, ona qarşı münasibəti yavaş-yavaş dəyişməyə başladı. İndi hamı ona mehriban və zərəfatyana bir münasibət bəsləyirdi, əsgərlər öz itlərinə, xoruzlarına, keçilərinə və ümumiyyətlə, hərbi hissələrdə olan heyvanlarına belə yanaşırlar. Onlar o saat Pyeri fikrən öz ailələrinə qəbul edərək onu “bizim ağa” – deyə çağırmağa və öz aralarında ondan danışaraq mehribanca gülməyə başladılar.

Bir mərmə Pyerdən iki addım aralıqda yerə dəyib torpağı havaya sovurdu. Pyer üstünə tökülən torpağı təmizləyərək gülümsəyə-gülümsəyə ətrafına baxdı.

Qırmızı şifətli, enli kürəkli bir əsgər möhkəm, ağ dişlərini ağarda-ağarda Pyerə dedi:

– Ağa, doğrudan, siz necə də qorxmursunuz!

Pyer:

– Yoxsa sən qorxursan? – deyə soruşdu.

– Bəs necə! Güllənin adama yazdığı gəlməz. Adamın bağırsaqlarını çölə tökər. – Sonra gülərək əlavə etdi: – Qorxmamaq olmaz.

Bir neçə əsgər mehriban və şən üzlə Pyerin qabağında dayandı. Sanki onlar bu adamın da başqaları kimi danışacağını gözləmədilər və indi Pyerin bütün başqa adamlar kimi danışdığını görüb sevinirdilər.

– Biz heç – biz əsgərlik. Amma bu ağanın işi lap təəccüblüdür. Çox qərribə ağıdır!..

Cavan zabıt Pyerin başına yığışan əsgərlərin üstünə çıxıb dedi:

– Hər kəs öz yerinə! – Bu cavan zabıt görünür ki, vəzifəsini birinci ya ikinci dəfə idi ki, yerinə yetirirdi, ona görə də əsgərlərlə və öz rəisi ilə xüsusi bir ciddiyyət və rəsmiyyətlə rəftar edirdi.

Atılan topları gurultusu, tüfəng səsi bütün vuruşma meydanında, xüsusilə sol tərəfdə, Baqrationun istehkamı olan yerdə get-gedə artırdı, lakin Pyer durduğu yerdən barıt tüstüsü ətrafı bürüdü. Üçün, demək olar ki, heç bir şey görmək mümkün deyildi. Bir də ki, toplara xidmət edən bir dəstə adamın, bütün başqa hissələrdən ayrı olan bu ailənin işi Pyerin bütün diqqətini özünə cəlb etmişdi. Vuruşma meydanının görünüşü və səs-küyü əvvəl onu həvəyə gətirdiyindən, o, təhlükəni dərk etmədən, qeyri-şüurlu bir halda gülümsəyirdi. İndi isə, xüsusilə, cəmənləkdə yıxılıb qalmış tək əsgəri gördükdən sonra, o tamamilə başqa şeylər hiss edirdi. İndi Pyer qanovun döşündə oturub, ətrafında olan adamları müşahidə edirdi.

Saat onadək batareyadan artıq iyirmi adam aparılmışdı, iki topu mərmii əzib xarab etmişdi. Toplar olan yerə indi daha tez-tez mərmii düşürdü, uzaqdan atılan tüfəng güllələri də topçuların başı üstündən vıyılı ilə ötür keçirdi. Lakin topları yanındakı adamlar sanki bunları görmürdülər, onlar gülə-gülə danışır və zarafatlaşırdılar.

Əsgərlərin biri vıyılı ilə yaxınlaşmaqda olan qumbaraya baxıb, çığır-çığır dedi:

– Əzizim, bura yox! – Bir başqası da qumbaranın arxada duran piyada qoşun sıralarına düşdüyünü görüb, qəhqəhə ilə gülə-gülə əlavə etdi: – Piyadalara, piyalalara!

Bir kəndli başı üstündən keçən top mərmisini görüb yerə oturdur. Əsgərlərdən biri gülə-gülə ona dedi:

– Hə, nədir, olmaya tanışdır?

Bir neçə əsgər torpaq səddin dalında durub, irəliyə baxırdı. Onlar səddin üstündən qabaqda duran qoşun hissəsini göstərərək deyirdilər:

– Görürsən, geri çəkirlər.

Qoca bir kiçik zabıt onların üstünə çığırdı:

– İşinizi görün! Geri çəkildilər, demək geridə iş var. – Kiçik zabıt bunu deyib, əsgərlərin birinin çiynindən yapışdı, onu dizi ilə itələdi. Hamı qəhqəhə ilə güldü.

Batareyanın o biri tərəfindən kim isə çıxıraraq deyirdi:

– Beşinci topa, diyirlət!

Sonra topu dəyişən adamların şən səsləri eşidildi:

– Hamı birdən, güc verin, burlak sayağı!

Qırmızısıfət, zarafatçı əsgər Pyeri göstərərək güldü:

– Top gülləsi az qaldı bizim ağanın şlyapasını vurub salsın. – Mərmimin çarxa və bir nəfərin qıcına dəydiyini görüb, məzəmmətlə əlavə etdi: – Ay mərdimazar!

Başqa bir əsgər, əylə-əylə yaralını aparmağa gələn xalq ordusu əsgərlərinə gülərək deyirdi:

– Ay sizi, tülkülər!

Xalq ordusu əsgərləri qıcını top aparmış əsgərin qabağında sıxılaxılaxı dayanmışdılar. Əsgərlər onların üstünə çığıрмаğa başladılar:

– Yoxsa ləzzətli xörək deyil?! Ay qarğalar, nə durub baxırsınız!

Onlar kəndliləri cinlədirdilər:

– A bala, necə dedin?.. cəld ol!

Pyer görürdü ki, hər mərmii düşəndən və hər dəfə adam öldəndən sonra ümumi canlanma və ehtiras get-gedə daha da artır. Yaxınlaşmaqda olan tufan buludlarından ildırım çaxan kimi təhlükə artıqca bu adamların üzündə (sanki təhlükəni rədd etmək üçün), daxili gizli bir alovun ildırımları daha tez-tez və daha böyük bir parıltı ilə çaxırdı.

Pyer vuruşma meydanına baxmırdı, orada nələrdə olduğu ilə maraqlanmırdı, o ancaq adamların üzündə get-gedə daha artıq parıldayan alovun işığına baxırdı, belə bir alov eynilə onun qəlbində də yanırdı – o bunu hiss edirdi.

Saat onda toplardan qabaqda – kollar arasında və Kamenka çayı sahilində olan piyada hissələr geri çəkildilər. Onların geri qaçdığını və yaralıları tüfəng üstündə apardıqlarını kurqandan görmək olurdu. Bir general öz məiyyətlə gəlib, kurqana qalxdı, polkovniklə danışdıqdan və Pyerə acıqlı-acıqlı baxdıqdan sonra yenə də aşağı düşdü, batareyanın arxa tərəfində duran piyada hissəyə, güllədən qorunmaq üçün yerə yatmağı əmr etdi. Bunun ardınca topları sağ tərəfində duran piyada hissə sıralarında təbil səsi və komanda çığırması eşidildi, piyada hissə qabağa yeridi.

Pyer torpaq səddin üstündən baxırdı. Bir adam onun diqqətini xüsusilə cəlb etdi. O, sıyrılmış qılıncını aşağı endirərək, narahat halda ətrafına baxa-baxa əsgərlərin ardınca gedən, solğun bənizli cavan bir zabit idi.

Qabağa gedən piyada əsgərlərin sıraları tüstü içərisində gözdən itdi. Onların ancaq sürəkli bağırıqları və tez-tez atdıqları güllə səsi eşidildi. Bir neçə dəqiqədən sonra oradan dəstə-dəstə yaralırlar gəldilər; xərok üstündə gətirilən yaralırlar da vardı. Batareyaya daha tez-tez mərmə düşməyə başladı. Bir neçə yaralı yerdə uzanıb qalmışdı, onları hələ aparmamışdılar. Əsgərlər topları yanında əvvəlkindən daha böyük səylə, daha zirək tərpənirdilər. Pyerə artıq heç kəs əhəmiyyət vermirdi. Yol üstündə durduğu üçün bir-iki dəfə onun üstünə çıxırtdılar. Baş zabıt qaşqabağını tökrək, iri və cəld addımlarla bir topdan o biri topun yanına gedirdi. Üzü daha artıq qızarmış cavan zabıt də əsgərlərə daha səylə komanda verirdi. Əsgərlər barıt və güllə gətirir, topları doldurur, öz işlərini gərgin bir səy və çox həvəslə yerinə yetirir, yeriyyə-yeriyyə atılıb-düşürdülər.

Tufan buludları yaxınlaşdı, hamının üzündə Pyerin diqqətlə izlədiyi daxili bir alovun işığı parıldayırdı. Pyer baş zabitin yanında durmuşdu. Cavan zabıt əlini şapkasına qaldıraraq baş zabitin yanına yüyürdü:

– Cənab polkovnik, özərsun ki, ancaq səkkiz atım barıt və güllə qalmışdır, atəşi davam etdirməyi əmr edirsinizmi?

Baş zabıt torpaq səddin üstündən baxa-baxa, cavab zabitin sualına cavab vermədən çığırdı:

– Top saçması!

Birdən nə işə oldu, cavan zabıt diksinib bərkdən inlədi, uça-uça vurulan quş kimi, büzüşərək yerə oturdu. Pyerin nəzərində hər şey qərribə və tutqun bir şəkildə aldı.

Mərmilər bir-birinin ardınca vıyıldayaraq gəlir, səngər sipərinə, əsgərlərə və toplara dəyirdi. Pyer əvvəl bu səsləri eşitmirdi, indi işə o, ancaq bu səsləri eşidirdi. Əsgərlər topları sağ tərəfindən “ura” deyə çığıraraq yüyürdülər. Pyerə elə gəlirdi ki, onlar qabağa deyil, dala yüyürürlər.

Bir mərmə Pyerin önündə durduğu torpaq səddin lap qırağına dəydi, torpağı havaya sovurdu, Pyerin gözüne qara top kimi bir şey göründü, eyni zamanda nə işə şappıldadı. Topların yanına gəlmək istəyən xalq ordusu əsgərləri dönüb, geriyyə qaçdılar.

Baş zabıt çığıraraq deyirdi:

– Hamısını top saçması ilə!

Kiçik zabıt baş zabitin yanına yüyürdü və (nahar vaxtı saray xidmətçisi, tələb olunan şərabın qurtardığını öz ağasına xəbər verirdi kimi) qorxmış halda pıçıldayaraq, daha mərmə olmadığını dedi.

Baş zabıt Pyerə sarı dönüb çığıra-çığıra dedi:

– Quldurlar! Gör nə edirlər! – Baş zabitin üzü qızarmışdı və tərlə idi, qaşları çatılmış, gözləri parıldayırdı. O, Pyeri acıqlı-acıqlı süzüb, üzünü döndərərək öz əsgərinə çığırdı: – Yüyür, ehtiyatdan qutuları gətir!

Pyer:

– Mən gedərəm, – dedi:

Baş zabıt ona bir söz deməyib, geniş addımlarla o biri tərəfə gətdi:

– Atəş açma... Gözlə! – deyə bağırırdı.

Barıt və güllə gətirməyə gedən əsgər Pyerlə toqquşdu.

– Eh, ağa, bura sənin yerin deyil, – deyib, kurqandan aşağı yüyürdü.

Pyer cavan zabitin oturduğu yerdən yan keçib, əsgərin dalınca qaçdı.

Onun başı üstündən bir neçə mərmə keçdi, onlar Pyerdən qabaqda, daldə, yan tərəfdə yerə dəyirdi. Pyer aşağı yüyürdü. O, yaşıl qutulara çatmağa az qalmışdı ki, birdən hara gətdiyi yadına düşdü. Öz-özündən soruşdu: “Mən hara gedirəm?” Tərəddüd içində dayanaraq bilmədi ki, hara getsin: dala mı, qabağa mı? Birdən dəhşətli bir təkən onu geri atıb, yerə yıxdı. Elə bu anda böyük bir alov qalxdı və göy gurultusu kimi qulaq batırıcı bir gurultu qopdu.

Pyer özünə gələrək əllərini yerə dirəyib oturdu. Bayağı yaşıl qutular indi onun yanında yox idi. Orada ancaq kösöve dönmüş yaşıl taxtalar, yanib-qovrulmuş ot üstündə əski parçaları atılıb qalmışdı. Bir at arabasının yan dişləsinin qırığını sürüyə-sürüyə qaçırdı, başqa bir at da yerə yığılıb, bərkdən inildəyirdi.

XXXII

Pyer qorxudan nə etdiyini bilməyərək cəld yerindən qalxıb, batareyaya sarı yüyürdü. Buranı o, ətrafda baş verən dəhşətlərdən qorunmaq üçün yeganə bir sığınacaq yeri hesab edirdi.

Pyer gəlib səngərə girəndə gördü ki, toplardan atəş açmırlar, lakin tanımadığı başqa adamlar orada nə işə edirlər. Pyer bu adamların kim olduğunu anlamağa imkan tapmadı. Baş zabıt arxası ona sarı torpaq

səddin üstündə uzanmışdı, sanki o aşağıda nəyə isə baxırdı. Bir neçə adam bayaqdan fikir verdiyi əsgərin qolundan tutmuşdu. Əsgər: – “Qardaşlar!” – deyə bağırır və bu adamların əlindən özünü qurtarmağa çalışırdı. Pyer başqa qəribə şeylər də gördü.

Lakin o, baş zabitin öldürüldüyünü, “Qardaşlar” – deyə bağıran əsgərin əsir alındığını, başqa bir əsgərin kürəyinə süngü sancıldığını dərk etməyə macal tapmadı. Yüyürə-yüyürə səngərə giren kimi ariq, sarı rəngli, üzü tərli, göy mundirli bir adam əlində qılınc, bağıra-bağıra birdən onun üstünə çıxdı. Onlar bir-birilə toqquşdular. Pyer bu zərbədən özünü sövq-təbii ilə qoruyaraq əllərini qabağa uzatdı, bir əli ilə bu adamın (o, fransız zabiti idi) çiyindən, o biri ilə ilə boğazından yapışdı. Zabit qılıncı yerə atıb, Pyerin yaxasından tutdu.

Bir neçə saniyə onlar, qorxmış halda bir-birinin üzünə baxdılar, heç biri də nə etdiyini və nə etmək lazım gəldiyini bilmirdi. Eyni zamanda onlardan hər biri: “Mən özümü əsir düşmüşəm, ya bunu əsir tutmuşam?” – deyə düşündü. Görünür, fransız zabiti əsir düşmək fikrinə daha çox meyl edirdi. Çünki Pyer qorxudan öz qüvvətli əli ilə onun boğazını get-gedə daha bərk sıxırdı. Fransız zabiti nə isə demək istədi, lakin birdən onların lap başı üstündən, lap alçaqdan bir mərməi dəhşətlə vıyıldayaraq ötüb keçdi, zabitin başı elə tez eyildi ki, Pyer top gülləsinin onun başını apardığını zənn etdi.

Pyer də başını əyib, əllərini yanına saldı. Daha kimin kimi əsir aldığını düşünmədən fransız geriye, toplara sarı, Pyer də yerdəki ölülərə, yaralıları ilə birləşərək kurqandan aşağıya yüyürdü. Ona elə gəlirdi ki, ölülər və yaralılar onun ayaqlarından tutmaq istəyirlər. Lakin Pyer kurqandan hələ enib qurtarmamışdı ki, sıx dəstə ilə yüyürə-yüyürə ona sarı gələn rus əsgərlərini gördü. Onlar yığıla-yığıla, ayaqları yerdəki ölülərə ilişə-ilişə, çığıra-çığıra, şən və coşqun bir halda kurqandakı toplara tərəf yüyürürdülər. (Bu, Yermolovun öz adına yazdığı, öz xidməti hesab etdiyi hücum idi. Yermolov deyirdi ki, ancaq mənim mərdliyim və xoşbəxtliyim sayəsində belə bir qəhrəmanlıq mümkün ola bilməmişdi, guya bu hücumda o, cibində olan Georgi xaçlarını çıxarıb, kurqana səpələyirmiş).

Fransızlar indicə tutduqları batareyanı qoyub qaçdılar. Bizim qoşunlar “ura” deyər çığıra-çığıra fransızları batareyadan o qədər uzağa qovdular ki, artıq onları saxlamaq çətin məsələ idi.

Tutulmuş əsirləri və o cümlədən yaralanmış bir fransız generalını batareyadan apardılar, Zabitlər əsir generalın başına yığılmışdılar.

Pyerin tanıdığı və tanımadığı yaralı ruslar və fransızlar dəstə-dəstə batareyadan gedir, sürünürdülər, bəzilərini xərekdə daşıyırdılar; çəkdikləri əzabdan yaralıların üzü eybəcər bir hala düşmüşdü. Pyer kurqana qalxıb, bir saatdan artıq orada qaldı, əvvəlki adamlardan o heç kəsi görə bilmədi. Burada onun tanımadığı bir çox adamların meyiti qalmışdı. Lakin Pyer meyitlərin bəzisini tanıdı. Cavan zabit yenə əvvəlki kimi iqiqat olub, torpaq səddin qırağında, qan gölməçəsi içində oturmışdı. Qırmızıüzüzlü əsgər hələ də çapalayır, lakin onu aparmırdılar.

Pyer yüyürə-yüyürə kurqandan aşağı endi.

O, vuruşma meydanından aparılan xəreklərin dalınca gedərək öz-özünə deyirdi: “İndi onlar bu işdən əl çəkərlər, indi onlar gördükləri işdən dəhşətə gələrlər!”

Lakin tüstünün örtüb gizlətdiyi günəş hələ yüksəkdə idi. Qabaqda, xüsusilə solda, Semyonovskoye kəndi tərəfdə, tüstü içində nə isə qaynayırdı. Top gurultularının uğultusu, atışma səsi nəinki zəifləyir, hətta get-gedə daha da qüvvətlənir, son gücünü toplayaraq çığıran adam kimi ən şiddətli dərəcəyə çatırdı.

XXXIII

Borodino vuruşmasının əsas əməliyyatı Borodino kəndi ilə Baqratonun istehkamları arasında, 1000 sajenlik bir sahədə olmuşdu. (Bu sahədən kənarda, bir tərəfdə, günorta çağı Uvarovun süvari hissəsi kiçik bir əməliyyat keçirmişdi. O biri tərəfdə də, Utitsadan o yanda, Ponyatovski ilə Tuçkov arasında toqquşma baş vermişdi, lakin bunlar vuruşma meydanının ortasında olan döyüşlərə nisbətən iki ayrı-ayrı, həm də zəif əməliyyat idi). Əsas əməliyyat isə Borodino ilə istehkamlar arasında, meşənin qırağında, hər iki tərəfdən aydınca görünən açıq bir sahədə, çox da sadə bir şəkildə baş vermişdi.

Vuruşma hər iki tərəfdən bir neçə yüz topdan atəş açmaqla başlandı.

Tüstü bütün sahəni бүürükdən sonra sağdan (fransızlar tərəfinə) Desse ilə Kompanın iki diviziyası istehkamlara, soldan da vitsekrallın alayları Borodinoya hücum etdi.

Napoleonun durduğu Şevardino istehkamından fleşlərə¹ bir verst, Borodinoya isə düz xətlə iki verstdən artıq məsafə vardı. Buna görə də

¹ Kütbucaqlı çöl istehkamı

Napoleon vuruşma meydanında nələ olduğunu görə bilməzdi, xüsusilə, onun üçün görə bilməzdi ki, barıt tüstüsü dumana qarışaraq bütün sahəni bürümüşdü. Dessenin fleşlərə hücum edən diviziyası ancaq dərəcə enənə qədər göründü, lakin onlar dərəcə enəndən sonra fleşlərdən atılan top və tufəng tüstüsü dərəcənin o biri yoxuşunu tamamilə bürüdü. Bu tüstü arasından ancaq kölgə kimi qara şeylər, bəzən də süngü parıltısı görünürdü, bu qaraltılar da yəqin ki, adamlar idi, lakin onların hərəkət etdiyini ya dayandığını, onların rus, ya fransız olduqlarını Şevardino istehkamından görmək mümkün deyildi.

Üfəkdən qalxan günəşin parlaq şüaları düz əlini gözünün üstünə qoyaraq baxan Napoleonun üzünə düşdü. Tüstü fleşlərin qabağına yayılırdı və gah adama elə gəlirdi ki, tüstü hərəkət edir, gah da elə gəlirdi ki, qoşun hərəkət edir. Top və tufəng səsləri arasında bəzən adamların bağırması eşidilirdi, lakin onların orada nə etdiyini bilmək olmurdu.

Napoleon kurqanın üstündə durub, müşahidə borusu ilə vuruşma meydanına baxırdı. Borunun kiçik dairəsində o yalnız tüstü və bəzən öz qoşunlarını, bəzən də rusları görürdü, lakin adi gözlə baxanda bu gördüyü şeylərin harada olduğunu bilmirdi.

O, kurqandan aşağı endi və kurqanın qabağında o baş-bu başa gəzməyə başladı.

Arabir dayanıb, atışma səsinə qulaq asır və vuruşma meydanına baxırdı.

Nə onun durduğu yerdən, nə indi bir neçə generalın dayandığı kurqan üstündən, nə də hətta fleşlərin özündən orada nələ olduğunu bilmək mümkün deyildi. Fleşlərdə bəzən bir yerdə, bəzən ayrılıqda gah fransızların, gah da rusların qorxmış və ağılı itirmiş, salamat və yaralı əsgərləri görünür, onların meyiti düşürdü. Burada bir neçə saat ərzində, ara vermədən atılan top və tufəng atəşi içərisində gah tək rusların, gah tək fransızların, gah piyada və gah süvari əsgərləri görünürdü. Onlar atışır, yığılır, bir-birilə üz-üzə gəlir, bir-birilə nə edəcəklərini bilməyərək çığırır, dönüb geriye qaçırıdılar.

Napoleonun göndərdiyi adyutantlar, marşalların qasidləri ilə bir ucdan atlarını çapa-çapa vuruşma meydanından işin gedişi haqqında məlumat gətirirdilər, lakin onların gətirdiyi məlumatların heç bir düz deyildi. Həm ona görə düz deyildi ki, qızgın vuruşma gətirdiyi yerdə vəziyyət tez-tez dəyişir, hər dəqiqə nələ baş verdiyini bilmək mümkün olmurdu. Həm də bu məlumatlar ona görə düz deyildi ki, adyutan-

tantların çoxu əsl vuruşma yerinə getməyib, başqalarından eşitdikləri xəbərləri gətirirdilər. Adyutantlar iki-üç verst yolu çapıb keçərək Napoleonun yanına gələndəki vəziyyət dəyişir, onların gətirdiyi məlumat artıq əhəmiyyətini itirirdi. Məsələn, vitse-kralın yanından adyutant atını çapa-çapa Napoleona xəbər gətirdi ki, qoşun Borodionu tutmuşdur, Koloça üzərindəki körpü də fransızların əlindədir. Adyutant Napoleondan soruşdu: – Qoşunların körpüdən o taya keçməsinə əmr verimi? Napoleon çayın o biri tayında sıraya düzüldü və gözləməyi əmr etdi. Nəinki Napoleon bu əmr verərkən, hətta adyutant hələ Borodinodan təzəcə çıxanda artıq körpünü ruslar geri alıb yandırmışdılar, bu da vuruşmanın başlanğıcında, Pyerin iştirak etdiyi döyüşdə olmuşdu.

Fleşlərdən atını çapa-çapa gələn başqa bir adyutant rəngi qaçmış və qorxmış halda Napoleona belə bir məlumat gətirdi: Hücum ruslar tərəfindən dəf edilmiş, Kompan yaranalmış, Davu öldürülmüşdür, halbuki fransızların dəf edildiyini adyutanta xəbər verəndə fleşlər başqa bir qoşun hissəsi tərəfindən tutulmuşdu. Davu da ölməmişdi, yalnız yüngülcə əzilmişdi. Napoleon bu yanlış məlumatlar əsasında əmr və sərəncamlar verirdi, lakin vəziyyət tez-tez dəyişdiyindən Napoleonun verdiyi bu əmr və sərəncamlar ya gecikir, vuruşma meydanının özündə vəziyyətə görə lazımı tədbirlər görürdü, ya da yerinə yetirilə bilmir və yerinə yetirilmirdi.

Vuruşma meydanının daha yaxın olan, lakin Napoleon kimi vuruşmanın özündə iştirak etməyən, ancaq arabir tufəng atəşi altına gedən marşallar və generalar Napoleondan soruşmadan, hara və haradan atəş açılması, süvarilən atları hara çapması, piyadaların da hara yüyürməsi haqqında əmr və sərəncamlar verirdilər. Lakin onların sərəncamları da Napoleonun sərəncamları kimi, nadir hallarda, həm də olduqca az yerinə yetirilirdi. İşlər çox vaxt onların verdiyi əmrin əksinə olurdu. İrəli getmək əmrini eşidən əsgərlər top mərmisi atəşi altına düşərək geri qaçırıdılar. Bir yerdə durmaq əmrinə tabe olan əsgərlər birdən qarşılarına qəflətən rus əsgərlərinin çıxdığını görərək bəzən dönüb geri qaçır, bəzən də qabağa cumurdular. Süvarilər də əmr almadan qaçan rusların dalınca çapırıdılar. Bu qayda ilə iki süvari alayı rusları qovaraq Semyonovsk dərəsinə girmişdi, lakin onlar dərəcənin o biri başından yuxarı qalxan kimi atlarını dördnala geri çapmağa başladılar. Piyada əsgərlər də belə hərəkət edirdilər, bəzən onlar əmr edilən yerə deyil, tamamilə başqa səmtə yüyürürdülər. Topların hara

və nə vaxt götürülməsi, atəş açmaq üçün piyada qoşunun, rus piyadalarını özmək üçün süvarilərin nə vaxt göndərilməsi haqqında sərəncamları, vuruşmaya ən yaxın olan hissə rəisləri verirdilər. Onlar nəinki Napoleonun, hətta Neydən, Davudan və Müratdan belə soruşmadan özləri sərəncam verirdilər. Onlar verilən əmrə yerinə yetirməkdən, ya özbaşına, müstəqil əmr verməkdən və bunun üçün də cəzalanacaqlarından qorxmurdular, çünki vuruşmada məsələ insan üçün ən qiymətli, ən əziz bir şeylə əlaqədardır ki, o da insanın öz həyatıdır. Bu zaman adama gah elə gəlir ki, xilas olmaq – geriye qaçmaqdadır, gah da elə gəlir ki, qabaya yüyürməkdədir, – vuruşmanın lap qızgın yerində olan insanlar da özlərini qorumaq hissəsinə əsasən, vəziyyə görə hərəkət edirdilər. Əslində isə nə qabağa yüyürmək, nə də geriye qaçmaq qoşunların vəziyyətini dəyişdirmirdi. Lakin bütün bu qovub-qaçmalar, bir-birinin üstünə cummaq əsərlərə zərər yetirmirdi. Zərər yetirən, öldürən, şikəst edən şey bu insanların bir tərəfdən o biri tərəfə qaçırdığı, vurmuxduğu vuruşma meydanının hər yerində uçan, hər yerinə səpilən mərmilər və güllələr idi. İnsanlar mərmii və güllə uçan sahədən kənara çıxan kimi, arxada duran rəislər onları dərhal toplayır, nizam-intizama tabe edir və bu intizamın təsiri altında yenə də top və tüfəng atəşinin altına göndəridilər. Orada onlar yenə (ölüm qoxusu altında) intizamsızlaşır və vuruşan kütlənin təsadüfi əhvali-ruhiyyəsinə uyaraq başlarını itirmiş kimi o yan – bu yana qaçırdılar.

XXXIV

Napoleonun atəş sahəsinə yaxın olan, hətta bəzən bu sahəyə girən generalı – Davu, Ney və Mürat bir neçə dəfə həmin bu atəş sahəsinə nizamla böyük qoşun kütlələri yeritmişdilər. Lakin bütün əvvəlki vuruşmalarda baş verən hadisələrin tamamilə əksinə olaraq, düşmənin meydanı qaçması xəbəri gəlmirdi, əksinə, vuruşmaya göndərilən müəssəkkil qoşun kütlələri oradan pozğun və qorxmış halda geri qayıdirdılar. Generalar onları yenə düzəldib nizamla salırdılar, yenə vuruşma meydanına göndəridilər, lakin onların sayı get-gedə azalırdı. Günorta çağı Mürat öz adyutantını Napoleonun yanına göndərib kömək istədi.

Adyutant Napoleonun yanına gələndə Napoleon kurqanın dibində oturub punş içirdi. Mürat öz adyutanti vasitəsilə Napoleonu əmin edirdi ki, əgər zati-həşəmətləri bir diviziya da kömək versə, ruslar məğlub ediləcəkdir.

Napoleon sərt-sərt, həm də təəccüblə adyutanta baxaraq, onun sözünü başa düşməmiş kimi soruşdu:

– Kömək? – Adyutant qara qıvrım saçlı, qəşəng, cavan bir oğlan idi. O da Mürat kimi saçlarını uzatmışdı. Napoleon gözlərini adyutanta zilləyib düşündü: “Kömək! Onlar məndən nə kömək istəyirlər, axı ordunun yarısı onların əlindədir, özü də rusların möhkəmləndirilməmiş zəif cinahına hücum edirlər!”.

Napoleon sərt dedi:

– *Dites au roi de Naples, qu'il n'est pas midi et que je ne vois pas encore clair sur mon échiquier. Allez...*¹

Uzunsaçlı, qəşəng, cavan adyutant əlini şlyapasından endirmədən dərindən ah çəkdi, atını yenə də adamlar öldürülən yerə çapdı.

Napoleon yerindən qalxıb, Kolenkurla Berteni yanına çağırırdı, onlarla vuruşmaya aid olmayan məsələlər haqqında danışmağa başladı.

Söhbətin ortasında Berte baxdı ki, bir general tərtli atını çapa-çapa öz məyyətilə kurqana sarı gəlir. Bu, Belyar idi. General atdan düşüb, eyni addımlarla imperatora yaxınlaşdı, cəsarətlə və uca səslə kömək göndərilməsinin zəruri olduğunu isbat etməyə başladı. O, öz namusuna və içrək deyirdi ki, imperator bir diviziya da qoşun versə, ruslar məhv olacaqlar.

Napoleon çiyinlərini çəkərək heç bir söz demədi və yenə o baş-bu başa gəzməkdə davam etdi. Belyar, başına yığılmış generalarla ucadan və qızğın-qızğın danışmağa başladı.

Napoleon yenə də ona yaxınlaşaraq dedi:

– Belyar, siz çox odlusunuz. Belə bir halda adam çox tez səhv edə bilər. Gedin, baxın, ondan sonra mənim yanıma gəlin.

– Belyar öz məyyətilə hələ gözəndə itməmişdi ki, o biri tərəfdən başqa bir adamın atını çapa-çapa vuruşma meydanından gəldiyini gördülər. Napoleon dalbadal maneələrə rast gələrək açıqlanan bir adam kimi dedi: – *eh bien, qu'est ce qu'il y a?*²

Adyutant:

– *Sire, le prince...*³ – deyər sözə başladı.

Napoleon qəzəblə əlini qaldıraraq soruşdu:

¹ Neapol kralına deyir ki, hələ gün yarı olmamışdır və mən hələ şahmatdakı vəziyyəti lazımcına aydın görmürəm. Gedin...

² Hə, nə var yenə?

³ Zati-aliləri, hersoq...

– Köməkmi istəyir? – Adyutant onun sözünü təsdiq edərək başını endirdi və vəziyyət haqqında məlumat verməyə başladı, lakin imperator üzünü ondan çevirərək iki addım irəliləyib dayandı, sonra yenə geri qayıdıb, Bertenı çağırırdı, ələcsiz qaldığını ifadə edən bir hərəkətlə əllərini yüngülcə açaraq dedi: – Kömək göndərmək lazımdır. – Sonralar *oison que j'ai fait algie*¹ adlandırdığı bu adama müraciət edərək soruşdu: – Sizcə ora kimi göndərək?

Berte:

– Zati-aliləri, Klaparedin diviziyasını, – Berte bütün diviziyaları, alayları, batalyonları əzbərdən bilirdi.

Napoleon başını tərpədən onun sözünü təsdiq etdi.

Adyutant atını Klaparedin diviziyası olan yerə çarpdı. Bir neçə dəqiqə sonra, kurqanın dalında duran gənc qvardiya hərəkətə gəldi. Napoleon dinməz-söyləməz o tərəfə baxırdı.

Birdən o, Berteyə tərəf döndü:

– Yox, mən Klaparedi göndərə bilmərəm, Frianın diviziyasını göndərin.

Lakin Klaparedin diviziyası yerinə Frianın diviziyasını göndərməkdə heç bir üstünlük yox idi, hətta indi Klaparedin diviziyasını saxlayıb, Frianın diviziyasını yola salmaq, işi bir qədər ləngidəcəkdi və bunun əlverişli olmadığı aydınca görünürdü. Bununla belə Napoleonun əmrı dərhal yerinə yetirildi. Napoleon öz qoşunlarından ötrü, öz dərmanları ilə işə mane olan bir həkim rolunu oynadığını görmürdü, elə bir rol ki, bunu o, çox düzgün başa düşür və pisliyərdi.

Frianın da diviziyası o biri diviziyalar kimi vuruşma meydanının üstüsu içərisində gözənd itdi. Yenə də adyutantlar müxtəlif səmtlərdən atlarını çapa-çapa gəlirdilər, hamısı da bir-birilə sözləşmiş kimi eyni şeyi söyləyirdilər. Onlar kömək istəyirdilər, onlar deyirdilər ki, ruslar öz mövqelərində dayanıb durmuşlar və elə bir *ua feu d'enfer*² açır ki, bundan fransız qoşunları əriyib məhv olur.

Napoleon bükmə stulda oturub, fikrə dalmışdı.

Səyahət etməyi sevən və səhərdən bəri bir şey yemədiyi üçün ac olduğunu hiss edən m-r de Beausset imperatorun yanına gəldi və cəsərət edib, zati-alilərinə qəlyanaltı etməyi hörmətlə təklif etdi. Sonra da:

– Əminəm ki, indi mən zati-alilərinə qalibiyyət münasibətlə təbrik edə bilərəm, – dedi.

¹ Mənim qartal etdiyim qaz balası

² Cəhənnəm atəşi

Napoleon başını yırğalayaraq yemək istəmədiyini bildirdi. M-r Beausset isə bunun qəlyanaltıya deyil, qalibiyyətə aid olduğunu zənn edərək, hörmətlə, həm də məzəli bir şəkildə dedi: – Dünyada elə bir şey yoxdur ki, mümkün olduğu halda, qəlyanaltı etməyə mane ola bilsin.

Napoleon birdən qaşqabaqlı:

– *Allez vous...*¹ – deyərək üzünü ondan çevirdi. Cənab Bossenin sifətində təəssüf, peşmançılıq və məftunluq ifadə edən bir təbəssüm göründü. O, yüngül addımlarla o biri generalların yanına gəldi.

Napoleonun qəlbinə ağır bir hiss çökmüşdü. Bu hiss pullarını cılıncasına ortalığa ataraq həmişə xoşbəxtliklə udan, lakin birdən oyundakı bütün təsadüfləri nəzərə aldığı halda, hər hərəkətini xeyli düşüncə ilə oynadığı halda uduzduğunu gören bir qumarbazın duyduğu hiss bənzəyirdi.

Qoşunlar yenə əvvəlki qoşunlardır, generallar da əvvəlki generallardır, hazırlıq da əvvəlki hazırlıqdır, dispozisiya da əvvəlki dispozisiyadır, *proclamation courte et énergique*² əvvəlki kimi, o, özü də əvvəlki adamdır bunu o bilirdi, o hətta indi əvvəlkindən daha artıq təcrübəli və məharətli olduğunu da bilirdi, hətta düşmən də Austerlits və Fridland ətrafında olan düşməndir. Bununla belə onun dəhşətli bir zərbə endirmək üçün qaldırılan əli sehlənmiş kimi zəif bir halda yanına düşürdü.

Yenə də həmişə uğurla nəticələnən əvvəlki üsullar işlədilir. Yenə toplar bir yerə cəmləşdirilir, ehtiyat hissələri cəbhəni yarmaq üçün hücumə keçir, *des hommes de fer*³ süvari hissəsi də düşmən üstünə atılırdı. Bütün bu üsullar işə salınmışdı, lakin qalibiyyət əldə edilməmişdi, qalibiyyət əvəzinə hər tərəfdən ölən və yaralanan generallar haqqında xəbərlər gəlirdi, kömək istənilirdi, rusları öz mövqelərindən vurub çıxartmağın mümkün olmadığı, qoşunun pozulması barəsində adyutantlar məlumat gətirirdilər.

Əvvəllər belə olurdu ki, iki-üç əmr və sərəncamdan, iki-üç cümələdən sonra marşallar və adyutantlar atlarını çapa-çapa, üzləri gülgü təbrikə gəlir, əsir alınmış korpuslar, qənimətlər, *des faisceaux de*

¹ İtil...

² Qısa və qəti bir ifadə ilə yazılmış əmr.

³ Dəmir adamlar

⁴ Dəstə-dəstə (yığın-yığın) düşmən qartalları (dövlət nişanları) və bayraqları

*drapaux et d'aigles ennemis*⁴, toplan və yük arabaları haqqında məlumat verirdilər. Mürat da ancaq yük arabalarını ələ keçirmək üçün süvarilərin göndərilməsinə icazə verilməsini xahiş edirdi. Lodi, Marenqo, Arkol, İena, Austerlits, Vaqram ətrafında və sair yerlərdə belə olmuşdu. İndi isə onun qoşunları qərribə bir vəziyyətə düşmüşdü.

Fleşlərin alınması haqqında xəbər gəlsə də, Napoleon görürdü ki, bu heç də əvvəlki vuruşmalarda olduğu kimi deyil. Onun keçirdiyi hissi, onun ətrafında olan və vuruşmalarda təcrübə qazanmış adamlar da keçirirdi, – Napoleon bunu görürdü. Bütün üzler kədərli idi, hamı bir-birinin üzünə baxmaqdan çəkinirdi. Yalnız Bosse baş verən hadisənin mənasını anlamaya bilmirdi. Napoleon isə uzun müharibə təcrübəsindən sonra yaxşı bilirdi ki, bütün qüvvə işə salınsa da, 8 saat ərzində hücum edən tərəfin vuruşmada qalib gəlməməsi nə deməkdir. O bilirdi ki, bu, vuruşmada məğlub olmaq deməkdir. O bilirdi ki, vuruşmanın indiki gərgin vəziyyətində kiçik bir təsadüf həm onu, həm də onun qoşununu məhv edə bilər.

Fransızlar Rusiyaya ayaq basandan bəri o, baş verən vuruşmaların heç birində qalibiyyət qazanmamışdı. Bu iki ay müddətində nə bir bayraq, nə bir top qənimət alınmış, nə də korpuslar əsir tutulmuşdu. Napoleon Rusiyaya olan bu qərribə hərbi səfərini düşünərkən, onu əhatə edən adamların üzündə gizlətməyə çalışdıqları kədəri görərkən, rusların hələ də dayanıb durduqları xəbərini alarkən onu yuxuda duyulan dəhşətli hisslərə bənzər, qorxunc bir hiss bürüyürdü, onun təəvvüründə onu məhv edə biləcək cürbəcür bədbəxt hadisələr canlanırdı. Ruslar onun sol cinahına hücum edə bilirdilər, onun qoşununu ortasından parçalayıb qıra bilirdilər, çovumuş bir mermi onun özünü öldürə bilirdi. Bunlar hamısı ola bilərdi. Əvvəlki vuruşmalarda o ancaq qalibiyyət barəsində düşünürdü, indi isə saysız-hesabsız bədbəxt hadisələr onun xəyalından ayrılırmıdı. Bəli, bu dəhşətli bir yuxuya bənzəyirdi. Bəzən adam yuxuda görür ki, bir yaramaz onun üstünə hücum edir, o da qolaylanıb, var gücü ilə o yaramazı vurur və bilir ki, bu dəhşətli zərbə onu məhv etməlidir, lakin qaldırdığı əlin birdən zəif halda, bir parça əti kimi yanına düşdüyünü hiss edir və mütləq məhv olacağını görərək dəhşətə gəlir.

Rusların fransız ordusunun sol cinahına hücum etməsi xəbəri də Napoleonu belə bir dəhşətə saldı. O, kurqanın dibində, bükmə stul üstündə dinməz-söyləməz oturub, başını endirmişdi, dirşəklərini də

dizləri üstünə qoymuşdu. Berte onun yanına gəlib, işlərin nə vəziyyətdə olduğunu yəqin bilmək üçün at ilə cəbhə boyu gəzməyi ona təklif etdi.

Napoleon soruşdu:

– Nə? Siz nə deyirsiniz? Bəli, deyin atı gətirsinlər. O, ata minib, Semyonovskaya kəndi tərəfə getdi.

Napoleonun getdiyi hər yerdə, ağır-ağır dağılan barıt tüstüsü içində at və insan cəsədləri tək-tək və yığın-yığın qan gölməçələrində sərilib qalmışdı. Nə Napoleon, nə də onun generalları hələ bu vaxta qədər belə bir dəhşət, belə kiçik bir sahədə bu qədər meyit görməmişdi. On saat ara vermədən atılan və qulaqları yoran top gurultuları bu mənzərənin təsirini daha da artırır (musiqi canlı həyat səhnələrinin təsirini artırdığı kimi). Napoleon Semyonovskoye təpəsinə qalxdı və barıt tüstüsü arasından rəngli mundir geymiş adamların durduğunu gördü – onun gözləri belə rəngli mundirlərə alışmamışdı. Bu sıra ilə duran adamlar ruslardı.

Ruslar sıx sıralarla Semyonovskoyenin və kurqanın dal tərəfində durmuşdular. Onların toplanı tüstüləyə-tüstüləyə öz xəttlərində ara vermədən atəş açaraq uğuldayırdı. Daha əvvəlki vuruşma yox idi, lakin hələ də ölüb-öldürmə davam edirdi, ancaq bunun nə ruslar, nə də fransızlar üçün heç bir əhəmiyyəti ola bilməzdi. Napoleon atını saxlayıb, yenə də düşüncəyə daldı – bayaq Berte onu belə bir düşüncədən ayırırmışdı. O, qarşısında və ətrafında baş verən işləri dayandıra bilməzdi, eyni zamanda bu işlərə o, rəhbərlik edirdi və bu işlər ondan asılı idi, indi qalibiyyət əldə edilmədiyindən, ilk dəfə olaraq bu işlər ona lazımsız və dəhşətli görünürdü.

Generallardan biri Napoleonun yanına gəlib, köhnə qvardiyanı vuruşmaya göndərməyi ona təklif etdi. Napoleonun yanında duran Ney və Berte bir-birinə baxaraq, generalın mənasız təklifinə heqarətlə gülümsədilər.

Napoleon başını endirib, xeyli susdu.

Sonra o:

– *A huit cent lieux de France je ne ferai pas démolir ma garde*¹, – deyərək atının başını çevirdi və geriyyə, yenə Şevardinoya qayıtdı.

¹ Fransadan 3200 verst uzaqda mon öz qvardiyanın tar-mar edilməsinə yol vermə bilmərəm.

Kutuzov ağ başını endirib, xalça salınmış taxt üstündə oturmuşdu, Pyer səhər onu həmin bu yerdə görmüşdü. O, heç bir ömrü və sərenam vermirdi, ancaq edilən təkliflərlə ya razılaşıb, ya da razılaşırmırdı.

Müxtəlif təklifləri dinləyərək: "Bəli, bəli, bunu eləyin", deyirdi. Bəzən də məyyəyətində olan adamlardan birinə müraciət edərək, "Bəli, bəli, əzizim, get bir bax", ya da: "Yox, lazım deyil, yaxşısı budur ki, gözləyək" deyirdi. Adamların gətirdiyi məlumatı dinləyir, ona tabe olan şəxslərin tələbinə görə əmrilər verirdi, lakin o, məlumatı dinləyir, sanki deyilən sözlərin mənası ilə deyil, xəbər gətirən adamın üzündəki ifadədə, onun səsinin ahəngində nə isə başqa bir şeylə maraqlanırdı. Kutuzov uzun illərin hərbi təcrübəsindən, həm də öz qoca ağı ilə bilirdi ki, ölümlə əlləşən yüz minlərlə adama rəhbərlik etmək bir adamın işi deyil. Eyni zamanda o, bunu da bilirdi ki, vuruşmanın taleyini baş komandanın əmr və sərəncamları, qoşunların durduğu yer, toplaqların və ölənlərin miqdarı deyil, gözə görünməyən və qoşunun ruhu deyilən başqa bir şey həl edir, o da bu qüvvəni izləyir və mümkün olduğu qədər buna rəhbərlik edirdi.

Kutuzovun üzündəki ifadədən onun nə haqqında isə dərinləndirilmiş düşüncələri görünürdü. Onun zəif, qoca vücudu bu fikri gərginliyin və sakitcə göstərdiyi diqqətin öhdəsindən güclə gələ bilirdi.

Səhər saat 11-də ona xəbər gətirildilər ki, fransızların tutduğu fleşlər yenə də geri alınmışdır, ancaq knyaz Baqratiya yaralanmışdır. Kutuzov bərkdən ah çəkərək, başını yıxırdı.

Adyutantlardan birinə:

– Knyaz Pyotr İvanoviçin yanına get, ətrafı öyrən, gör halı necədir, – dedi, sonra dal tərəfdə duran Virtemberq şahzadəsinə sarı döndü: – 1-ci ordunun komandanlığını siz cənabları öz öhdənizə götürsəniz, necə olar?

Virtemberq şahzadəsi 1-ci ordu komandanlığını qəbul edərək atına minib getdi, lakin az sonra, bəlkə də heç Semyonovskaya gedib çıxmamış onun adyutanti əlahəzrətin yanına gəlib dedi ki, şahzadə qoşun istəyir.

Kutuzov üz-gözünü qırıqdırdı, Doxturova 1-ci ordu komandanlığını qəbul etmək əmrini göndərdi, şahzadənin isə geri qayıtmasını xahiş etdi və dedi ki, bu mühüm dəqiqlərdə mən onsuz keçinə bilmərəm. Müratın əsir alındığı xəbəri gələndə və qərargah adamları Kutuzovu təbrik edəndə, Kutuzov gülümsəyərək:

– Həzərat, dayanın, – dedi, – vuruşmada biz üstün gəlmişik; Müratın əsir alınmasında isə fəvqəladə heç bir şey yoxdur. Ancaq yaxşısı budur ki, sevinməyi sonraya saxlayaq. – Bununla belə, o, Müratın əsir alınması xəbərini qoşunlara yetirmək üçün bir adyutant göndərdi.

Bu zaman Şerbinin sol cinahdan atını çapa-çapa gəlib dedi ki, fransızlar fleşləri və Semyonovskayanı tutmuşlar. Kutuzov vuruşma meydanından gələn səslərdən, həm də Şerbinin üzündəki ifadədən bildi ki, bu heç də yaxşı bir xəbər deyil, sanki oturmaqdan keyimiş qıçlarını açmaq üçün yerindən qalxdı, Şerbininin qoluna girib onu kənara apardı.

Sonra Yermolova tərəf dönüb dedi:

– Əzizim, get gör, orada bir şey etmək olarmı?

Kutuzov Qorkidə, rus qoşunları mövqeyinin mərkəzində idi. Napoleonun bizim sol cinahımıza olan hücumu bir neçə dəfə dəfə edilmişdi. Mərkəzdə isə onlar Borodinoda qabağa getməmişdilər. Uvarovun süvariləri onları sol cinahdan qaçmağa məcbur etmişdilər.

Saat üçdə fransızların hücumu dayandı. Kutuzov vuruşma meydanından gəlmiş və orada olan adamların üzündə ən yüksək dərəcəyə çatmış gərginliyin ifadəsini gördü. O, bugünkü uğurdan razı idi və bu dərəcədə uğur əldə ediləcəyini gözləmədi, lakin o lap gücdən düşmüşdü. Bir neçə dəfə başı sinəsinə düşmüş və onu yuxu aparmışdı. Ona günorta yeməyi gətirildilər.

Knyaz Andreyin yanından keçərkən "müharibəni *im Raum verfolgen*"¹ lazımdır", deyən və Baqratiyanın son dərəcə nifrət etdiyi fligel-adyutant Voltsohen Kutuzovun yanına gəldi. Onu sol cinahdakı vəziyyət haqqında məlumat vermək üçün Barklay göndərmişdi. Barklay-de-Tolli – bu ağıllı və tədbirli adam, dəstə ilə geri qaçan yaralıları, həm də ordunun arxa hissəsinin pozulduğunu görərək və işin hər cəhətini ölçüb-biçərək belə bir qərara gəlmişdi ki, vuruşma məğlubiyyətlə nəticələnmişdir. Bu xəbərlə də öz sevimli Voltsohenini baş komandanın yanına göndərmişdi.

Kutuzov qızardılmış toyuğu çətinliklə çəynəyərək, qıyılmış və şənlik ifadə edən gözləri ilə Voltsohenə baxdı.

Voltsohen qıçlarını etinasızca ovuşdura-ovuşdura, dodaqlarında yarı həqarətli bir təbəssümlə Kutuzova yaxınlaşıb, əlini yüngülcə şapkasının günlüyünə toxundurdu.

¹ Geniş sahəyə keçirmək.

Voltsohen əlahəzrətlə bir qədər süni bir etinasızlıqla rəftar edirdi, bununla da o göstərmək istəyirdi ki, mən yüksək təhsilli hərbi bir şəxs olduğum üçün ruslara, bu qoca və xeyirsiz adamdan özlərinə büt qayırmağa imkan verirəm, lakin özüm onunla necə rəftar etmək lazım gəldiyini bilirəm. Voltsohen: "Der alte Herr (almanlar öz aralarında Kutuzovu belə adlandırırdılar) *macht sich ganz bequem*"¹ – deyə düşüncəyə, Kutuzovun qabağındakı boşqablara sərt-sərt baxdı və sol cənabdakı vəziyyət haqqında Barklayın əmr etdiyi, həm də özünün gördüyü və anladığı kimi qoca ağaya məlumat verməyə başladı:

– Bizim mövqeyin bütün məntəqələri düşmənin əlindədir, bunları geri almağa da imkan yoxdur. Çünki qoşun yoxdur, bizim qoşunlar qaçır, onları dayandırmaq mümkün deyil.

Kutuzov ağzındakı tikəni çeynəməyi dayandırıb, deyilənə başa düşmüş kimi, gözlərini təəcəblə Voltsohenə zillədi. *Äředñtñuđ des alten Herrn*² həyəcanlandığını görüb gülümsədi:

– Mən gördüklərimi siz əlahəzrətdən gizlətmək istəmirəm, mənim buna haqqım yoxdur... Qoşunlarımız tamamilə pozulmuşdır haldadır...

Kutuzov tez yerindən qalxıb, Voltsohenin üstünə yeridi və qaş-qabağını tökrək qışqıra-qışqıra dedi:

– Siz gördünüzmü? Siz gördünüzmü? – O, titrək əlləri ilə Voltsoheni hədələyərək səsi tutula-tutula çığırdı: – Siz necə... siz necə cəsarət edirsiniz!.. Siz necə cəsarət edib, hörmətli cənab, mənə bunu deyirsiniz! Siz heç bir şey bilmirsiniz. Mənim adımdan general Barklaya deyin ki, onun göndərdiyi məlumat düz deyil, vuruşmanın hal-hazırkı gedişi, mən baş komandana ondan daha yaxşı məlumdur.

Voltsohen nə isə demək istədi, lakin Kutuzov onun sözünü kəsdi:

– Düşmən sol cənabda dəf edilmiş, sağ cənabda isə məğlub edilmişdir. Möhtərəm cənab, əgər siz pis görübsünüzsə, onda bilmədiyiniz şey haqqında danışmağı özünüzə rəva görməyin. Buyurun, general Barklayın yanına gedin və sabah mənim, mütləq, düşməne hücum etmək niyyətində olduğumu söyləyin. – Hamı susurdu, ancaq tövşüyə-tövşüyə danışan qoca generalın ağır-ağır nəfəs aldığı eşidilirdi. – Düşmən hər yerdə dəf edilmişdir, bunun üçün də mən Allaha və bizim igid qoşunumuza təşəkkür edirəm. – Kutuzov xaç vuraraq əlavə etdi: – Düşmən məğlub edilmişdir, sabah biz onu müqəddəs rus torpağından qovacağıq. Birdən onun gözləri yaşla doldu, o hiçqırdı.

¹ Qoca ağa özünə yaxşı yer eləmişdir (*alm.*).

² Qoca ağanın (*alm.*).

Voltsohen çiyinlərini çəkib, dodaqlarını əyərək dinməz-söyləməz kənara çəkildi, *über diese Eingenommenheit des alten Herrn*¹ təəccüb etdi.

Kutuzov bu zaman kurqana qalxan kök, qəşəng, qara saçlı bir generala dönüb dedi:

– Bax, mənim qəhrəmanım budur. – Gələn general Rayevski idi, o, bütün günü Borodino döyüşü meydanının əsas məntəqəsində olmuşdu.

Rayevski dedi ki, qoşun öz mövqelərində möhkəm dayanmışdır, fransızlar artıq hücumə keçməyə cəsarət etmirlər.

Kutuzov onun sözlərini axıra qədər dinləyib, fransızca dedi:

– *Vous ne pensez donc pas comme les autres que nous sommes obligés de nous retirer?*²

Rayevski ona belə cavab verdi:

– *Au contraire, votre altesse, dans les affaires indécises c'est toujours le plus opiniâtre qui reste victorieux, et mon opinion...*³

Kutuzov öz adyutantını səslədi:

– Kaysarov! Otur sabahın əmrini yaz. – Sonra bir başqasına döndü: – Sən də cəbhə xəttinə get, hamıya elan elə ki, sabah biz hücum edəcəyik.

Rayevski ilə söhbət gedəndə və əmr yazılanda Voltsohen Barklayın yanından qayıdıb gəldi və dedi ki, general Barklay-de-Tolli feld-marşalın dilcəvabı verdiyi əmrinin kağızla təsdiqini görmək istəyir.

Kutuzov Voltsohenə baxmadan əmrin yazılmasını tapşırırdı. Keçmiş baş komandan məsuliyyətdən yaxasını qurtarmaq üçün, çox əsaslı olaraq, bu əmrin yazılı surətdə ona göndərilməsini arzu edirdi.

Ordunun ruhu adlandırılan və müharibənin əsas sinirini təşkil edən əhval-ruhiyyəni bütün orduda saxlayan əsrarəngiz və təyin edilməsi mümkün olmayan əlaqələr nəticəsində Kutuzovun sabahkı vuruşma haqqında söylədiyi sözlər, onun əmri eyni vaxt içərisində bütün orduya yayıldı.

Bu əlaqə vasitəsilə ordunun kənar hissələrinə Kutuzovun sözləri və əmri deyildi və yazıldığı şəkildə gedib çatmamışdı. Hətta ordunun başqa-başqa tərəflərində adamların bir-birinə söylədiyi bu sözlərdə

¹ Qoca ağanın bu tərsliyinə (*alm.*).

² Demək, siz başqaları kimi düşünürsünüz ki, görək biz geri çəkilməyək? (*frans.*)

³ Əksinə, əlahəzrət, vəziyyət qəti olmayanda daha inadlı olanlar qalib gəlir və mənim fikrimcə... (*frans.*)

Kutuzovun dediyinə bənzər heç bir şey yox idi, lakin onun sözlərindəki mənə hər yerə yayılmışdı, çünki Kutuzovun söylədiyi sözlər hiyləgərcəsinə müləhizələrdən deyil, həm baş komandanın özünün, həm də hər bir rusun qəlbində yaşayan hissələrdən doğmuşdu.

Vuruşmalarda yorulub, əldən düşmüş və tərəddüd içində olan insanlar sabah bizim düşməne hücum edəcəyimizi eşidərkən və arzu etdikləri bu xəbərin ordunun baş dairəsindən gəldiyini bilərkən, təsəlli taparaq ürəkləndilər.

XXXVI

Knyaz Andreyin alayı ehtiyatda idi. o, saat 2-ə qədər Semyonovskayanın dal tərəfində, qüvvətli top atəşi altında hərəkətsiz durmuşdu. 200-dən artıq adam itirmiş alay saat 2-də Semyonovskaya ilə batareyə kurqanı arasındakı yerə tapdanmış yulaf zəmisinə gətirilmişdi. Həmin bu yerdə bu gün on minlərcə adam öldürülmüşdü və saat 2-də də həmin yerə düşmənin bir neçə yüz topdan çox güclü atəş açmışdı.

Alay bu yerdən tərpənməmiş və birçə güllə də atmamışdı, lakin öz adamlarının üçdə birini itirmişdi. İrəlində, xüsusilə sağ tərəfdə, bəzi tüstüsü içərisində toplar güruldayırdı. Bütün qabaqdakı sahəni bürüyən bu əsrarəngiz tüstü aləmindən ara vermədən mərmilər və qumbaralar viyıldaya-viyıldaya uçub gəlirdi. Bəzən elə olurdu ki, mərmilər və qumbaralar, buradakı adamların dincəlməsinə imkan vermiş kimi, on beş dəqiqə alayın başı üstündən ötib keçirdi, bəzən də birçə dəqiqə içərisində bir neçə adamı sıradan çıxarırdı və elə bir ucdan ölənləri və yaralananları daşıyıb aparırdılar.

Hər yeni mərməyi düşəndə hələ tələf olmayanların həyatı get-gedə daha artıq təhlükə altında qalırdı. Alay batalyonlar sırasında, üç yüz addımlıq bir məsafədə durmuşdu, buna baxmayaraq alayın bütün adamları eyni bir əhval-ruhiyyənin təsiri altında idilər. Onlar hamısı qaşqabaqlı idi, heç kəs dinib-danışmırdı. Yalnız nadir hallarda sıralarda danışan olurdu, lakin düşən mərməyi adama deydikdə və xərk tələb edən çığırtılar eşidildikdə bu danışqlar dərhal kəsilirdi. Adamlar rəislərin əmri ilə çox vaxt yerdə otururdular. Bu zaman kimi kiverini çıxarıb, bürüməsini açır və yenə də yığırdı, kimi quru gil parçasını ovuclarında ovaraq bununla nəzəsini təmizləyirdi, kimi toqqasını boşaldır, çiyin qayışını çəkib bərkidirdi, kimi ayaqqabısını çıxarıb, patavasını təzədən açıb bağlayırdı, bəziləri də əkin

yerindəki kəsək parçalarından balaca evlər tikir, ya da bəlimdən çələng toxuyurdu. Hamısı da elə bil ancaq bu gördüyü işi düşünürdü. Mərməyi düşüb adamları yaralayanda və öldürəndə, xərkələrdə yaralıları aparanda, bizimkilər geri qayıdanda, tüstü arasından böyük küt-lələrlə düşmənin qoşunu görünəndə heç kəs buna zərər qədər də əhə-miyyət vermirdi. Ancaq toplar qabağa aparılanda, süvarilər qabağa gedəndə, bizim piyada hissələr hərəkətə gələndə hər tərəfdən razı-lıq səsləri eşidilirdi. Lakin onların diqqətini ən çox cəlb edən şey vuruşma ilə heç bir əlaqəsi olmayan tamamilə kənar şeylər idi. Sanki mənəvi cəhətdən yorulmuş bu adamlar bu adi məişət hadisələrini gör-məklə dincəlirdilər. Toplar alayın qabağından keçib gedirdi. Bir mərməyi arabasına qoşulmuş yandakı at yan qayısa keçmişdi. Bütün alay bunu görüb, çığıra-çığıra dedi: – “Adə ey, yan ata bax!.. Qayısa keçib! Düzəlt! İlişib yıxılar... Paho, heç görmürlər!” Bir dəfə də hamının diqqətini dik quyruqlu, qəhvəyi rəngli, balaca bir it cəlb etdi. Allah bilir, o haradan gəlib, bura çıxmışdı. İt sıraların qabağı ilə yorta-yorta gedirdi, birdən yaxında düşən bir mərmidən qorxaraq, quyruğunu qısıb zingildədi və özünü yana atıb qaçmağa başladı. Bütün alay qa-q-qıltı ilə gülərək hay-küy saldı. Lakin belə əyləncəli hallar bir neçə dəqiqə davam edirdi. Onlar səkkiz saatdan artıqdı ki, heç bir şey yemədən, heç bir şey görmədən ölümün bitib-tükənməyən dəhşəti qarşısında dayanmışdılar. Bu solğun bənizli, qaşqabaqlı insanların rəngi get-gedə daha artıq solur, onlar daha artıq qaşqabaqlı olurdular.

Knyaz Andrey də alayın bütün adamları kimi qaşqabaqlı idi, onun da rəngi solmuşdu. O, əllərini dalına qoymuş və başını aşağı salaraq yulaf zəmisində, çayırda, bir zəminin qırağından o biri zəmi-nin qırağına gedib qağıdaraq var-gəl edirdi. Onun daha görəsi və əmr edəsi bir işi yox idi. Hər şey öz-özünə olub gedirdi. Ölənləri çəkib, cəbhədən kənara aparır, yaralıları daşıyırdılar, sıralar yenə sıxlaşırdı. Əsgərlər geri qaçırıdılarsa, dərhal yenə dönüb qabağa gedirdilər. Əvvəl knyaz Andrey əsgərlərdə mərdlik hissi oyatmağı və onlara nümunə olmağı özünə borc bildiyindən əsgərlərin sıraları arasında gəzirdi, lakin sonra əmin oldu ki, bu şeyləri onlara öyrətmək heç də lazım deyil, onlar özləri hər şeyi başa düşürlər. Hər bir əsgər kimi onun da bütün mənəvi qüvvəsi qeyri-şüuri olaraq bir məqsədə yönəldilmişdi – o da düşükləri vəziyyətin dəhşətinə tab gətirmək idi. Knyaz Andrey ayaqlarını sürütləyə-sürütləyə otun üstündə gəzir və çökməsinə qonan tozu müşahidə edirdi. O, gah addımlarını geniş ataraq ayaqlarını ot

çalanlardan qalmış ayaq izlərinə qoymağa çalışır, gah addımlarını sayaraq bir verst getmək üçün bir zəmi qırağından o biri zəmi qırağına neçə dəfə getmək lazım gəldiyini hesablayır, gah da zəmi qırağında bitən pəlin çiçəklərini ayağı ilə vurub qopardır, sonra da bu çiçəkləri ovcunda əzib, onların ətirli, acı, tünd qoxusunu qoxulayırdı. Onun düşünməsi fikrindən heç bir şey qalmamışdı. O, indi heç bir şey haqqında düşünmürdü. Yorgun qulaqları ilə yenə əvvəlki səsləri dinləyir, mərməyi vıyılısını top gurultusundan ayırmağa çalışır və birinci batalyon əsgərlərinin ona sarı dönən üzlərinə baxıb dinləyirdi. Tüstü bürümüş sahədən vıyılısı eşidilən mərməyi səsə qulaq asaraq düşündü: "Budur... yenə bizim üstümüzə gəlir! Bu biri, bu da biri! Biri də! Deydi..." O dayanıb, əsgərlərin sıralarına baxdı: "Yox, ötüb keçdi. Bax, bu deydi!" – O, yenə də gözünməyə başlayaraq on altı addımda o biri zəmi qırağına çatmaq üçün addımlarını geniş atmağa çalışdı.

Yenə mərməyi vıyılısı eşidildi, yenə mərməyi yerə düşdü! Mərməyi ondan beş addım aralıqda quru torpağı eşərək gözəldi. Onun bədəni gizlənirdi. Yenə dönüb, əsgər sıralarına baxdı. Görünür, mərməyi çox adamı sıradan çıxartmışdı, ikinci batalyonun yanına bir dəstə adam yığılmışdı.

Knyaz Andrey çıxaraq dedi:

– Cənab adyutant, əmr edin, bir yerə yığılmasınlar. – Adyutant əmrini yerinə yetirib, knyaz Andreyin yanına gəldi. O biri tərəfdən də batalyon komandiri atın üstündə onlara yaxınlaşdı.

Elə bu zaman bir əsgərin:

– Özünüzü gözləyin! – deyən cığırması eşidildi. Bir qumbara, sürətlə uça-uça fit verərək yerə qonan bir quş kimi, knyaz Andreydən iki addım aralıqda, batalyon komandirinin atı yanında şappıltı ilə yerə dəydi. Hamıdan əvvəl at, qorxmağın pis və ya yaxşı olduğunu heç kəsədən soruşmadan fıxıraraq şaha qalxıb, qırağa atıldı. Mayor az qala onun üstündən asıb, yerə düşəcəkdə. Atın duyduğu dəhşət adamlara da keçdi.

Adyutant yerə yataaraq cığırması:

– Yerə yat! – Knyaz Andrey mütərəddid bir halda durmuşdu. Qumbara knyaz Andrey ilə yerə yatmış adyutantın arasında, zəmi ilə otluğun qırağında, pəlin kolu yanında fişəng kimi tüstüləyə-tüstüləyə o yan – bu yana hərələnirdi.

Knyaz Andrey ota, pəlinə, ortada qara top kimi hərələnən qumbaradan burula-burula çıxan tüstüyə tamamilə yeni, qibləedici bir nəzərlə baxaraq düşündü: "Doğrudanmı bu ölümdür? Yox, mən ölmək

istəmirəm, mən həyatı sevirəm, bu otu, bu torpağı, bu havanı sevirəm..." O, bunu düşünür, eyni zamanda bilirdi ki, ona baxırlar. Dönüb adyutanta dedi:

– Cənab zabıt, eyibdir! Siz necə... – O, sözünü qurtara bilmədi. Bir an içərisində partlayış gurladı, sinmiş pəncərənin cingiltisinə bənzəyən qəlpə vıyılısı eşidildi, bəzi tüstüsünün boğucu qoxusu ətrafa yayıldı. Knyaz Andrey kənara atıldı, əlini yuxarı qaldırıb, üzünü üstə yerə sərdi.

Bir neçə zabıt onun yanına yüyürdü. Knyaz Andreyin sağ böyründən otun üstünə xeyli qan tökülmüşdü.

Xalq ordusu əsgərlərini çağırırlar, onlar əllərində xəmək, zabıtların dalında dayandılar. Knyaz Andrey üzünü üstə yığılıb qalmış və baş otlar arasına düşmüşdü, o, ağır-ağır xırıldayaraq nəfəs alırdı.

– Nə durubsunuz, yaxın gəlin!

Kəndlilər yaxınlaşdılar, knyaz Andreyi çiyinlərindən və qollarından yapışdırıb qaldırdılar, lakin o şikayətli bir səslə inildədi, kəndlilər bir-birinə baxaraq yenə də onu yerə qoydular.

Kim isə cığıraraq dedi:

– Götürün qoyun, fərqi yoxdur! – Knyaz Andreyi bu dəfə çiyinlərindən götürüb, xəməyə qoydular.

Zabıtlar bir-birinə deyirdi:

– Ah, İlahi! İlahi! Belə də şey olarmı? Qarnına dəymişdir! Bu ölümdür! Ah, İlahi! – Bu arada adyutantın səsi eşidildi: – Lap qulağımın dibindən vıyıldayıb keçdi, bir tük qədər qalmışdı ki, dəysin. – Kəndlilər xəməyi çiyinlərinə qoyub, tapdana-tapdana açılmış yol ilə sarğı məntəqəsinə getdilər.

Onlar ayaqlarını düz atmadıqlarından xəmək silkələnirdi. Bir zabıt:

– Ayağınızı nizamladı. Adə ey!.. Kəndlilər! – deyən onların üstünə cığırması.

Qabaqda gedən kəndli deyirdi:

– Xvedor, ay Xvedor, ayağını düzəltmə!

Daldan gələn kəndli səvinərək dedi:

– Belə ha, düzəlttim.

Timoxin yüyürə-yüyürə gəldi, xəməyə baxıb titrək səslə:

– Zati-aliləri?! Knyaz? – deyən knyaz Andreyi çağırdı.

Knyaz Andrey gözlerini açdı və xəməyin dibindən başını qaldırıb səsinə eşitdiyi adama baxdı, sonra yenə də gözlerini yumdu.

Xalq ordusu əsgərləri knyaz Andreyi qayın ağacı meşəsinə gətirdilər, sarğı məntəqəsi meşənin kənarında idi və ətəkləri qatlanmış

üç çadırdan ibarət idi. Meşədə atlar və fərqlər da vardı. Atlar başlarına keçirilmiş torbada yulaf yeyirdi. Sərcələr uçaraq onların yanına qonur, yerə tökülmüş yulafı dənəyirdi. Qarğalar qan iyi duyaraq səbirsizcə qarlıdışır, ağacdan-ağaca uçurdu. Çadırların ətrafında, iki desyatindən böyük bir yerdə qana bulaşmış müxtəlif geyimli yaralılar vardı. Onlardan bəzisi uzanmışdı, bəzisi oturmuşdu, bəzisi də ayaq üstə durmuşdu. Xərəkçi əsgərlər dəstə-dəstə yaralıların başına yığılmışdılar. Zabitlər onları qovsa da, onlar getmir, xərəkələrə söykənərək məyus-məyus, həm də diqqətlə orada olan işlərə baxırdılar, elə də diqqətlə baxırdılar ki, sanki onları başa düşmək çox çətindir. Çadırlardan gah acıqlı fəryad səsləri, gah da şikayətli iniltilər eşidilirdi. Arabir feldşerlər su gətirmək üçün oradan çıxır, eyni zamanda yaralılarından hansını çadıra aparmağı göstərirdilər. Çadırların qabağında öz növbəsinə gözləyən yaralılarından bəzisi xoruldayır, bəzisi inildəyir, bəzisi ağlayır, bəzisi çığır, bəzisi söyüş söyür, bəzisi də araq istəyirdi. Onların içərisində sayıqlayanlar da vardı. Knyaz Andrey alay komandiri olduğundan, onu hələ yaraları bağlanmamış əsgərlər arasından keçirib, çadırlardan birinin qabağına gətirdilər və dayanıb veriləcək əmrə gözlədilər. Knyaz Andrey gözlərini açıb, orada nələr olduğunu xeyli dərk edə bilmədi. Otluq, pəlin, əkin yeri, qana top kimi hərlənən qumbara, həyata qarşı duyulmuş ehtiraslı məhəbbəti onun yadına düşdü. Knyaz Andreydən iki addım aralıda ağac budağına söykənmiş başı sarıqlı, ucaboy, qara saçlı, qəşəng bir kiçik zabit durmuşdu. O bərkdən danışır və öz danışığı ilə hamının diqqətini cəlb edirdi. O, başından və ayağından güllə ilə yaralanmışdı. Yaralılar və xərəkçilər onun başına yığılıb, sözlünə diqqətlə qulaq asırdılar.

Kiçik zabitin qara, qızgın gözləri parlıdaydı, o, ətrafına baxaraq, çığıra-çığıra deyirdi:

– Biz orada onu elə kətlədik ki, o hər şeyini atıb qaçdı, krallarını da tutub gətirdik. Ancaq elə onda kömək gəlsəydi, qardaş, biz onları elə bir kökə salardıq ki, öz adlarını da yaddan çıxardardılar, ona görə sənə lap düzünü deyirəm ki...

Knyaz Andrey də, ora yığılan adamlar kimi, həyəcanla kiçik zabitə baxır və onun sözlərindən təskinlik duyurdu. Knyaz Andrey düşünərək öz-özünə deyirdi: “İndi daha nə fərqi var. Orada nə olacaq, burada nə oldu? Niyə mən həyatdan ayrılmaq istəmirdim? Bu həyatda mənim başa düşmədiyim nə isə bir şey varmış, mən indi də bunu başa düşmürəm”.

XXXVII

Döşlüyü və kiçik əlləri qana bulaşmış bir həkim çeçələ barmağı ilə baş barmağı arasında bir siqara tutaraq çadırdan bayıra çıxdı (siqaranı qana batırmamaq üçün belə tutmuşdu). O, başını qaldırıb, ətrafına baxmağa başladı; ancaq o, yaralılara deyil, yaralıların başı üstündən yuxarı baxırdı. Görünür, o, bir az dincəlmək istəyirdi. Başını bir qədər sağa, sola döndərəndən sonra ah çəkib, gözlərini endirdi.

Feldşer knyaz Andreyi göstərərək həkimə nə isə dedi, həkim: – Yaxşı da, bu saat, – deyərək knyaz Andreyi palataya gətirməyi əmr etdi.

Orada gözləyən yaralılar narazı halda deyinməyə başladılar. Onlardan biri dedi:

– Görünür, o dünyada da ancaq ağalar yaşayacaqlar.

Knyaz Andreyi gətirib, stolun üstünə qoydular. Feldşer stolun üstünə təzəcə yuyub qurtarırdı. Knyaz Andrey çadırdan nə kimi şeylər olduğunu ayrılıqda müəyyən edə bilmədi. Yan-yörədən gələn inilti səsləri, ombasındakı, qamındakı, kürəyindəki ağrıların onun fikrini özünə cəlb etmişdi. Ətrafında gördüyü şeylər onun nəzərində çılpaq, qana bulaşmış insan bədənini şəklində canlanırdı, sanki bu çılpaq, qanlı bədənər bu alçaq tavanlı çadırı tamamilə doldurmuşdu. Bir neçə həftə bundan əvvəl, o isti avqust günündə yenə həmin bu insan bədənəri Smolensk yolundakı çirkli gölməni də belə doldurmuşdu. Bəli, bu həmin ondakı bədənərdir, ondakı *chair à canon* –dur. Həmin bu bədənər hələ o zaman sanki bu hadisələrin olacağını xəbər verir, knyaz Andreyi dəhşətə gətirirdi.

Çadırdan üç stol qoyulmuşdu. İkisində adam vardı, knyaz Andreyi üçüncü stolun üstünə qoydular. O, bir qədər tək qaldı, bu vaxt o, qeyri-ixtiyari olaraq o biri stollarda nələr edildiyini gördü. Yaxındakı stolda bir tatar oturmuşdu, görünür, o, kazakdır, yanına atılmış mundirdən belə düşünmək olardı. Onu dörd əsgər tutmuşdu. Gözlüklü bir həkim onun mixəyi rəngli, möhkəm kürüyindən nəyi isə kəsirdi.

Tatar sanki xoruldayırmış kimi:

– Ox, ox, ox!.. – deyərək ulduzdayırdı, birdən o, geniş yanaq sümüklü, dik burunlu, qara üzünü yuxarı qaldırıb, dişini dişinə qıcadı, dartınmağa və çığımağa başladı. O biri stolun başına çoxlu adam yığılmışdı. İri, kök bir adam orada başını geriye ataraq arxası üstə uzanmışdı (onun qıvrım saçları, saçlarının rəngi, başının quruluşu knyaz

Andreyə haradansa tanış gəldi). Bir neçə fəldşer özünü bu adamın sinəsi üstünə yıxaraq onu tutmuşdu. Onun iri, dolu, ağ qıçı ara vermədən tez-tez dartırır və əsəbi halda titrəyirdi. O, hönkürtü ilə bərkdən ağlayırdı. İki həkim dinməz-söyləməz bu adamın o biri qırmızı qıçına nə isə edirdi, həkimlərdən birinin rəngi qaçmışdı, özü də titrəyirdi. Gözlüklü həkim tatarla işini qurtarıb, əlini silə-silə knyaz Andreyin yanına gəldi. Tatarın kürəyinə bir şinəl atdılar.

Həkim knyaz Andreyin üzünə baxıb, tez yana çevrildi, hiddətlə fəldşerlərin üstünə çıxıraraq dedi:

– Soyundurun! Nə durubsunuz?

Fəldşer tələsə-tələsə onun düymələrini açıb, paltosunu çıxaranda, knyaz Andrey uşaqlıq vaxtını xatırladı. Həkim aşağı əyilib, yaranı əli ilə yoxladı və dəridən bir ah çəkdi. Sonra o, kimi isə işarə ilə yanına çağırırdı. Knyaz Andrey qarnındakı şiddətli ağrıdan hüsnü itirdi. O, gözlərini açanda, artıq ombasının qırılmış sümükkləri çıxarılmış, parçalanmış ətləri kəsilmiş, yarası sarınıb bağlanmışdı. Bayğınlıqdan ayılmaq üçün onun üzünə su çiləyirdilər. Knyaz Andrey gözlərini açan kimi həkim dinməz-söyləməz əyilib, onun dodaqlarından öpdü və tez çəkilib getdi.

Knyaz Andrey keçirdiyi əzab və əziyyətdən sonra böyük bir xoşbəxtlik hiss edirdi, – çoxdandı o belə bir xoşbəxtlik duymamışdı. Həyatının bütün gözəl və xoşbəxt dəqiqələri, xüsusilə uşaqlıq dövrü, o zaman ki, onu soyundurub, çarpayığı qoyardılar, dayə ona layla deyirdi, o da başını balışa soxaraq, elə yalnız yaşadığı üçün özünü xoşbəxt hiss edirdi. İndi bütün bunlar hətta bir keçmiş kimi deyil, hal-hazırda olan bir səhnə kimi onun təsəvvüründə canlanırdı.

Başının quruluşu knyaz Andreyə tanış gələn yaralının yanında həkimlər ora-bura qaçırdılar, yaralını qaldırıb, ona təskinlik verirdilər.

Yaralı qorxmış halda inildəyir, aradır hönkürtü ilə ağlayırdı:

– Göstərin mənə... Ö hō hō hō! – Knyaz Andrey onun iniltisini eşidərək ağlamaq istəyirdi. O, hələ şöhrət qazanmamış öldüyü üçün mü, həyatdan ayrıldığına acıdığı üçün mü, bir daha geri qayıtmayacaq uşaqlıq günləri üçün mü, həm özü, həm də başqaları iztirab çəkdiyi üçün mü, bu adamın onun gözü qabağında belə yazıq-yazıq inildədiyi üçün mü, nədənsə ağlamaq istəyirdi. O, bunu bilmirdi, o ancaq uşaq kimi saf və təmiz bir üreklə və hətta sevincindən ağlamaq istəyirdi.

Kəsilib çəkmə içində qalmış və üstündə qan laxtası görünən ayağı yaralıya göstərdilər.

O, yenə də arvad kimi hönkürtü ilə ağladı. Həkim yaralının qabağında durduğundan knyaz Andrey onun üzünü görmürdü. Lakin o, qırağa çəkilən kimi knyaz Andrey təəccüblə öz-özünə dedi:

– İlahi! Bu, nə deməkdir? O, niyə buradadır?

Qıçı kəsilmiş, taqətdən düşmüş, hönkürtü ilə ağlayan bu bədbəxt Anatoli Kuragin idi. Fəldşerlər onu qaldırıb, əlləri ilə tutmuşdular, stə-kanda ona su verirdilər, lakin o, şişmiş və titrək dodaqları ilə suyu içə bilmirdi. Anatoli içini çəke-çəke yavaşca ağlayırdı. Knyaz Andrey hələ də qarşısında nələr olduğunu yaxşı anlaya bilmirdi. O düşünərək öz-özünə deyirdi: “Bəli, bu odur, bəli, bu adam nə iləsə mənimlə yaxından əlaqədardır, özü də bu ağır bir yaxınlıqdır. Bu adamın mənim uşaqlığımla, mənim həyatımla olan əlaqəsi nədən ibarətdir?” – deyə o, öz-özündən soruşur və bu suala cavab tapa bilmirdi. Birdən onun xəyalında uşaqlıq və təmiz sevgi aləminin xatirələri canlandı. Nataşanı ilk dəfə 1810-cu ildə balda gördüyü kimi xatırladı. Nazik boyunlu, nazik qollu bir qız... O, heyrət içindədir, o, nədənsə çəkinir, onun üzündə xoşbəxtcəsinə bir təbəssüm cəlvələnir... bu qıza olan sevgisi, ona qarşı duyduğu mehribanlıq və şəfqət əvvəlkindən daha canlı, daha qüvvətli olaraq knyaz Andreyin qəlbində oyandı. Knyaz Andrey ancaq indi Anatoli ilə öz arasında olan əlaqəni xatırladı. Anatolini yaşla dolmuş gözləri şişmişdi, o, bulanlıq bir nəzərlə knyaz Andreyə baxırdı. Knyaz Andrey bu adama acıdı, həm də ona qarşı dərin bir məhəbbət duydu. Bu məhəbbət və bu acımaq hissi onun səadətə döyünən qəlbini doldurdu. O daha özünü saxlaya bilməyib, şəfqət və məhəbbətlə dolu bir qəlb ilə insanların halına, öz halına, başqalarının, həm də özünün yanıldığına ağladı.

“İnsanları sev, onlara üreyin yansın. Səni sevənləri, sənə nifrət edənləri sev, düşmənlərini sev. – Bəli, bu həmin sevgidir ki, İsa özü yer üzündə yayırdı, bu həmin sevgidir ki, bacım Marya mənə öyrətdirdi, lakin mən onu başa düşmürdüm, buna görə də həyatdan ayrılmağa acıyırdım. Sağ qalsaydım, bu hiss, bu düşüncə yenə də mənim qəlbimdə yaşayacaqdı, lakin indi artıq gecdir. Mən bunu bilirəm!”.

İnsan cəsədləri və yaralıları dolu olan vuruşma meydanının dəhşətli görünüşü, başındakı ağırlıq, tanıdığı iyirmi generalın ölməsi və yarananması, əvvəllər qüvvətli olan ölinin indi gücdən düşməsinə dərk etməsi Napoleona heç də gözlənilməyən bir təsir bağışladı. O adətən ölümlərə və yaralılara baxmağı sevmədi, çünki bununla (özü düşündüyü kimi) öz mənəvi qüvvəsini sınaqdan keçirirdi. Vuruşma meydanının bugünkü dəhşətli görünüşü onun mənəvi qüvvəsini məğlub etdi – o, öz xidmətini və əzəmətini bu mənəvi qüvvədə görürdü. Napoleon tez vuruşma meydanından qayıdıb, Şevardino kurqanına gəldi. Onun sağ sifəti şişmişdi, burnu qızarmışdı, gözləri bulanmış, səsi xırıldaırdı. Belə bir vəziyyətlə bükmə stulda oturub, gözlərini yerdən qaldırmadan, qeyri-ixtiyari olaraq atəş gurultusuna qulaq asırdı. O, xəstə bir kədərlə, özünü əlaqədar hesab etdiyi, lakin dayandıra bilmədiyi bu vuruşmanın sonunu gözləyirdi. Şəxsi insan hissi bir anlığa onun bu vaxta qədər xidmət etdiyi süni həyat xülyalarına üstün gəldi. O, özünü vuruşma meydanında gördüyü ölə, əzab və iztirab çəkən insanların yerində təsəvvür etdi. Başında və qəlbində duyduğu ağırlıq ona ölümün, əzab və iztirabın onun üçün də mümkün ola biləcəyini xatırlatdı. Bu anda o nə Moskvanı, nə də qalibiyyət və şöhrət istəyirdi (Ona daha hansı şöhrət lazımdır?) O, indi ancaq bir şey arzu edirdi: – O da istirahət, sakitlik və sərbəstlikdir. Lakin o, Semyonovsk təpəsində ikən artilleriya rəisi ona Knyazkovo qabağında toplaşan rus qoşunlarına qarşı atəşi qüvvətləndirmək üçün buradakı təpələrə bir neçə batareyaya qoyulmasını təklif etdi. Napoleon onun təklifilə razılaşdı və əmr etdi ki, bu batareyaların nə kimi təsir bağışlayacağını ona xəbər versinlər.

Adyutant imperatorun əmri ilə 200 topdan ruslara atəş açıldığını, lakin rus qoşununun yenə əvvəlki kimi öz yerində durduğunu xəbər verdi.

– Toplarımızın atəşi onlara böyük tələfat verir, lakin onlar dayanırlar.

Napoleon xırıltılı bir səsle dedi:

– *Ils en veulent encore, donnez leur-en!*¹

Adyutant indi nə söylədiyini eşitmədi:

– *Sire?*²

Napoleon yenə xırıldayaraq dedi:

¹ Onlar yenə istəyirlər!..

² Əlahəzzət (nə buyurur?)

– *Ils en veulent encore, donnez leur-en!*

O, əmr vermədən də onun istədiyi edilirdi, lakin o elə zənn edirdi ki, ondan əmr və sərəncam gözləyirlər, o da ancaq buna görə əmr verirdi. O yenə də əvvəlki özəmət xülyasının süni aləminə daldı, o yenə də (çarx hərledən və özü üçün nə isə bir iş gördüyünü təsəvvür edən at kimi) müti bir halda əvvəlcədən təyin edilən əməli, acınacaqlı, ağır, qeyri-insani bir rolunu ifa etməyə başladı.

Baş verən hadisənin bütün ağırlığını öz üzərində daşıyan və bu işdə başqalarından daha çox iştirak edən bu adamın əqlinə, vicdanına yalnız bu gün, yalnız bu dəqiqə qarənliq çökməmişdi. Ömrünün axırına kimi o nə yaxşılıq, nə gözəlliyi, nə həqiqəti, nə də tutduğu işlərinin mənasını başa düşə bilmədi. Ona görə başa düşə bilmədi ki, onun bu tutduğu işlər yaxşılığa və həqiqətə tamamilə zidd idi, bütün insani hərəkətlərdən çox-çox uzaq idi. O, dünyanın yarısı tərəfindən tərəflənən əməllərindən üz çevirə bilmirdi. Buna görə də, həqiqətdən, yaxşılıqdan və bütün insani hərəkətlərdən üz çevirməli idi.

Napoleon vuruşma meydanını gəzib, burada olan meyitlərə və şikəst olmuş adamlara baxaraq (o düşündü ki, bunlar onun iradəsilə ölmüş və şikəst olmuşlar), bir ölə və şikəst olan fransız qarşı neçə rusun öldüyünü və şikəst olduğunu hesablayır və öz-özünü aldada-raq bir fransız beş rus düşdüyünü təsəvvür edib, sevinirdi. O, bunu yalnız bu gün, birinci və axırıncı dəfə etmədi. Parisə yazdığı məktubunda o qeyd edirdi ki, *le champ de bataille a été superbe*², ona görə gözəl idi ki, orada 50 min meyit vardı. Bunu da o, yalnız bu gün yazmırdı, o həтта sakit və tənha, müqəddəs Elena adasında da (bu adada o, boş vaxtlarını gördüyü böyük işləri yazmağa həsr etmək istədiyini demişdi) yazırdı:

“La guerre de Russie a dû être la plus populaire des temps modernes: c’était celle du bon sens et des vrais intérêts, celle du repos et de la sécurité de tous; elle était purement pacifique et conservatrice”.

“C’était pour la grande cause, la fin des hasards et le commencement de la sécurité. Un nouvel horizon, de nouveaux travaux allaient se dérouler, tout plein du bien-être et de la prospérité de tous. Le système européen se trouvait fondé; il n’était plus question que de l’organiser.”

“Satisfait sur ces grands points et tranquille partout, j’aurais eu aussi mon congrès et ma sainte-alliance. Ce sont des idées qu’on m’a

¹ Onlar yenə istəyirlər, indi ki, belədir, yenə vurun

² Döyüş meydanı çox gözəl idi.

volées. Dans cette réunion de grands souverains, nous eussions traités de nos intérêts en famille et compté de clerc à mairre avec les peuples”.

“L’Europe n’eût bientôt fait de la sorte véritablement qu’un même peuple, et chacun, en voyageant partout, se fût trouvé toujours dans la patrie commune. J’eus demandé toutes les rivières navigables pour tous, la communauté des mers et que les grandes armées permanentes fussent réduites désormais à la seule garde des souverains.

“De retour en France, au sein de la patrie, grande, forte, magnifique, tranquille, glorieuse, j’eusse proclamé ses limites immuables, toute guerre future, purement défensive; tout agrandissement nouveau antinational. J’eusse associé mon fils à l’empire; ma dictature eût fini, et son règne constitutionnel eût commencé...

“Paris eût été la capitale du monde, et les Français l’envie des nations!..

“Mes loisirs ensuite et mes vieux jours eussent été consacrés, en compagnie de l’impératrice et durant l’apprentissage royal de mon fils, à visiter lentement et en vrai couple campagnard, avec nos propres chevaux, tous les recoins de l’Empire, recevant les plaintes, redressant les torts, semant de toutes parts et partout les monuments et les bienfaits”¹.

¹ Rus müharibəsi yeni dövrün ən məşhur bir müharibəsi olmalı idi. Bu sağlam düşüncə və haqiqi mənafe, hamının əmin-amanlığı və təhlükəsizliyi müharibəsi idi, bu tam mənası ilə sülhpərvər və mühafizəkar bir müharibə idi.

Bu müharibə böyük məqsədlər üçün, təsadüflərə son qoymaq üçün, dinclik və əmin-amanlığın başlanması üçün aparılan müharibə idi. Bu müharibə nəticəsində hamın varlı və xoşbəxt həyat sürməsi üçün yeni üfiqlər, yeni ömək səhələri açıldı. Avropa sisteminin əsası qoyulardı, məsələ yalnız onun təşkil edilməsindən ibarət olardı.

Bu böyük məsələlərə kifayətlənərək və hər yerdən arxayın olaraq, mən də öz konqressimi, öz müqəddəs ittifaqımı yaradardım. Konqres və müqəddəs ittifaq mənim fikrimin əsası qoyulardı, bütünü mənə oğurladı. Böyük padşahların bu yığıncığında biz bir aile kimi öz işlərimizi müzakirə edərdik və katib öz ağası ilə hesablaşdığı kimi, biz də xalq ilə hesablaşardıq.

Bu qayda ilə Avropa tezliklə, doğrudan da, eyni bir xalqdan ibarət olardı və onun hansı bir yerində olur-olsun, səyahət edən bir adam həmişə özünü ümumi bir vətəndə görərdi. Mən onda hamını razı salardım ki, bütün çaylar gəmiçilik işində hamı üçün açıq olsun, dənizlər ümumi olsun, daimi, böyük ordular ancaq padşahların qvardiyaları dörcəsinə endirilərkən azaldılsın və s.

Mən Fransaya, öz böyük, qüvvətli, gözəl, sakit, şanlı vətənime qayıdarkən onun sərhədlərini dəyişməz, gələcəkdə ola biləcək hər bir müharibəni müdafiə müharibəsi, hər bir yeni təcavüzü millətə zidd bir hərəkət elan edərdim. Mən öz oğlumu imperiyanı idarə etmək işinə cəlb edərdim, mənim diktatorluğum qurtarardı, bu diktatorluğun yeni konstitusion idarə üsulu başlanardı...→

Qəzavü-qədr tərəfindən acınacaqlı və qeyri-sərbəst bir rol oynamağa, yəni xalqlar cəlladı olmağa qabaqcadan təyin edilən bu adam öz-özünü inandırır ki, onun tutduğu işlərdən məqsəd – xalqların rifah və səadəti idi. Guya o, milyonlarca insan taleyinə həm rəhbərlik edə bilər, həm də hakimiyyət yolu ilə bu insanlara yaxşılıqlar edə bilirdi.

Sonra o, bu rus müharibəsi haqqında yazırdı:

“Des 400000 hommes qui passèrent la Vistule, la moitié était Autrichiens, Prussiens, Saxons, Polonais, Bavaois, Wurtembergeois, Mecklembourgeois, Espagnols, Italiens, Napolitains. L’armée impériale, proprement dite, était pour un tiers composée de Hollandais, Belges, habitants des bords du Rhin, Piémontais, Suisses, Gênévois, Toscans, Romains, habitants de la 32-e division militaire, Brême, Hambourg, etc.; elle comptait à peine 140000 hommes parlant français. L’expédition de Russie coûta moins de 50000 hommes à la France actuelle; la rmeée russe dans la retraite de Wilna à Moscou, dans les différentes batailles, a perdu quatre fois plus que l’armée française; l’incendie de Moscou a coûté la vie à 100000 Russes, morts de froid et de misère dans les bois; enfin, dans sa marche de Moscou à l’Oder, l’armée russe fut aussi atteinte par l’intempérie de la saison; elle ne comptait à son arrivée à Wilna que 50000 hommes, et a’Kalisch moins de 18000”¹.

→ Paris dünyanın paytaxtı olardı və bütün millətlər fransızlara qibtə edərdi!..

Sonra mən boş vaxtlarımı və son günlərimi, imperatriçənin köməyi ilə oğluma şahənə tərbiyasına sərf edərdim, biz xalis kondli or-arvad kimi, öz atlarımızda dövlətin hər yerini görərdik, şikayətlərə qulaq asardım, ədalətsizliyi aradan qaldırırdım, hər tərəfə, hər yərə bilik və xeyirxahlıq yayırdım.

¹ Vıslanı keçən 400000 adamdan yarısı avstriyalı, prussiyalı, saksoniyalı, polyak, bavarıyalı, vırtemberqli, meklenburqlu, ispaniyalı, italiyalı, neapolu idi. İmperator ordusunun əslində üçdə birini hollandiyalılar, belçikalılar, Reyn sahillərinin əhalisi, pemontlular, isveçrəlilər, cenevrlilər, toskanlılar, romalılar, 32-ci hərbi diviziyanın, Bremenin, Hamburqun əhalisi və s. təşkil edirdi. Bu orduda fransızca danışanların sayı heç 140000 adama çatmazdı.

“Rus müharibəsi Fransıyanı özü üçün 50000 adamdan az tələfatla başa gəlirdi. Rus ordusu Vilnodan Moskvaya geri çəkildikən, müxtəlif vuruşmalarda fransız ordusundan dörd dəfə artıq tələfat verdi. Moskvanın yanması nəticəsində məşənlərdə acından və dilənçilikdən 100000 rus tələf oldu, nəhayət, Moskvadan Odera olan yürüşündə rus ordusu da şiddətli qış mövsümündən zərər çəkdi; Vilnoya gələrkən rus ordusu ancaq 50000 adamdan ibarət idi. Kalışda isə 18000-dən az idi”.

Napoleon elə zənn edirdi ki, Rusiya ilə müharibə onun iradəsilə olmuşdur, müharibənin dəhşəti onu heyrətə salmışdı. Müharibənin bütün məsuliyyətini o, cəsarətlə öz üzərinə götürürdü və onun qaranlıq çökmüş ağı özünə bununla bəraət qazandırır ki, yüz minlərlə məhv olmuş insanlar içərisində fransızlar hessenlilərdən və bavarialılardan az idilər.

XXXIX

On minlərlə adam Davıdov ağalara və dövlət kəndlilərinə mənsub olan əkin yerlərində və otlaqlarda əyinlərində mundir, müxtəlif vəziyyətlərdə ölüb qalmışdı. Həmin bu yerlərdə Borodino, Qorki, Şevardino və Semyonovsk kəndliləri yüz illərlə əkin əkərək məhsul toplamış və mal-qara otarmışdılar. Sarğı məntəqələrində bir desyatin yerin otu və torpağı qan içində idi. Yaralılar və müxtəlif hissələrdən olan əsgərlər dəstə-dəstə bir tərəfdən Mojayska, o biri tərəfdən də Valuyevaya sarı geri çəkildilər. Onların üzündə qorxu vardı. Bəzi dəstələr ac və yorğun halda, reislərin başçılığı altında qabağa gedirdi. Başqa hissələr yenə öz yerlərində durub güllə atırdı.

Günəşin altında parıldayan süngüləri və atəş tüstüləri ilə səhər gözəl görünən vuruşma meydanını indi çən və tüstü bürümüşdü. Hər tərəfdən qəribə selitra turşusu iyi və qan qoxusu gəlirdi. Buludlar top-laşdı, ölümlər, yaralıların qorxmuş, yorulub təqətdən düşmüş və şübhə içində əzab çəkən insanların üstünə yağış damcılamağa başladı. Elə bil yağış deyirdi: "Bəsdir daha, ey insanlar, bəsdir. Vuruşduğunuz bəsdir... Ayılın, ağılnızı başınıza yığın. Siz nə edirsiniz?"

Hər iki tərəfin əzab və əziyyət çəkmiş, yorğun düşmüş, ac qalmış adamlarında eyni bir şübhə oyanırdı: – Bir-birimizi yenəmi qumalıyıq? Hamının üzündə tərəddüd görünürdü, hamının qəlbində bir sual doğurdu: Nə üçün, kimdən ötrü? Mən başqalarını öldürməli, özüm də ölməliyəm? Kimi istəyirsiniz öldürün, nə edirsiniz edin, mən daha heç kəsi öldürmək istəmirəm!". Bu fikir axşamədək hamının qəlbində eyni dərəcədə yetişib müəyyənleşmişdi. İndi bütün bu insanlar tutduqları işlərdən hər dəqiqə dəhşətə gəlib, hər şeyi ata bilər, hara gəldi, qaçıb gedə bilərdilər.

Lakin insanlar vuruşmanın sonu yaxınlaşarkən tutduqları işin bütün dəhşətini hiss etsələr də, çox həvəslə bu işi dayandırmaq istəsələr də, anlaşılmaz, sirli bir qüvvə yenə onları istədiyi kimi idarə edirdi. Tər

basmış, barıt hisinə batmış, qana bulanmış və hər üç nəfərdən ancaq biri sağ qalmış topçular yorğunluqdan addımbaşı bürdələr də, yenə tövşüyə-tövşüyə mermi gətirir, topları doldurur, tuşlayır, fitil qoyub atırdılar. Mermilər yenə də hər iki tərəfdən sürətlə və amansızca uçub gedir, yenə də insanları əzib məhv edirdi. İnsanların iradəsilə deyil, insanları və bütün aləmi idarə edən qüvvənin iradəsilə baş verən bu dəhşətli iş yenə də davam edirdi.

Kim rus ordusunun pozulmuş arxa sıralarına baxsaydı, deyərdi ki, fransızlar yenə bir balaca güc gəlsələr, rus ordusu yox olar. Kim də fransız ordusunun pozulmuş arxa sıralarına baxsaydı, deyərdi ki, ruslar yenə bir balaca güc gəlsələr, fransızlar məhv olub gedərlər. Lakin nə fransızlar, nə də ruslar artıq buna səy etmirdilər, vuruşmanın alovu yavaş-yavaş sönmürdü.

Ruslar ona görə güc gəlmir, səy etmirdilər ki, hücum edən onlar deyildilər, fransızlar idi. Vuruşmanın başlanğıcında onlar ancaq Moskva yolunun üstündə durmuş, Moskvanın qabağını kəsmişdilər, vuruşmanın sonunda da onlar vuruşmanın başlanğıcında olduğu kimi, dayanıb durmuşdular. Lakin ruslar fransızları onların dayandıqları yerdən qovmaq istəsəydilər də, bu son səyi edə bilməzdilər, çünki rusların bütün qoşunu əzilmişdi, vuruşmadan zərər çəkməyən birçə hissə də qalmamışdı. Ruslar öz yerlərində durmaqla qoşunlarının yarısını itirmişdilər.

Bütün keçmiş onbeşillik qələbələri xatırlayan, Napoleonun məğlubedilməz olduğuna inanən, vuruşma meydanının bir hissəsini tutduqlarını, adamlarının ancaq dördə bir hissəsini itirdiklərini və onların ixtiyarında hələ heç əl dəyməmiş iyirmi minlik qvardiya dəstəsi olduğunu dərk edən fransızlar ruslara son dəfə asanlıqla güc gələ bilərdilər. Fransızların hücum etməkdən məqsədi rusları durduqları mövqedən qovmaq idi, buna görə də onlar ruslara son dəfə güc gəlməli idilər. Nə qədər ki, ruslar vuruşmanın başlanğıcında olduğu kimi yenə də Moskvanın yolunu kəsmişdilər, fransızların öz məqsədlərinə çatdıqlarını demək olmazdı, onların bütün söyləri və verdikləri tələfat puça çıxmışdı. Lakin fransızlar bu son hücumu etmədilər. Bəzi tarixçilər deyirlər ki, Napoleon əl dəyməmiş öz köhnə qvardiyasını versəydi, nə ola bilərdi? Bu barədə danışmaq, payızda yaz olsaydı, nə ola biləcəyi haqqında boş-boşuna bəhs etmək deməkdir. Bu ola bilməzdi. Napoleon öz qvardiyasını öz istədiyindən və ya istəmədiyindən asılı olmayaraq vermədi, ona görə vermədi ki, bunu

etmək olmazdı. Fransız ordusunun bütün generalları, zabıtları, əsgərləri bildirdilər ki, bütün qvardiyanı vermək olmaz, çünki onsuz da qoşunda ruh düşkünlüyü əmələ gəlmişdi.

Dəhşətli bir zərbə endirmək üçün qaldırılmış əlin gücsüz halda yana düşməsi kimi qorxunc yuxuya bənzər bir şeyi yalnız Napoleon hiss etmirdi. Fransız ordusunun bütün generalları, vuruşmada iştirak edən və etməyən bütün fransız əsgərləri, keçmiş vuruşmaların bütün təcrübəsindən sonra (o döyüşlərdə fransızlar indikindən on dəfə az say göstərdikləri halda düşmən vuruşma meydanından qaçırdı), qoşununun yarısını itirsə də, vuruşmanın başlanğıcında olduğu kimi, sonunda da, eyni qorxunc bir qüvvə kimi dayanıb duran düşmən qarşısında eyni dəhşəti duyurdular. Hücüm edən fransız ordusunun mənəvi qüvvəsi tükənmişdi. Rusların Borodino ətrafında əldə etdiyi qalibiyyət ağac başına taxılaraq bayraq adlandırılan bir parça qumaşın qənimət alınması ilə, qoşunların əvvəl olduğu kimi yenə də dayanıb durduğu sahə ilə ölçülən bir qalibiyyət deyildi. Bu mənəvi bir qalibiyyət idi, elə bir qalibiyyət idi ki, yağlılara qarşıda duran düşmənin mənəvi cəhətdən üstün olduğunu göstərir, onların öz zəifliyini aydınca hiss etdirirdi, onları buna inanmağa məcbur edirdi. Fransızların hücumu iradəli sıcrayıb, ölümçül yaralanmış, məhv olduğunu hiss edən quduz bir heyvanı xatırladırdı. lakin fransızlardan ikiqat zəif olan rus qoşunları kənara çəkilməyə bilmədikləri kimi, fransızlar da hücumu dayandıra bilməzdilər. Belə bir təkandan sonra fransız qoşunu hələ Moskvaya gedib çata bilirdi, lakin orada bu qoşun rus qoşunları tərəfindən yeni bir şey göstərilmədən, Borodino ətrafında aldığı ölümçül yaradan qanı axa-axa məhv olub getməli idi. Napoleonun səbəbsiz olaraq Moskvadan qaçması, onun köhnə (Smolensk) yolu ilə qayıdıb getməsi, hücum edən beş yüz minlik bir qoşunun məhv olması, mənəvi cəhətdən ən qüvvətli olan düşmənin ilk dəfə Borodino ətrafında zərbə endirdiyi, sarsıtdığı Napoleon Fransasının süqutu bilavasitə Borodino vuruşmasının nəticəsi idi.

ÜÇÜNCÜ HİSSƏ

I

Hərəkətin mütləq fasiləsizliyi insan ağı üçün anlaşılmaz bir şeydir. Bu və ya başqa bir hərəkətin qanununu insan ancaq bu hərəkəti istədiyi kimi vahidlərə bölərək hər vahidi ayrılıqda götürdükdə başa düşür. İnsanların səhvlərinin çoxu, məhz fasiləsiz hərəkəti bu cür – istedikləri kimi, fasiləli, arası kəsilən vahidlərə bölməkdən irəli gəlir.

Qədim insanların belə bir sofizmi məşhurdur. Bu sofizmə görə, Axilles tısağadan on dəfə sürətlə getsə də, heç vaxt qabaqda gedən tısağa çatmayacaqdır. Axilles tısağa ilə öz arasında olan sahəni keçən kimi tısağa da ondan qabaqda bu sahənin onda birini gedəcəkdir. Axilles yenə də sahənin bu onda bir hissəsini gedəndə, tısağa bunun yüzdə birini gedəcəkdir və bu hərəkət aramsız, sonsuz davam edəcəkdir. Bu məsələ qədim insanlara həllənilməz bir şey kimi görünürdü. Məsələnin mənasızlığı (yəni Axillesin heç vaxt tısağa çatma bilməməsi) ancaq ondan irəli gəlirdi ki, hərəkəti fasiləli, arası kəsilən vahidlərə bölürdülər, əslində isə Axillesin də, tısağanın da hərəkəti fasiləsiz davam edirdi.

Hərəkətin getdikcə daha kiçik vahidlərini qəbul etməklə biz ancaq məsələnin həllinə yaxınlaşırdıq, lakin heç vaxt onun həllinə müvəffəq ola bilmirik. Yalnız nəhayətsiz dərəcədə kiçik bir vahidi və ondan başlayaraq artan irəliləyişin onda birəndə çatdığını nəzərdə tutsaq və bu həndəsi silsilənin cəmini götürsək, məsələnin həllinə müvəffəq ola bilərik. Riyaziyyatın, nəhayətsiz dərəcədə kiçik vahidlərlə əməliyyat aparmağa imkan verən yeni sahəsi hərəkətin bundan daha müəkkəb olan, indiyədək həllolunmaz görünən məsələlərinə dair suallara da hazırda cavab verir.

Riyaziyyatın qədim insanlara məlum olmayan bu yeni sahəsi hərəkət məsələləri nəzərdən keçirilərkən, nəhayətsiz dərəcədə kiçik vahidlərdən istifadə etməyə imkan verir, çünki bu kiçik vahidlərin vasitəsilə hərəkətin əsas şəraiti (mütləq fasiləsizliyi) bərpa olunur, bununla da fasiləsiz hərəkət əvəzinə hərəkətin ayrı-ayrı vahidlərini öyrənən insan ağılının buraxmaya bilmədiyi bir səhv düzəldilmiş olur.

Tarixi hərəkət qanunlarını öyrənmək məsələsi də eynilə belədir.

Bəşəriyyətin saysız-hesabsız insan istəklərindən meydana gələn hərəkəti də fasiləsiz bir şəkildə baş verir.

Bu hərəkətin qanunlarını öyrənmək, tarixin vəzifəsidir. Lakin bütün insan istəkləri toplusunun fasiləsiz hərəkət qanunlarını öyrənmək üçün insan əqli fasiləli, arası kəsilən vahidlərə yol verir. Bu məsələdə tarixin birinci üsulu bundan ibarətdir ki, o, bir sıra fasiləsiz hadisələri götürərək, onları başqa hadisələrdən ayrılıqda tədqiq edir, halbuki heç bir hadisənin başlanğıcı yoxdur və ola bilməz, həmişə bir hadisə fasiləsiz olaraq o biri hadisədən törəyir, meydana gəlir. Tarixin ikinci üsulu bundan ibarətdir ki, o, bir adamın, bir padşahın, bir sərkərdənin fəaliyyətini insanların istəklərinin toplusu kimi tədqiq edir, halbuki insan istəklərinin hamısı heç vaxt bir tarixi şəxsiyyətin fəaliyyətində ifadə olunmur.

Tarix elmi öz hərəkətində tədqiq etmək üçün getdikcə daha kiçik vahidlər qəbul edir və bu yol ilə həqiqətə yaxınlaşmağa çalışır. Lakin tarixin qəbul etdiyi vahidlər nə qədər kiçik olsa da, biz hiss edirik ki, bir vahidi başqa vahiddən ayrı, təcrid olunmuş halda götürmək, bu və ya başqa bir hadisənin başlanğıcı olduğunu iddia etmək, bütün insanların istəklərinin bir tarixi şəxsiyyətin fəaliyyətində ifadə olduğunu düşünmək öz-özlüyündə yanlışdır.

Tənqid müşahidə etmək üçün daha böyük və kiçik fasiləli bir vahid seçib götürür (tənqidin buna həmişə ixtiyarı vardır, çünki götürülən tarixi vahid həmişə adamın öz iradəsindən asılı olan şeydir), məhz buna görə tənqid tərəfindən zərər qədər də şey göstərilmədən tarixin çıxartdığı hər hansı bir nəticə özündən sonra heç bir iz buraxmadan, dağılıb gedir.

Yalnız müşahidə üçün nəhayətsiz kiçik vahid götürmək – tarixin differensialını, yəni insanların eyni növlü meyllərini götürmək üsulu ilə və integrallaşdırmaq (bu nəhayətsiz kiçik vahidlərin toplusunu götürmək) məharətini əldə etməklə biz tarixin qanunlarını başa düşəcəyimizə ümid edə bilərik.

XIX əsrin birinci on beş ilində Avropada milyonlarca insanların qeyri-adi bir hərəkəti nəzərə çarpır. İnsanlar adət etdikləri məşğuliyyətlərini buraxır, Avropanın bir tərəfindən o biri tərəfinə hərəkət edir, bir-birini talan edir, bir-birini öldürür, şənlilik edir və əzab çəkirlər. Bir neçə ilə həyatın bütün gedişi dəyişir, qüvvətli hərəkətə çevrilir, bu

hərəkət əvvəlcə get-gedə artır, sonra isə zəifləyir. İnsan ağılı belə bir sual verir: – Bu hərəkətin səbəbi nədir və ya bu hərəkət hansı qanunlara görə baş vermişdir?

Tarixçilər bu suala cavab verərək, Paris şəhərinin bir binasında onlarca adamın fəaliyyətini, söylədiyi nitqləri göstərir, bu işləri və nitqləri inqilab adlandırırlar. Sonra Napoleonun və Napoleona rəğbət bəsləyən və ona qarşı düşmənçilik edən şəxslərin müfəssəl tərcümeyihalını yazırlar, bu şəxslərdən bir qisminin o biri qisminə olan təsirinə də bəhs edirlər və deyirlər ki, budur, bu hərəkət, bax, bundan əmələ gəlmişdir, bu da onun qanunları.

Lakin insan ağılı nəinki bu izahata inanmaq istəmir, hətta açıq deyir ki, bu izahat üsulu doğru deyil. Ona görə doğru deyil ki, belə bir izahatda ən zəif hadisələr ən güclü hadisələrin səbəbi kimi qəbul edilir. İnsan istəklərinin nəticəsi həm inqilabı, həm də Napoleonu meydana gətirdi və ancaq bu insan istəklərinin nəticəsi onlara dözdü və onları məhv etdi.

Tarix belə deyir: “Axı hər dəfə istila olanda istilacı da olmuşdur, hər dəfə dövlətdə çevriliş olanda böyük adamlar da olmuşdur”. İnsan ağılı da buna cavab olaraq deyir ki, doğrudur, hər dəfə istilacı meydana gələndə müharibə olmuşdur, lakin bu sübut etmir ki, müharibəyə istilacılar səbəb olmuşlar və müharibə qanunlarını bir adamın şəxsi fəaliyyətində tapmaq mümkündür. Hər dəfə mən saatıma baxıb, saatın əqrəbinin 10 rəqəminə çatdığını gördükdə qonşu kilsədə zəng vurulmağa başladığını eşidirəm, lakin saatın əqrəbi 10 rəqəminə çatdıqda kilsə zənginin vurulmasından mən belə bir nəticə çıxara bilmərəm ki, zənglərin hərəkətinə saat əqrəblərinin vəziyyəti səbəb olmuşdur.

Hər dəfə mən buxar mühərrikinin hərəkəti gəldiyini görəndə qapağın açıldığını, çarxların hərəkət etdiyini də görürəm. Fit səsi də eşidirəm, lakin mən bundan belə bir nəticə çıxara bilmərəm ki, paravozun hərəkətinə səbəb çarxların hərəkəti və fit səsidir.

Kəndlilər deyirlər ki, yazın sonlarında soyuq külək əsir, çünki palıd ağacının düymələri açılır, doğrudan da, hər il yazda palıd ağacının düymələri açılarda soyuq külək əsir. Lakin palıd ağacının düymələri açılarda soyuq külək əsməsinin səbəbi mənə məlum olmasa da, mən o kəndlilərlə razılaşa bilmərəm ki, soyuq küləyin əsməsinə səbəb palıd ağacının düymələrinin açılmasıdır. Ona görə razılaşa bilmərəm ki, küləyin qüvvəsi palıd ağacının düymələrinin təsiri xaricindədir. Mən burada ancaq hər bir həyat hadisəsində olan şəraitlərin bir-birinə

təsədüf etməsini görürəm. Mən saat əqrəbini, mühərrik qapağını və çarxlarını, palıd ağacı düymələrini nə qədər və necə diqqətlə müşahidə etsəm də, kilsə zənginin çalınmasının, buxar mühərrikinin hərəkətinin və bahar küləyinin səbəbini bilə bilmərəm. Bunu bilmək üçün mən öz müşahidə nöqtəmi tamamilə dəyişməli, buxarın, zəngin və küləyin hərəkət qanunlarını öyrənməliyəm. Tarix də belə etməlidir. Belə bir təşəbbüs də artıq edilmişdir.

Tarixin qanunlarını öyrənmək üçün biz müşahidə etdiyimiz şeyi tamamilə dəyişməliyik, padşahlardan, nazirlərdən və generallardan əl çəkməliyik, kütlələri idarə edən bircinsli və nəhayətsiz dərəcədə kiçik olan ünsürləri öyrənməliyik. Bu yol ilə insanın tarix qanunlarını nə dərəcədə öyrənə biləcəyini heç kəs deyə bilməz. Lakin bir şey də aydındır ki, tarixi qanunları öyrənmək ancaq bu yol ilə mümkündür. Tarixçilərin müxtəlif padşahların, sərkərdələrin və nazirlərin fəaliyyətini təsvir etməyə və bu fəaliyyət haqqında öz fikirlərini yazmağa sərf etdiklərini əməyin milyonda birini belə insan ağı bu yolda sərf etməmişdir.

II

Avropanın on iki dildə danışan qüvvələri Rusiyaya soxulmuşdu. Rus qoşunu və rus əhalisi vuruşmaqdan çəkinərək Smolenskdən, Smolenskdən də Borodinoya qədər geri çəkilir. Fransız qoşunu isə daim artan bir qüvvə ilə, iti sürətlə öz hərəkətinin məqsədi olan Moskva üzərinə irəliləyir. Düşən bir cismın yerə yaxınlaşdıqca sürəti artdığı kimi, fransız qoşunu da öz məqsədinə yaxınlaşdıqca daha da sürətlə irəliləyir. Arxada ac, düşmən ölkənin minlərcə verst torpağı uzanıb gedir, qabaqda isə məqsədə çatmaq üçün onlarca verst qalır. Napoleon ordusunun hər bir əsgəri bunu hiss edir, hücum da öz-özünə, yalnız öz iti sürətindən doğan qüvvəsi sayəsində davam edir.

Geri çəkildikcə rus qoşununda düşməyə qarşı qəzəb hissi getdikcə daha çox alovlanır. O, geri çəkilə-çəkilə öz qüvvələrini toplayır, böyüyür. Borodino ətrafında vuruşma olur. Lakin nə rus, nə də fransız qoşunu dağılmır. Şar ondan daha sürətlə gələn bir şara toxunarkən geri sıçradığı kimi, rus qoşunu da belə bir zəruriyyət qarşısında sürətlə gələn hücum şarı (toqquşma zamanı bütün gücünü itirsə də) bir qədər qabağa gedir.

Ruslar 120 verst geri çəkilir, Moskvanın arxasına keçirlər, fransızlar isə Moskvaya girir və orada dayanırlar. Bundan beş həftə keçir,

lakin heç bir vuruşma olmur. Fransızlar yerlərindən tərpənmirlər. Fransızlar ölümcül sürətdə yaralanmış, qanı axan və yarasını yalayaraq təmizləyən yırtıcı heyvan kimi, beş həftə Moskvada qalırlar, heç bir təşəbbüs göstərmirlər və birdən heç bir yeni səbəb olmadan geriye qaçırırlar. Kaluqa yoluna tökülüşürlər və (yenə qalibiyyətdən sonra, çünki Malo-Yaroslavets ətrafındakı vuruşmada vuruşma meydanı yenə onların əlində qalmışdı) heç bir ciddi vuruşmaya girişmədən daha sürətlə Smolenske, Smolenskdən Vilnoya, Vilnodan Berezina, Berezinadan da o tərəfə qaçır gedirlər.

Avqustun 26-da axşam Kutuzov və bütün rus ordusu Borodino vuruşmasında qalib gəldiklərinə əmindilər. Kutuzov padşaha elə bu cür də yazdı. Kutuzov düşməni tamamilə məhv etmək üçün yeni vuruşmaya hazırlaşmağı əmr etdi, lakin bu əmr o, kimi isə aldatmaq üçün deyil, vuruşmada iştirak edən hər bir əsgər bildiyi kimi, düşmənin məğlub edildiyini bildiyi üçün vermişdi.

Lakin elə həmin axşam və o birisi gün ordunun heç eşidilməmiş bir tələfat verdiyi haqqında bir-birinin ardınca məlumat gəlməyə başladı. Ordu öz qüvvəsinin yarısını itirmişdi, buna görə də yeni vuruşmaya başlamaq mümkün olmadı.

Məlumat toplanmamış, yaralıları yığılmamış, top güllələri götürülməmiş, öldürülənlər hesablanmamış, öldürülmüş rəislərin yerinə təzələri təyin olunmamış, adamlar doyunca yeməmiş, doyunca yatmamış vuruşmaya girmək olmazdı. Bununla belə fransız qoşunu vuruşmanın səhəri gün öz-özünə rus qoşununun üzərinə yeriməyə başladı (bu yerləşmə sanki indi məsafələr kvadrantının tərs nisbətində artmış hərəkətin coşqun qüvvəsindən doğurdu). Kutuzov vuruşmanın ertəsi günü fransızlara hücum etmək istəyirdi, bütün ordu da bunu istəyirdi. Lakin hücum etmək üçün ancaq bunu arzu etmək kifayət deyildi, bunun üçün imkan olmalı idi, imkan isə yox idi. Bir mənzil, sonra yenə eynilə, bu qayda ilə daha bir mənzil, sonra üçüncü mənzil də geri çəkilməmək mümkün deyildi və nəhayət, sentyabrın 1-də, ordu Moskvaya yaxınlaşanda qoşun sıralarında oyanmış coşqun hissin bütün qüvvəsinə baxmayaraq, vəziyyət bu qoşunların Moskvadan kənara çəkilməsini tələb edirdi. Qoşun axırıncı dəfə olaraq bir mənzil də geri çəkilib, Moskvanı təşməyə verdi.

Bezi adamlara elə gəlir ki, bizim hər birimiz öz kabinetində oturub, qabağındakı xəritəyə baxaraq, filan və filan vuruşmalarda necə səərəncamlar verəcəyi haqqında düşündüyü kimi, sərkərdələr də

müharibə və vuruşma planlarını belə düzəldirlər, bu cür düşünməyə adət edən bu adamlar deyirlər. Kutuzov geri çəkildikən niyə filan cürə hərəkət etmədi, niyə o, Filidən əvvəl mövqə tutub dayanmadı, niyə o, Moskvanı buraxarkən dərhal Kaluqa yolu ilə geri çəkilmədi və s. Belə düşünməyə adət edən adamlar baş komandanların həmişə fəaliyyət göstərməyə məcbur olduqları şəraiti unudurlar, ya da bunu bilmirlər. Biz kabinetdə sərbəstcə oturub, qabağımızdakı xəritədə, baş verən bir müharibəni təhlil edirik. Müharibədə hər iki tərəfdən iştirak edən qoşunların sayı və müharibə gedən yer bizə məlumdur, biz də öz təhlilimizi müəyyən bir hadisədən başlayaraq. Lakin sərkərdənin fəaliyyəti qətiyyənlə buna bənzəmir. Biz həmişə hadisəni başlanğıcından öyrənirik. Baş komandan isə heç vaxt hadisənin başlanğıc şəraitində olmur. Baş komandan həmişə hərəkətdə olan bir sıra hadisələrin ortasında olur, o heç vaxt baş verən hadisələrin bütün əhəmiyyətini düşünməyə imkan tapmır. Hadisələr hiss olunmadan, vaxt keçdikcə öz əhəmiyyətini kəsb etməyə başlayır və hadisələr bu qayda ilə ara vermədən, ardıcıl surətdə öz əhəmiyyətini kəsb edərkən, baş komandan mürəkkəb bir oyunun, fitnə-fəsadın, qayğının, başqa şeylərdən asılılığını, hakimiyyətin, cülbəcür layihələrin, məsləhətlərin, təhdidlərin, aldandıqların mərkəzində olur. O, həmişə, saysız-hesabsız suallara, çox vaxt bir-birinə zidd olan cavab vermək məcburiyyətində qalır.

Hərbi alimlər çox ciddi surətdə bizə deyirlər ki, Kütüzov Filidən çox-çox qabaq qoşunu Kaluqa yoluna keçirtməli idi, hətta kim isə belə bir layihə də təklif edibmiş. Lakin baş komandanın qarşısında, xüsusilə çətin dəqiqələrdə, bir deyil, həmişə eyni zamanda onlarca layihə durur, strategiyaya və taktikaya əsaslanan bu layihələrin hər biri də o birinə zidd olur. Adama elə gəlir ki, baş komandanın işi ancaq bu layihələrdən birini seçib götürməkdir. Lakin o, bunu da eləyə bilmir. Hadisələrin və vaxtın gedişi buna imkan vermir. Tutaq ki, ayın 28-də baş komandana Kaluqa yoluna keçməyi təklif edirlər, lakin bu zaman adyutant atını çapa-çapa Miloradoviçin yanından gəlib, ondan soruşur ki, fransızlarla bu saat vuruşmaya girişək, ya geri çəkilek? Baş komandan bu barədə indi, lap bu dəqiqə əmr verməlidir. Geri çəkilmək əmri isə bizi Kaluqa yoluna dönməkdən kənara çəkir. Adyutandan sonra təchizatçı gəlib, azuqənin hara aparılmasını, hərbi xəstəxanalar rəisi yaralıların hara göndərilməsini soruşur. Elə bu zaman kuryer Peterburqdan padşahın məktubunu gətirir. Padşah

öz məktubunda Moskvanı tərk etməyi mümkün hesab etmir. Baş komandanın ayağının altını qazan rəqibi isə (beləsi də həmişə olur, özü də biri yox, bir neçəsi) Kaluqa yoluna çıxmaq planının tamamilə əksinə olan yeni bir layihə təklif edir. Baş komandan isə bərk yorulmuşdur, o yatmalı və dincəlməlidir. Bu yandan da mükafat verilməmiş hörmətli bir general şikayətə gəlir, əhali isə yalvarır ki, qoşun onu müdafiə etsin. Mövqeyi yoxlamaq üçün göndərilən zabit ondan qabaq göndərilən zabitin söylədiklərinin tamamilə əksini deyir. Düşmənin ordusunun mövqeyini isə kəşfiyyatçı bir cür, əsir bir cür, müşahidə üçün gedən general da bir cür təsvir edir. Hər bir baş komandanın fəaliyyət göstərməyə məcbur olduğu belə bir şəraitdə ya başa düşməməyə, ya da unutmağa adət edən adamlar isə, məsələn, Filidəki qoşunun vəziyyətini bizə təsvir edərək, belə güman edirlər ki, baş komandan sentyabrın 1-də Moskvanın tərk edilməsi, ya müdafiə edilməsi məsələsini tamamilə sərbəstcə həll edə bilərdi, lakin rus ordusu Moskvadan 5 kilometr aralıqda durduğu vəziyyətdə belə bir məsələ həll oluna bilməzdi. Bəs bu məsələ nə vaxt həll olunmuşdu? Bu məsələ həm Drissa ətrafında, həm Smolensk ətrafında, daha ciddi olaraq ayın 24-də Şevardino və ayın 26-da Borodino ətrafında, Borodino-dan Filiyə geri çəkildikən hər gün, hər saat, hər dəqiqə həll olunurdu.

III

Rus qoşunu Borodinodan geri çəkildikən gəlib, Filidə dayandı. Yermolov qoşunun tutduğu mövqeyi nəzərdən keçirib, feldmarşalın yanına gəldi.

– Bu mövqedə vuruşmaq mümkün deyil, – dedi. Kutuzov təəcüblə ona baxıb, dediyi sözləri bir də ona təkrar etdi. Yermolov bunu deyib qurtarandan sonra Kutuzov əlini ona sarı uzatdı:

– Əlini ver görüm, – Kutuzov onun əlini elə çevirdi ki, nəbzini yoxlaya bilsin: – Əzizim, sən naxoşsan. Bir fikirləş gör nə deyirsən.

Kutuzov Poklonnaya dağında, Doroqomilov qarovxanasından altı verst aralıqda, ekipajdan düşüb, yolun qırağında, taxt üstündə oturdu. Böyük bir dəstə general onun başına yığıldı. Qraf Rastopçin də Moskvadan gələrək onlara qoşuldu. Bütün bu ali rütbəli adamlar dəstələrə bölünərək öz aralarında yeni mövqeyin ölvərişli olub-olmamasından, qoşunun vəziyyətindən, qarşıda duran planlardan, Moskvanın halından, ümumiyyətlə, hərbi məsələlərdən danışdılar.

Bu hərbi şura adlandırılmasa da, bu adamlar da bura bu məqsədlə çağırılmasa da, hamı hiss edirdi ki, bu hərbi şura. Söhbət ümumi məsələlər ətrafında gedirdi. Əgər birisi yeni bir şey bilsə, bu barədə pıçıltı ilə danışılır və dərhal yenə ümumi məsələlərə keçirdilər. Heç kəs zarafat etmirdi, gülmürdü, hətta üzlərdə təbəssüm belə görünürdü. Hamı özünü bu ciddi vəziyyətə uyğun bir halda saxlamağa çalışırdı. Bütün bu xırda dəstələrə bölünmüş generallar öz aralarında söhbət edərkən çalışırdılar ki, baş komandana yaxın bir yerdə dursunlar (Kutuzovun taxtı bu dəstələrin mərkəzində idi) və elə danışdırlar ki, baş komandanı bunu eşidə bilsin. Kutuzov onların söhbətinə qulaq asırdı və deyilən bir sözü bəzən bir də soruşurdu, lakin özü söhbətə girmirdi, öz rəyini də söyləməirdi. Çox vaxt dəstələrdən birinin söhbətinə qulaq asaraq narazı halda özünü yana çevirirdi, sanki onlar onun istədiyini demirdilər. Bəziləri seçilmiş mövqedən danışaraq, mövqeyin özündən artıq onu seçən adamların qabiliyyətini tənqid edirdi. Bəziləri sübut edirdi ki, səhv əvvəldən buraxılmışdır, üç gün əvvəl vuruşmaya girişmək lazım idi. Bəziləri Salamanka ətrafında olan vuruşmadan danışdı; indicə gəlmiş Krosar adlı bir fransız bundan söhbət açmışdı (İspan ordusu mundiri geymiş bu adam rus ordusunda qulluq edən alman şahzadələrindən biri ilə Saraqossa mühasirəsini təhlil edir, Moskvanı da bu cür müdafiə etməyi məsləhət görürdü). Başqa bir dəstədə isə qraf Rastopçin deyirdi ki, mən Moskva drujinası ilə bərabər paytaxtın divarları dibində ölməyə hazıram, ancaq hər halda mən bir şeyə təəssüf etməyə bilmərəm ki, vəziyyət haqqında mənə məlumat verməmişlər, əgər mən bunu əvvəldən bilsəydim, onda iş başqa cür olardı... Bir qismi də öz strateji biliyinin dərinliyini göstərərək, qoşunun nə kimi bir istiqamət almalı olacağından bəhs edirdi. Bəziləri də tamamilə mənasız şeylər danışdılar. Kutuzovun üzündə get-gedə daha artıq qayğı və kədər görünürdü. Bütün bu danışılardan o ancaq bir şey görürdü: Moskvanı müdafiə etmək üçün sözlün tam mənasında heç bir fiziki imkan yoxdur, yəni o dərəcə imkan yoxdur ki, əgər ağılsız bir baş komandan vuruşmaya girişmək əmrini versəydi də, dolaşıqlıq əmələ gələr, vuruşma işə olmazdı. Ona görə olmazdı ki, bütün ali rütbəli rəislər indiki mövqeyi nəinki vuruşma üçün mümkün hesab etmirdilər. Bir vuruşmanı ki, rəislər mümkün hesab etmirdilər, onlar öz qoşunlarını necə vuruşma meydanına apara bilərdilər? Aşağı rütbəli rəislər də, hətta əsgərlər belə (onlar da düşünürlər) bu mövqeyi vuruşma üçün əlverişli hesab etmirdilər, buna görə də onlar

vuruşmaya gedərkən məğlub olmayacaqlarına əmin ola bilməzdilər. Əgər Beniqsen bu mövqeyi müdafiə etmək üstündə dayanıb durursa və başqaları da bunu müzakirə edərsə, bunda başqa bir məqsəd vardı. Bu ancaq mübahisə etmək və intriqa üçün idi. Kutuzov bunu başa düşürdü.

Beniqsen mövqeyi seçərək və öz rus vətənpərvərliyini qızgın bir halda nümayiş etdirərək (Kutuzov onun bu vətənpərvərliyini dinlərkən üz-gözünü turşutmaya bilmirdi), Moskvanın müdafiə olunmasını israr edirdi. Beniqsenin məqsədi Kutuzov üçün gündüz kimi aydın idi. Moskvanın müdafiəsi uğurla nəticələnməyə, o, təqsiri qoşunları vuruşmasız Vorobyov dağlarına qədər gətirən Kutuzovun üstünə yuxmaq, müdafiə uğurla nəticələnsə, bunu öz ayağına çıxmaq istəyirdi. Kutuzov bu təklifi rədd etsə, onda Moskvanı tərk etmək cinayətindən özünü təmizə çıxartmaq istəyirdi. Lakin qoca Kutuzovu indi bu intriqa məsələsi məşğul etmirdi. Onu qorxunc bir məsələ düşündürürdü. Heç kəsdən də o, bu məsələnin cavabını eşitmirdi. İndi onun üçün bütün məsələ yalnız bundan ibarət idi: "Doğrudanmı Napoleonu Moskvaya mən buraxmışam, mən bunu nə vaxt etmişəm? Bu nə vaxt həll olundu? Yoxsa bu dünən Platova geri çəkilmək əmrini göndərərək, ya üç gün əvvəl, axşamçağı mən yuxuya gedir və işləri Beniqsenə tapşırırkən oldu? Ya bəlkə bundan da qabaq olmuşdur? Bu qorxunc məsələ nə vaxt, nə vaxt baş verdi? Moskva tərk edilməlidir. Qoşun geri çəkilməlidir və bu əmr vermək lazımdır". Bu dəhşətli əmr vermək ona ordu komandanlığından əl çəkmək kimi görünürdü. Lakin o, hakimiyyəti sevirdi, buna adət etmişdi (Türkiyə müharibəsində, knyaz Prozorovskinin yanında qulluq edərkən, Prozorovskiye göstərilən hörmət onu həvəyə gətirirdi. Hələ bu bir yana dursun, o, qəti surətdə inanırdı ki, Rusiyanın xilas edilməsi üçün tale onu məsləhət bilmişdir və yalnız buna görə o, padşahın iradəsi əleyhinə olaraq, xalqın iradəsilə baş komandan seçilmişdir. O, qəti surətdə inanırdı ki, bu çətin şəraitdə ordu başında yalnız o dura bilərdi, bütün dünyada yalnız o, dəhşət duymadan, məğlubedilməz Napoleonu öz düşməni kimi tanımağa qabil idi, buna görə də verəcəyi əmr onu dəhşətə salırdı. Lakin qəti bir nəticəyə gəlmək lazımdır, ətrafında gedən və həddindən artıq sərbəst şəkildə başlanan bu danışığa son qoymaq lazımdır.

Kutuzov baş generalları öz yanına çağırırdı və taxtdan qalxaraq: *Ma tête, fut – elle bonne ou mauvaise, n'a qu'à s'aider d'elle même*¹, – dedi və ekipajına minib Filiyə gətdi.

¹ Mənim başım yaxşı da olsa, pis də olsa, arxalanmaq üçün başqa bir adam yoxdur!

Saat ikidə kəndli Andrey Savostyanovun kənddə ən yaxşı ev olan geniş komasında hərbi şura toplandı. Onun öz böyük ailəsi dəhlizin o tərəfindəki kiçik bir otaqda sıxılıb yerləşdi. Yalnız Andreyin altı yaşlı nəvəsi Malaşa hərbi şura toplaşan böyük otaqda, sobanın üstündə qaldı. Əlahəzrət çay içərkən onun başını tumarlayıb bir parça qənd vermişdi. Malaşa sobanın üstündən, bir-birinin ardınca otağa girən və yuxarı başda, surətlərin altındakı enli taxtalarda oturan generalların üzünə, mundirinə və xaclarına həm qorxa-qorxa, həm də həvəslə, sevincə baxırdı. Onun öz ürəyində baba adlandırdığı Kutuzov isə generallardan kənarda, sobanın böyründə, qaranlıq bucaqda oturmuşdu. Kutuzov bükmə kresloya bataraq əyləşmişdi və ara vermədən hiqildayaraq sürtükunun boynunu düzəldirdi. Sürtükunun boynu açıq da olsa, sanki onun boynunu sıxırdı. İçəri girənlər bir-bir feldmarşala yaxınlaşırdılar, o, bəzilərinin əlini sıxır, bəzilərinə isə başı ilə salamlayırdı. Adyutant Kaysarov Kutuzovun qabağındakı pəncərənin pərdəsini qaldırmaq istədi, lakin Kutuzov acıqlı-acıqlı əlini yellədi, Kaysarov başa düşdü ki, əlahəzrət üzünün görünməsini istəmir.

Küknaş ağacından qayırılmış kəndli stolu üstündə çoxlu xəritə, plan, kəndəş və kağız vardı. Stolon başına o qədər adam yığılmışdı ki, denşiklər yenə bir taxt getirib, stolon yanına qoydular. Təzə içəri girən Yermolov, Kaysarov və Tolli bu taxtın üstündə oturdular. Boy-nundan Georgi xacı asılmış, geniş alınlı, daz-başlı, solğun, xəstə üzli Barklay-de-Tolli lap yuxarı başda, surətlərin altında oturmuşdu. İki gün idi ki, o titrəyib qızdırırdı, indi də yenə üşüdür, bədəni ağrıyırdı. Uvarov onun yanında oturub, əllərini tez-tez oynada-oynada, başqaları kimi astadan danışaraq, Barklaya nə isə deyirdi. Balacaboylu, kök, girdə Doxturov qaşlarını qaldıraraq və əllərini qarının üstünə qoyaraq danışanlara diqqətlə qulaq asırdı. Qraf Osterman-Tolstoy iri başını əlinə söykəyərək, stolon o biri tərəfində oturmuşdu, o, fikrə dalmış kimi görünürdü. Onun gözləri parıldayı, üstündəki xətlər cəsarət ifadə edirdi. Rayevski adət etdiyi bir hərəkətlə qara saçlarını gicgahında burmalayıb və səbirsizlik göstərən bir ifadə ilə gah Kutuzova, gah da qapıya baxırdı. Konovitsinin gözəl və mehriban üzündə zərif və hiyləgərcəsinə bir təbəssüm vardı. Onun baxışları Malaşanın baxışlarına rast gəldi və gözlərilə işarələr edərək qızı gülümsəməyə məcbur etdi.

Hamı Beniqləni gözləyirdi. O, mövqeyi yenidən nəzərdən keçirmək bəhanəsilə öz otağında ləzzətli xörəyi yeyib qurtarırdı. Onu saat dördəndən altıyaqədər gözlədilər, bütün bu müddət ərzində müşavirəni başlamadılar, asta-asta danışaraq kənar söhbətlərlə məşğul oldular.

Yalnız Beniqlən otağa girəndən sonra Kutuzov oturduğu bucaqdan çıxıb, stola yaxınlaşdı, lakin elə yaxınlaşdı ki, stol üstünə qoyulan şamlar onun üzünü işıqlandırmadı.

Beniqlən hərbi şuranı belə bir sualla açdı: “Rusiyanın müqəddəs və qədim paytaxtını vuruşmasız tərk edərkən, ya onu müdafiə edərkən?” Hamı uzun müddət susdu, hamının qaş-qabağı sallandı. Sükut içində Kutuzov acıqlı-acıqlı hiqildayıb və hərdən bir öskürürdü. Bütün gözlər ona zillənmişdi, hamı ona baxırdı. Malaşanın da gözü onda idi. O, Kutuzova hamıdan yaxın idi və onun üz-gözlünün necə qırıxdığını görürdü. Elə bil Kutuzov ağlamaq istəyirdi, lakin bu çox davam etmədi.

Birdən o acıqlı bir səslə:

– Rusiyanın müqəddəs qədim paytaxtı! – deyərək Beniqlənin sözlərini təkrar etdi və bununla da bu sözlərin saxta bir hisslə söyləndiyini bildirdi. – İcazə verin, zati-əlilləri, sizə deyim ki, bu məsələnin rus adamı üçün mənası yoxdur. (O, bütün ağır bədən ilə özünü qabağa verdi). Məsələni belə qoymaq olmaz və belə məsələnin mənası yoxdur. Mən bu cənablara xahiş edib, bura başqa bir məsələ üçün yığmışam. Bu, hərbi məsələdir. Məsələ də budur: “Rusiyanın nıcatı ordudadır. Vuruşmaya girişərək ordunu və Moskvanı itirməyi risk etməkmə əlverişlidir, ya vuruşmasız Moskvanı verməkmə? Bax, bu məsələ haqqında mən sizin rəyinizi bilmək istəyirəm (Kutuzov özünü geri verib kresloya söykəndi).

Mübahisə başlandı. Beniqlən hələ oyunu udurulmuş hesab etmirdi. Barklay və başqaları Fili ətrafında müdafiə vuruşmasına girişməyi mümkün hesab etmirdi, Beniqlən onların fikrinə etiraz etməyərək, rus vətənpərvərliyi və Moskvaya olan məhəbbəti ilə silahlanıb, belə bir təklif edirdi: Gecə qoşunu sağ cinahdan sol cinaha keçirməli və ertəsi gün fransızların sağ cinahına zərbə endirməli. Bu təklifin həm lehinə, həm də əleyhinə rəylər söyləndi. Yermolov, Doxturov və Rayevski Beniqlənin fikri ilə razılaşdı. Bu generallar paytaxtı tərk etmədən qabaq vuruşaraq qurban vermək hissi iləmi, ya başqa bir şəxsi mülahizə iləmi, bu təklifi müdafiə edirdilər, lakin onlar bir şeyi başa düşmüşdülər ki, bu şura işin gedişini dəyişə bilməz və Moskva ilə

indi t rk edilmiŒdir. O biri generallar bunu baŒa d Œ rd l r. Onlar Moskva məsələsini kənarda qoyaraq, qoŒunun hansı istiqamətlərə geri   kil c yindən danıŒırdılar. Gözlərini çəkmədən, qarŒısında nələr baŒ verdiyinə baxan MalaŒa isə bu hərbi Œuranın mənasını baŒqa cür baŒa d Œ rd . O elə bilirdi ki, burada isə ancaq “baba” ili “uzun t k” (Beniqseni o, belə adlandırırdı) arasındakı Œ xsi mübarizə üstündə gedir. MalaŒa görürdü ki, onlar bir-birilə danıŒark n hirs nirl r. O,  z ürəyində babanın Beniqsen  ani v  hiyləgərcəsinə bir nəzər saldıgını gördü, bunun ardınca baba uzun t y  n  dedis , uzun t k ona cavab verməyə söz tapmayıb susdu v  birdən qızarıb, acıqlı-acıqlı otaqda gəzinməyə baŒladı. MalaŒa sevinirdi. Kutuzov Beniqsenin gecə qoŒunu sağ cinahdan sol cinaha keçirib,  rt si gün fransızların sağ cinahına h c m etmək təklifi haqqında sakit v  asta bir səslə  z rəyini s yl miŒdi. – Beniqsen  belə bərk təsir edən bu idi.

Kutuzov:

– Həzərat, mən qrafın planı ilə razılaŒa bilmərəm, – dedi. – QoŒunun d Œm n  yaxın bir yerdə hərəkət edərək  z yerini d yiŒm si h miŒ  təhlükəli olur, müharibə tarixi də bunu təsdiq edir. Məsələn... (Kutuzov parlaq gözləri ilə sad l vh sin  Beniqsen  baxaraq, sanki misal axtarmaq üçün fikrə getdi). Elə Fridland vuruŒmasını götürək, yaqın ki bu vuruŒma qrafın yaxŒı yadındadır. Mənim fikrimcə, bu vuruŒma ancaq ona görə tam  ğurla n tic l nm di ki, bizim qoŒunumuz  z mövqeyini d Œm nd n çox yaxın məsafədə d yiŒdi... – Bir dəqiqə sakitlik çökdü, lakin bu sükut hamıya olduqca uzun g r nd .

Yenə də mübahisə baŒlandı, lakin indi söhbət tez-tez kəsilirdi, hiss olunurdu ki, danıŒmağ  daha söz qalmamıŒdır.

Belə fasil l rd n birində Kutuzov sanki danıŒmaq istəyərək dərinədən a  çökdü. Hamı dönüb ona baxdı.

Kutuzov:

– *Eh bien, messieurs! Je vois que c'est moi qui payerai les pots cass s*¹, – dedi və yavaŒ-yavaŒ ayağı qalxıb, stola yaxınlaŒdı. – Cənablar, mən sizin rəyinizi  Œitdim. Bəziləri mənimlə razılaŒmayacaq, lakin mən (Kutuzov dayandı) padŒahım v  v t nim t r f nd n mənə verilmiŒ hakimiyyətlə, mən geri çəkilməyi əmr edirəm.

Bu söz dən sonra generallar, d f nd n sonra dağılıŒan adamlar kimi, təntənəli v  sakit bir ehtiyatkarlıqla dağılıŒmağ  baŒladılar.

¹ Belə, cənablar, demək bütün sındırılmıŒ qabların pulunu mən verməliyəm.

Generallardan bəzisi asta bir səslə, hərbi Œurada danıŒdıqları kimi deyil, tamamilə baŒqa bir a  ng ilə baŒ komandana n  isə dedi.

MalaŒanı  oxdandı a Œam yeməyinə gözləyirdilər. O, yalın ayaqlarını sobanın  ixıntılarına qoyaraq ehtiyatla aŒağı endi v  generalların qıçına dolaŒa-dolaŒa siviŒib bayıra  ixdı.

Generallar gedəndən sonra Kutuzov stola dirsəklənərək xeyli oturdu. O, yenə həmin d Œ tl  məsələ haqqında d Œ n rd : “Moskvanın t rk edilməsi nə vaxt, axı nə vaxt həll olundu? Bu məsələni həll edən nə oldu və buna müqəssir kimdir?”

Kutuzov, gecədən xeyli keçəndən sonra onun yanına gələn adyutant Œneyder  dedi:

– Bunu, bax bunu mən g zl mirdim, mən bunu g zl mirdim! Bunu mən d Œ nm rd m!

Œneyder:

–  lah zr t, – dedi, – siz istirahət etməlisiniz.

Kutuzov onunu s z n  cavab verməyərək, ətli, totuq yumruğunu stola vura-vura  ıgırdı:

– Yox! Onlar da türklər kimi at  ti yey c kl r, onlar da yey c kl r, təkcə...

V

Bu zaman, qoŒunun vuruŒmasız geri   kilm s nd n daha mühüm bir hadisədə, yenə Moskvanın t rk edilm s nd  v  yandırılmasında bu hadisəyə rəhbərlik edən Rastopçin tamamilə baŒqa cürə, Kutuzovun gördüyü  Œl r n əksinə hərəkət edirdi.

Bu hadisə – Moskvanın t rk edilməsi və yandırılması, Borodino vuruŒmasından sonra qoŒunun Moskva  ğrunda d y Œ  giriŒm d n geri çəkilməsi kimi zəruri bir hadisə idi.

Hər bir rus əqli nəticələr əsasında deyil, bizdə və bizim atalarımızda olan hiss əsasında, baŒ verən hadisəni qabaqcadan görə bilirdi.

Smolenskdən baŒlayaraq rus torpağında bütün Œ h r v  kəndlərində, qraf Rastopçinin iŒtirakı v  a Œaları olmadan, eynilə Moskvada olan hadisələr baŒ verirdi. Xalq qayğısız bir halda d Œm ni gözləyirdi, iğtiŒaŒ kaldırmırdı, h y c n göstərmirdi, heç k Œi parça-parça doğramırdı, baŒına nələr gələcəyini sakitcə gözləyirdi. O  n ötən dəqiqədə nə etmək lazım olduğunu bil c yini  arxayın idi və bunun üçün  z nd  bir qüvvə hiss edirdi. D Œm n yaxınlaŒan kimi əhalinin çox

varlı hissəsi öz əmlakını qoyub gedirdi, kasıb hissəsi isə qalır və varlıların qoyub getdiyi şeyləri yandırır və məhv edirdi.

Bu belə olacaqdır, həmişə belə olacaqdır – bu fikir hər bir rus adamının zehində yaşamış və yenə də yaşayır. Bu fikir və bundan daha artıq, Moskvanın tutulacağını əvvəlcədən hiss etmək 1812-ci ildə rus cəmiyyətində, Moskva cəmiyyətində vardı. İyulda və avqustun əvvəlində Moskvadan getməyə başlayanlar göstərmişlər ki, onlar bu hadisənin baş verəcəyini gözləyirmişlər. Moskvadan mümkün olan şeylərini götürərək evlərini, əmlakının yarısını qoyub gedənlər də gizli (latent) bir vətənpərvərlik hissi ilə hərəkət edirdilər. Bu vətənpərvərlik sözdə, vətəni xilas etmək üçün uşaqları öldürmək kimi qeyri-təbii hərəkətlərdə deyil, gözəgörünməz, sadə, üzvü bir şəkildə ifadə olunur və ona görə də həmişə çox böyük nəticə verir.

Onlara deyirdilər ki, təhlükədən qaçmaq eyibdir, ancaq qorxaqlar Moskvadan qaçır! Rastopçin öz afişalarında Moskvadan getməyin biabırçı bir iş olduğunu onlara təlqin edirdi. Qorxaq adını almaq, Moskvadan getmək onlara vicdan əzabı verirdi, bununla belə yenə gedirdilər, çünki bilirdilər ki, belə etmək lazımdır. Onlar niyə gedirdilər? Belə güman etmək olmaz ki, Rastopçin onları, Napoleonun tutduğu yerlərdə törətdiyi dəhşətlərlə qorxutmuşdu. Moskvadan gedirdilər və birinci gedənlər varlı, ziyalı adamlar idi. Onlar çox yaxşı bilirdilər ki, Vena və Berlin sağ-salamat qalmışdır və Napoleon bu şəhərləri tutarkən əhali öz vaxtını o zaman rusların, xüsusilə rus xanımlarının çox sevdiyi valehedici fransızlarla çox şən keçirmişdir.

Onlar buna görə çıxıb gedirdilər ki, rus adamlarının qarşısında belə bir sual dura bilməzdi: Moskvada fransızların idarəsi altında həyat pismi, yaxşısını olacaqdır? Rusların qarşısında belə bir sual dura bilməzdi. Fransızların idarəsi altında qalmaq olmazdı, bu hər şeydən pis idi. Moskvanı müdafiə etmək üçün müraciətnamə buraxılsa da, Moskva baş komandanı İversk ikonasını qaldırır, vuruşmaya getmək niyyətində olduğunu bildirsə də, fransızları məhv edəcək hava şərtləri olsa da, Rastopçin öz afişalarında hər cürə cəfəngiyyat yazsa da, onlar gedirdilər, Borodino vuruşmasından əvvəl də gedirdilər, Borodino vuruşmasından sonra isə daha sürətlə gedirdilər. Onlar bilirdilər ki, qoşun görək düşmənlə vuruşsun, əgər o vuruşa bilmirsə, onda xanım qızlarla və qapı nöqərləri ilə Tri Qoriya gedib, Napoleonla vuruşmaq olmaz, əmlakın qalıb, məhv olması adamı yandırırsa da, hər halda getmək lazımdır. Onlar gedirdilər, tərk edilən, oda qurban edilən bu

nəhəng, bu zəngin şəhərin nə özəmətinə, nə də əhəmiyyətini düşüncəyə (tərk edilən və taxta evlərdən ibarət olan bu böyük şəhər, mütləq yəməli idi). Onlardan hər biri ancaq özünü nəzərə alaraq şəhərdən gedirdi, lakin elə ancaq onların Moskvadan getməsi nəticəsində özəmətli bir hadisə baş verdi ki, bu da həmişə rus xalqının ən yaxşı şərəfi və şöhrəti olaraq qalacaqdır. Hələ iyun ayında yığılaraq öz zəncilərini və təlxəklərini götürüb, Moskvadan Saratov kəndlərindən birinə yola düşən bir xanım aydın olmasa da, dərk edirdi ki, ondan Napoleona xidmətçi olmaz. O, qraf Rastopçinin əmri ilə onun getməsinə mane olacaqlarından qorxurdu. Həmin bu xanım Moskvadan getməsi ilə sadə və həqiqi olaraq böyük bir iş tuturdu, bu iş Rusiyanı xilas etdi. Qraf Rastopçin isə gah gedənləri utandırır, gah idarələri şəhərdən köçürürdü, gah sərxoş, avara adamlara heç bir şeyə yaramayan silah paylayırdı, gah dini surətləri götürüb, camaatı vuruşmaya çağırırdı, gah Avqustinə təbərrükləri və ikonaları şəhərdən çıxarıb, aparmağı qadağan edirdi, gah Moskvada olan bütün xüsusi arabaları müsadirə edirdi, gah Leppix tərəfindən düzəldilmiş hava şarını 136 arabada apardırırdı, gah Moskvanı yandırmağa işarə edirdi, gah öz evini necə yandırıdığını və fransızlara kağız göndərərək, onun uşaqlıq yurdunu dağıtdıqlarına görə onları tənəonli surətdə töhmətləndirdiyini başqalarına nağıl edirdi, gah Moskvanı yandırmaq şöhrətini öz üzərinə götürürdü, gah da bunu rədd edirdi, gah xalqa əmr edirdi ki, bütün casusları tutub, mənim yanıma gətirib, gah da bu iş üstündə camaatı danılayırdı. Gah bütün fransızları şəhərdən sürgün edirdi, gah da Moskvada yaşayan bütün fransızların mərkəzini təşkil edən xanım Ober-Şalmeni şəhərdə saxlayırdı, elə bir təqsihi olmayan qoca və hörmətli poçt direktoru Klyuçarevi isə tutub, sürgünə göndərməyi əmr edirdi; gah xalqı fransızlarla vuruşmaq üçün Tri Qoriya yığırdı, gah da yaxasını bu camaatdan qurtarmaq üçün – qoy öldürsünlər – deyərək bir adamı onların ixtiyarına verib, özü arxa darvazadan çıxıb gedirdi, gah deyirdi ki, mənim ürəyim partlar, Moskvanın bu müsibətinə tab gətirə bilməz, gah da bu işdə iştirak etməsi haqqında albomlara fransızca şeir yazırdı¹. Bu işləri tutan qraf Rastopçin baş verən hadisənin mənasını anlamırdı, o ancaq özü nə isə etmək, kimi isə heyfətə salmaq, nə isə

¹ Je suis né Tartare. Je voulais être Romain. Les Français m'appellèrent barbare. Les Russes – Georges Dandin. Yəni, mən anadan tatar doğuldum. Mən romalı olmaq istədim, fransızlar mənə barbar deyirdilər. Ruslar isə – Jorj Danden.

vətənpərvərənə və qəhrəmancasına bir iş tutmaq istəyirdi, Moskva-nın tərk edilməsi və yandırılması kimi özəmətli, həm də labüd bir hadisə onu bir uşaq kimi həvəsləndirirdi. O, onun özünü də sürüklə-yib, aparən nəhəng xalq axımını gah təhrik edir, gah da öz kiçik əlləri ilə bu axının qabağını almağa çalışırdı.

VI

Elen saray adamları ilə bərabər Vilnodan Peterburqa qayıtdıqdan sonra çətin vəziyyətə düşmüşdü.

Peterburqda o, ali dövlət vəzifələrindən birini tutan yüksək çinli bir adamın xüsusi himayəsində idi. Vilnoda isə xaricdən gələn cavan bir şahzadə ilə dostlaşmışdı. Peterburqa qayıdanda şahzadə də, həmin yüksək rütbəli adam da Peterburqda idi. Onlar hər ikisi öz haqqını irəli sürdü və Elenin karyerası qarşısında yeni bir məsələ durdu. Bu da onlardan heç birini təhqir etmədən, hər ikisi ilə öz yaxınlığını saxlamaq idi.

Başqa bir qadına çətin görünən, hətta yerinə yetirilməsi mümkün hesab edilməyən belə bir şey qrafıya Bezuxovanı birçə dəfə də düşündürməmişdi, görünür, o, nəhaq yerə on ağıllı qadın şöhrətini qazanmamışdı. Əgər o, müqəssir olduğunu dərk edərkən, tutduğu işlə-rini gizlətməyə, düşüüyü bu çətin vəziyyətdən bir hiylə ilə çıxmağa başlasaydı, bununla öz işini xarab edə bilərdi, lakin Elen bunun əksinə hərəkət etdi. O, bütün istədiklərini eləyə bilən, həqiqətən, böyük bir adam kimi özünü haqlı yerinə, başqalarını isə müqəssir yerinə qoydu, o haqlı olduğuna, doğrudan da, inanırdı.

Xaricdən gələn cavan şahzadə Eleni elə birinci dəfə məzəmmət etməyə başlayanda Elen öz gözəl başını vüqarla qaldıraraq, üzünü bir az ona sarı döndərərək, qəti bir ifadə ilə dedi:

– *Voilà l'égoïsme et la cruauté des hommes! Je ne m'attendais pas à autre chose. La femme se sacrifie pour vous, elle souffre, et voilà sa récompense. Quel droit avez vous, Monseigneur, de me demander compte de mes amitiés, de mes affections? C'est un homme qui a été plus qu'un père pour moi!*

¹ Budur, kişilərin xudbinliyi və amansızlığı! Mən onsuz da sizdən bundan yaxşı bir şey gözləmərdim. Qadın özünü sizə qurban edir, ızdırab çəkir, bu da onun mükafatı. Zəti-ahlıları, siz nə haqq ilə məndən mənim başqaları ilə olan əlaqəm və dostluq hisslərini haqqında haqq-hesab tələb edirsiniz? O adam mənim üçün atadan artıq olmuşdur.

Cavan şahzadə nə isə demək istədi. Lakin Elen onu danışmağa qoymadı.

– *Eh bien, oui*, – dedi, – *peut être qu'il a pour moi d'autres sentiments que ceux d'un père, mais ce n'est pas une raison pour que je lui ferme ma porte. Je ne suis pas un homme pour être ingrate. Sachez, Monseigneur, pour tout ce qui a rapport à mes sentiments intimes, je ne rends compte qu'à Dieu et à ma conscience!*¹, – Elen sözünü qurtarıb, əlini həyəcədən qalxan gözəl sinəsinə toxunduraraq göyə baxdı.

– *Mais écoutez moi, au nom de Dieu!*².

– *Epousez moi, et je serai votre esclave*³.

– *Mais c'est impossible*⁴.

Elen ağlayaraq dedi:

– *Vous ne daignez pas descendre jusqu'à moi, vous...*⁵

Cavan şahzadə onu ovundurmağa başladı. Elen isə ağlaya-ağlaya (sanki özünü unudaraq) deyirdi ki, heç şey mənə orə getməyə mane ola bilməz, başqaları da belə etmişdir. Buna misal da göstərmək olar (o zaman belə şeylərə misal hələ az idi, lakin Elen Napoleonun və başqa ali şəxslərin adını çəkdi). Mən heç vaxt öz ərimin arvadı olmamışam, məni qurban vermişlər.

Cavan şahzadə artıq təslim olaraq deyirdi:

– Bəs qanun, din...

Elen dedi:

– Qanun, din... Onlar ki bunu edə bilməyəcəkmis, bəs onda niyə onları uydurub, icad etmişlər?!

Cavan şahzadə belə sadə bir fikrin öz ağılına gəlməsinə təəccüb etli. O, məsləhət üçün İsa Comiyətinin müqəddəs qardaşları yanına məsləhətə getdi, bu adamlarla onun yaxın əlaqəsi vardı.

Bundan bir neçə gün sonra, Elenin Kamennı Ostrovdakı yaylaq evində düzəltdiyi şənliklərdən birində qar kimi ağsaçlı, qara, parlaq

¹ Bəlkə də, onun mənə olan hissi tamamilə atalıq hissi deyil, lakin bundan ötrü mən onun evimə gəlməsinə qadağan edə bilmərəm ki... Mən kişi deyiləm ki, nəcibliyə qarşı nəcibliyə edəm. Qoy siz əlahəzrətlərinə məlum olsun ki, mən öz üroyimdəki hisslər haqqında ancaq Allaha və öz vicdanıma haqq-hesab verirəm.

² Allah eşqinə, mənə bir qulaq asın.

³ Mənimlə evlənin, onda mən sizin qulunuz olaram.

⁴ Bu axı mümkün olan şey deyil

⁵ Siz mənimlə evlənməyi özünüzlə layiq görmürsünüz, siz...

gözlü *m-r de Jobert* adlı un *Jésuite à robe courte*¹-li ahıl, adamı özünə məftun edən bir fransız ona təqdim etdilər. Bu adam bağda, çilçıraq işığında, musiqi səsləri altında Elenlə Allaha, İsayə, Məryəmin qəlbina olan məhəbbətdən, yeganə həqiqi katolik dininin həm bu dünyada, həm də o dünyada verdiyi təsəllidən uzun-uzadı danışdı. *M-r Jobert*-in sözləri Elenin qəlbini rıqqətə gətirdi və bir neçə dəfə həm Elenin, həm də *m-r Jobert*-in gözləri yaşarıb, səsi titrədi. Eleni rəqsə dəvət edən kavalər onun gələcək *directeur de conscience*²-i olan adamla söhbətini pozdu, lakin ertəsi gün *m-r Jobert* axşam Elenin yanına tək gəldi. O gündən *m-r Jobert*-i tez-tez Elenin evində görmək olardı.

Bir gün də o, qrafıyanı katolik kilsəsinə apardı. Eleni məhrabın qabağına gətirdilər və o, diz çökdü. Adamı özünə məftun edən həmin ahıl fransız əlini Elenin başına qoydu. Elen sonra deyirdi ki, bu zaman mən qəlbimə daxil olan sərin meh kimi bir şey duyudum. Ona izah etdilər ki, bu *La grâce*³ imiş.

Sonra Eleni *à robe longue*⁴ katolik keşişi yanına apardılar, Elen günahlarını keşişə deyib, tövbə etdi, keşiş də onun günahlarını bağışladı. Ertəsi gün Elenen qabağına bir qutu gətirdilər. Qutuda təbərrük⁵ vardı, bunu ona verdilər ki, evinə aparıb yesin. Bir neçə gündən sonra Elen bildi ki, o, indi həqiqi katolik dininə daxil olmuşdur. Bu günlərdə Papa⁶ özü bunu biləcək və ona nə isə bir kağız göndərəcəkdik, bütün bunlar Eleni sevindirirdi.

Bu zaman Elenin ətrafında görülən işlər, insanların ona münasibəti, bu qədər ağıllı adamlar tərəfindən çox xoş və çox zərif bir şəkildə ona göstərilən diqqət, həm də özünün göyərçin kimi təmizliyi (indi o, həmişə ağ lentli ağ paltar geyirdi) ona zövq verirdi, lakin bu zövq üçün o bir an da olsa, öz məqsədini nəzərdən qaçırmırdı. Həmişə belə olur ki, iş hiyləyə gələndə axmaq bir adam özündən ağıllı adamlara kələk gələ bilər. Elen də başa düşürdü ki, bütün ona deyilər sözlər, ona göstərilən diqqət və qayğı əsasən bir şey üçündür: – Onu katolik

dininə çevirib, yezuit təşkilatları xeyrinə ondan pul almaq istəyirdilər (bu bərdə ona bəzən söz arasında işarə də edirdilər). Elen isə pul verməkdən qabaq təkidlə tələb edirdi ki, onun üzərində onu ərindən azad edə biləcək müxtəlif əməliyyatı icra etsinlər. Elenin anlayışınca hər bir dinin mənası insan arzusunu yerinə yetirərək müəyyən ədəb qaydalarına riayət etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə də Elen həmin ruhani adamlar etdiyi söhbətlərinin birində ondan təkidlə belə bir suala cavab tələb edirdi: – Mənim kəbinim nə dərəcədə mənə öz ərimlə bağlıdır?

Onlar qonaq otağında, pəncərə qabağında oturmuşdular. Pəncərədən çiçəklərin ətəri gəlirdi. Elen ağ paltar geymişdi, paltarın üstündən onun döşü və çiynləri görünürdü. Yaxşıca yeyib-bəslənmiş, dolu üzü təmizcub qırılmış, qəşəng ağızlı katolik keşişi Elenə yaxın bir yerdə oturub, ağ əllərini məsumanə bir halda dizləri üstə qoymuşdu. Onun dodaqlarında incə bir təbəssüm vardı. O, Elenin gözəlliyinə heyran idi, bu vəziyyətlə də arabir Elenin üzünə baxaraq, onları maraqlandıran məsələ haqqında öz fikrini söyləyirdi. Elen də narahət bir halda gülümsəyərək katolik keşişinin qıvrım saçlarına, təmiz qırılmış saqqalının yeri qaralan dolu üzünə baxır və hər an söhbətin başqa bir şəkli alacağını gözləyirdi. Lakin keşiş onun gözəlliyindən həzz alsada, öz işini məharətlə gördüyündən daha çox zövq alırdı.

Bu vicdan rəhbəri belə bir mühakimə yürüdürdü. O deyirdi ki, siz etdiyiniz işin mənasını başa düşmədən, ərə etdiyiniz adama sədaqətli olacağınızı vəd edibsiniz. O adam da nikahın dini mənasına inanmadan evlənməklə dini təhqir etmişdir. Nikah ikitərəfli olmalıdır, lakin sizin nikah belə deyil. Bununla belə sizin verdiyiniz vəd sizi o adama bağlıdır. Siz bu vədi pozmusunuz. Bununla siz nə etmişiniz? *Péché veniel* və ya *péché mortel*?¹ *Péché veniel* etmişiniz, çünki siz bunu pis bir məqsədlə etməmişiniz. Əgər siz indi uşağınız olsun deyə, başqa bir adama ərə getsəniz, sizin günahınız bağışlana bilər. Ancaq məsələ yenə də iki yerə bölünür: birincisi...

Elen darıxmış halda və adamı özünə məftun edən bir təbəssümlə birdən dedi:

– Lakin mən belə düşünürəm ki, həqiqi bir dini qəbul etdikdən sonra, yalançı bir dinin mənim üzərimə qoyduğu vəzifə ilə mən daha bağlı ola bilmərəm.

¹ *Péché mortel* – əfşahı, ya öldürücü günahı?

¹ Conab Jober. Qısa paltarlı yezuit

² Vicdan qoruyan

³ Allahın neməti

⁴ Uzun paltarlı

⁵ Aztapılan, az olma düşən bir şey

⁶ Katolik kilsəsinin başçısı

Məsələnin belə, Kolumb yumurtası məsələsi kimi, sadə bir şəkildə qoyulması *directeur de conscience*¹-ni heyratə saldı. O, şagirdinin bu tezliklə belə uğur qazanmasına son dərəcə sevindi, lakin özünün zəhmətlə başa gələn mühakimə və dəlillərindən əl çəkə bilmədi. Gülüm-səyərək dedi:

– *Entendons nous, comtesse*² – və öz mənavi qızının fikirlərini təkzib etməyə başladı.

VII

Elen başa düşürdü ki, məsələ dini nöqtəyi-nəzərdən çox sadə və çox asan bir şeydir, ancaq onun dini rəhbəri bir şeyə görə çətinlik çəkir: – O, kübar cəmiyyətin bu məsələyə necə baxacağından qorxur.

Buna görə də Elen cəmiyyətdə bu məsələ ətrafında həzrlıq apar-mağı lazım bildi. Qoca əyanda qısqıncılıq hissini oyadaraq, ona da cavan şahzadəyə söylədiyi sözləri təkrar edərək, məsələni belə qoydu: – Mənimlə yaxınlıq etmək haqqını qazanmaq üçün yeganə vasitə mənimlə evlənməkdir. Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu, yəni ər sağ ikən təzə ərə getmək təklifi qoca əyanı da o biri cavan şahzadə kimi əvvəl heyratə saldı. Lakin Elen elə bir sarsılmaz inamla məsələni izah etdi ki, bu, qoca əyanı təsir etməyə bilmədi. Elen sübut edirdi ki, bu özünü də bir qızın ərə getməsi kimi çox sadə və çox təbii bir şeydir. Əgər bu məsələdə Elen bir balaca tərəddüd etsəydi, utancaqlıq göstərsəydi və ya məsələnin ora-burasını gizlətsəydi, heç şübhəsiz, işi uzudacaqdı. Lakin o nəinki işi gicəldir və utancaqlıq göstərirdi, əksinə, sadəlövhəsinə bir ürək ağıqlığı ilə öz yaxın dostlarına (bu isə bütün Peterburq deməkdir) deyirdi ki, şahzadə də, əyan da mənə mənimlə evlənmək təklifini etdilər. Mən də onların hər ikisini sevirəm, nə onu, nə də o birisini incitmək istəmirəm.

Peterburqa isə Elenin öz ərinə boşanmaq istəməsi xəbəri deyil, dərhal başqa bir xəbər yayıldı (Elenin ərinə boşanmaq istəməsi xəbəri yayılısa da, bir çoxları bu qeyri-qanuni hərəkətə qarşı çıxardı). Bu yayılan xəbərdə deyilirdi ki, bədbəxt və gözəl Elen çətin bir məsələ qarşısında qalmışdır. O bilmir ki, bu iki adamdan hansına ərə getsin. Məsələ artıq bunun nə dərəcə mümkün olmasında deyil, bu iki adamdan hansına ərə getməyin daha əlverişli olmasında və sarayın buna

necə baxacağına idi. Bununla bərabər elə geridə qalmış, məsələnin durduğu yüksəkliyə qalxa bilməyən adamlar da vardı ki, onlar bu tədbirdə nikah əhdinin təhqi edildiyini görürdülər, ancaq belələri az idi. Bunlar da susurdular, əksəriyyəti isə Elenin rast gəldiyi bu xoşbəxtlik və bu iki adamdan hansına ərə getməyin yaxşı olması məsələsi maraqlandırır. Əri sağ ikən başqa kişiylə getməyin, yaxşımı, pismi olmasından danışmırdılar. Ona görə danışmırdılar ki, məsələ yəqin-bizdən daha ağıllı olan adamlar tərəfindən həll olunmuşdur (onlar belə deyirdilər) və məsələnin bu cür həll olunmasına şübhə etmək, öz axmaqlığını büruzə vermək və ali cəmiyyətdə yaşamağı bacarmamaq deməkdir.

Marya Dmitriyevna Axrosimova oğlanlarından birini görmək üçün yayda Peterburqa gəlmişdi. Yalnız o, ümumi rəyin əksinə olaraq, öz rəyini açıqca söyləmişdi. Elenə balda rast gələrək onu zalın ortasında saxlamış və hamı susduğu halda öz kobud səsilə demişdi:

– Burada arvadlar əri dura-dura başqa kişiylə ərə getməyə başlamışlar. Yoxsa elə bilirsən ki, bunu birincə dəfə sən eləyirsən? Yox, əzizim, sən gecikmişən. Bu çoxdankı əhvalatdır. Bütün fahişələr belə eləyirlər. – Marya Dmitriyevna bunu deyib, adət etdiyi qorxunc bir hərəkətlə əynindəki paltarının geniş qollarını çırmaya-çırmaya və sört-sört ətrafına baxa-baxa zalın içindən keçib getdi.

Marya Dmitriyevnadan qorxsalar da, Peterburqda ona tələxək bir qadın kimi baxırdılar. Buna görə də adamlar onun söylədiyi sözlərdən ancaq çox kobud bir sözü seçərək, pıçılı ilə bir-birinə söyləyir və elə zənn edirdilər ki, Marya Dmitriyevnanın söylədiyi sözlərin bütün məzisi elə birəcə bu kəlməyədir.

Knyaz Vasili dediyi sözləri, xüsusilə axır vaxtlar çox tez-tez unudur, eyni sözü yüz dəfə təkrar edirdi. Hər dəfə də qızını görərkən onu kənara çəkir, qolundan tutub, aşağı çəkərək deyirdi:

– *Hélène, j'ai un mot à vous dire, j'ai eu vent de certains projets relatifs à... Vous savez. Eh bien, ma chère enfant, vous savez que mon coeur de père se réjouit de vous savoir... Vous avez tant souffert... Mais, chère enfant... ne consultez que votre coeur. C'est tout ce que je vous dis*¹. – Həmişə də eyni tərzdə keçirdiyi həyəcanını gizlədərək, özünü qızının üzünə yapışdırırdıqdan sonra geri çəkilibdi.

¹ Elen, mən soninlə danışmaq istəyirəm. Mən bozi şeylər eşitmişəm... özün bilirsən. Belə, mənim əziz balam, sən özün bilirsən ki, sonin atanın ürəyi şad olur ki, sən... Sən bu qədər dözübsən... Ancaq, əziz balam... Sonin qolbin necə ovr edir, elə də hərəkət et. Mənim sənə məsləhotim budur.

¹ Vəcdən qoruyan

² Qrafinya, məsələni aydınlaşdıraraq.

Bilibin hələ də ağıllı adam şöhrətini itirməmişdi. Elenin öz xeyrini güdməyən bir dostu idi, Ali mövqeli gözəl qadınların həmişə belə kişi dostları olur. Onlar heç vaxt qəlbən vurulan adam roluna keçə bilmirlər, həmin bu Bilibin bir gün *petit comité*¹ –də öz dostu Elene onun ərə getməsi haqqında öz nöqtəyi-nəzərini söylədi.

Elen:

– Ecoutez, Bilibine – deyərək ağ əlini Bilibinin frakının qoluna toxundurdu. Elenin barmaqları üzüklə dolu idi (o, həmişə Bilibin kimi dostlarını familiyası ilə çağırırdı). – *Dites moi comme vous diriez à une soeur, que dois-je faire? Lequel des deux?*²

Bilibin qaşlarının üstündə alının dərisini qırışdıraraq fikrə getdi; o gülümsəyirdi.

– *Vous ne me prenez pas en qəfil, vous savez. Comme véritable ami j'ai pensé et repensé à votre affaire. Voyez vous. Si vous épousez le prince* (bu cavan oğlan idi), – Bilibin barmağını qatladi, – *vous perdez pour toujours la chance d'épouser l'autre, et puis vous mécontentez la Cour. (Comme vous savez, il y a une espèce de parenté). Mais si vous épousez le vieux comte, vous faites le bonheur de ses derniers jours, et puis comme veuve du grand... le prince ne fait plus de méssaillance en vous épousant*³.

Bilibin sözünü qurtarıb, qaşları üstə topladığı alın dərisini açdı.

Elen sevinərək yenə də əlini Bilibinin frakının qoluna toxundurdu:

– *Voilà un véritable ami! Mais c'est que j'aime l'un et l'autre, je ne voudrais pas leur faire de chagrin. Je donnerais ma vie pour leur bonheur à tous deux*⁴.

Bilibin çiynlərini sıxdı. Bununla o – belə bir dərddə hətta mən də kömək edə bilmərəm – demək istəyirdi.

¹ Kiçik komitə

² Qulaq asın, Bilibin. Öz bacınıza necə məsləhət verərdinizsə, mənə də elə deyin. Mən nə edim? İkisindən hansını seçim?

³ Siz mənə qəflətdən yaxalaya bilməzsiniz, siz bunu bilirsiniz. Mən həqiqi bir dost kimi sizin işinizi çox düşündüm. Şəhzadəyə ərə getsəniz, siz o birisinin arvadı olmaq imkanından həmişəlik məhrum olarsınız. Üstelik saray bundan narazı olacaqdır (özünüz bilirsiniz, bura qohumluq məsələsi də qarışmışdır). Qoca grafa ərə getsəniz, onda siz onun son günlərinin xoşbəxtliyinə səbəb olacaqsınız, sonra isə... öyrənməzsiniz. Ərə evlənmək şəhzadə üçün alçaldıcı bir şey olmayacaqdır.

⁴ Bax, həqiqi dost buna deyirlər. Axı mən onların hər ikisini sevirəm, heç birini də kədərləndirmək istəməzdim. Hər ikisinin xoşbəxtliyi üçün mən öz həyatımı qurban etməyə hazıram.

*"Une maîtresse-femme! Voilà ce qui s'appelle poser carrément la question. Elle voudrait épouser tous les trois à la fois,"*¹ – deyərək o düşündü.

– Deyin, görüm, axı sizin əriniz bu işə necə baxar? – Bilibin öz vəziyyətinin möhkəmliyinə arxayın olaraq belə sadələşməsinə bir sualı verməkdən qorxmurdu. – O razı olarmı?

Elenə nədənsə elə gəlirdi ki, Pyer də onu sevirdi:

– *Ah! Il m'aime tant! Il fera tout pour moi*².

Bilibin *mor*³ hazırladığını bildirmək üçün alnını qırışdırdı:

– *Même le divorce*⁴.

Elen güldü.

Elenin əri dura-dura başqa adama ərə getməsinin qanuni bir şey olduğuna şübhə edənlərdən biri də onun öz anası knyaginya Kuragina idi. O, həmişə qızına həsəd aparar və bu həsəd ona iztirab verirdi. İndi də qəlbə ən yaxın olan bir məsələ knyaginyanın həsəd etməsinə səbəb olmuşdu. O gedib, rus keşişi ilə məsləhətləşdi, boşanmanın və əri sağ ikən başqa kişiyyə ərə getməyin nə dərəcə mümkün olub-olmadığını soruşdu. Keşiş dedi ki, bu mümkün olan şey deyil, o hətta İncildən ona misal da göstərdi. Bu misalda (keşişə elə gəlirdi ki) ərə sağ ikən başqa adama ərə getmək, doğrudan-döğruya rədd edilirdi. İncildən götürülən misal knyaginyanı sevindirirdi.

Bu dəlil ona rəddedilməz bir şey kimi görünürdü. Knyaginya bu dəlili əsas tutaraq, qızını evdə tutmaq üçün səhər tezdən onun yanına gəlirdi.

Elen anasının etirazına qulaq asaraq yumşaq-yumşaq, həm də istehza ilə gülümsədi.

Qoca knyaginya dedi:

– Orada elə belə də deyilir: – Kim ərindən boşanmış arvadla evlənsə...

Elen onun sözünü kəsdi:

– *Ah, maman, ne dites pas de bêtises. Vous ne comprenez rien. Dans ma position j'ai des devoirs*⁵, Elen söhbəti rus dilindən fransız

¹ Mərhəbə belə arvad! Məsələni qəti qoymaq, bax, buna deyirlər. O eyni zamanda hər üçünün arvadı olmaq istəyir.

² Ah! O, mənə elə sevirdi! O, məndən ötrü hər şey etməyə hazır idi.

³ Birco söz

⁴ Hətta boşanmağa da

⁵ Ah, anacan, mənasız söz danışmayın, siz heç bir şey başa düşmürsünüz. Mənim vəziyyətim başqadır, mənim müəyyən vəzifələrim var.

dilinə keçirdi. Ona həmişə elə gəlirdi ki, onun düşündükləri rus dilində aydın izah olunmur.

– Lakin, dostum...

– Ah, *maman, comment est-ce que vous ne comprenez pas que le Saint Père, qui a le droit de donner des dispenses...*¹

Söhbətin bu yerində Elenin evində yaşayan kompanyon qadın içəri girib, Elenə dedi ki, zati-aliləri gəlib, sizi görmək istəyir.

– *Non, dites lui que je ne veux pas le voir, que je suis furieuse contre lui, parce qu'il m'a manqué parole*².

Cavan, sarışın, uzun üzlü, uzun burunlu bir adam içəri girərək dedi:

– *Comtesse, à tout péché miséricorde*³.

Qoca knyaginya hörmətlə qalxıb oturdu. İçəri girən cavan adam ona əhəmiyyət vermədi. Knyaginya başı ilə qızına – salamat qal deyib, otaqdan çıxdı.

Zati-alilərinin içəri girməsilə qoca knyaginyanın bütün əqidəsi sarsıldı. Karetə oturarkən o, öz-özünə dedi: “Yox, o, haqlıdır, o, haqlıdır. Bəs necə olub ki, biz öz cavanlığımızda, o cavanlıq ki, bir daha gəmi qayıtmayacaqdır, bunu bilməmişik. Gör, bu necə sadəcə bir şeymiş...”

* * *

Avqustun başlanğıcında Elenin işi tamamilə müəyyənləşdi və o, öz ərinə bir məktub yazdı (Elen elə zənn edirdi ki, əri onu çox sevir). Məktubda o həm NN-ə ərə getmək niyyətində olduğunu, həm də yeganə həqiqi bir dini qəbul etdiyini Pyerə xəbər verirdi. Eyni zamanda boşanmaq üçün lazım olan bütün rəsmi qaydaların yerinə yetirilməsini ondan xahiş edirdi. Bu rəsmi qaydalar haqqında da məktubu aparan adam ona izahat verəcəkmış.

“*Sur ce je prie Dieu, mon ami, de vous avoir sous Sa sainte et puissante garde. Votre amie Hélène*”⁴.

Pyer Borodino vuruşma meydanında olarkən bu məktubu onun evinə gətirmişdilər.

¹ Ah, anacan, siz necə başa düşürsünüz ki, günahları bağışlamaq hökmü olan müqəddəs ata...

² Ona deyir ki, mən onu görmək istəmirəm, mənə ona çox bərk acığım tutub, çünki o, mənə verdiyi sözü yerinə yetirməyib.

³ Qrafinya, hər bir günah üçün mərhəmət var.

⁴ “Sonra da, mənim dostum, Allaha dua edirəm, qoy o, sizi öz pənahlığında saxlasın. Sizin dostunuz Elena”.

Pyer ikinci dəfə Borodino vuruşmasından sonra Rayevskinin batereyasından qaçıb əsgərlərlə bərabər dəfə ilə Knyazkovo kəndinə sən getdi. Sarğı məntəqəsinə çataraq orada yaralıların çıxartısını və zarlı-tısını eşidib, həm də qan görüb, yenə əsgərlərə qarışdı və cəld yola düzəldi.

Pyerin indi bütün varlığı ilə arzu etdiyi şey yalnız bütün gün içəri-sində yaşadığı bu qorxunc təəssürlər aləmindən tez uzaqlaşmaq, adi həyat şəraitinə dönmək, otaqda, öz çarpayısında yatmaq idi. Pyer hiss edirdi ki, ancaq adi həyat şəraitində o həm öz-özünü, həm də gördüklərini və duyduqlarını dərk edə biləcəkdir. Lakin bu adi həyat şəraiti heç yerdə yox idi.

İndi onun getdiyi yolda mərmilər və güllələr vıyıldamasa da, hər tərəfdə yenə vuruşma meydanında olan şeylər gözü çarpırdı. Yenə eynən yorulub əldən düşmüş, əzab çəkən, bəzən də laqeyd insanlar, yenə qan, yenə əsgər şinelləri görünürdü. Uzaqlarda olsa da, yenə adamı dəhşətə salan atışma gurultusu eşidilirdi. Hava bürkü idi, ətraf toz içində idi.

Pyer böyük Mojaysk yolu ilə üç verst getdikdən sonra yolun qırağında oturdu.

Hava qaralmışdı, top gurultuları da kəsilməmişdi. Pyer dirsəklənib uzandı, qaralıqda onun qabağından kölgə kimi keçib gedən adamlara xeyli baxdı. Ona həmişə elə gəlirdi ki, top gülləsi qorxunc bir yıxılı ilə onun üstünə gəlir, bundan diksinib qalxırdı. Burada nə qədər belə uzanıb qaldığını bilmədi. Gecə yarısı idi, üç əsgər ağac budaqları gətirdi, onun yanında yerləşib, tonqal qalamağa başladı.

Əsgərlər Pyerə çəp-çəp baxaraq tonqalı yandırdılar, üstünə qazança qoydular, qazançaya xırdalayib suxarı tökdülər, içinə donuz yağı atdılar. Xörəyin xoş qoxusu tüstü iyinə qarışdı. Pyer qalxıb oturdu. Ah çəkdi. Əsgərlər (onlar üç nəfər idilər) ona əhəmiyyət vermədən yeyir və öz aralarında söhbət edirdilər.

Əsgərlərdən biri Pyerdən soruşdu:

– Sən kimsən, hansı hissədən sən? – Görünür, əsgər bu sualı verməklə bir şeyi nəzərdə tuturdu. Pyer bunu belə düşündü: – Əgər sən yemek istəyirsənsə, biz sənə yemek verərik, ancaq de görək, düz adamsanmı?

Pyer hiss etdi ki, həm əsgərlərə yaxın olmaq üçün, həm də əsgərlərin onu başa düşmələri üçün öz ictimai vəziyyətini gizlətsə yaxşıdır:

– Mən? Mən?.. Mən əslində xalq qoşunu zabitiyəm, ancaq mənim dəstəm burada yoxdur. Mən vuruşmaya göldim, onları itirdim.

Əsgərlərdən biri dedi:

– Gör ha!

O biri əsgər başını yırğaladı.

Birinci əsgər:

– Əgər yeyirsənsə, ye! – deyərək ağac qaşığı yalayıb, Pyerə verdi.

Pyer tonqala yaxın oturub, qazançada olan xörəkdən yeməyə başladı və ona elə gəldi ki, dünyada heç belə ləzzətli xörək yeməmişdir. O, qaşığı doldura-doldura xörəyi acgözlüklə yeyirdi. Tonqalın işığında onun üzü görünürdü, əsgərlər kirimişcə ona baxırdılar.

Əsgərlərdən biri yenə soruşdu:

– Sən hara getmək istəyirsən? De görək!

– Mən Mojayska getməliyəm.

– Demək sən ağasan?

– Bəli.

– Adın nədir?

– Pyotr Kiriloviç.

– Yaxşı da, Pyotr Kiriloviç, gedək, biz səni aparırıq.

Gecənin zil qaranlığı içində Pyerlə əsgərlər Mojayska sarı getdilər.

Onlar Mojayska çatanda və şəhərin dik yoxuşunu xalxmağa başlayanda xoruzlar banlayırdı. Pyer əsgərlərlə gedirdi, dayandığı karvansaranın dağın dibində olduğunu tamamilə unutmuşdu. Yoxuşun ortasında mehtəri ona rast gəlməşəydi, karvansara heç onun yadına düşməyəcəkdi (Pyer o dərəcə dalğın bir vəziyyətdə idi). Mehtər Pyeri axtarmaq üçün şəhərə getmişdi, indi də karvansaraya qayıdırdı. O, Pyeri qaranlıqda ağaran şlyapasından tanıdı.

– Zati-aliləri, sizsinizmi? Biz lap ümidimizi kəşmişdik. Piyada niyə gəlirsiniz? Hara gedirsiniz, buyurun, karvansara bu tərəfdədir.

– Doğrudan da.

Əsgərlər dayandılar.

Onlardan biri:

– Hə, öz adamlarını tapdınmı? – deyərək soruşdu.

O birilərinin də səsi eşidildi:

– Salamat qal, Pyotr Kiriloviç, adın belə deyildimi? Salamat qal, Pyotr Kiriloviç.

Pyer də:

– Salamat qalın, – deyib öz mehtərilə karvansaraya tərəf getdi.

Pyer: “Onlara bir şey vermək lazımdır,” – deyərək düşündü və əlini cibinə saldı, lakin içindən başqa bir səs ona: “Yox, lazım deyil” – dedi.

Karvansarada yer yox idi, otaqların hamısı tutulmuşdu. Pyer həyəətə getdi, öz kolyaskasında uzanıb, şineli başına çəkdi.

IX

Pyer başını balısa təzəcə qoymuşdu ki, yatmaq istədiyini hiss etdi, lakin birdən lap həqiqətdə olduğu kimi, top atəşlərinin gurultusu, zarıltı və çığırtı, mərmilərin şappıltı ilə yerə dəydiyini eşitdi, qan və barıt qoxusu duydu, onu dəhşət və ölüm qoxusu bürüdü. Gözlərini açıb, başını şinelin altından çıxartdı. Hər tərəf sakitlik idi. Yalnız bir dənsik qapıçı ilə danışa-danışa, palçıqda ayaqları şappıldaya-şappıldaya darvazaya tərəf gəlirdi. Pyer yerindən qalxarkən, başı üstündəki taxta damlı talvarın qaralmış tavanı altından göyərçinlər ürkərək çırpındı. Bütün həyəətə, bu an Pyerə xoş gələn quru ot, peyin, qətran və tünd karvansara qoxusu yayılmışdı. Talvarın qara damı arasından təmiz, ulduzlu göy görünürdü.

Pyer yenə şineli başına çəkib düşündü: “Allaha çox şükür ki, o şeylər daha yoxdur. Qorxu nə dəhşətli şeymiş, mən necə qorxurdum, belə də biabırçılıq olarmı?.. Lakin onlar... Onlar hamısı lap axıra kimi sakit və möhkəm durmuşdular...” Pyerin onlar dediği həm batareyada olan, həm yolda ona yemək verən, həm də ikonaya dua edən əsgərlər idi. Bu vaxta qədər Pyerə məlum olmayan bu insanların onun təsəvvüründə bütün başqa insanlardan tamamilə ayrılırdı.

Pyer gözüne yuxu gedə-gedə düşündü: “Əsgər olmaq, adi bir əsgər olmaq! Bütün varlığınla bu ümumi həyata girmək, onları, əsgərləri belə etmiş şeyləri duymaq, onlar kimi yaşamaq! Lakin bütün bu artıq, bu iblisənə, bu zahiri insan yükündən necə xilas olmalı? Bir zaman mən belə ola bilirdim. Mən atamın yanından qaçmaq istəyirdim, qaça da bilirdim. Doloxovla olan dueldən sonra mənə əsgər gəndərə bilərdilər”. Doloxovu klubda dueldə çağırdığı nahar, Torjokdakı mason rəhbəri bir anlığa onun təsəvvüründə canlandı. Budur, o, tən-tənəli mason yığıncağı onun xəyalında canlanır. Bu yığıncaq ingilis klubundadır. Deyəsən, Pyerə tanış, yaxın, əziz olan bir adam stolun yuxarı başında oturmuşdur. Hə, bu odur! Bu masonların başçısıdır.

Pyer düşünərək öz-özünə deyir: “O axı ölmüşdür! Bəli, ölmüşdür, lakin mən onun sağ olduğunu bilmirdim. Onun ölməyinə mənəm necə hayıfım gəlirdi, onun yenə də sağ olmasına mən nə qədər seviniyəm!” Stolun bir tərəfində Anatoli, Doloxov, Nesvitski, Denisov və başqaları oturmuşdu (Pyer yuxuda bu növ adamları da, onlar adı verdiyi o biri növ adamlar kimi çox aydın müəyyən etmişdi) bu adamlar – Anatoli, Doloxov bərkdən çığırır, oxuyurdular, lakin bu hay-küy içindən dayanmadan danışan mason rəhbərinin səsi eşidilirdi. Onun da səsi vuruşma meydanındakı uğultu kimi həm mənalı idi, həm də kəsil-mirdi, bununla belə onun səsi xoş idi və adama təsəlli verirdi. Pyer öz dini rəhbərinin nə dediyini başa düşmürdü, lakin bilirdi ki, o, xeyir-xahılıqdan, onlar kimi olmaq imkanından danışırdı (yuxuda fikirlər növü də Pyer üçün aydın idi). Onlar da hər tərəfdən rəhbəri əhatə etmişdilər, hamısının da üzündən sadə və xoşbəxtli, həm də möhkəm olduqları görünürdü. Lakin onlar xoşbəxtli, mehriban olsalar da, Pyerə baxmır və Pyeri tanımırırlar. Pyer onların diqqətini özünə cəlb etmək və nə isə demək istədi. O, yerindən qalxdı, lakin elə bu anda qıçları üşüdü və açıq, çılpaq qaldı.

O, bundan utandı və əli ilə qıçlarını örtüdü. Bu zaman doğrudan da, şinel onun qıçları üstündən düşmüşdü. Pyer şinelini düzəldərkən bir anlığa gözlərini açdı, yenə də bayaqkı talvarları, dirəkləri, həyəti gördü, ancaq indi bunlar hamısı göyümtül və işıqlı idi, üstlərinə də şəhmi, ya qrovmu düşərək işıdayırdı.

Pyer: “hava açılır”, – deyər düşündü, “lakin bu mən deyən deyil. Mən görək mason rəhbərinin sözünə axıra kimi qulaq asam və onu başa düşəm”. O yenə də şineli başına çəkdi, ancaq indi nə mason yığıncağı, nə də rəhbər vardı. İndi yalnız sözlərlə aydınca ifadə oluna biləcək fikirlər vardı, bunları da kim isə ona söyləyir, ya da öz ağlına gəlirdi.

Bu fikirlər bugünün təsirilə meydana gəlmişdi, lakin Pyer sonradan bunları xatırlarkən qəti surətdə əmin olan ki, bu fikirləri kim isə kənardan ona söyləmişdir. Pyerə elə gəlirdi ki, o, ayıq ikən heç vaxt belə düşünə bilməmiş və fikirlərini belə ifadə edə bilməmişdir.

Kənardan bir səs ona deyirdi: “Müharibə insan sərbəstliyini Allahın qanunlarına tabe etməyin ən çətin bir şəklidir. Sadəlik – Allaha itaət etməkdir, Allahdan qaçıb qurtarmaq olmaz. Onlar da sadədirlər. Onlar danışmırlar, iş görürlər. Deyilən söz gümüşdür, deylməyən qızıldır. Nə qədər ki, insan ölümdən qorxur, o, heç bir şey əldə edə

bilməz. Kim ki ölümdən qorxmur, hər şey onundur. Əzab və izzirab olmasaydı, insan öz hüdudunu bilməzdi, öz-özünü tanımazdı”. Pyer yenə də yuxuda düşünür, ya da kənardan gələn səsi eşidirdi: “Ən çətin şey – bütün şeylərin mənasını öz qəlbində birləşdirməyi bacarmaqdır. Bütün şeylərin mənasını birləşdirmək?” – deyər Pyer öz-özündən soruşdu. “Yox, birləşdirməmək. Fikirləri birləşdirmək olmaz, bütün fikirləri bir-birinə qoşmaq olar, bax, lazım olan da budur!” – Pyer daxili bir sevincə: “Bəli, qoşmaq lazımdır, qoşmaq lazımdır!” – deyər təkrar etdi. O hiss edirdi ki, ancaq bununla, ancaq bu sözlərlə onun demək istədiyi şey ifadə olunur və ona izzirab verən bütün məsələlər həll edilir.

– Bəli, qoşmaq lazımdır, vaxtdır, qoşmaq lazımdır.

Kənardan kimin isə səsi eşidildi:

– Qoşmaq lazımdır, vaxtdır, qoşmaq lazımdır, zati-aliləri! Qoşmaq lazımdır, vaxtdır, qoşmaq lazımdır...

Bu səs Pyeri oyadan mehtərin səsi idi. Günəş düz Pyerin üzünə düşmüşdü. Pyer çirkli karvansara həyətinə baxdı. Həyətin ortasında, quyu başında əsgərlər ariq atları suvarınırlar, bir neçə araba da darvazadan bayıra çıxırdı. Pyer nifrətlə üzünü çevirdi, gözlərini yumaraq özünü yenə də kolyaskanın oturacaq yerinə yıxdı. “Yox, mən bunları istəmirəm, mən bunları nə görmək, nə də başa düşmək istəyirəm, mən yuxuda mənə əyan olan şeyləri başa düşmək istəyirəm. Bircə saniyə də vaxt olsaydı, mən hamısını başa düşərdim. İndi mən nə edim axı? Qoşmaq, lakin hər şeyi bir-birinə necə qoşmaq, necə bağlamaq olar?” Pyer hiss edirdi ki, yuxuda gördüyü və düşündüyü şeylərin bütün mənası dağılıb məhv olmuşdur, bu onu dəhşətə getirirdi.

Mehtər, sürücü və qapıçı Pyerə danışdı ki, bir zabit gəlmişdi. O, fransızların Mojaysk tərəfə irəlilədiklərini və bizim qoşunların çəkilib getdiyini xəbər verdi.

Pyer qalxıb, hazırlaşmağı əmr etdi, “gəlib, mənə çatarsınız”, – deyərək özü şəhərin içindən piyada yola düşdü.

Qoşun on minə qədər yaralını qoyub, şəhərdən çıxırdı. Bu yaralıları həyətlərdə, evlərin pəncərəsində və küçələrdə görmək olardı. Küçələrdə, yaralıları aparmaq üçün gələn arabaların yanından çığırtı, söyüş və vuruşma səsi gəlirdi. Kolyaska gəlib Pyerə çatdı. Pyer tanış bir yaralı generala öz kolyaskasında yer verdi və onunla bərabər Moskva getdi. Yolda o, öz qaynının və knyaz Andreyin ölüm xəbərini eşitdi.

Aydın 30-da Pyer Moskvağa gəldi. Şəhər hüdudu qarovulxanasına yaxın bir yerdə o, qraf Rastopçinin adyutantına rast gəldi.

Adyutant:

– Biz sizi hər yerdə axtara-axtara durmuşuq, – dedi, – Qraf mütləq sizi görmək istəyir. O, sizdən xahiş edir ki, elə bu saat çox mühüm bir məsələ üçün onun yanına gədesiniz.

Pyer evinə dəymədən, ekipaj tutub, baş komandanın yanına getdi.

Qraf Rastopçin elə bu gün şəhər Sokolnikidə olan yaylaq evindən Moskvağa gəlmişdi. Qrafın qəbul otağı məmurlarla dolu idi. Kimisi qrafın əmri ilə, kimisi isə lazımı sərəncam almaq üçün gəlmişdi. Vasilçikov və Platov artıq qrafı görüb, Moskvanı müdafiə etməyin mümkün olmadığını və Moskvanın düşməne tərk ediləcəyini ona söyləmişdilər. Bu xəbəri əhəlidən gizlətsələr də, məmurlar və müxtəlif idarə rəisləri bildirdilər ki, Moskva düşmənin əlinə keçəcəkdir, bunu qraf Rastopçin özü də bildirdi. Bununla belə onlar hamısı məsuliyyəti öz üzərlərindən götürmək üçün baş komandanın yanına gəlmişdilər ki, ondan öhdələrinə tapşırılmış hissələrlə nə etmək lazım gəldiyini soruşub öyrənsinlər.

Pyer qəbul otağına girəndə ordudan gələn qasid qrafın yanından çıxırdı.

Oradakı adamlardan qasidə sual verənlər oldu, qasid ümitsiz halda əlini yelləyərək zalın içindən keçib getdi.

Pyer qəbul otağında durub gözləyir, yorğun bir nəzərlə burada olan qoca və cavan, hərbi və mülki, mötəbər və qeyri-mötəbər məmurlara baxırdı. Onlar hamısı narazı və narahat görünürdü. Pyer içərisində bir nəfər tanış olan, bir dəstə məmura yanaşdı. Onlar Pyerlə salamlayıb, yenə də söhbətlərinə davam etdilər.

– Camaatı şəhərdən çıxartmaqdakı, sonra da qaytarıb gətirməkdə bir çətinlik yoxdur, lakin belə bir vəziyyətdə heç bir şey üçün cavab vermək olmaz.

Bir başqası əlində tutduğu çap olunmuş kağızı göstərərək dedi:

– Bəs axı o yazır ki...

– O başqa məsələ. Camaat üçün bu lazımdır.

– O nədir? – deyərək Pyer soruşdu.

– Yeni afişadır.

Pyer afişanı əlinə alıb, oxumağa başladı:

“Əlahəzrət knyaz ona köməyə gedən qoşunla tez bir vaxtda birləşmək üçün Mojayska keçib, möhkəm bir yerdə dayanmışdır, düş-

mən burada asanlıqla onun üstünə hücum edə bilməz. Əlahəzrət buradan mərmilə 48 top göndərilməlidir. Əlahəzrət deyir ki, Moskvanı son damla qanımıza kimi müdafiə edəcəyik, hətta küçələrdə belə vuruşmağa hazırıq. Qardaşlar, siz dəftərxanaların bağlanmasına baxmayın, işləri qaydaya salmaq lazımdır. Biz o xəbisi öz məhkəməmizə çəkəcəyik! Lazım gəldikdə mənə şəhər və kənd igidləri lazım olacaqlar. Onda mən iki gün əvvəl car çəkdirib hamıya xəbər verəcəyəm, indi isə lazım deyil, mən də susuram. Düşmənlə vuruşmağa balta yaxşıdır, niza də pis olmaz, hamısından yaxşı üçdişli yabadır. Fransız çovdar dərzindən ağır deyil. Sabah nəhəngdən sonra mən İversk ikonasını Yekaterina hərbi xəstəxanasında yaralıları üçün qaldıracağam. Orada suyu təqdis edəcəyik, yaralıları tez sağalarlar, özüm də indi yaxşıyam. Gözüm ağrıyırdı, indi gözlərimin ikisi də yaxşı görünür, ayığam”.

Pyer dedi:

– Amma hərbi adamlar mənə deyirdilər ki, şəhərdə qətiyyətlə vuruşmaq olmaz və mövqe...

Əvvəl danışan məmur Pyerin sözünü kəsdi:

– Hə də, biz də elə onu deyirik.

Pyer soruşdu:

Bəs bu nə deməkdir: “Mənim gözüüm ağrıyırdı, indi gözlərimin ikisi də yaxşı görünür, yaxşıyam”.

Adyutant gülümsədi:

– Qrafın gözüünə itdirəyi çıxmışdı. Camaat gəlib, ona nə olduğunu soruşurdu, mən də bunu qrafa deyəndə o, çox narahat oldu. – Birdən adyutant gülümsəyə-gülümsəyə Pyerə sarı döndü. – Qraf, biz eşitməmişik ki, sizdə ailə faciəsi üz vermişdir. Guya qrafınıza, sizin rəfiqəniz...

Pyer laqeyd bir halda dedi:

– Mən heç bir şey eşitməmişəm. Siz nə eşidibsiniz?

– Bilirsinizmi, adamlar çox vaxt özlərindən uydururlar. Mən eşitdiyimi deyirəm.

– Siz axı nə eşidibsiniz?

Adyutant yenə əvvəlki kimi gülümsəyərək dedi:

– Deyirlər ki, qrafınıza, sizin arvadınız xaricə getməyə hazırlaşır. Yəqin ki, bu cəfəngiyatdır...

Pyer dalğın halda ətrafına baxdı:

– Ola bilər. – Pyer bunu deyib, alçaqboylu, təmiz, göy çuxalı, iri, qar kimi ağ saqqallı, ağ qaşlı, qırmızıüzüzlü bir qocanı göstərərək soruşdu: – Bəs o, kimdir?

– O? O, bir tacirdir, yəni meyxanaçı Vereşşagindir. Yəqin siz o, proklamasiya məsələsini eşitmiş olarsınız.

Pyer tacirin qətiyyət ifadə edən sakit üzünə diqqətlə baxaraq və onda xəyanət izlərini axtararaq dedi:

– Deməli, Vereşşagin budur!

Adyutant:

– Bu, o özü deyil, proklamasiya yazanın atasıdır, – dedi. – Cavan Vereşşagin dustaqxanaya salınmışdır, deyəsən, bunun da işi pis olacaq.

Döşü ulduzlu balaca bir qoca və alman millətindən olan boynunu xaqı başqa bir məmur danışanlara yaxınlaşdı.

Adyutant sözünə davam etdi:

– Bilirsinizmi, bu, dolaşq bir məsələdir. Bu proklamasiya iki ay bundan qabaq meydana çıxmışdı. Qrafa xəbər verdilər. Qraf əmr etdi ki, axtarın görün kim yazıb. Qavriilo İvanıç axtarmağa başladı. Həmin bu proklamasiya düz 63 adamın əlindən keçib. O, birinin yanına gedib soruşur ki, bunu sizə kim verib? O da deyir ki, filankəs. Bu dəfə onun yanına gəlir, yenə soruşur ki, bunu sizə kim verib? O da deyir ki, filankəs. Bu qayda ilə gəlib çıxır Vereşşaginə... – Adyutant gülümsəyərək əlavə etdi: – Bu yarımcıq tacirə, bilirsinizmi, bu əzizcə tacirə... Ondan soruşurlar ki, sənə bunu kim verib? Burası da var ki, biz bilirik bunu ona kim verib. Bunu ona poçt müdirindən başqa heç kəs verməz. Görünür, onların arasında nə isə bir söhbət olub. Deyir ki, heç kəs verməyib, özüm yazmışam. Ha hədə-qorxu gəldik, ha xahiş etdik, dediyində durdu ki, durdu: Özüm yazmışam, vəssəlam. Qrafa da elə beləcə dedilər. Qraf əmr etdi ki, onu yanıma gətirin. Gətirdilər. “Proklamasiyanı sənə kim verib?” – “Özüm yazmışam”, – Adyutant iftixarla gülümsəyərək dedi: – Siz ki, qrafı tanıyırsınız! O, yamanca hirsələndi. Bir özünü fikirləşin də, belə də həyasızlıq, yalan, belə də inadçılıq olarmı?

Pyer dedi:

– Aha! Qraf istəyirdi ki, o, Klyuçaryovu göstərsin, başa düşürəm.

Adyutant bu sözdən qorxdı:

– Qətiyyəni yox. Onsuz da Klyuçaryovun günahı vardı, buna görə də sürgün edilmişdir. Məsələ burasındadır ki, qrafa bu yaman acıq gəldi. “Sən bunu necə yaza bilədin?” Qraf stol üstündən Hamburq qəzetini götürdü: “Budur, bax, burada yazılıb, sən onu özündən yazmamısan, tərcümə eləmişən. Öz də çox pis tərcümə eləmişən, ona görə ki, axmaq, sən fransızca bilmirsən”. Siz bilən bunun qabağında

o nə deyir? Deyir ki, “Yox, mən heç bir qəzet, filan oxumamışam, özüm yazmışam”. – “Məsələ ki belə oldu, onda sən xainsən, mən səni məhkəməyə verəcəyəm, səni dar ağacından asacaqlar. De görüm bunu sənə kim verib?” – “Mən heç bir qəzet filan oxumamışam, özüm yazmışam”. Məsələ də elə belə qaldı. Qraf onun atasını çağırırdı. Yenə də o, dediyindən dönmədi. Onu məhkəməyə verdilər, deyəsən, kürək cəzasına məhkum etdilər. İndi atası ondan ötrü xahişə gəlmişdir. Heç belə də gic uşaq olarmı? Özün tacir oğlu olasan, belə təşəxxüs satasan, onu-bunu yoldan çıxarasan! Görəsən, haradasa leksiyaya qulaq asıb, daha elə bilir ki, heç kəs onun qabağında dura bilməz. O, elə ədəbabin biridir! Atasının burada daş körpü yanında meyhanası var, həmin meyhanada qadın Allahın böyük bir surəti var. O, bir əlində əsa, bir əlində də üstü xaçlı qızıl şar¹ tutmuşdur. Həmin o gədə bu surəti bir neçə günlüyə evlərinə aparıb, heç bilirsiniz nə edib!? Bir nəfər haramzada rəssam tapıb...

XI

Söhbətin ortasında Pyeri baş komandanın yanına çağırıdılar.

Pyer qraf Rastopçinin kabinetinə girdi. Pyer içəri girəndə Rastopçin üz-gözünü qırışdıraraq, əli ilə alını və gözünü ovuşdururdu. Orta boylu bir adam ona nə isə deyirdi, Pyeri görə kimi susub, otaqdan çıxdı.

Bu adam çıxan kimi Rastopçin dedi:

– Ba! Xoş gördük, böyük cəngavər. Sizin prouesses²-inizi eşitdik. Ancaq məsələ bunda deyil. *Mon cher, entre nous*³, siz masonsunuzmu? – Rastopçin bunu ciddi bir ifadə ilə soruşdu, sanki mason olmaq pis bir şey imiş, lakin o, Pyeri əfv etmək fikrindədir. Pyer susurdu. – *Mon cher, je suis bien informé*⁴, amma mən bilirəm ki, masonlar cürbəcür olurlar və əminəm ki, siz insan nəslini xilas etmək pərdəsi altında Rusiyanı məhv etmək istəyən masonlardan deyilsiniz.

– Bəli, mən masonam, – deyərək Pyer cavab verdi.

– Bilirsinizmi, özizim, Speranski və Maqnitski cəvablarının lazımı yerinə göndərildiyi, elə bilirəm, sizə məlum olmamış deyildir, cəvab

¹ Monarx hakimiyyətinin və ya dini hakimiyyətin nişanı

² Şanlı qəhrəmanlıqların

³ Əzizim, öz aramızda qalsın.

⁴ Əzizim, mənə hamısı yaxşı məlumdur.

Klyuçarov da və başqaları da elə. Onlar Süleyman məbədi qurmaq pərdəsi altında öz vətənlərinin məbədini dağıtmağa çalışmışlar. Siz başa düşə bilərsiniz ki, onları lazımı yerinə göndərməyimizin müəyyən səbəbləri vardır və əgər buradakı poçt müdiri zərərli bir adam olmasaydı, mən onu sürgün edə bilməzdim. Lakin mənə məlum olmuşdur ki, siz onun şəhərdən yığıbıb getməsi üçün öz ekipajınızı ona göndəribsiniz, hətta siz qoruyub saxlamaq üçün ondan kağızlar da qəbul edibsiniz. Mən sizi sevirəm və sizə pislik etmək istəmirəm, siz məndən iki dəfə cavansınız. Ona görə mən bir ata kimi sizə məsləhət görürəm ki, elə adamlarla bütün əlaqəni kəsəsiniz, özünü də mümkün qədər tez buradan gədesiniz.

Pyer soruşdu:

– Qraf, axı Klyuçarovun təqsiri nədir?

Rastopçin çığırdı:

– Onu bilmək mənim işimdir, bunu məndən soruşmaq isə sizin işiniz deyildir.

Pyer Rastopçinə baxmadan dedi:

– Əgər onu Napoleonun proklamasiyalarını yaymaqda ittiham edirlərsə, bu axı isbat olunmamışdır. Vereşşagini də...

Rastopçin birdən qaşqabağını tökərək bayaqkindən daha bərk çığırdı:

– *Nous y voilà!* – O, təhqir olunduğunu xatırlayaraq, hiddətlənən adamlar kimi acıqlı-acıqlı dedi: – Vereşşagin xain və satqındır, buna görə də o, edam ediləcəkdir. Lakin mən sizi mənim işlərimi müzakirə etmək üçün buraya çağırمامışam; Mən sizi ona görə çağırمامışam ki, öz məsləhətimi sizə söyləyəm və əgər istəsəniz əmr edəm... Sizdən xahiş edirəm ki, Klyuçarov kimi adamlarla əlaqəni kəsəsiniz və özünüz də buradan gədesiniz. Kim olur-olsun, sarsaqlasa, mən elə eləyəyərəm ki, onun ağılı başına gəlsin. – Yəqin birdən-birə onun ağılına gəldi ki, deyəsən, hələ heç bir təqsiri olmadığı halda Pyerin üstünə çığırmışdır. Buna görə Pyerin qolundan dostcasına tutub əlavə etdi: – *Nous sommes à la veille d'un désastre publique, et je n'ai pas le temps de dire des gentilleses à tous ceux qui ont affaire à moi.* Adamlar bəzən başı hərlənir! *Eh bien, mon cher, qu'est ce que vous faites, vous personnellement?*²

¹ Belədir ki, var.

² Bəz ümumi bir fəlakət arafəsindəyik, işim olan adamların hamısı ilə nəzakətli rəftar etməyə vaxtım yoxdur. Belə, özüm, şəxsən siz özünü nə tədbir görürsünüz, şəxsən siz?

Pyer hələ də gözlərini yerdən qaldırmadan və üzündəki düşüncəli ifadəni dəyişdirmədən dedi:

– *Mais rien!*

Qraf qaşqabağını turşutdu.

– *Un conseil d'ami, mon cher. Décampez et au plutôt, c'est tout ce que je vous dis. A bon entendre salut!*¹ Əzizim, sağlıqla qalın! Bura baxın, – o qapı dalından Pyeri səslədi. – Doğrudurmu ki, qrafınya *des saints pères de la Société de Jésus*³–un pəncəsinə düşmüşdür?

Pyer cavab vermədi, qaşqabaqlı və acıqlı halda Rastopçinin yanından gətdi – hələ heç kəs indiyədək onu belə acıqlı görməmişdi.

Pyer evinə gələndə hava qaralırdı. Bu axşam onun yanına səkkizə qədər adam gəldi. Bunlar komitənin katibi, onun batalyonunun polkovniki, təsərrüfat müdiri, baş lakey və başqa adamlar idi. Hamısının da Pyerlə işi vardı. Pyer onları maraqlandıran məsələləri həll etməli idi. Lakin o, heç bir şey başa düşmürdü, bu işlərlə maraqlanmırdı, verilən suallara da elə cavablar verirdi ki, bu adamları başından rədd eləsin. Nəhayət, hamı gələndən sonra arvadının göndərdiyi məktubu açıb oxudu.

“Onlar – batareyadakı əsgərlər knyaz Andrey öldürülmüşdür... qoca... Sadəlik – Allaha itaət etməkdir. Əzab çəkmək lazımdır... Hər şeyin mənası... qoşmaq lazımdır... arvad ördəkdir... Unutmaq və anlammaq lazımdır...” Pyer yatağına yaxınlaşdı, soyunmadan özünü çarpayığa yıxdı və o saat yatdı.

Ertəsi gün səhər yuxudan ayılanda baş lakey gəlib dedi ki, qraf Rastopçin polis məmuru göndərmişdi, sizin gedib-getmədiyinizi bilmək istəyirdi.

Ona qədər müxtəlif adam qonaq otağında oturub, Pyeri gözləyirdi, hamısının da onunla işi vardı. Pyer tez-tələsik geyindi, qonaq otağındakı adamların yanına deyil, dal əyvana, oradan da darvazaya sarı gətdi.

O vaxtdan ta Moskva dağılıb qurtaranadək Bezuxovun ev adamları nə qədər axtarsalar da Pyeri görmədilər və onun harada olduğunu bilmədilər.

¹ Heç bir şey

² Dostcasına bir məsləhət. Tezliklə buradan gedin, mənim sizə deyəcəyim söz budur. Xoşbəxt o adamdır ki, sözü baxmağı bacarır.

³ İsa cəmiyyətinin müqəddəs atalarının

Rostovgil sentyabrın 1-dək, yəni düşmən Moskvaya girənədək hələ şəhərdə idi.

Petya Obolenskinin kazak alayına girdikdən və bu alayın təşkil edildiyi Belaya Tserkova getdikdən sonra qrafinya çox qorxuya düşdü. İki oğlunun ikisinin də müharibəyə getməsi və hər ikisinin onun qanadı altından çıxması, bu gün, ya sabah onlardan birinin, ya da tanış bir qadının üç oğlu kimi, hər ikisinin birdən öldürülməsi fikri ilk dəfə olaraq bu yayda, amansız bir şəkildə onun beyninə girmişdi. Qrafinya Nikolayı ordudan çağırtdırmaq, Petyanın yanına getmək, onu Peterburqda qulluğa düzəltmək istədi, lakin bunların heç biri mümkün olmadı. Petya olduğu alayla bərabər, ya da başqa bir alaya keçirilməklə geri qayıda bilərdi. Nikolay da orduda idi, son məktubundan sonra ondan heç bir xəbər yox idi. Bu məktubunda o, knyaz qızı Maryaya rast gəldiyini müfəssəl surətdə təsvir edirdi. Qrafinya gecələr yatmırdı, yatanda da yuxuda oğlanlarını ölmüş görürdü. Qraf bəzi adamlarla etdiyi məsləhətdən və danışqdan sonra, nəhayət, qrafinyanı sakit etmək üçün bir yol tapdı: Petyanı Obolenskinin alayından Moskva yanında təşkil olunan Bezuxovun alayına köçürtdü. Petya hərbi qulluqda qalsa da, qrafinya bundan təsəlli tapa bildi, çünki oğlanlarından birini heç olmasa öz qanadı altında görürdü, eyni zamanda o, bir şeyə də ümid edirdi. İstəyirdi Petyanın işini elə düzəltsin ki, onu bir daha əlindən buraxmasın, həmişə elə yerdə saxlatsın ki, o, heç vaxt vuruşma meydanına düşməsin. O zaman ki, yalnız Nicolas təhlükədə idi, qrafinyaya elə gəlirdi ki, (o hətta buna and içirdi) böyük oğlunu uşaqlarının hamısından çox istəyir, lakin elə ki, balaca Petya, bu dəcəl, bu pis oxuyan, evdə hər şeyi qırıb tökən, hamını cana gətirən bu dikburun, bu gülər, qaragözlü, qırmızı yanaqlı, üzünə təzəcə tük çıxan Petya, orada nə üçün vuruşan və bunda nə işə ürəkəcan bir şey görə o, yekə, qorxunc, amansız kişilərin arasına düşdü, qrafinyaya elə gəldi ki, bu kiçik oğlunu uşaqlarının hamısından çox, lap çox sevir. Petyanın Moskvaya gəlməsi vaxtı yaxınlaşdıqca qrafinyanın da narahatlığı bir o qədər artırdı. O, elə düşünürdü ki, bu xoşbəxt günü heç görməyəcəkdir. Yalnız Sonyanın deyil, sevimli qızı Nataşanın, həтта ərinin belə evdə olması qrafinyanı əsəbləşdirirdi. "Onlar mənim nəyimə görədir, mənə Petyadan başqa heç kəs lazım deyil!" – deyər qrafinya düşünürdü.

Avqustun sonlarında Rostovgil Nikolaydan ikinci bir məktub aldı. O, Voronej quberniyasından yazırdı. Bura o, at gətirməyə göndərilmişdi. Bu məktub qrafinyanı sakit edə bilmədi. Oğlunun birini təhlükədə görmədiyindən Petyadan ötrü daha artıq təşvişə düşməyə başladı.

Avqustun 20-dən başlayaraq Rostovgilin, demək olar ki, bütün tanışları Moskvadan köçüb getsə də, mümkün qədər tez getmək üçün hamı qrafinyanı dilə tutsa da, qrafinya deyirdi ki, mənim istəklə oğlum Petya gəlməyə, mən heç yerdə gedəsi deyiləm. Nəhayət, Petya avqustun 28-də gəldi. Anası onu xəstəcasinə ehtirash bir məhəbbətlə qarşıladı, bu işə on altı yaşlı zabitə xoş gəlmədi. Anası onu öz qanadı altında buraxmaq niyyətində olduğunu gizlətsə də, Petya bunu başa düşdü və anasının təsiri altına düşməkdən, arvadlaşmaqdan (o, özü haqqında belə düşünürdü) bir sövqi-təbii ilə qorxaraq, onunla soyuq rəftar etməyə, ondan qaçmağa başladı və Moskvada olduğu müddətdə vaxtını ancaq Nataşa ilə keçirdi, həmişə də Nataşaya qarşı məftuncasına, xüsusi bir qardaşlıq məhəbbəti göstərirdi.

Qrafın qayğısızlığı üzündən, köçüb getmək üçün avqustun 28-nə kimi hələ heç bir şey hazır edilməmişdi. Bütün ev şeylərini aparmaq üçün Ryazan və Moskva quberniyalarındakı kəndlərdən arabalar ancaq ayın 30-da gəldi.

Avqustun 28-dən ta 31-nə kimi bütün Moskva hərəkətdə idi. Hər gün Doroqomilov qarovulxanası tərəfdən Moskvaya Borodino vuruşmasında yaralanmış minlərcə yaralı gətirib, evlərdə yerləşdirildilər. Başqa şəhər qapılarından da adamlar və ev əşyası ilə dolu minlərlə araba çıxıb gedirdi. Rastopçinin əfişalarına baxmayaraq, bu əfişalarla heç bir əlaqəsi olmayan, ya da möhür bu əfişaların nəticəsində şəhərə bir-birinə zidd olan, həm də çox qoribə xəbərlər yayılırdı. Kimisi deyirdi ki, heç kəsə getməyə icazə verilməmişdir. Kimisi də, əksinə, deyirdi ki, kilsələrdən bütün ikonaları götürmüşlər və hamını zorla şəhərdən çıxarırlar. Kimisi deyirdi ki, Borodino vuruşmasından sonra yenə də vuruşma olmuş və bu vuruşmada fransızlar məğlub edilmişdir. Kimisi də, əksinə, deyirdi ki, bütün rus qoşunu möhv olmuşdur. Kimisi Moskva xalq qoşunundan danışdı, deyirdi ki, bu xalq qoşunu, qabaqda ruhanilər olmaqla, Tri Qoriya gedəcəkdir. Kimisi yavaşca danışdı ki, Avqustinaya getməyə icazə verilməmişdir, xainlər tutulmuşdur, kəndlilər qiyam etmişlər. Moskvadan gedənləri də tutub soyurlar və s. Bunları ancaq deyirdilər ki, əslində

isə Moskvadan gedənlər də, Moskvada qalanlar da (Filidə hələ hərbi şura olmadan və o şurada Moskvanı tərk etmək qərarı qəbul edilmədən) hamı, danışmasa da, hiss edirdi ki, Moskva, mütləq düşməne veriləcəkdir. Buna görə də Moskvadan mümkün qədər tez çıxmaq və ev əşyasını aparmaq lazımdır. Hər şeyin sanki birdən partlayıb dağılacağı və dəyişəcəyi hiss olunurdu. Moskva edam edilməyə aparılan, indicə məhv olacağını bilən, lakin hələ də ətrafına baxaraq başına pis qoyulmuş papağını düzəldən bir cani kimi, hamının itaət etməyə verdiyi bütünü şərti həyat əlaqələrinin partlayacağını və məhv olacağını bilsə də, öz adı həyatını davam etdirirdi.

Bu üç gün ərzində, Moskva düşmənin tərəfindən tutulana qədər, Rostovgilin bütün ailəsi müxtəlif məişət məsələləri ilə məşğul idi. Ailənin başçısı olan qraf İlya Andreyeviç ekipajında şəhəri gəzir, danışılan söhbətlərə qulaq asırdı, evdə isə getməyə hazırlaşmaq üçün ümumi, səthi və ayaqüstü sərəncamlar verirdi.

Qrafın ev şeylərinin yığılmasına göz qoyurdu, özü də hər şeydən narazı idi. Həmişə də Petyanın dalınca gəzir, onu Nataşaya qışqırırdı. Petya da ondan qaçır, vaxtını həmişə Nataşa ilə keçirirdi. Yalnız Sonya ev şeylərinin yığılıb hazırlanmasına bilavasitə rəhbərlik edirdi, lakin o, son vaxtlarda daha artıq kədərli olur və daha az dinib-danışır.

Nicolasın knyaz qızı Marya haqqında yazdığı məktubunu alarkən qrafın Sonyanın yanında sevinə-sevinə bu barədə öz fikrini bildirmiş, xanım qız Marya ilə Nicolasın bir-birinə rast gəlməsini Allahın işi hesab etmişdi:

– Nataşa Bolkonskiyə ad olanda mən heç vaxt buna sevinməmişdim. Mən həmişə istəyirdim ki, Nikolinka knyaz qızı ilə evlənsin. Mənim ürəyimə damıb ki, deyəsən, evlənəcək də. Evlənsəydi, nə yaxşı olardı.

Sonya hiss edirdi ki, bu doğru bir fikirdir. Rostovgilin işinin düzəlməsi üçün yeganə bir yol vardısı, o da Nikolayın dövlətli bir qız ilə evlənməsi idi, belə bir dövlətli qız da knyaz qızı Marya idi, lakin bu məsələ Sonyanı çox kədərləndirdi. Sonyanın belə bir dərdi olduğuna baxmayaraq, bəlkə də elə bu dərdi olduğuna görə, ev şeylərinin yığılıb hazırlanması işinin bütün ağırlığını öz üzərinə götürmüşdü və bütün günü bu işə başlıqlı etməklə məşğul idi. Qraf və qrafın bir sərəncam vermək lazım gələrkən ona müraciət edirdi. Petya ilə Nataşa ata-analarına kömək etmək əvəzinə evdəkilərə çox

vaxt mane olur və onları tənə gətirirdilər. Onlar bütün günü evdə o yan-bu yana qaçır, çığırr və nəhaq yerə qəhqəhə ilə gülürdülər. Lakin onlar bir səbəb olduğuna görə gülüb sevinmirdilər, onların ürəyi şadlıqla dolu idi, buna görə də hər şey onların sevinməsinə və gülməsinə bir səbəb olurdu. Petya ona görə sevinirdi ki, evdən uşaq getdiyi halda, indi qoçaq bir kişi olaraq geri qayıtmışdır (bunu ona hamı deyirdi). Bir də ona görə sevinirdi ki, evdə idi, Belaya Çerkovdan Moskvaya gəlmişdi. Belaya Çerkovda olarkən onun vuruşmada iştirak etməsinə az ümid vardı, Moskvada isə bu günlərdə vuruşma olacaqdı. Petyanı ən çox sevindirən Nataşanın şən olması idi, onun şənliyi həmişə Petyaya sirayət edirdi. Nataşa da çoxdandı ki, kədərli idi, indi isə heç bir şey ona öz kədərinin səbəbini xatırlatmırdı və o, sağlam idi – buna görə də o, indi şən idi. Nataşa bir də ona görə şən idi ki, onunla fəxr eləyən bir adam vardı (başqalarının onunla fəxr etməsi onun məşinin lap sərbəst hərəkət etməsi üçün zəruri olan çarx yağı kimi bir şey idi), Petya onunla fəxr edirdi. Nataşa və Petya əsasən ona görə şən idilər ki, müharibə Moskva ətrafında gedirdi. Şəhər hüdudundakı qarovxanaların qabağında vuruşma olacaqdı, silah paylanırdı, hamı qaçır, hara isə çıxıb gedirdi və ümumiyyətlə, həmişə insanı, xüsusilə cavan adamları sevindirən, həyəcana gətirən qeyri-adi, fəvqəladə hadisələr baş verirdi.

XIII

Avqustun 3-də şənbə günü Rostovgilin evində sanki hər şey alt-üst olmuşdu. Bütün qapılar açılmışdı, evdəki mebel ya bayıra çıxarılmış, ya da yeri dəyişdirilmişdi. Güzgülər, şəkillər divardan götürülmüşdü. Otaqlarda sandıqlar görünürdü. Yerə quru ot, şey bükülən kağız tökülmüşdü, ora-bura kəndir atılmışdı. Kəndlilər və nöqərlər şeyləri otaqlardan çıxararaq, parket üzərində ağır-ağır addımlayırdılar. Həyətdə kəndlilər arabaları ilə dolu idi, arabalardan bəzisi yüklənmiş və kəndlilə bağlanmışdı, bəzisi hələ boş idi.

Nöqərlərin, arabalarla gələn kəndlilərin danışığı və ayaq səsi həyəti və evi doldurmuşdu. Qraf hələ səhərdən hara isə getmişdi. Qrafın səs-küydən və gediş-gəlişdən başı ağrıyırdı, o yeni istirahət otağına uzanaraq başına sirkə ilə isladılmış dəsmal qoymuşdu. Petya evdə yox idi (yoldaşının yanına getmişdi, bu yoldaşı ilə birlikdə o, xalq ordusundan vuruşan orduya keçmək istəyirdi). Sonya

büllür və çini şeylərin qablaşdırıldığı zalda idi. Nataşa öz alt-üst olmuş otağında, yerə atılmış paltarların, lentlərin şarfların arasında yerdə oturub, indi modalan düşmüş köhnə bal paltarını əlində tutaraq, sakit-sakit döşəməyə baxırdı – həmin bu paltarda o, ilk dəfə Peterburq balına getmişdi.

Həmin evdə bərk məşğul ikən Nataşa heç bir iş görmürdü. Bu ona vicdan əzabı verirdi, buna görə də o, səhərdən bəri bir neçə dəfə işə girişmək istəmişdi, lakin bu iş onun ürəyinə yatmırdı, o isə ürəyinə yatmayan işi görə bilmirdi, bacarmırdı. Gedib çini şeylər qablaşdırılan otaqda, Sonyanın yanında durdu, ona kömək etməyə başladı, lakin elə o saat da işi atıb, öz otağına, şeylərini yığışdırmağa qayıtdı. Əvvəlcə, öz paltarlarını, lentlərini qulluqçu qızlara paylarkən bu iş onun ürəyini açdı, lakin yerdə qalan paltarını yenə də yığışdırmaqlı idi, bu ona danıxdırıcı bir iş kimi göründü.

– Dünyaşa, əzizim, sən yığışdırarsanmı? Hə? Hə?

Dunyaşa onun bütün işlərini görməyi vəd etdikdən sonra Nataşa yerdə oturdu, köhnə bal paltarını əlinə götürüb, fikrə getdi. O, heç də indi onu məşğul etməli olan məsələ haqqında düşünmürdü. Qonşuluqda olan qulluqçu qızların otağından danışq və ayaq səsləri eşidildi, bu səslər Nataşanı düşüncəsindən ayırdı. Qızlar tələsə-tələsə öz otaqlarından dal eyvana gedirdilər. Nataşa qalxıb, pəncərədən bayıra baxdı. Küçədə çoxlu yaralı arabası dayanmışdı.

Qulluqçu qızlar, lakeylər, ərzaq müdirəsi, dayə, aşpazlar, aşpaz sağirdləri, sürücülər, foreytorlar, darvaza qabağında durub, yaralıları baxırdılar.

Nataşa ağ burun yaylığını başına atıb və iki əli ilə onun uclarından tutub küçəyə çıxdı.

Əvvəllər ərzaq müdirəsi olan Mavra Kuzminişna qarı darvaza qabağında dayanan adamlardan ayrılıb, üstü həsirlə örtülü bir arabaya yaxınlaşdı, arabada uzanan cavan, solğun bənizli bir zabitlə danışmağa başladı. Nataşa da bir neçə addım irəliləyib çəkini-çəkini dayandı, yenə də yaylığının uclarından tutaraq, Mavra Kuzminişnanın dediklərinə qulaq asdı.

Mavra Kuzminişna deyirdi:

– Deməli, sizin Moskvada heç kəsiniz yoxdur? Bir otaqda qalsanız, sizin üçün rahat olar... İstəyirsiniz lap elə bizdə qalın, ağalar kəçüb gedirlər.

Zabit zəif bir səslə dedi:

– Bilmirəm, icazə verərlərmə? Rəisimiz bax odur... soruşun.

– Zabit arabaların yanı ilə geri qayıdan kök bir mayoru göstərdi.

Nataşa ürkək bir nəzərlə yaralı zabitin üzünə baxdı, elə o saat da mayora sarı getdi:

– Yaralı bizim evimizdə qala bilərmə? – deyə soruşdu.

Mayor gülümsəyərək əlini şapkasının günlüyünə qoydu. Gözlərini qıyaraq, gülümsəyə-gülümsəyə dedi:

– Sizə kim lazımdır, xanım?

Nataşa sakitcə öz sualını təkrar etdi, o, hələ də yaylığının uclarından tutub durmuşdu, lakin onun üzündə və bütün hərəkətlərində elə bir ciddiyyət vardı ki, mayor daha gülümsəməyib fikrə getdi, sanki o, öz-özündən bunun nə dərəcə mümkün olub-olmadığını soruşurdu; nəhayət, razılıq verdi.

– Əlbəttə olar, niyə olmur.

Nataşa başını azca əyərək cəld Mavra Kuzminişnanın yanına qayıtdı. Qarı hələ də zabitin başı üstə durub, yanıqlı bir ifadə ilə onunla danışdı.

Nataşa pıçıldayaraq dedi:

– Olar, o dedi ki, olar!

Arabanı Rostovgilin həyətinə döndərdilər, onun ardınca da onlarca yaralı arabası şəhər əhalisinin dəvətilə Povarskoy küçəsindəki evlərin həyətlərinə girməyə və qapıların qabağında dayanmağa başladı. Görünür, qeyri-adi həyat şəraitində yeni adamlarla olan bu ünsiyyət Nataşanın xoşuna gəlmişdi. O, Mavra Kuzminişna ilə bərabər öz həyətlərinə mümkün qədər çox yaralı arabası döndərməyə çalışırdı.

Mavra Kuzminişna dedi:

– Hər halda atana xəbər vermək lazımdır.

– Eybi yoxdur, eybi yoxdur, nə fərqi var! Bir günlüyə biz qonaq otağında yaşarıq. Bütün bizim olduğumuz otaqları onlara vermək olar.

– Siz də, xanım, ağılınıza nə gəlir deyirsiniz! Otaqlarda yox, heç olmasa fligeldə, subaylar otağında, dayənin yanında yer vermək olar, bunu da atandan soruşmaq lazımdır.

– Yaxşı, mən soruşaram.

Nataşa yüyürə-yüyürə evə getdi və pəncəsi üstündə, istirahət otağının yarı açılmış qapısından içəri girdi, otaqdan sirkə və hofman damcısının qoxusu gəlirdi.

– Ana, yatırırsınız mı?

Qrafinyanın indicə gözünə yuxu getmişdi, o ayılarak dedi:

– Nə yaxşı yatmışdım!

Nataşa anasının qabağında diz çökdü və üzünü onun üzünə yaxınlaşdıraraq dedi:

– Ana, əzizim, bağışlayın, sizi yuxudan oyatdım, bir daha belə iş eləməyəm. Məni Mavra Kuzminişna göndərdi, yaralı zabitlər gətiriblər, icazə verirsinizmi? Onların getməyə yeri yoxdur. Mən biliyəm ki, siz icazə verərsiniz... – Nataşa nəfəsini dərmədən tez-tez danışdı.

Qrafnya:

– Necə zabitlər? Kimi gətiriblər? – deyər soruşdu. – Heç bir şey başa düşmürəm.

Nataşa güldü. Qrafnya da bir balaca gülümsədi.

– Mən bildirdim ki, siz icazə verərsiniz... belə, mən onlara elə belə də deyərəm. – Nataşa anasını öpüb ayağa qalxdı və qapıya sarı getdi. Zalda atasına rast gəldi, qraf pis bir xəbərlə evə qayıtmışdı.

O, dərddə bir halda dedi:

– Getmədik, getmədik, gör axırda iş nə yerə gəlib çatdı, klub da bağlanıb, poliç işçiləri də şəhərdən gedirlər.

Nataşa ondan soruşdu:

– Ata, mən yaralıları evə gətirmişəm, eybi yoxdur ki?

Qraf dalgın halda:

– Nə eybi olacaq, – dedi, – məsələ bunda deyil. İndi xahiş edirəm ki, boş-boş şeylərlə məşğul olmayasan, şeyləri qablaşdırmağa kömək eləyəsən, sabah getməliyik, getməliyik... – Qraf baş lakeyə də, nökrələrə də belə bir əmr verdi. Qayıdıb gəlmiş Petya nahar vaxtı eşitdiyi yeni xəbərləri danışmağa başladı.

O deyirdi ki, bu gün Kremldə camaata silah paylayırdılar. Rastopçin öz afişasında vuruşmadan iki gün əvvəl car yazsa da, artıq əmr verilmişdir. Deyəsən, sabah çəkdircəyini camaat hamısı silahla Tri Qoriya gedəcəkdir, orada böyük vuruşma olacaq.

Petya bunları söylərkən qrafnya onun sevinc ifadə edən qızarmış üzünə qorxa-qorxa, həm də dəhşətlə baxırdı. Qrafnya bilirdi ki, əgər o, Petyaya – “bu vuruşmaya getmə” desə (o, Petyanın bu vuruşmaya sevindiğini görürdü), Petya kişilərdən, namusdan, vətəndən inadla, mənalı-mənasız sözlər söyləməyə başlayacaq, o da buna etiraz edə bilməyəcək, iş pozulub xarab olacaq. Buna görə də qrafnya işləri düzəldib bu vuruşmaya kimi şəhərdən gedəcəyinə, Petyanı öz müdafiəçisi və himayəçisi kimi özü ilə aparacağına ümid edərək, heç bir söz demədi. Nahardan sonra qrafı öz yanına çağırırdı, ağlaya-ağlaya

ona yalvarıb dedi ki, tezliklə, əgər mümkünə, elə bu gecə məni buradan apar. Bu vaxta kimi o, heç qorxmadığını söylərdi, indi isə sevon qadına xas olan qeyri-ixtiyari bir hiyləgərliklə “Bu gecə şəhərdən getməsəm, qorxudan ölərəm”, – deyirdi. İndi o, doğrudan da, hər şeydən qorxurdu.

XIV

Qızının yanına gələn m-me Schoss Myasnitskaya küçəsində, çaxır dükanlarının kantoru qabağında gördüklərini söyləyərək qrafnya daha çox qorxutdu. O deyirdi ki, küçə ilə evə qayıdarkən çaxır dükanlarının kantoru qabağına yığılmış sərxoş camaatın əlindən keçib getmək mümkün deyildi. Bir araba tutub, başqa bir küçə ilə evə gəl-dim. Arabaçı da deyirdi ki, camaat çaxır kantorida çaxır çələklərini sındıraraq dağıdırdı, çünki belə əmr olunubmuş.

Nahardan sonra Rostovgilin evində olan adamların hamısı həvəslə, həm də tələsə-tələsə işə girişib, şeyləri qablaşdırmağa başladı. Qoca qraf da dayanmadan evdən həyətdə, həyətdən evə gedir, tələsə-tələsə iş görən nökrələrin üstünə mənasız yerə çığır, onları daha artıq tələsdirirdi. Petya həyətdə şeylərin arabalara yüklənməsinə nəzarət edirdi. Sonya isə qrafın bir-birinə zidd olan sərəncamları qarşısında nə edə-cəyini bilməyərək, özünü lap itirmişdi. Nökrələr çığıra-çığıra, bir-birilə höcətləşə-höcətləşə, hay-küy sala-sala otaqlarda və həyətdə qaçırdılar. Nataşa hər işdə göstərdiyi bir ehtirasla birdən işə girişdi. Əvvəlcə onun şeyləri qablaşdırmaq işinə qarışmasına şübhə ilə bax-dılar. Hamı onun yenə də zarafat edəcəyini gözləyir, sözüne baxmaq istəmirdi, lakin o, inad və ehtirasla sözünün yerinə yetirilməsini tələb edirdi, acıqlanırdı, sözüne baxılmadığından az qalırdı ki, ağlasın. Nəha-yət, o, işə ciddi girişdiyinə hamını inandırma bildi. Nataşa birinci qəh-rəmanlığı xalçaları qablaşdırmaqda göstərdi. Bu qəhrəmanlıq çox böyük səylə başa gəlmiş və ona hökm etmək haqqını vermişdi. Qrafın evində qiymətli gobelins¹ və İran xalçaları vardı. Nataşa işə başlar-kən zalda iki açıq qutu vardı, bunlardan birinə ağzına kimi çini qablar, o birisinə də xalça yığılmışdı. Çini qablar hələ stol üstündə çox idi, elə bir ucdan da götürürdilər. Bunları ayrı bir qutuya qablaşdırmaq lazım idi, nökrələr qutu gətirməyə getdilər.

¹ Qobelen. Üstündə bədii şəkillər olan divar xalçası

Nataşa:

– Sonya, – dedi, – sən bir dayan, biz elə belə də qablaşdırı bilərik.

Bufetçi:

– Yox, – dedi, – xanım, olmur, biz eləmişik.

– Siz bir dayanın, rica edirəm, – Nataşa kağıza bükülüb, qutuya qoyulan nimçələri və boşqabları çıxartmağa başladı:

– Nimçələri xalçaların arasına qoymaq lazımdır.

Bufetçi:

– Hələ xalça o qədərdir ki, – dedi, – üç qutu da lazım olacaq.

– Sən bir dayan, rica edirəm. – Nataşa cold qabları bir-bir götürüb

baxdı. Kiyev boşqabını görüb dedi: – Bu qoy dursun. – Sakson nimçəsinə baxaraq, – bunu xalçaların arasına qoyun, – dedi.

Sonya məzəmmətlə:

– Nataşa, sən bir geri dur, yaxşı da, biz özümüz qablaşdırırıq, – dedi.

Baş lakey də:

– Eh xanım qız, – deyərək öz narazılığını bildirdi, lakin Nataşa öz bildiyini elədi. Bütün şeyləri qutudan çıxartdı, sonra yenə də tez-tez yığmağa başladı və bu qərara gəldi ki, pis xalçaları, artıq qabları heç götürmək lazım deyil. Doğrudan da, heç aparılmasına dəyməyən bütün ucuz şeyləri qırağa qoyduqdan sonra bütün qiymətli şeyləri iki qutuya yerləşdirdilər. Ancaq xalça yığılan qutunun qapağı örtülmüşdü. Xalçadan götürmək olardı, lakin Nataşa öz istədiyini eləmək istəyirdi. Şeyləri təzədən götürüb qoyur, qutunun qapağını basırdı, bufetçini və şey qablaşdırmağa gətirdiyi Petyanı qutunun qapağından basmağa məcbur edir, özü də var qüvvəsini sərf edirdi.

Sonra yenə də ona deyirdi:

– Nataşa, yaxşı da. Mən görürəm ki, sən haqlısan, xalçadan birini çıxart.

Nataşa isə bir əli ilə tərlə üzünə tökülmüş saçlarını yığışdırır, o biri əli ilə qutunun qapağını basaraq çığırdı:

– Yox, çıxarmıram. Petya, bassana, bərk bas! Vasiliç, bas!

– Nəhayət, qutunun qapağı örtüldü. Nataşa çəpik çalaraq sevincindən çığırdı və gözələri yaşla doldu. Ancaq bu birçə saniyə davam etdi. O, dərhal başqa bir işə girişdi. İndi hamı ona tamamilə inanır, qrafa da deyəndə ki, Natalya İlinişna sizin verdiyiniz əmri rədd etmişdir, – o daha açıqlanırdı. Nökərlər də arabaya yüklənmiş şeylərin az-çoxluğunu, şeylərin arabada bağlanıb-bağlanmamasını göləb ondan

sorusurdular. Nataşanın verdiyi sərəncamlar nəticəsində iş yaxşı gedirdi. Görəksiz şeylər evdə qalır, ən qiymətliləri isə çox sıx halda qutulara qablaşdırılırdı.

Gecədən keyli keçmişdi, lakin hamı nə qədər əlləşsə də, hələ şeylərin hamısı yığılıb hazırlanmamışdı. Qrafına yatmışdı. Qraf da yola düşməyi səhərə qoyaraq yatmağa getdi.

Sonya və Nataşa soyunmadan istirahət otağında yatmışdılar.

Gecə Povarskaya küçəsilə yenə bir yaralı aparırdılar. Mavra Kuzminişna darvaza qabağında durmuşdu. Yaralı olan kolyaskanı Rostovgilin həyətinə sürdürmək istədi. Mavra Kuzminişnanın fikrincə, bu yaralı çox görkəmli adamdı, çünki onu kolyaskada gətirmişdilər, üstünü də döşüklə tamamilə örtmüşdülər, kolyaskanın günlüyünü də endirmişdilər. Kozlada, sürücünün yanında qoca, hörmətli bir kamerdiner oturmuşdu. Daldan gələn arabada isə bir həkim, iki əsgər vardı.

Qarı kozlada oturan qoca xidmətçiye dedi:

– Buyurun, bizə, buyurun. Ağalar gedirlər. Bütün ev boş qalır.

Kamerdiner ah çəkdi:

– Bilirsinizmi, deyəsən, heç aparıb çıxara bilməyəcəyik. Moskvada bizim öz evimiz də var, ancaq uzaqdadır, içində də heç kəs olmur.

Mavra Kuzminişna yenə dedi:

– Buyurun, gəlin bizə, bizim ağaların hər şeyi var, rica edirəm, buyurun. – Sonra əlavə etdi: – Yarası çox ağrıdırmı?

Kamerdiner əlini yellədi.

– Deyəsən, heç aparıb çıxara bilməyəcəyik. Hakimdən soruşmaq lazımdır. – Kamerdiner kozladan düşüb, arabaya yaxınlaşdı.

Həkim:

– Yaxşı, – deyərək razılıq verdi.

Kamerdiner yenə də kolyaskaya sarı gedib, yaralıya baxdı, başını yırgaladı, sürücüyə dedi ki, atları həyətdə sür, özü isə Mavra Kuzminişnanın yanında dayandı.

Mavra Kuzminişna dedi:

– Ya həzrət İsa, özün dada yet!

Qarı onlara yaralını evə aparmağı təklif etdi:

– Ağalar heç bir şey deməz... – lakin yaralını pilləkəndən yuxarı çıxartmaq olmazdı, buna görə də onu fligelə aparıb, m-me Schossun indi boş olan otağına qoydular. Bu yaralı knyaz Andrey Bolkonski idi.

Moskvanın son günü idi. Bayırda ürəkəçən aydın payız havası vardı. Bazar günü idi. Adi bazar günlərində olduğu kimi, indi də bütün kilsələrdə zəng səsləri günorta ibadətini başladığını xəbər verirdi. Sanki hələ heç kəs Moskvanın başına nələr gələcəyini başa düşə bil-mirdi.

Yalnız cəmiyyətin vəziyyətini həmişə öz varlığında əks edən iki şey Moskvanın nə vəziyyətdə olduğunu göstərirdi. Bunlardan biri qara camaat, yəni kasıb adamlar zümresi, ikincisi isə şeylərin qiyməti idi. Səhər tezdən fəhlələr, nökrələr, kəndlilər böyük bir izdihamla Tri Qoriya getmişdilər. Məmurlar, ruhani məktəb tələbələri, zadəganlar da onlara qoşulmuşdular. Bütün bu adamlar orada xeyli durduqdan, Rastopçinin gəlmədiyini gördükdən və Moskvanın düşməne tərk ediləcəyini qəti surətdə inandıqdan sonra şəhərə, meyxana və aşxanalarla dağılmışdılar. Bu gün şeylərin qiyməti də vəziyyətin nə şəkildə olduğunu göstərirdi. Silahın, qızılın, arabanın, atın qiyməti get-gedə artırdı, kağız pulun, şəhər şeylərinin qiyməti isə get-gedə düşürdü. Belə ki, günorta çağı elə hallar olurdu ki, mahud kimi bahalı şeyləri arabacılar müftəcə gizli daşıyıb aparırdılar, kəndli atını isə 500 manata alırdılar, mebeli, güzgünü, bürünc şeyləri havayıcı verirdilər.

Rostovgilin indi yaşadığını köhnə, dolu evlərində əvvəlki həyatın pozulması çox zəif bir şəkildə ifadə olunurdu. Adamlar haqqında bunu demək olar ki, gecə o qədər nökrədən ancaq üçü yox olmuşdu, lakin heç bir şey oğurlanmamışdı. Şeylərin qiyməti məsələsində də bunu qeyd etmək olar ki, kəndlərdən gələn 30 araba böyük bir dövlət hesab olunurdu. Buna çoxları həsəd edir və bu arabaları almaq üçün Rostovgilə çox böyük pul təklif edirdilər. Arabalara böyük pul təklif edilməsindən başqa, axşamdan və sentyabrın 1-də şəhər tezdən Rostovgilin həyatına yaralı zabitlərin göndərdiyi dəşniklər və xidmətçilər, hələ də Rostovgilin evlərində və qonşu evlərdə yerləşən yaralılar özləri gəlib, Rostovgilin nökrələrinə yalvarırdılar ki, Moskvadan çıxmaq üçün onlara araba verilməsini qrafdan xahiş etsinlər. Baş lakey isə yaralılara yazığı gəlsə də, onların xahişini qəti surətdə rədd edərək, deyirdi ki, mən bunu cəsarət edib, heç qrafa söyləyə də bilmərəm. Moskvada qalan yaralılara adamın nə qədər yazığı da gəlsə, aydın görünürdü ki, onlara bir araba versən, ikinci, üçüncü arabanı verməməyə səbəb ola bilməz, onda görək hamısını, hətta öz ekipaj-

larını da versən. Otuz araba bütün yaralıları xilas edə bilməzdi. Belə ümumi fəlakətdə isə adam özü, öz ailəsi haqqında düşünməyə bilməz. Baş lakey öz ağasının əvəzində belə düşünürdü.

Qraf İlya Andreyeviç ayın birində səhər yuxudan durub ancaq şəhərə yaxın gözüne yuxu gedən qrafını oyatmamaq üçün, əynində bənövşəyi ipək xalat, yavaşca yataq otağından çıxıb evyana getdi. Yüklənib kəndirlə bağlanmış arabalar həyətdə, ekipajlar isə evyanın qabağında durmuşdu. Baş lakey qapının qabağında dayanıb qoca bir dəşniklə və qolu sarıqlı, solğun bənizli, cavan bir zabitlə danışdı. Qrafı görə kimi zabitə və dəşnikə, çəkilib getmələri üçün, ciddi və zəhmli bir işarə etdi.

Qraf əlini daz başına çəkərək, zabitə və dəşnikə mehribanca baxıb onları başı ilə salamladı (o, yeni adamları sevirdi).

– Vasilic, – dedi, hər şey hazırımı?

– Zati-aliləri, hazırdır, istəyirsiniz atları lap bu saat qoşdurum.

– Çox gözəl, qrafıya da yuxudan durar, yola düşürük! – Sonra zabitə döndü: – Siz nə istəyirsiniz, cənab? Siz bizim evimizdə yerləş-misinizmi? – Zabit qabağa yeridi. Onun solğun üzü birdən qıpqır-mızı qızardı.

– Qraf, iltifat buyurub, icazə verin... siz Allah... arabalarımızın birində özümə yer eləyim. Özümlə heç bir şey götürməmişəm... Arabanın üstündə də gedə bilərəm... – Zabit sözünü deyib qurtarmamışdı ki, dəşnik də öz ağası üçün etdiyi cəyni xahişlə qrafa müraciət etdi.

Qraf tələsə-tələsə:

– Hə, hə, düzələr. Mən buna çox şadam, çox şadam. Vasilic, sən səracəmə ver, qoy orada bir, ya iki arabanı boşaltsınlar... qoy orada... yaxşı da... nə lazımsa... – deyərək qeyri-müəyyən bir ifadə ilə ömrə oxşar bir şey söylədi. Elə o anda zabitin odlu bir dil ilə qrafa təşəkkür etməsi qrafın verdiyi əmri möhkəmləndirdi. Qraf dönüb ətrafına baxdı. Həyətdə, darvaza qabağında, fligelin pəncərələrində yaralılar və dəşniklər görünürdü. Onlar hamısı qrafa baxır, hamısı da yavaş-yavaş qrafa sarı gəlirdi.

– Zati-aliləri, buyurun qallereyaya, oradakı şəkilləri nə edək, necə əmr edirsiniz? – deyərək baş lakey soruşdu. Qraf onunla bərabər evə girdi və getmək istəyən yaralıların xahişini yerinə yetirmək haqqında verdiyi əmrini döndə-döndə təkrar etdi.

Sonra da, sanki kiminsə onun söyləyəcəyi sözləri eşidəcəyindən qorxaraq, yavaşca sirli bir səsle əlavə etdi:

– Nə olar ki, şeylərdən bəzisini arabalardan götürmək olar...

Qrafıya saat 9-da yuxudan ayıldı, qrafıyanın keçmiş ev qulluq-cusu və onun həyatında jandarm şefi vəzifəsini ifa edən Matryona Timofeyevna vaxtilə öz xanım qızı olan qrafıyanın yanına gəlib dedi ki, Marya Karlovna çox incimişdir, sonra bunu da əlavə etdi ki, xanım qızın yay paltarları ilə burada qalmaq olmaz. Qrafıya m-mə Schossun niyə incidiyini soruşarkən, məlum oldu ki, onun sandığını arabadan geri götürmüşlər, bütün yüklü arabaların da kəndirini açıb, şeyləri təzədən evə qaytarırlar. Arabalara yaralıları yığırlar; bu əmri də qraf öz sadələşməsinə görə vermişdir. Qrafıya ərinə yanına çağırırdı.

– Bu nədir, əzizim, eşidirəm ki, şeyləri arabalardan düşürürlər?

– Bilirsenmi, *ma chère*¹, mən sənə gör nə demək istəyirdim... *ma chère* qrafıniyəcığım... mənim yanıma zabıt gəldi, xahiş elədilər ki, yaralıları üçün bir neçə araba verim. Bu şeylər ki var, bunların hamısını yenə alıb düzəltmək olar, amma o yaralıları burada qalsa necə olar, bir özü fikirləş!.. Bilirsenmi, bizim həyat, onları biz özümüz çağırıb gətirmişik... zabıtlar var... bilirsenmi, mən elə düşünürəm ki, doğrudan da, *ma chère*, bax, *ma chère*... qoy onları aparsınlar... biz haraya tələsirik axı? – Məsələ pul haqqında gedəndə qraf həmişə qorxa-qorxa danışdığı kimi indi də bu sözləri qorxa-qorxa dedi. Qrafıya bu cür danışığa artıq adət etmişdi. Qraf həmişə belə bir ifadədən sonra uşaqları iflasa uğradacaq, ya bir qallereya, ya oranjereya tikdirər, ya evdə teatr qurdurur, ya da musiqi təşkil edərdi. Qrafıya da həmişə bu qorxa-qorxa söylənilən sözlərdən sonra qrafa etiraz etməyi özünə borc bilirdi.

O həm itaətkar, həm də ağlar bir vəziyyət alıb ərinə dedi:

– Qraf, bir qulaq as, sən işi o yerə getirib çıxartdın ki, evə heç pul verən olmadı, indi də bizim – uşaqların bütün var-yoxunu məhv etmək istəyirsən. Axı sən özün deyirsən ki, evimizdə 100 min manatlıq şey var. Əzizim, mən buna razı deyiləm, razı deyiləm! İndi daha özün bil! Yaralılarından ötrü hökumət var. Onlar bunu bilirlər. Bir ora bax! Bizimlə üzbəüz olan Lapuxingil hələ üç gün əvvəl bütün şeylərini təmizcə yığışdırıb aparıblar. Adamlar belə eləyirlər. Axmaq elə birçə bizik. Mənə yazığın gəlmirsə, heç olmasa, uşaqlara yazığın gəlsin.

Qraf əllərini yelləyərək, heç bir söz deməyib otaqdan çıxdı.

¹ Əzizim

Qraf otaqdan çıxarkən Nataşa içəri girdi:

– Ata, siz nə barədə danışırıdınız?

Qraf acıqlı-acıqlı dedi:

– Hər nə danışırıdım, sənə nə!

– Mən eşitdim. Anam axı niyə razı olmur?

Qraf çıxdı:

– Axı sənə nə? – Nataşa pəncərəyə sarı gedib fikrə daldı.

O, pəncərədən bayıra baxaraq dedi:

– Atacan, Berq bizə gəlmişdir.

XVI

Rostovgilin yeznəsi Berq indi Vladimir və Anna ordenli polkovnik idi. O, yenə də əvvəlki rahat və xoş qulluğunda idi. İkinci korpus qərargahı rəisinin birinci şöbə müavini yanında qərargah rəisinin müavini idi.

Berq sentyabrın 1-də ordudan Moskvaya gəlmişdi.

Moskvada onun heç bir işi yox idi, lakin o gördü ki, hamı icazə alıb ordudan Moskvaya gedir və orada nə işə edir. O da icazə alıb ev və ailə işləri üçün Moskvaya gəlməyi lazım bildi.

Berq bir cüt harın səmənd at qoşulmuş öz səliqəli drojkasını düz qayınatasının həyətinə sürdürdü, bir knyazın da eynən belə səmənd atlı drojkası vardı. Drojkasından düşüb həyətdəki arabalara diqqətlə baxdı və eynən qalxarkən təmiz burun yaylığını çıxarıb ucunda bir düyün vurdu.

Berq qabaq otaqdan tələsmədən qonaq otağına keçib qrafı qucaqladı, Nataşanın və Sonyanın əlini öpüb tez qrafıyanın kəfini soruşdu.

Qraf dedi:

– İndi nə kef? Yaxşı, danış görək nə var, nə yox, qoşun nə haldadır? Gerimi çəkilir, ya yenə vuruşma olacaqdır?

Berq:

– Atacan, – dedi, – yalnız Allah-təala özü vətənin taleyini həll edə bilər. Ordu qəhrəmanlıq hissilə alışıb yanır, rəhbərlər də indi, necə deyirlər, müşavirə etməyə yığışmışlar. Nə olacağı məlum deyil. Lakin, atacan, ümumiyyətlə, mən sizə deyim ki, ayın 26-dakı vuruşmada bizim qoşunların göstərdiyi qəhrəmanlıq ruhu Rusiya qoşunun əsl qədim mərdliyidir ki, bunu təsvir etməyə söz tapmaq mümkün deyil... Mən sizə deyim ki, atıcan, – (Berq bu yerdə yumruğunu

döşünə vurdu, onun yanında nə isə nağıl edən bir general da yumruğunu beləcə döşünə vurmuşdu, ancaq Berq bir az gecikmişdi, çünki o, "Rusiya qoşunu" sözlərini söylərkən döşünə vurmali idi) mən sizə açıq deyim ki, biz rəislər nəinki əsgərləri vuruşmaya qovmalı və ya buna bənzər bir şey etməli olmurduq, hətta biz güclə o, o... bəli, o mərd və qədim qəhrəmanlığın qabağını ala bildik. – Son sözləri o, tez-tez dedi. – General Barklay-de-Tolli hər yerdə qoşunun qabağında öz həyatını qurban verirdi, mən bunu sizə deməliyəm. Bizim korpus isə təpənin döşündə idi. Siz bunu bir təsəvvür edin! – Berq bu müddət ərzində başqalarından eşidərək yadında saxladığı bütün söhbətləri danışdı. Nataşa gözlərini çəkmədən Berqə baxır, sanki onun üzündə hansı bir məsələnin isə həllini axtarırdı. Bers isə bu baxışdan özünü itirirdi.

Berq Nataşaya baxaraq və sanki onun hüsn-rəğbətini qazanmaq üçün, onun inadlı baxışlarına qarşı gülümsəyərək dedi:

– Ümumiyyətlə, Rusiya əsgərlərinin göstərdiyi bu qəhrəmanlığı təsəvvür etmək olmaz, bu tərifə layiq bir qəhrəmanlıqdır! "Rusiya Moskvada deyil, Rusiya onun oğullarının qəlbindədir!". Atacan, elədimi?

Bu zaman qrafinya yorğun və narazı bir halda istirahət otağından çıxdı. Berq cəld ayağa qalxıb qrafinyanın əlini öpdü, onun kefini soruşdu və başını yırğalamaqla rəğbətini ifadə edərək qrafinyanın yanında dayandı.

– Bəli, anacan, mən sizə doğrusunu deyim ki, bu hər bir rus üçün ağır və kədərli bir dövrdür. Lakin nə üçün belə narahat olursunuz? Getməyə hələ vaxtınız var...

Qrafinya ərinə sarı dönüb dedi:

– Mən başa düşmürəm ki, bu gədələr nə qayırlar? İndicə mənə dedilər ki, hələ heç bir şey hazır deyil. Axı bir adam görək sərəncam versin. Bax, Mitinka belə yerdə lazımdır! Bu gədələr ki, belə başlayıb, bu iş heç qurtarmayacaq!

Qraf nə isə demək istədi, lakin özünü saxladı. Stuldan qalxıb qarıya sarı getdi.

Berq bu vaxt burnunu silmək bəhanəsilə yaylığını çıxardıb ucundakı düyünə baxdı, dərdli-dərdli, həm də mənalı bir halda başını yırğalayaraq fikrə getdi.

– Atacan, mənəm sizdən böyük bir xahişim var.

Qraf dayandı:

– Nədir ki?

Berq gülə-gülə dedi:

– İndicə mən Yusupovun evinin qabağından keçirdim. Onun təsərrüfat müdiri mənim tanışımdır. Qabağıma yüyürüb xahiş etdi ki, belkə, bizdən bir şey alasınız. Mən də, bilirsinizmi, elə sadəcə maraqlandığım üçün drokadan düşüb içəri girdim. Gördüm ki, orada bir şifoner, bir də tualet stolu var. Bilirsinizmi, Veruşka bunu nə qədər istəyirdi və biz bu barədə nə qədər mübahisə etmişdik (Berq şifonerdən və tualet stolundan bəhs edərkən, qeyri-ixtiyari öz rahatlığını təsəvvür edib, şən bir ifadə ilə danışmağa başladı). Necə də gözəl şeylərdir! Bilirsinizmi, məxfi ingilis açarı ilə açılıb-örtülür! Veroçka beləsini çox istəyirdi. Mən istəyirəm ki, bunları ona hədiyyə aparam. Sizin həyətinizdə mən çoxlu kəndli gördüm. Rica edirəm, onlardan birini mənə verin, mən ona yaxşı xərclik verərəm və ...

Qraf üz-gözünü qırıdırıb boğazını arıtladı.

– Qrafinyadan icazə alın, mən sərəncam vermirəm.

Berq:

– Əgər çətindirsə, – dedi, – rica edirəm, lazım deyil. Mən ancaq çox istəyirdim ki, onları Veruşka üçün alam.

Birdən qraf:

– Hamınız cəhənnəm olun, cəhənnəm olun, cəhənnəm olun, bir də cəhənnəm olun!.. Başım hərlənin – deyər qışqırıb otaqdan çıxdı.

Qrafinya ağladı.

Berq:

– Bəli, bəli, anacan, çox ağır zəmanədir! – dedi.

Nataşa da atası ilə bərabər otaqdan çıxdı, sanki o nəyi isə çətinliklə təsəvvür edərək əvvəl atasının ardınca getdi, sonra isə aşağı yüyürdü.

Petya eyvanda durub, Moskvadan gələn nökrələrin silahlanması ilə məşğul idi. Yüklü arabalar yenə də həyətdə idi. Onlardan ikisinin kəndiri açılmışdı, bir arabanın üstünə bir zabıt qalxır, dənşik də ona kömək edirdi.

Petya Nataşadan soruşdu:

– Sən bilirsənmi niyə? (Nataşa başa düşdü ki, Petya atası ilə anasının nədən ötrü dalaşdıqlarını nəzərdə tutur.) Nataşa cavab vermədi.

Petya:

– Ona görə ki, atam istəyirdi bütün arabaları yaralıllara versin, – dedi. – Vasiliç mənə dedi. Məncə...

Birdən Nataşa üzünü Petyaya çevirərək hiddətlə çığırdı:

– Məncə, məncə bu elə bir rəzəlet, elə bir alçaqlıq, elə bir... daha mən bilmirəm. Yoxsa biz alman-zadiq? – O, hirsindən höknürtü ilə ağladı, boğazı titrədi, sonra zəifləyəcəyindən və öz acığını boş-boşuna sərf edəcəyindən qorxaraq tez dönüb pilləkənlərlə yuxarı yüyürdü. Nataşa acığından eybəcərleşmiş bir sifətlə, bir fırtına kimi otağa girəndə Berq qrafınyanın yanında oturub bir qohum kimi hörmətlə ona təsəlli verirdi, qraf da, əlində trubka, otaqdan gəzişirdi. Nataşa sürətli addımlarla anasına yaxınlaşıb çığır-açığır dedi:

– Bu rəzəletdir! Bu alçaqlıqdır! Mən inanmıram ki, siz belə bir əmr verəsiniz.

Berq və qrafınyə təəccüblə, həm də qorxmış halda Nataşaya baxdı. Qraf pəncərə qabağında dayanıb qulaq asmağa başladı.

Nataşa yenə də çığırırdı:

– Anacan, belə olmaz! Bir həyətə baxın! Onlar qalırlar!

– Sənə nə olub? Onlar kimdir? Sən nə istəyirsən?

– Yaralılar qalıb, yaralılar! Anacan, belə olmaz, bu nəyə oxşayır...

Yox, anacan, əzizim, belə olmaz, rica edirəm əfv edin, əzizim... Anacan, bu apardığımız şeylər axı bizim nəyimizə lazımdır! Siz bir baxın, görün həyətdə nələr olur... Anacan!... Bu ola bilməz!..

Qraf pəncərə qabağında dayanıb üzünü çevirmədən Nataşanın sözlərinə qulaq asırdı. Birdən o, burnunu çəkərək, üzünü pəncərəyə yaxınlaşdırdı.

Qrafınyə qızına baxdı. Nataşanın üzündən anasının yerinə xəcalət çəkdiyini, həyəcan içində olduğunu gördü və ərinin indi ona nə üçün baxmadığını başa düşdü, sonra özünü itirmiş halda ətrafına göz gəzdirdi və hələ də tamamilə təslim olmayaraq dedi:

– Ah, nə istəyirsiniz gedin ələyin! Yoxsa mən sizə mane oluram!

– Anacan, əzizim, məni əfv edin.

Qrafınyə qızını itələyib qrafın yanına getdi və bir müqəssir kimi başını endirərək dedi:

– Mon cher, sən necə lazımdır sərəncam ver... Mən axı bunu bilmirəm.

Qrafın sevincdən gözləri yaşarmışdı, o:

– Yumurta... yumurta toyuğu öyrədir... – deyərək arvadını qucaqladı, qrafınyə da xəcalətdən üzünü ərinin sinəsində gizlətdi.

Nataşa soruşdu:

– Atacan, anacan! Gedib sərəncam verimmi? Hə? Biz hər halda ən lazım olan şeylərin hamısını götürürük...

Qraf başı ilə öz razılığını bildirdi. Nataşa, qorelki oyununda qaçdığı kimi, sürətlə yüyürə-yüyürə zalın içindən keçib, qabaq otağa, oradan da pilləkənlərlə yenərək həyətə getdi.

Adamlar Nataşanın başına yığışdılar, heç kəs onun verdiyi əmrə inanmaq istəmirdi. Nəhayət qraf özü gəlib, arvadının adından Nataşanın sözünü təsdiq etdi və dedi ki, bütün arabalara yaralılara verin, sandıqları işə orzaq damına aparın. Nökərlər əmrə başa düşüb, həvəslə bu təzə işə girişdilər. Qulluqçulara bu indi nəinki qərribə görünmürdü, əksinə, onlara elə gəlirdi ki, heç başqa cür ola bilməzdi. Eynilə bunun kimi də on beş dəqiqə əvvəl yaralıları qoyub şeyləri aparmaq heç kəsə qərribə görünmürdü, əksinə, onlara elə gəlirdi ki, elə belə də olmalıdır.

Bütün ev adamları, sanki qabaqcadan bu işə başlamadıklarının əvəzini çıxaraq, böyük bir səylə yaralıları arabalarda yerləşdirməyə girişdilər. Yaralılar otaqlardan çıxdılar, sevinə-sevinə arabaların ətrafına yığışdılar. Qonşu evlərə də səs düşdü ki, araba var və Rostovgilin həyətinə başqa evlərdən də yaralılar gəlməyə başladı. Yaralılardan çoxu xahiş edirdi ki, şeyləri arabadan düşürməyin, biz şeylərin üstündə oturırıq. Lakin şeyləri artıq arabalardan boşaltmağa başlamışdılar, bunu daha saxlamaq olmazdı. Bir də indi şeylərin hamısını, ya yarasını qoyub getməyin heç bir əhəmiyyəti yox idi. Qab-qacaq, bürünc şeylər, şəkillər və güzgülər qablaşdırılmış sandıqlar arabalardan boşaldırılmış, həyətdə qalmışdı. Dünən gecə bu şeyləri nə qədər əziyyətlə qablaşdırıb hazırlamışdılar. Qalan arabalardan da hansı şeyləri boşaltmağın mümkün olduğunu axtarıb və təyin edirdilər, arabalar da bir-birinin ardınca boşaldırılıb yaralılara verildi.

Təsərrüfat müdiri deyirdi:

– Dördünü yenə götürmək olar. Mən öz arabamı verirəm, onları qoyub getmək olmaz ki!

Qrafınyə:

– Mənim qarderob arabamı da verin, – dedi, – Dunyaşa karetda mənimlə oturur.

Qarderob arabasını da veridilər və onu iki ev aralıda olan yaralıların ardınca göndərdilər. Bütün ev adamları və xidmətçilər sevinirdilər. Nataşa da sevincindən bilmirdi nə etsin. O, çoxdandı ki, belə bir sevinc duymamışdı.

Nökərlər bir sandığı karetin dal tərəfində, lakey duran ensiz bir yerə qoyaraq deyirdilər:

– Axı bunu necə bağlayaq?

Nataşa soruşdu:

– O sandında nə var?

– Qrafın kitabları.

– Qoyun qalsın. Vasiliç götürüb içəri qoyar. Bunu aparmaq lazım deyil.

Briçka adamları dolu idi, heç bilmirdilər Pyotr İliç harada oturacaqdı.

Nataşa çığıra-çığıra deyirdi:

– O, qozlarda oturur, Petya, sən qozlarda oturarsan, yaxşımı?

Sonya da durmadan çalışırdı, lakin onun çalışması ilə Nataşanın çalışması arasında olan məqsəd tamamilə başqa-başqa idi. Sonya arabadan düşürülən və evdə qalan şeyləri qrafınyanın təklifi üzrə qeyd edirdi. həm də çalışırdı ki, özü ilə mümkün qədər çox şey götürsün.

XVII

Rostovgilin yüklənmiş dörd ekipajı saat 2-də qapının qabağında hazır idi. Yaralıları daşıyan arabalar bir-birinin ardınca həyətdən çıxırdı.

Knyaz Andreyin mindirildiyi kolyaska evyanın qabağından keçər-kən Sonyanın diqqətini cəlb etdi. Sonya bu zaman bir qulluqçu qız ilə bərabər karetdə qrafınyanın yerini düzəldirdi. Qrafınyanın bu iri, hündür kareti qapının qabağında dayanmışdı.

Sonya başını karetin pəncərəsindən çıxarıb soruşdu:

– Bu kimin kolyaskasıdır?

Qulluqçu qız dedi:

– Xanım qız, olmaya siz bilmirsiniz? Knyaz yaralanmışdır, gecə bizdə qalmışdı, indi o bizimlə gedir.

– Hansı knyaz? Familiası nədir?

Qulluqçu qız ah çəkdi:

– Nataşanın keçmiş adaxlısı – knyaz Bolkonski! Deyirlər, ölüm halındadır.

Sonya cəld karetdən çıxıb qrafınyanın yanına yüyürdü. Qrafınya yola çıxmaq üçün geyinib hazırlanmışdı, şalını da örtmüş, şlyapasını da qoymuşdu, yorğun halda qonaq otağında gəzinir, ev adamlarını gözəlçiyirdi ki, getməkdən qabaq qapıları örtüb, onlarla bərabər Allaha dua eləsin.

Sonya:

– Maman, – dedi, – knyaz Andrey buradadır, yaralıdır, özü də ölüm halındadır. O da bizimlə gedir.

Qrafınya diksinərək gözlərini açdı, Sonyanın qolundan tutub ətrafına baxdı:

– Nataşa?

Bu xəbərin ilk dəqiqədə həm qrafınya, həm də Sonya üçün ancaq bir əhəmiyyəti vardı: Onlar öz Nataşalarını tanıyırdılar. Nataşa bunu bilse, nə edəcək? – fikri onları dəhşətə gətirir və bu dəhşət hər ikisinin sevdiyi knyaza bəslədiyi gözəl hissi kölgədə buraxırdı.

Sonya:

– Nataşa hələ bilmir, – dedi, – lakin o, bizimlə bərabər gedir.

– Sən deyirsən, ölüm halındadır?

Sonya başı ilə təsdiq etdi.

Qrafınya Sonyanı qucaqlayıb ağladı.

“Allahın işini bilmək olmaz!” – deyə o düşünür və hiss edirdi ki, əvvəllər adamların gözüne görünməyən qüdrətli bir əl indi baş verən bütün hadisələrdə özünü göstərməyə başlayır.

Nataşa yüyürə-yüyürə otağa girib həvəslə dedi:

– Ana, hər şey hazırdır, gedək, – dedi və üzünü göstərməmək üçün başını öz ridikülünə sarı əydi. Sonya Nataşanı qucaqlayıb öpdü.

Nataşa sualedici bir nəzərlə Sonyaya baxdı.

– Nə var? Nə olub ki?

– Heç bir şey... heç...

Nataşa həssas bir qız idi, o nə isə duymuşdu:

– Məndən ötrü ağır bir xəbərmə var?... Nə olub?

Sonya ah çəkib heç bir şey demədi. Qraf, Petya, m-me Schoss, Mavra Kuzminişna və Vasiliç içəri girdilər, qapını örtüb, bir-birinə baxmadan, dinib-danışmadan bir neçə saniyə oturdular.

Qraf hamıdan əvvəl yerindən qalxıb ah çəkdi və ikonaya baxıb xac vurdu. Hamı onun etdiyini təkrar etdi. Sonra qraf Moskvada qalan Mavra Kuzminişnanı və Vasiliçi qucaqladı. Onlar qrafın əlini və çiynini öpərək, qraf həm Mavra Kuzminişnanın, həm də Vasiliçinin kürəyinə yüngülcə vuraraq təsəlliverici, lakin aydın eşidilməyən məhrəbanca sözlər söyləyirdi. Qrafınya ikona otağına getdi, Sonya içəri girəndə qrafınyanı, divarda tək-tək qalmış ikonalar qabağında dizi üstə çökmüş gördü (ailə rəvayətinə görə ən qiymətli hesab edilən ikonaları Rostovgil özlərlə aparırdılar).

Rostovgillə gedən nökrələr qalan nökrələrlə eyvanda və həyətdə vidalaşırdılar. Petya onları xəncərlə və qılıncı silahlandırmışdı. Onlar

şalvarlarının balağını uzunboğaz çəkmələrinə qoymuş, bellərinə də bərk-bərk qurşaq və qayış bağlamışdılar.

Həmişə yola çıxanda olduğu kimi, indi də bir çox şeylər yaddan çıxmış və lazımcına yığılıb hazırlanmamışdı. İki nəfər lakey də karetin açılmış qapısı və endirilmiş pilləkənin yanında durub xeyli gözləməli oldu. Onlar qrafınıyın karetdə mindirmək üçün burada dayanmışdılar. Qulluqçu qızlar da bu zaman əllərində balıq və düyünçə evdən karetdə, kolyaskaya, briçkaya sarı yüyürür, yenə də geri qaçırdılar.

Qrafınıya deyirdi:

– Həmişə yadlarından çıxarırlar! Sən özün axı bilirsən ki, mən elə otura bilmirəm. – Dünyaşa da dişini dişinə qıcayaraq, heç bir söz demədən, üzündə məzəmmətli bir ifadə ilə cəld karetdə girib, qrafınıyanın oturduğu yeri təzədən düzəltməyə başladı.

Qraf da başını yırğalaya-yırğalaya deyirdi:

– Ax, bunlar necə adamlırlar!

Qrafınıya ancaq qoca sürücü Yefimlə yola çıxırdı. İndi Yefim də qozlada oturaraq heç dönüb geriə də baxmırdı ki, görsün orada nə edirlər. Otuzillik təcrübəsindən o, yaxşı bilirdi ki, “ya Allah, sür görək!” sözünü hələ gec deyəcəklər. Bunu deyəndən sonra hələ iki dəfə atları saxladacaqlar, yaddan çıxmış şey dalınca adam göndərəcəklər, hələ bundan sonra kareti bir də saxladacaqlar, qrafınıya da başını karetin pəncərəsindən çıxarıb ondan xahiş edəcək ki, “İsa xatirinə, enişlərlə ehmallı sür”. Yefim bunu bilirdi, ona görə atlarından daha səbrli olaraq (xüsusilə sol yana qoşulmuş Sokol adlı kürən atdan, kürən təpik atır və ağzındakı cilovu gəmirirdi), qozlada oturub gözləyirdi. Nəhayət, hamı oturdu, karetin pilləkəninə götürüb içəri atdılar, qapını örtüldür, mücrü dalınca adam göndərdilər, qrafınıya başını pəncərədən çıxarıb: “İsa xatirinə, enişlərlə ehmallı sür” sözlərini söylədi. Yefim şlyapasını, yavaş-yavaş başından götürüb xaç vurdu, foreytor¹ və bütün başqa adamlar da onun kimi xaç vurdular.

Yefim şlyapasını başına qoyub dedi:

– Ya Allah, sür görək! – Foreytor atları tərpətdi. Sağ yana qoşulan at güc verdi, hündür yaylar səsləndi. Karet yırğalanıb yola düşdü. Lakey atılıb qozlaya mindi. Karet və bütün ekipajlar həyətdən daş yola çıxanda bərk silkələndi və küçə ilə üzü yuxarı getdi. Karetdə, kolyaskada, briçkada olan adamlar hamısı qarşıdakı kilsoyə baxıb xaç

vurdular. Rostovgilin Moskada qalan nöqərləri və qulluqçuları ekipajların hər iki tərəfilə gedərək, onları yol salırdı.

Nataşa çox az hallarda indiki kimi bir sevinc duymuşdu. O, qrafınıyanın yanında oturub, ağır-ağır gedən karetdən, tərk edilən, təşviş və həyəcan içində olan Moskvanın divarlarına baxırdı. Arabir başını karetin pəncərəsindən bayıra çıxarıb arxaya və qabaqda gedən yaralı arabalarına göz gözdürirdi. Hamısından qabaqda isə knyaz Andreyin üstüörtülü kolyaskası görünürdü. Nataşa o kolyaskada knyaz Andreyin olduğunu bilmirdi və hər dəfə öz arabalarının haradan başlanıb harada qurtardığını bilmək üçün gözlərilə bu kolyaskanı axtarırdı.

Kudrinadan, Nikitskayadan, Presnyadan və Podnovinskədən gələn bir neçə araba karvanı görünürdü. Sadovaya küçəsində isə ekipajlar və arabalar iki cərgə gedirdi.

Nataşa arabada və piyada gedən adamlara maraqla baxırdı. Suxarev qülləsi yanından keçəndə birdən o, sevinclə, həm də təəccüblə çığıraraq dedi:

– Bıy, ana, Sonya, bir baxın, o, özüdür!

– Kim? Kim?

Nataşa başını pəncərədən çıxarıb, faytonçu çuxası geymiş, uca-boylu, kök bir adama baxıb dedi:

– Bir baxın, vallah! Bezuxovdur! – Yerişindən və hərəkətindən o kübar bir adama oxşayırdı. Yanında da frizşinelli, balacaboy, sarıbənzli, kosa bir qoca vardı, onlar Suxarev qülləsinin tağı altına keçdilər.

Nataşa:

– Vallah, Bezuxovdur, əynində çuxa, yanında da kosa bir qoca var, – deyirdi. – Vallah, bir baxın, baxın!

– Yox, canım, o deyil. Onun harası Bezuxova oxşayır!? Səfəhləmə!

Nataşa dediyindən dönmürdü:

– Ana, mən lap başımı verərəm ki, bu odur! Mən yəqin bilirəm ki, odur! – deyərək o çığırıp sürücüyə dedi: – Bir dayan, dayan! – Lakin sürücü kareti saxlaya bilmədi, çünki Meşşanskaya küçəsindən araba və ekipajlar çıxdı, onlar Rostovgilin arabacılarının üstünə çığırdılar ki, dayanmasınlar, başqalarını da ləngitməsinlər.

Doğrudan da, Rostovgil bayaqkindən uzaqda da olsa, Pyeri, ya son dərəcə Pyerə oxşayan, əyninə faytonçu çuxası geymiş bir adam gördülər, o, başını aşağı öyərək küçə ilə gedirdi. Üzündə ciddi bir ifadə vardı, yanında da üst-başından lakeybənzər balacaboylu, kosa bir

¹ Karetdə qoşulmuş qabaq atlardan birinin üstünə minən sürücü

qoca vardı. Qoca karetdən başlarını çıxararaq onlara baxan adamları görüb hörmətlə Pyerin dirsəyinə toxundu və kareti göstərək ona nə isə dedi. Pyer onun söylədiyini xeyli başa düşmədi, görünür o, çox fikirli idi. Nəhayət, qocanın dediyini başa düşərək karete sarı baxdı və Nataşanı tanıyan kimi, elə o anda ilk təəssürata qapılıaraq, cəld karete tərəf getdi. Lakin on dəqiqə getdikdən sonra görünür yadına nə düşsə, dayandı.

Başını karetin pəncərəsindən bayıra çıxaran Nataşanın üzə azca istehza duyulan bir mehribanlıqla gülümsəyirdi.

Nataşa əlini Pyerə sarı uzadaraq çığırdı:

– Pyotr Kiriliç, gəlin də! Biz sizi tanıdıq! Bu çox təəccüblüdür! Siz haradan belə? Siz niyə beləsiniz?

Pyer karete gedə-gedə, onun əlini tutub öpdü.

Qrafnya həm təəccüblə, həm də Pyerin bu hala düşdüyünə təəssüf edərək soruşdu:

– Qraf, sizə nə olub?

Pyer:

– Nə? Nə? Niyə? Heç soruşmayın, – deyərək Nataşaya baxdı. Nataşanın sevinclə gülümsəyən gözləri öz füsunkarlığını onun üzünə saçırı (Pyer baxmadan bunu hiss edirdi).

– Yoxsa siz Moskvada qalırsınız? – Pyer dinmədi.

Sonra sualedici bir ifadə ilə dedi:

– Moskvada? Bəli, Moskvada. Sağlıqla qalın.

Nataşa:

– Ah, mən də kişi olmaq istərdim, kişi olsaydım, mən də mütləq sizinlə qalardım, – dedi. – Ah, bu nə yaxşı olardı! Ana, icazə verin mən qalım. – Pyer dalgın halda Nataşaya baxıb nə isə demək istədi, lakin qrafnya ona macal vermədi.

– Siz vuruşmada olmusunuz, biz eşitdik.

Pyer:

– Bəli, olmuşdum, – dedi. – Sabah yenə də vuruşma olacaq...

Nataşa onun sözünü kəsərək soruşdu:

– Qraf, axı sizə nə olub? Siz öz-özünü oxşamırsınız...

– Ah, soruşmayın, soruşmayın bunu məndən, mən özüm də heç bir şey bilmirəm. Sabah... Yox ey! Sağlıqla qalın, sağlıqla qalın! Çox ağır zamanədir! – Pyer karetdən geri qalaraq səkiyə tərəf yönəldi.

Nataşa başını pəncərədən içəri salmadan, azca istehza duyulan bir mehribanlıqla gülümsəyərək, sevinə-sevinə ona xeyli baxdı.

Pyer öz evindən yox olandan sonra iki gün idi ki, mərhum Bazdeyevin boş qalmış mənzilində yaşayırdı.

O, Moskvaya qayıtdığını və qraf Rastopçinlə görüşdüyünün ertəsi günü yuxudan ayılında harada olduğunu və dünən ondan nə tələb edildiyini xeyli başa düşə bilmədi. Bu zaman qəbul otağında bir neçə adam oturub onu gözləyirdi. Baş lakey gəlib onların adını Pyerə söylərkən, qrafnya Elena Vasilyevnadən məktub gətirmiş bir fransızın da adını çəkdi. Pyer bunu eşidərkən birdən onu dolaşlıqlıq hissi və ümitsizlik bürüdü – onda belə bir hissə qapılmaq adəti vardı. Birdən ona elə gəldi ki, artıq hər şey məhv olmuşdur, hər şey bir-birinə qarışmışdır, hər şey pozulub dağılmışdır. Daha nə haqlı, nə də haqsız var, daha heç bir şey olmayacaq, bu vəziyyətdən heç bir çıxış yolu yoxdur. O, qeyri-təbii bir halda gülümsəyərək və yavaşcadan öz-özünə nə isə söyləyərək, gah ümitsiz bir halda divanda oturur, gah ayağa durub qapıya yaxınlaşır, qapı arasından qəbul otağına baxır, gah da əllərini yelləyərək geri qayıdır, əlinə kitab götürürdü. Baş lakey bir də gəlib dedi ki, qrafnyadan məktub gətirən fransız birçə dəqiqəliyə olsa da, sizi çox görmək istəyir. Bir də mərhum İ.A.Bazdeyevin arvadı tərəfindən adam gəlib kitabların qəbul olunmasını sizdən xahiş edir, çünki xanım Bazdeyeva özü kəndə getmişdir.

Pyer baş lakeyə dedi:

– Hə, hə, bu saat, dayan... Ya yox, yox, get de ki, bu saat gəlir.

Lakin baş lakey çıxan kimi Pyer şlyapasını stolun üstündən götürüb kabinetin dal qapisindən bayıra çıxdı. Koridorda heç kəs yox idi. Pyer bütün koridor uzununu pilləkənə qədər getdi, üz-gözünü qırıqdıraraq və hər iki əli ilə alnını ovaraq birinci səkiyə qədər endi. Qapıçı qapı qabağında durmuşdu. Pyerin endiyi səkidən başqa bir pilləkənlə dal qapıya getmək olardı. Pyer o pilləkənlə enib həyəte çıxdı, heç kəs onu görmədi. Ancaq darvazadan bayıra çıxanda ekipajların yanında duran sürücülər, bir də dalandan onu görüb şlyapalarını çıxartdı.

Pyer ona sarı zillənən baxışları hiss edərək, görünməmək üçün başını kola soxan dəvəquşu kimi hərəkət etdi; başını aşağı salıb addımlarını yeyinlədərək küçə ilə getdi.

Bu şəhər Pyerə İosif Alekseyeviçin kitablarını və kağızlarını gözdən keçirtmək işi bütün başqa işlərdən mühüm göründü.

O, ilk qabağına çıxan bir drojkaya minib Patriarşiye prudiya getdi; Bazdeyevin evi orada idi.

Pyer hər tərəfdən hərəkət edərək Moskvadan çıxan arabalara baxır və mindiyi köhnə drojkadan sürüşüb yıxılmamaq üçün tez-tez öz iri bədənini düzəldərək, məktəbdən qaçan bir uşaq kimi sevinə-sevinə arabacı ilə danışırdı.

Arabacı ona dedi ki, bu gün Kremlə silah paylayırlar, sabah bütün camaatı Tri Qorı qarovulxanasına tərəf aparacaqlar, orada böyük vuruşma olacaq.

Patriarşiye prudi məhəlləsinə gələndən sonra Pyer Bazdeyevin evini axtarıb tapdı, çoxdandı o, bu evə gəlmirdi. Pyer həyət qapısına yaxınlaşıb qapını döydü, Gerasim adlı kosa, sarsıfətli, balacaboylu bir qoca səssə gəldi; bu beş il bundan əvvəl Pyerin Torjokda, İosif Alekseyeviçin evində gördüyü həmin qoca idi.

Pyer soruşdu:

– Evdədirmi?

– Zati-aliləri, Sofiya Danilovna indiki vəziyyətə görə uşaqlarını götürüb Torjok tərəfdəki bir kəndə getmişdir.

Pyer:

– Mən hər halda içəri girəcəyəm, – dedi, – gərək kitabları gözədən keçirəm.

Qoca xidmətçi:

– Buyurun, rica edirəm, – dedi. – Mərhumun, – Allah ona rəhmət eləsin, – qardaşı Makar Alekseyeviç burada qalmışdır, özünüz bilirsiniz ki, onun xəstəliyi var.

Pyer İosif Alekseyeviçin qardaşı Makar Alekseyeviçin yarı dəli və içki düşkünü olduğunu bildirdi.

Pyer:

– Hə, hə, bilirəm. Gedək, gedək... – deyib evə girdi. Ucaboylu, dazbaşı, qırmızıburunlu, yalın ayaqlarına qaloş geymiş bir adam qabaq otaqda durmuşdu. Pyeri görüb acıqlı-acıqlı öz-özünə söylənərək korigora getdi.

Gerasim:

– Böyük ağıl sahibi idi, indi, görürsünüz də, zəifləyib, – dedi.
– Kabinetdəmi buyurursunuz? – Pyer başı ilə “hə” işarəsi etdi.
– Kabinet necə ki, möhürlənmişdi, elə də qalmışdı. Sofiya Danilovna ömr etmişdir ki, sizdən gələn olsa, kitabları verim.

Pyer mason rəhbərinin sağlığında əsə-əsə ayaq basdığı tutqun işıqlı kabinetə girdi. İosif Alekseyeviç öləndən bəri kabinet daha da tutqunlaşmışdı, əl dəymədiyindən indi oranı toz basmışdı.

Gerasim pəncərə qapılarından birini açıb pəncəsi üstündə otaqdan çıxdı. Pyer kabinetə dolaşdı, əlyazması olan şkava yaxınlaşdı, vaxtilə masonlar cəmiyyətinin müqəddəs şeylərindən hesab olunan ən mühüm əlyazmalarından birini götürdü. Bu, dini başçının qeyd və izahatları olan əsl Şotlandiya aktı idi. Pyer toz basmış yazı stolu dalında oturub əlyazmalarını qabağına qoydu, onları açıb ördü, nəhayət, onları qırağa çəkdi, başını əlləri içinə qoyaraq fikrə getdi.

Gerasim bir neçə dəfə səssizcə gəlib kabinetə baxdı, hər dəfə də Pyeri eyni vəziyyətdə tutan gördü. İki saat keçdi. Gerasim Pyerin diqqətini cəlb etmək üçün qapı atzında səs saldı. Lakin Pyer eşitmədi.

– Necə buyurursunuz, arabacıyı buraxa qetsinmi?

Pyer düşüncədən ayılaraq cəld qalxdı:

– Mənə bax, – o, Gerasimin əynindəki sürtükün düyməsindən yapışıb böyük bir sevinc ifadə edən parlaq, nəm gözləri ilə üstədən aşağı qocaya baxdı. – Mənə bax, sən bilirənmi sabah vuruşma olacaq?..

Gerasim:

– Elə deyirlər, – deyər cavab verdi.

– Səndən xahiş edirəm, mənim kim olduğumu heç kəsə demə və mənim dediyimi yerinə yetir...

– Baş üstə. Yemək buyurursunuzmu gətirirəm?

– Yox. Mənə başqa şey lazımdır. – Birdən o qızardı. Mənə kəndli paltar, bir də tapança lazımdır.

Gerasim düşünərək:

– Baş üstə, – dedi.

Günün bütün qalan hissəsini Pyer mason rəhbərinin kabinetində tək-tənha keçirdi. O, narahat halda otağın bir küncündən o biri küncünə gedir, öz-özünə nə isə danışırdı, Gerasim qapı dalından bunu eşidirdi, gecəni də elə orada hazırlanmış yataqda yatdı.

Gerasim bir xidmətçi kimi ömründə çox qərribə şeylər gördüyündən, Pyerin öz geyimini dəyişməsinə heç də təəccüb etmədi, o hətta elə bil kimə isə qulluq edəcəyindən məmnun idi. Gerasim elə o gecə, bunun hətta nə üçün lazım olduğunu heç öz-özündən belə soruşmadan, Pyerə bir çuxa, bir də şapka tapdı, tapançanı da sabah tapıb gətirəcəyinə söz verdi. Makar Alekseyeviç ayaqlarına geydiyi qaloşlarını şappıldada-şappıldada bu axşam iki dəfə gəlib kabinetin qapısı

ağzında dayandı və yarımaq istəyən bir adam kimi Pyerə baxdı. Lakin Pyer ona tərəf dönmə kimi o utana-utana, həm də acıqlı-acıqlı əynindəki xalata bürünərək tez uzaqlaşdı gedirdi. Pyer Gerasimin tapdığı və təmizlədiyi faytonçu kaftanını geyib qoca xidmətçi ilə bərabər Suxarev qülləsi yanında tapança almağa gedərkən Rostovg ilə rast gəlmişdi.

XIX

Sentyabrın 1-də, gecə Kutuzov rus qoşunlarının Moskva içindən keçərək Ryazan yolu ilə geri çəkilməsi haqqında əmr verdi.

İlk qoşun hissələri gecə ikən hərəkətə gəldi. Gecə yola düşən qoşun tələsmədən, ağır-ağır, təmkinlə hərəkət edirdi, lakin şəhər açıldıqda hərəkət edən qoşun Doroqomilov körpüsünə yaxınlaşanda, bir tərəfdən özündən qabaqda bir-birini basaraq tələsə-tələsə körpüyə doğru irəliləyən, o biri tərəfdən, altıdan-yuxarı qalxaraq küçələri və dalanları dolduran, arxa tərəfdən isə basa-basa gələn saysız-hesabsız qoşun gördü. Qoşun heç bir səbəb olmadan tələsməyə başladı, təşviş, vahiməyə düşdü. Hər bir körpüyə, çayın dayaz yerinə, qayıqlara doğru cumdu. Kutuzov özünü dal küçələrlə Moskvanın o biri tərəfinə aparmağı əmr etmişdi.

Sentyabrın 2-də, şəhər saat 10-da şəhərin Doroqomilov adlanan civarında, geniş bir yerdə, qoşunun ancaq arıyər qard hissəsi qalmışdı. Ordu artıq Moskvanın o biri tərəfində və Moskvadan kənarda idi.

Elə bu vaxt, yəni sentyabrın 2-də, şəhər saat 10-da Napoleon Poklonnaya Qondə, öz qoşunu arasında durub qarşısında açılan mənzərəyə baxırdı. Avqustun 26-dan başlayaraq sentyabrın 2-nə kimi, yəni Borodino vuruşmasından ta düşmən Moskvaya girənədək havalar son dərəcə gözəl keçdi. İnsanları həmişə heyratə salan fəvqəladə bir payız havası vardı, üfufə yaxın olan günəş yaz günəşindən daha yaxşı isindirirdi. Təmiz, saf havada hər şey elə parlıyırdı ki, adamın gözü qamaşırdı. Payızın bu ətirli havası ilə nəfəs alarkən adamın sinəsi genişlənir, adam özünü gümrah hiss edirdi, hətta gecələr belə isti olur və bu qaranlıq, isti gecələrdə göydən insanı həm qorxudan, həm də sevindirən parlaq ulduzlar ara vermədən sayrışır, axır, sanki yerə səpələnirdi.

Sentyabrın 2-də şəhər saat onda belə bir payız havası vardı. Parlaq və səhrli bir şəhər idi. Poklonnaya dağından baxanda Moskvanın öz

çayı, bağları və kilsələri ilə geniş bir sahədə özəmətlə qol-qanad açdığı görünürdü. Adama elə gəlirdi ki, kilsə qübbələri günəşin altında ulduzlar kimi parlayan bu şəhər yenə öz əvvəlki həyatını sürür.

Napoleon bu vaxta qədər belə qeyri-adi memarlığı olan bir şəhər görməmişdi. Bu qərribə şəhəri görərkən o maraqlansa da, bir qədər həsəd və narahatlıq duydu, adam belə bir həsəd və narahatlığı, yad bir həyatın ona tanış olmayan quruluşunu görərkən hiss edir. Görünür, bu şəhər yenə də bütün həyat qüvvəsi ilə yaşayırdı. Adam qeyri-müəyyən əlamətlərə görə uzaqda olan bir meyiti canlı bədəndən səhv etmədən ayıra bildiyi kimi, Napoleon da Poklonnaya dağından şəhərdə canlı həyat izlərini görür və sanki bu böyük və gözəl bədənin tənəffüsünü hiss edirdi.

Hər bir rus Moskvaya baxanda onun ana olduğunu hiss edir, lakin hər bir xarici adam ona baxanda və onun ana olduğunu hiss etməyəndə, bu şəhərin qadın gözəlliyini duymalıdır, Napoleon da bunu duyurdu.

Napoleon:

– *Cette ville asiatique aux innombrables églises, Moscou Lasainté. La voilà donc enfin, cette fameuse ville! Il était temps!*, – deyərək atdan düşdü və əmr etdi ki, bu Moscou-nun planını açıb, onun qabağına qoysunlar, eyni zamanda dilmanc Lelorme d'İdevilleni çağırırdı. “*Une ville occupée par l'ennemi ressemble à une fille qui a perdu son honneur*”² – deyərək düşüncü (O, bu sözləri Smolenskdə Tučkova demişdi). Bu nöqtəyi-nəzərlə də o, qarşısında uzanan və bu vaxta qədər görmədiyi şərq gözəlinə baxdı. O, çoxdan bunun həsrətini çəkirdi, indi isə bu arzuya qovuşmaq onun özünə qərribə görünürdü, Əvvəllər ona elə gəlirdi ki, bu mümkün olan şey deyil. Napoleon aydın şəhər işığında gah şəhərə, gah da plana baxır, şəhəri diqqətlə öyrənir və artıq ona malik olduğunu düşündükcə bu inam onu həm həyəcanlandırır, həm də dəhşətə salır.

Napoleon düşünərək öz-özünə deyirdi: “Başqa cür ola bilərdimi? Arzu etdiyim paytaxt budur. O, mənim ayaqlarım altında sərilib durmuş, öz taleyini gözləyir. Görəsən, indi Aleksandr haradadır, indi o, nə düşünür? Gözəl, qərribə, özəmətlə şəhər! Bu həm qərribə, həm də özəmətlə bir andır!” O, öz qoşunlarını təsəvvür edərək düşündü: “İndi mən onlara necə görünürəm?” Sonra o, öz marşal və generallarına

¹ Saysız-hesabsız kilsəsi olan bu Asiya şəhəri! Moskva, onların müqəddəs şəhəri! Budur, nəhayət, bu məşhur şəhər! Vaxtdır.

² Düşmən tərəfindən tutulmuş şəhər, bəkarətini itirmiş qıza oxşayır.

yaxınlaşaraq, sıraya düzülən qoşuna baxdı: “Bu qədim des Czars¹ paytaxtının məhv olması üçün mənim birçə sözlüm, əlimin birçə hərəkəti kifayətdir! *Mais ma clémence est toujours prompte à descendre sur les vaincus*². Mən alıcənab və həqiqətən, böyük olmaıyam...”. Birdən onun ağlına belə bir şey gəldi: “Yox, bu doğru deyil, mən Moskvada deyiləm. Lakin budur, o, günəşin şüaları altında qızıl qübbələri və xaçları ilə parıldaya-parıldaya mənim ayaqlarım önündə sərilib durur! Mən barbarlığın və istibdadın qədim abidələri üzərində ədalət və mərhəmətin, şəfqətin böyük sözlərini yazacağam... Aleksandra hər şeydən çox bu təsir edəcək, o, bunu daha böyük bir ağrı ilə başa düşəcəkdir. Mən onu tanıyıram (Napoleon elə zənn edirdi ki, baş verən hadisənin əsas mənası onunla Aleksandr arasında gedən şəxsi mübarizədir). Kremlin yüksəkliyindən, bəli, bu Kremldir, bəli, mən onlara ədalət qanunları verəcəyəm, mən onlara həqiqi mədəniyyətin mənasını göstərəcəyəm, mən boyarlar nəslini öz fəatehlərinin adını məhəbbətlə yad etməyə məcbur edəcəyəm. Mənim yanıma gələn nümayəndə heyətinə deyəcəyəm ki, mən müharibə etmək istəmirdim, indi də istəmirəm, mən ancaq sizin sarayın rıyakar siyasətilə müharibə edirdim. Mən Aleksandrı sevirəm, ona hörmətim var, mənə və mənim xalqlarıma layiq olan sülh şərtlərini Moskvada qəbul edərəm. Mən müharibə səadətindən hörmət bəslədiyim padşahı alçalmaq üçün istifadə etmək istəmirəm. Mən onlara deyəcəyəm ki, boyarlar, mən müharibə istəmirəm, mən sülh və bütün mənim təbəələrimin xoşbəxtliyini istəyirəm. Xülasə, mən bilirəm ki, onların gəlməsi məni ruhlandıracaq və mən öz sözlümü onlara həmişə danışdığım kimi deyəcəyəm: aydın, təntənə ilə, əzəmətlə! Lakin doğrudanmı mən Moskvadayam? Bəli, budur o!”.

Napoleon öz məiyyətinə müraciət etdi:

– *Qu'on m'amène les boyards*³. – General dərhal öz ali rütbəli məiyyəti ilə ata minib boyarların dalınca gəldi.

İki saat keçdi. Napoleon qəhvəaltı edib yenə də Poklonnaya dağında əvvəlki yerində durdu və nümayəndə heyətini gözləməyə başladı. Boyarlara söyləyəcəyi nitqi indi o, aydın bir şəkildə təsəvvür edirdi. Bu nitq Napoleonun anladığı mənada, ləyaqət və əzəmətlə dolu idi.

¹ Çarlar

² Lakin mən həmişə məğlublara qarşı mürrüvvət göstərməyə hazıram.

³ Boyarları gətirin.

Napoleonun Moskvada göstərmək istədiyi alıcənablıq onun özünü də maraqlandıрмаğa başlamışdı. O, öz təsəvvüründə *reunion dans le palais des Czars*¹ gününü təyin edirdi, bu yığıncaqda rus əyanları fransız imperatorunun əyanları ilə görüşməli idilər. O, öz fikrində əhalini öz tərəfinə cəlb edə biləcək bir qubernator təyin edirdi. O, Moskvada çoxlu xeyriyyə müəssisələri olduğunu eşitmişdi, indi öz xəyalında bu müəssisələrə çoxlu sədəqə verəcəyini qət etdi. O düşünürdü ki, Afrikada burnusa bürünüb məsciddə oturduğu kimi, Moskvada da çarlar kimi əhsan sahibi olmalıdır. Hər bir fransız *ma chère, ma tendre, ma pauvre mère*² yad etmədən heç bir hissi şeyi təsəvvür edə bil-mədiyi kimi, Napoleon da rusların qəlbini tamamilə rıqqətə gətirmək üçün öz-özlüyündə belə bir qərara gəldi. Bütün bu xeyriyyə müəssisələrinə o, iri hərfilərlə: *Etablissement dédié à ma chère Mère*³, yox, sadəcə: *Maison de ma Mère*⁴ sözlərini yazmağı əmr edəcəkdir. Bununla belə o yenə də düşündü: “Doğrudanmı mən Moskvadayam? Bəli, budur, o mənim qarşımda durmuşdur. Bəs, axı, şəhərin nümayəndə heyəti niyə belə gec gəldi?”.

Bu zaman imperator məiyyətinin arxasında onun generalları və marşalları həyəcanla piçıldışdılar. Orada piçıltı ilə tam bir müşavirə gedirdi. Nümayəndə heyəti dalınca gedən adamlar belə bir xəbərlə qayıtdılar ki, Moskva bomboşdur, hamı oradan çıxıb getmişdir. Müşavirə edənlərin rəngi qaçmışdı, üzlərində həyəcanlı bir ifadə vardı. Onları (bu hadisə nə qədər mühüm olsa da) Moskva əhalisinin köçüb getməsi qorxutmurdu, onları qorxudan başqa şeydir. Bu xəbəri imperatora necə demək olar, zati-həşəmətlərini, fransızlar demişkən, *le ridicule*⁵ vəziyyətdə qoymadan ona necə demək olar ki, boyarları nəhaq yerə bu qədər gözləmişdir, Moskvada dəstə-dəstə gəzən sərxoş adamlardan başqa heç kəs yoxdur. Marşal və generalların bəzisi deyirdi ki, necə olursa-olsun, mütləq bir nümayəndə heyəti düzəltmək lazımdır. Bəziləri bu təklifi rədd edərək deyirdilər ki, imperatoru ehtiyatla və ağıllı bir yolla bu xəbər üçün hazırlayıb ona həqiqəti açıb deməliyik.

İmperatorun məiyyətindəki generallardan və marşallardan bir qismi deyirdi:

¹ Çarlar sarayında yığıncaq

² Mənim əziz, məhrəban, yazıq anam.

³ Mənim əziz anama ittihaif edilmiş müəssisə

⁴ Mənim anamın evi

⁵ Gülüncə

– *Il faudrait le lui dire tout de même...*¹ – *Mais messieurs...*² Vəziyyət ona görə daha çox ağırlaşdı ki, imperator öz alicənablıq planını düşünə-düşünə, Moskvanın planı qabağında o baş – bu başa gəzir, bəzən əlini gözünün üstünə qoyaraq Moskvaya gedən yola baxır, fərəh və qürurla gülümsəyirdi.

Imperatorun məyyəyündəki generallardan və marşallardan bir qismi də çiyinlərini sıxaraq, qorxunc le ridicule sözünü söyləməyə cəsarət etməyərək deyirdi:

– *Mais c'est impossible...*³

Lakin imperator nümayəndə heyətini gözləməkdən yorulub öz aktyorluq duyğusu ilə əzəmətli dəqiqənin həddindən artıq uzandığını və beləliklə, öz əzəmətini itirməyə başladığını hiss edərək əli ilə bir işarə etdi. Top atıldı və Moskvanı hər tərəfdən bürüyən qoşun Tver, Kaluqa və Doroqomilov qarovulxanalarına tərəf, Moskvaya doğru hərəkət etdi. Əsgərlər getdikcə iti sürətlə, bir-birini vurub ötürək, at üstündə yorta-yorta və piyada yüyürə-yüyürə irəliləyir, qalxan toz dumanı içində gözəndən itirdi. Hər tərəfdən bir-birinə qarışan bağırta səsləri ucalırdı.

Napoleon ordunun hərəkətinə qoşularaq at üstündə Doroqomilov qarovulxanasına qədər getdi, lakin orada dayanıb atdan düşdü, Kamerkollej səngəri qabağında xeyli gəzişərək yenə də nümayəndə heyətini gözləməyə başladı.

XX

Lakin Moskva boş idi. Onda hələ adam olsa da, onda hələ əvvəlki əhalinin əlində bir hissəsi qalsa da, o, boş idi. Moskva ölən və ana arısı olmayan bir pətək kimi boş idi.

Ana arısı olmayan pətəkdə artıq həyat yoxdur, lakin üzəndən baxdıqda o da o biri pətəklər kimi canlı görünür.

Bu pətəyin də ətrafında, o biri canlı pətəklərdə olduğu kimi, günorta çağı, isti günəşin şüaları altında bal arıları həvəslə qaynaşır, bundan da, o biri pətəklərdən gəlidiyi kimi, uzaqdan bal qoxusu gəlir, bundan da arılar çıxıb uçur, buna da arılar uçub qonur. Lakin diqqətlə baxdıqda, aydın olur ki, bu pətəkdə artıq həyat yoxdur. Arıçını bu pətəkdən arıların o biri canlı pətəklərdə olan arılar kimi uçuşmaması,

¹ Hər halda ona demək lazımdır.

² Lakin, cənablar...

³ Yaxşı deyil... mümkün deyil

o biri pətəklərdən gələn bal qoxusunun və səslərin bu pətəkdən gəlməməsi həyətə salır. Əvvəllər arıçı bu pətəyin divarını tiqıldadırlar on minlərlə arı dərhal dal tərəflərini qorxunc bir şəkildə yuxarı qaldırıb tez-tez qanad döyməyə başlar və pətək canlı bir səslə uğuldardı, indi isə arıçının tiqıltısına xəstə və boş pətəyin oraburasından tək-tək arıların boğuş vızıltısı cavab verir. Pətəyin arılar girib-çıxan yerindən əvvəlki kimi spirtli, itirli bal və mum qoxusu, dolğunluq istiliyi deyil, bal iynə qarışmış boşluq və çürüntü qoxusu gəlir. Arıların girib-çıxdığı yerdə daha dal tərəflərini yuxarı qaldıraraq, vızıltı ilə haray salan və müdafiə üçün ölümə hazır olan keşikçi arılar yoxdur. Oradan artıq qaynar əməyin səsi – qaynayan su piqıltısını xatırladan rəvan və ahestə bir titrəyiş deyil, bir-birinə uymayan, içəridə qarışıqlıq olduğunu göstərən pozuq bir səs gəlir. Bala batmış qara, uzunsov talançı arılar sivişərək qorxa-qorxa pətəkdən çıxıb uçur və pətəyə qayıdırlar, onlar adamı sancmır, yalnız təhlükədən yayınıb qaçırlar. Əvvəllər arılar pətəyə yük ilə uçub gələr, pətəkdən isə yüksüz uçub gedərdilər, indi isə buradan arılar yüklənmiş halda uçub gedirlər. Arıçı pətəyin aşağı qapağını açıb onun aşağı hissəsinə baxır. Əvvəllər burada qara, kök arılar, bir-birinin ayağından yapışaraq, toxunma qamçı kimi, pətəyin lap dibinə qədər sallanaraq, fasiləsiz piçiltiyə oxşar bir səslə mum çəkirdilər, indi isə arıq arılar yuxulu kimi pətəyin dibində və divarlarında heç bir iş görmədən dalgındalğın dolaşırdılar. Əvvəllər pətəyin dibi yapışqanla təmiz yazışdırılmış və arıların yelpik kimi qanad çırpması ilə təmizlənmiş olardı, indi isə pətəyin birində bərəmumu qırıntısı, arı ifrazatı, ayaqlarını güclə tərpədən ölümcül, ya da tamamilə ölmüş arılar tökülüb qalmışdı.

Arıçı pətəyin üst qapağını qaldırıb pətəyə yuxarıdan aşağı baxır. Lakin o, şanların bütün aralarına suvaşmış və arı sürflərini qızdıran arılar əvəzinə, mahirənə və mürəkkəb bir şəkildə hazırlanmış şanları görür, lakin bunlar da əvvəlki bakirənə vəziyyətdə deyil. Şanlar hamısı başlı-başına buraxılmış və mürdarlanmışdır. Talançı qara arılar şanların üstü ilə oğrun-oğrun, cəld o yan-bu yana qaçışırlar. Pətəyin öz arıları isə arıqlayıb qurumuş, kiçilmiş və ölgün bir haldadırlar, onlar sanki qocalmışdır. Bu arılar heç kəsə mane olmadan, heç bir şey istəmədən, həyat idrakını itirmiş halda ağır-ağır sürünürlər. Erkek arılar, göyülər, cır arılar, kəpənəklər boş-boşuna o yan-bu yana uçuşaraq pətəyin divarlarına toxunur. Bəzi yerdə ölü arı sürfləri olan mumla bal arasında arabir acıqlı vızıltı eşidilir. İki bal arısı köhnə adət və qaydaları üzrə pətəyin yuva yerini təmizləyərək, bütün güclərini sorf

edib, ölmüş bir bal arısını, ya bir cır arını çəkə-çəkə kənara aparır, lakin bunu nə üçün etdiklərini heç özləri də bilmir. O biri bucaqda isə iki qoca bal arısı ya tənbel-tənbel dalaşır, ya öz-özlərini təmizləyir, ya da bir-birini yemləyir, ancaq bunu dostcasına, ya düşməncəsinə etdiklərini heç özləri də bilmir. Başqa bir yerdə də bir topa bal arısı bir-birini basa-basa başqa bir bal arısının üstünə tökülüşüb onu döyür və boğur. gücdən düşmüş, ya ölmüş arı quş tükü kimi, yuxarıdan arı cəmdəkləri yığınının üstünə düşür. Arıçı yuva yerini görmək üçün iki orta boş şanı çevirir, əvvəllər burada qara dairələr şəklində şanın üzərinə suvaşmış və öz işlərinin böyük sirrini mühafizə edən minlərcə bal arısı olardı, indi isə yüzlərcə qomgin, ölümcül və yatmış kimi görünən arı cəsədi var. Onların çoxu qoruduqları və müqəddəs hesab etdikləri şey üzərində oturaraq, heç özləri də bilmədən ölmüşdür, bu müqəddəs hesab etdikləri şey isə artıq yoxdur. Onlardan çürüntü və meycit qoxusu gəlir. Bu arılardan ancaq bir neçəsi tərənir, qalxır, ölgün halda uçar, içəri soxulan düşmənin əlinin üstünə qonub sancır, o birilərinin cəsədi isə əl dəyəndə, balıq pulu kimi, yüngül-yüngül aşağı tökülür. Arıçı bunları görəndən sonra pətəyin qapağını örtür, üstünə təbəşir ilə nişan vurur, vaxt tapıb onu sıdırır və yandırır.

Napoleon yorğun, narahat və qaş-qabağını tökmüş halda Kamer-kollej səngəri qabağında o yan-bu yana gedir və onun anlayışına görə, heç olmasa, zəhri ədəb qaydaları üçün göndərilməsi zəruri olan nümayəndə heyətini gözləyərkən Moskva belə boş idi.

Moskvanın müxtəlif yerlərində, ayrı-ayrı künc-bucağında adamlar köhnə verdişlərinə riayət edərək və nə etdiklərini başa düşmə-yərək hələ də boş-boşuna ora-bura gedirdilər.

Nəhayət, Moskvanın boş olduğuunu Napoleona ehtiyatla xəbər verdilər. Napoleon bu xəbəri gətirən adama acıqlı-acıqlı baxıb üzünü çevirdi və yenə dinməz-söyləməz gözünməyə başladı.

– Ekipajı gətirin, – dedi. Napoleon karetdə növbəti adyutantla yan-yanə oturub Moskvanın civarına getdi.

O öz-özü ilə danışaraq deyirdi: “*Moscou déserte. Quel événement invraisemblable!*”¹.

Napoleon şəhərə getməyib Doroqomilov civarında karvansarayə düşdü.

Le coup de théâtre avait raté².

¹ “Moskva boşdur. Nə qədər ağrılışımayan bir hadisə!”

² Teatr tamaşasının son pərdəsi baş tutmadı.

Rus qoşunları gecə saat ikidən gündüz saat ikiyədək Moskvanın içindən keçib getdi, şəhərdə qalmış əhali və yaralıları da onlara baxıb yola keçdi.

Qoşunun hərəkət etdiyi vaxt ən çox Kamennı Moskvoretsk və Yauza körpülərində basabas oldu. Qoşun Kreml ətrafında ikiyə bölünüb Moskvoretski və Kamennı körpülərində tıxnaşmış qalanda, bir çox əsgər qoşunun dayanmasından və sıxlıqdan istifadə edərək, körpü-dən geri qayıdır, Vasili Blajenni kilsəsi yanından və Borovitski qapıları altından oğrun-oğrun və səssizcə sivişib Krasnaya ploşşada gedirdi, haradansa duymuşdular ki, orada çox asanlıqla başqasının malını daşımaq olar.

Bir dəstə adam da ucuz mal üstünə tökülüşənlər kimi, Qostinıy dvora təpilməmişdi. Lakin indi orada nə alverçilərin adam tovlayan məhriban, zəhlətökən səsi eşidilir, nə xırdavətçilər, nə də şey alan əlvən geyimli qadınlar görünürdü. Hər tərəfdə ancaq mundirli, şinelli, silahsız əsgərlər nəzərə çarpırdı. Onlar yüklənmiş halda dinməz-söyləməz oradan başı və əliboş oraya girirdilər. Tacirlər və tacir xidmətçiləri (belələri az idi) özlərini itirmiş halda əsgərlər arasında gəzir, dükanlarını açıb-bağlayır, xidmətçilərlə bərabər öz mallarını harasa aparırdılar. Qostinıy dvorun meydanında təbilçilər təbil vuraraq, talançı əsgərləri toplamaq istəyirdilər. Lakin onlar, əvvəllərdə olduğu kimi yürüyüb təbil səsi gələn yərə yığılmaq əvəzinə bu sədən qaçırdılar. Dükanlarda və giriş-çığış yollarında, əsgərlər arasında boz kaf-tanlı başı qırıxıq adamlar da görünürdü. İki zabıt İlinka küçəsinin tinində durub söhbət edirdi, onlardan birinin mundiri rəngində şərfi vardı, özü də arıq, tünd-boz bir at minmişdi, o birisi isə şinelli və piyada idi.

– General ömr etmişdir ki, necə olsa bunların hamısını buradan qovun. Belə də şey olar! Əsgərlərin yarısı qaçıb dağılıb.

Elə bu anda üç piyada əsgər silahsız halda, şinellərinin ələyini əllərinə yığışdıraraq onun yanından sivişib özlərini dükanlara sarı verdi.

Zabıt:

– Hara gedirsən?.. Hara gedirsiniz!.. Dayan, alçaq! – deyər çığırdı.

O biri zabıt dedi:

– İndi gəl bunları yığ da. Yığmaq olmaz, tez çıxıb getmək lazımdır ki, yerdə qalanlar da qaçıb dağılmasınlar, bircə ələc budur!

– Getmək olur ki! Orada körpüyə təpəlib durublar, heç hərəkət eləmirlər. Yerdə qalanların da qaçıb dağılmaması üçün, bəlkə, əsgərlərdən onların dəlində keşikçilər qoyaq? – Baş zabıt o biri zabitin üstünə çığırdı. – Get ora! Get onları oradan qov çıxar.

Şarflı zabıt atdan düşdü, təbəlçini çağırırdı, onunla bərabər bazarın taqları altına girdi. Bir neçə əsgər onu görüb qaçmağa başladı.

Burnunun yanlarında qırmızı cibzələr olan bir tacir qollarını yelləyə-yelləyə, cəld və lovğa-lovğa zabitə yaxınlaşdı, onun dolu üzündə sakit və təmkinli bir ifadə vardı.

– Zati-aliləri, iltifat buyurub bizi müdafiə edin. Bizim üçün heç fərqi yoxdur, biz özümüz də məmnuniyyətlə verərik! Buyurun, bu saat mahud götürərəm, nəcib adamlara lap iki parça da vermək olar, məmnuniyyətlə! Biz belə şeyləri başa düşürük, ancaq bu nədir, – tələnciləkdir ki! Buyurun! Heç olmasa keşikçi-filan qoyaydınız, heç olmasa dükənləri bağlayaydıq...

Bir neçə tacir zabitin başına yığışdı.

Onlardan birisi dedi:

– Eh! Boş-boş danışmaqdan nə çıxar! Baş kəsilənin saçına heyfə gəlməz. Kim nə istəyirsə götürsün! – Bu arıq, sortüzlü adam əlini yelləyərək zabitə sarı çevrildi.

Əvvəlinci tacir acıqlı-acıqlı dedi:

– İvan Sidoric, sənə nə var ki! Zati-aliləri, siz buyurun!

Arıq tacir çığırdı:

– Mənə nə var ki? Burada mənim üç dükanda 100 min manatlıq malım var. Qoşun gedəndən sonra bunu qoruyub saxlamaq olacaqmı? Camaat, bunlar hamısı Allahın işidir, Allahın dediyindən çıxmaq olmaz.

Birinci tacir baş əyərək deyirdi:

– Zati-aliləri, buyurun! – Zabıt bilmirdi nə etsin. Onun üzündən tərəddüd etdiyi görünürdü.

O, birdən çığıraraq:

– Axı mənə nə! – deyib dükənlərin qabağı ilə cəld irəli getdi. Qapısı açıq bir dükandan söyüş və vuruşma səsi gəlirdi. Zabıt ora yaxınlaşanda boz çuxalı, başı qırıxıq bir adamı itələyib dükandan bayıra çıxardılar.

Bu adam əylə-əylə tacirlərin və zabitin yanından sivişib qaçdı. Zabıt dükanın içində olan əsgərlərin üstünə cumdu. Elə bu anda

Moskvoretsk körpüsü tərəfdə böyük bir izdihamın dəhşətli çığırtısı eşidildi, zabıt yüyürə-yüyürə meydana getdi:

– Nə olub? Nə olub? – Bu zaman o biri zabıt atını Vasili Blajenni kilsəsi yanından çapa-çapa çığırtı qopan yerə gedirdi. Baş zabıt də atına minib onun dalınca yollandı. Körpüyə yaxınlaşanda o, toparlaqdan açılmış iki top, körpüyə sarı gedən bir dostə əsgər, bir neçə çevrilmiş araba, qorxmuş adam və gülən əsgər gördü. Topların yanında bir cüt at qoşulmuş bir araba vardı. Arabanın dal tərəfində boynu xaltalı dörd tazi bir-birinə sıxılmışdı. Arabaya dağ kimi yük yığılmışdı, şeylərin də lap üstündə, ayaqları yuxarı qalxmış balaca bir uşaq stulu yanında bir arvad oturub bərkdən çığırdı. Bura yığışan izdihamın və arvadın nə üçün çığırdığını yoldaşları zabıtə izah etdi. General Yermolov körpü başına gələrək, əsgərlərin dükənlərə dağılıdığını eşidir, şəhər əhalisinin də körpüyə tıxandığını görür, ömr edir ki, iki topu torpaqla qandan açınlar və elə göstərsinlər ki, guya körpünü topa tutacaqlar. İzdiham da bundan qorxuya düşərək arabaları çevirə-çevirə, bir-birini basa-basa, dəhşətli bir səsle bağıra-bağıra sıxlaşaraq, körpüdən özünə yol açırdı, beləliklə, qoşun irəli gedib körpüdən keçə bildi.

XXII

Şəhər özü isə boş idi. Küçələrdə tək-tək adam görünürdü. Darvazalar və dükənlər bağlanmışdı, bəzi yerlərdə meyxana qabağında çığırtı və ya sərxoş halda oxunan mahnı səsləri eşidilirdi. Küçələrdə nə atlıya, nə də arabalıya rast gəlmək olardı. Povarskaya küçəsi tamamilə boş və sakit idi. Rostovgilin böyük həyətidə ancaq quru ot tötöküntüsü və at peyini nəzərə çarpırdı, bircə adam da yox idi. Rostovgilin evində öz ev əşyası ilə ancaq iki adam qalmışdı ki, onlar da böyük qonaq otağında olurdu. Bu iki adamdan biri qapıçı İqnət, biri də Vasiliçin nəvəsi kazak Mişka idi. Vasiliç də Moskvadan getməmişdi. Mişka klavikordun qapağını açıb bir barmağı ilə onu çalır.

Qapıçı İqnət da əllərini belinə vurub fərəhlə gülümsəyərək, böyük güzgü qarşısında durmuşdu.

Birdən Mişka hər iki əlini klavikordun dillərinə çırparaq dedi:

– İqnət əmi! Gör necə ses eləyir! Hə?

İqnət da üzünün güzgüdə get-gedə daha artıq gülümsədiyinə təəccüb edərək dedi:

– Yaman çalışsan ha!

Səssizcə içəri girən Mavra Kuzminişnanın arxadan səsi eşidildi:

– Vıcdansızlar! Ay vıcdansızlar! Bir buna bax, bu yekəbaş, hələ bir dişini də ağardır. Bunun üstündə sizə bilirsən nə eləmək lazımdır! Orada tökülən yerində qalıb, Vasiliç əldən-dildən düşüb, bunlar gör nə edirlər! Bircə dayanın, görün sizin başınıza nə oyun açaram!

İqnatin üzündəki təbəssüm yox oldu, o, başını aşağı salıb toqqa-sını düzəldə-düzəldə tez otaqdan çıxdı.

Mışka:

– Bibi can, – dedi, yavaşdan çalacağam.

Mavra Kuzminişna onun üstünə qolaylanaraq çığırdı.

– İtil buradan! Dəcəlin biri dəcəl! Get baban üçün samovar qala!

Mavra Kuzminişna klavikordun tozunu silib qapağını ördü, dərindən çəkib otaqdan çıxdı və qapını bağladı.

Həyətdə çıxdıqdan sonra o, indi hara getmək haqqında düşündü. Gedib fligeldə Vasiliçlə çayını içsin, ya gedib anbarı yığıb sahmana salsın?

Küçənin səssizliyi içərisində iti addım səsləri eşidildi. Səs həyətdə qapısı qabağında dayandı, qapının cəftəsi səslənməyə başladı: kim isə onu açmaq istəyirdi.

Mavra Kuzminişna qapıya yaxınlaşdı.

– Kimi istəyirsiniz?

– Qrafı, qraf İlya Andreyiç Rostovu.

– Siz özünüz kimsiniz?

Qapının dalından ağayana və xoş bir rus səsi eşidildi.

– Mən zabitəm. Qrafı görmək istəyirəm.

Mavra Kuzminişna qapını açdı. Həyətdə on səkkiz yaşlı, girdəsi-fətlı bir zabit girdi, üzdən o, Rostovgilə oxşayırdı.

Mavra Kuzminişna mehribanca dedi:

– Gediblər, atam. Dünən axşamçağı gediblər.

Gənc zabit qapının qabağında tərəddüd içində durub damağını şaqqıldatdı: o bilmirdi içərimi girsən, ya qayıdıb getsin.

– Gör nə pis oldu! Mən gərək dünün... Çox təəssüf!

Mavra Kuzminişna isə bu cavan adamın Rostovgilə oxşayan tanışı-üzünə, əynindəki yırtıq şinelə, ayağındakı köhnə uzunqunc çəkmələrinə diqqətlə, həm də bir rəğbət hissilə baxırdı.

– Siz qrafı neynirdiniz?

Zabit kədərle:

– Bəs indi... Nə edim axı!.. – deyərək qapıya sarı döndü, sanki o getmək istəyirdi, lakin yenə də tərəddüd içində dayandı və birdən dedi:

– Bilirsinizmi, mən qrafın qohumuyam, o, həmişə mənə mehribanlıq edirdi. Görürsünüzmü (o, yumşaq və şən bir təbəssümlə öz şinelinə və çəkmələrinə baxdı), mənim üst-başım nə kökdədir, pulum da yoxdur ki, təzəsini alım, mən qraftan...

Mavra Kuzminişna onun sözünü kəsərək dedi:

– Siz bir dəqiqə gözləyin, mən bu saat gəlirəm. Bircə dəqiqə. – Zabit əlini qapıdan çəkən kimi Mavra Kuzminişna yeyin addımlarla dal həyətdə, öz fligelinə sarı getdi.

Bu zaman, zabit başını endirib öz yırtıq çəkmələrinə baxa-baxa həyətdə gəzinir və yüngülcə gülümsəyirdi. “Çox təəssüf ki, qrafı görə bilmədim. Bu qarı çox yaxşı qarıdır! O, hara getdi axı? Mənim alayım indi görək Roqojkskaya ya yaxınlaşsın. Mən hansı küçə ilə gedib onlara çatə bilərəm, görəsən, bunu kimdən soruşmaq olar?” Mavra Kuzminişna əlində dama-dama, bükülü bir yaylıq evinin tinindən göründü. Onun üzündə həm qorxmış adamlara məxsus, həm də qəti bir ifadə vardı. Qapıya çatmağa bir neçə addım qalmış yaylığı açdı, ondan ağ bir iyirmi beş manatlıq kağız pul çıxarıb tələsə-tələsə zabitə verdi.

– Zati-aliləri evdə olsaydı, məlumdur ki, qohum olduğunuza görə o, çox verərdi, ancaq indi... Bəlkə... – Mavra Kuzminişna qorxaraq özünü çaşırdı, lakin zabit tələsmədən kağız pulu alıb Mavra Kuzminişnaya təşəkkür etdi. Mavra Kuzminişna çəkinə-çəkinə və elə bir ucdan: – Əgər qraf evdə olsaydı... – deyərək, baş əyərək zabitə yola saldı. – İsa köməyiniz olsun. Allah sizi öz pənahında saxlasın. – Zabit sanki öz-özünə gülürmüş kimi, gülümsəyərək-gülümsəyərək və başını yelləyərək-yelləyərək öz alayına çatmaq üçün boş küçə ilə Yauza körpüsünə sarı yüyürdü.

Mavra Kuzminişna isə həyətdə qapısını bağlayıb fikirli-fikirli başını yelləyərək, gözləri yaşlı halda xeyli orada durdu. Onun qəlbində tanımadığı bu cavan zabitə qarşı analıq şəfqəti doğmuş və ona yazığı gəlmişdi.

Varvarkada tikilib qurtarmamış bir evin alt mərtəbəsində yerləşən meyxanadan sərxoş adamların bağırması və nəğmə səsi eşidilirdi. Balaca, çirkli bir otaqda, stol ətrafındakı taxtların üstündə on fəhlə oturmuşdu. Onlar hamısı sərxoş və tərlı idi, gözləri bulanmışdı, hamısı da özlərinə güc verərək və ağızlarını geniş açaraq, mahnı oxuyurdu, lakin hərəsi bir cür, həm də çox çətinliklə oxuyurdu, görünür, onlar oxumaq istədiklərini deyil, sərxoş olduqlarını və kef çəkdiklərini sübut etmək üçün oxuyurdular. Onlardan biri ucaboyle, uzun, göy mahud kaftanlı, nazik burunlu sarışın bir oğlan idi. Qaş-qabağını tökərək o birilərinin başı üstündə duran bu adamın nazik, sıx və həmişə də tərənənə doqdaqları, bulanlıq, durğun gözləri olmasaydı, onun nazik burunlu sifəti qəşəng görünə bilərdi. O, nə isə təsəvvür edərək dir-səyə qədər çırmamış ağız qolunu təntənəli surətdə o birilərinin başı üstündə yelləyir, çirkli barmaqlarını qeyri-təbii bir halda açmağa çalışırdı. Kaftanının qolu isə elə bir ucdan aşağı enirdi, o da sol əli ilə yenə çox diqqətlə onu geri çırmayırdı, sanki damarları zol-zol görünən bu ağız qolun çırmalı olmasının xüsusi bir əhəmiyyəti vardı. Mahnını hələ oxuyub qurtarmamışdılar ki, dəhlizdə və eyvanda çığırtı qopdu, orada savaşırdılar. Ucaboyle oğlan əlini yelləyərək, amirana bir səslə bağırdı: – Uşaqlar dayanın! Dalaşırlar! – Yenə də qolunu çırmaya-çırmaya eyvana getdi.

Fəhlələr də onun dalınca getdilər. Meyxanada ucaboyle oğlanın başçılığı altında onlar fəhlələr fabrikanın meyxanaçıya gön gətirmişdilər, bunun əvəzində meyxanaçı onlara çıxır vermişdi. Qonşuluqda olan dəmirçi dükanlarında dəmirçilər meyxanadakı hay-küyü eşidərək, elə bilmişdilər ki, meyxanayı dağıtmışlar, gəlib özlərini zorla içəri soxmaq istəyirdilər. Eyvanda dalaşma başladı.

Meyxanaçı qapı ağzında dəmirçi ilə vuruşurdu, fəhlələr içəridən bayıra çıxanda dəmirçi meyxanaçının əlindən qurtarıb üzü üstə döşəmə yola yığıldı.

O biri dəmirçi isə qapıya cumaraq meyxanaçının üstünə atıldı. Bir qolu çırmalı oğlan yetişən kimi, qapıya cuman dəmirçini vurub vəhşi bir səslə bağırdı:

– Uşaqlar! Bizim adamları döyürlər!

Bu zaman yerə yıxılan dəmirçi ayağa qalxdı və əzilmiş üzündən axan qanı barmaqları ilə silərək, ağlar bir səslə çığırdı:

– Kəməyə gəlin! Öldürdülər!.. Adam öldürdülər! Qardaşlar!..

Qonşu darvazadan çıxan bir arvad da nazik səslə qışqırdı:

– Ay, adam öldürüblər, adam öldürüblər! – Üzü qana boyanmış dəmirçinin başına bir dəstə yığışdı.

Kim isə meyxanaçıya dönüb dedi:

– Sən camaatı azmı çapıb-talamısan, adamların əynindən köynəyini çıxarmısan, indi də öldürürsən? Quldur!

Ucaboyle oğlan eyvanda durub bulanlıq gözlərilə gah meyxanaçıya, gah da dəmirçilərə baxırdı, elə bil o, indi kimlə əlbəyaxa olacağını düşünürdü.

Birdən o, meyxanaçının üstünə çığırdı:

– Qatil! Uşaqlar, bağlayın qollarını!

Meyxanaçı üstünə gələn adamlardan özünü qoruyaraq:

– Adam qolu bağlamaq çox asan imiş! – deyə bağırdı və şapkasını başından çıxarıb yerə atdı. Sanki bunun təhdidədi sirli bir mənası vardı, meyxanaçını araya alan adamlar tərəddüd içində dayandılar.

Meyxanaçı şapkasını qaldıraraq çığıra-çığıra dedi:

– Qayda-qanunu mən özüm çox yaxşı bilirəm. Mən bu saat divan-xanaya gedəcəyəm. Elə bilirsen getməyəcəm? İndi heç kəsə quldurluq etməyə icazə vermirlər.

Həm meyxanaçı, həm də ucaboyle oğlan bir-birinin ardınca:

– Gedərik də, guya bundan qorxan var! Gedərik də, guya bundan qorxan var! – deyə-deyə yola düzəldilər. Üzü qana boyanmış dəmirçi də onlarla yan-yana gedirdi. Fəhlələr və başqa adamlar da danışa-danışa, çığıra-çığıra onların dalına düşdü.

Maroseykanın tinində, qabağına çəkməçi dükanı lövhəsi vurulmuş, pəncərə qapıları bağlı böyük bir evin qabağında iyirmiye qədər döşüklü, arıq və yorgun çəkməçi durmuşdu. Çəkməçilər hamısı kədərli idi, əyinlərindəki kaftanları yırtıq-yırtıq olmuşdu.

Seyrəksaqqallı, qaşqabaqlı, arıq bir çəkməçi deyirdi:

– O camaatı lap ələ salmışdı! Qanımızı sormağdan başqa ayrı bir işi yox idi. Bir həftə idi ki, bizi hərleyə-hərleyə durmuşdu. İndi də bizi bu halda qoyub gedib.

Dəmirçi yol ilə gələn camaatı və üzü qanlı adamı görüb səsinə kəsdi, çəkməçilər hamısı maraqlanaraq tez onlara qoşuldu.

– Bu adamlar hara gedir?

– Mələmdur hara gedir; böyüyün yanına.

– Doğrudan da bizim onlara gücümüz çatmayıb?

– Bəs sən nə fikirləşirdin? Bir bax gör camaat nə deyir!

Adamlar bir-birinə sual verir, cavab alırdı. Camaatın başı qarışmışdı. Meyxanaçı bundan istifadə edib geri qaldı və qayıdıb öz mey-xanasına getdi.

Ucaboylu oğlan öz düşməni olan meyxanaçının getdiyini görməmişdi. O çırmamış qolunu yelləyə-yelləyə dayanmadan danışır, bununla da hamının diqqətini özünə cəlb edirdi. Camaat əsasən onun başına yığılmışdı. Hamı da elə zənn edirdi ki, bütün onları maraqlandıran məsələni bu adam həll edəcəkdir.

Ucaboylu oğlan azca gülümsəyərək deyirdi:

– Adamı öz bildiyini eləməyə qoymazlar ki! Qayda-qanun var! Bəs böyük niyə qoyulub! Pravoslavlar, düz demirəmmi?

– O, elə güman edirdi ki, böyük yoxdur? Böyüksüz olarmı?! Yoxsa quldur əlindən tərpənmək olmaz!

Camaat içindən səslənərək deyirdilər:

– Boş-boş niyə danışsınız! Moskvanı elə belə başlı-başına atıb getməyəcəklər ki! Sənə zarafat üçün dedilər, sən də inandın. Bizim qoşunumuz az gəlmir ki. Onları buraxmazlar! Bunun üçün böyük var. – Sonra ucaboylu oğlanı göstərib dedilər: – Qulaq as, gör camaat nə deyir!

Qala divarı tərəfdə bir dəstə adam, əlində kağız tutan frizşinelli başqa bir adamın başına yığılırdı.

Camaat içindən:

– Fərman, fərman oxuyurlar! Fərman oxuyurlar! – deyərək səslənirdilər. Hamı əlində kağız tutan adama sarı yüyürdü.

Frizşinelli adam 31 avqust tarixli balaca bir afişa oxuyurdu. Camaat onun ətrafına toplaşanda o qarışan kimi oldu, lakin adamları itələyə-itələyə özünü qabağa verən ucaboylu oğlanın tələbi ilə o, yenə də səsi azca titrəyə-titrəyə afişanı oxumağa başladı.

“Mən sabah tezdən əlahəzrət knyazın yanına gedirəm!. (Ucaboylu oğlan gülümsəyə-gülümsəyə, qaşlarını endirə-endirə “əlahəzrət” sözünü təntənəli bir ifadə ilə təkrar etdi), “gedirəm ki, onunla danışam, iş görə, düşməni qırmaq üçün qoşuna kömək edəm, biz də onların...” (Ucaboylu adam qalibiyyətlə çıxırdı: – Gördün? O, sənə bütün distansiyaları göstərəcək...). Frizşinelli adam yenə də afişanı oxumağa başladı: “Bu qonaqların da kökünü kəsib hamısını cəhənnəmə göndərəcəyik. Mən nahara geri qayıdacağam, işə başlayıq, nə lazımdır edərək, işi başa çatdıraraq, o xəbislərlə də haqq-hesabı çürüdük”.

Frizşinelli adam son sözləri oxuyarkən hamı susdu, heç kəsdən səs çıxmıdı. Ucaboylu oğlan başını dərdli-dərdli aşağı saldı. Aydın

görünürdü ki, bu son sözləri heç kəs başa düşməmişdir. Xüsusilə: “Mən sabah nahar vaxtı gələcəyəm” sözü afişaya qulaq asanları, afişanı oxuyan adamın özünü hətta diltor etmişdi. Camaat nə isə böyük, əzəmətli bir söz deyiləcəyini gözləyirdi, bu sözlər isə həddindən artıq sadə və anlaşılan bir şəkildə idi, bunu onlardan hər biri dəyə bilirdi, buna görə də yuxarıdan, ali hakimiyyətdən gələn fərman onları təmin etmişdi.

Hamı qəmli bir halda susub durmuşdu. Ucaboylu oğlan dodaqlarını tərpədir və səndələyirdi.

Birdən arxa sıralardan belə səslər eşidildi:

– Bax, ondan soruşmaq gerek!.. Bu həmin o özüdür? Necə ki, soruşaq da! Yoxsa belə olmaz ki... O, yol göstərər... – Hamı iki draquon atının müşayiətilə drojkidə meydana giren polis roisinə baxdı.

Polis rəisi bu sabah qrafın əmrilə çay gəmilərini yandırmağa getmişdi və bu tapşırıqla əlaqədar olaraq çoxlu pul əldə etmişdi, pul da bu saat onun cibində idi. O, üstünə gələn camaatı görüb drojkini saxlatdı.

Polis rəisi tək-tək və qorxa-qorxa drojkiyə yaxınlaşan adamların üstünə çıxırdı:

– Bu nə camaatdır? Bu nə camaatdır? – O, öz sualına cavab alma-dığından bir də təkrar etdi: – Sizdən soruşuram! Bu nə camaatdır?

Frizşinelli adam dedi:

– Bunlar, zati-aliləri, bunlar, zati-aliləri, canlarına qıyıb əlahəzrət qrafın əmrini yerinə yetirmək, xidmət göstərmək istəyirdilər, bu iğtişaş-zad deyil, necə ki, əlahəzrət qraf tərəfindən buyurulub...

Polis rəisi onun sözünü kəsdi:

– Qraf getməyib buradadır, sizin barənizdə də bir sərəncam ola-caq. – Bunu deyib sürücüyə döndü: – Sür! – Camaat, polis rəisinin sözlərini eşidən adamların başına toplaşaraq yola düşən drojkiyə baxdı.

Polis rəisi bu zaman dönüb qorxa-qorxa geriye baxdı, sürücüyə nə isə dedi, sürücü də atları daha sürətlə sürdü.

Ucaboylu oğlan çıxıraraq dedi:

– Uşaqlar, yalandır! Elə bunun özündən soruşmaq lazımdır! –Baş-qaları da! – Uşaqlar, qoymayın! Qoy bizə haqq-hesab versin! Tutun! – deyərək bağıraraq, drojkinin ardınca cumdular.

İzdiham polis rəisinin dalınca hay-küy sala-sala, Lubyankaya tərəf getdi.

Adamların içindən tez-tez belə səslər eşidilirdi:

– Bu necə işidir, ağalar və tacirlər çıxıb gediblər, amma biz burada qalıb məhv olacağıq. Biz it-zad deyilik ki!

Sentyabrın birində axşam qraf Rastopçin Kutuzovla görüşəndən sonra pərt, həm də təhqir olunmuş halda Moskvağa qayıtdı. Qraf Rastopçin ona görə pərt idi və ona görə özünü təhqir olunmuş hiss edirdi ki, onu hərbi şuraya çağırmamışdılar, Kutuzov da onun paytaxtı qorumaq işində iştirak etmək istəməsi təklifinə heç də əhəmiyyət verməmişdi. Eyni zamanda düşərgədə eşitdiyi yeni bir fikir onu çox təəccübləndirmişdi. Paytaxtın əmin-amanlığı və vətənpərvərliyi məsələsi nəinki ikinci dərəcəli, hətta tamamilə lazımsız və mənasız bir şey hesab olunurdu. Qraf axşam yeməyini yeyib, soyunmadan kanape üstündə uzanıb yatdı, saat 1-də onu Kutuzovdan məktub gətirən qasid oyatdı. Kutuzov yazırdı ki, qoşun Moskvadan kənara, Ryazan yoluna geri çəkilir, buna görə də qraf zəhmət çəkib qoşunların şəhərdən keçirilməsi üçün polis məmurları göndərə bilərmə? Bu xəbər Rastopçin üçün yeni bir şey deyildi. Qraf Rastopçin nəinki dünən Kutuzovla Poklonnaya dağında görüşdükdən sonra, hətta ondan qabaq da, yəni Borodino vuruşmasından sonra Moskvağa gələn bütün generallar bir ağızdan – düşmənlə bir daha vuruşmaya girişmək olmaz deyəndə də, onun öz icazəsi ilə hər axşam Moskvadan dövlət əmlakı aparılırdıqda da, əhalinin yarısı özbaşına çıxıb getdikdə də o, Moskvanın tərk ediləcəyini bilirdi. Bununla belə gecə, yuxunun ilk çağında, Kutuzovdan sadə və kiçik bir məktub şəklində aldığı əmr onu təəccübləndirmiş və acıqlandırmışdı.

Sonralar qraf Rastopçin o zamankı fəaliyyətini izah edərkən öz qeydlərində bir neçə dəfə yazmışdı ki, mənəm o vaxt iki əsas məqsədim vardı, bunlar da: *De maintenir la tranquillité à Moscou et d'en faire partir les habitants*¹ idi. Əgər bu iki məqsəd nəzərdə tutularsa, Rastopçinin hər bir hərəkəti tamamilə eynisiz görünür. Nə üçün müqəddəs şeylər, silah, patron, bant, taxıl ehtiyatı Moskvadan çıxarılmadı, nə üçün minlərcə əhali – Moskva düşmənlə verilməyəcək – deyə aldadılmış və var-yoxu əlindən çıxmışdı? Ona görə ki, paytaxtda əmin-amanlığı mühafizə etmək lazımdı, – qraf Rastopçin öz izahatında buna belə cavab verir. Bəs, onda nə üçün dəstərxanalardan tay-tay görəksiz kağızlar, Leppixin şarı və başqa şeylər aparılırdı? Ona görə aparılırdı ki, şəhər boş qalsın, – qraf Rastopçin öz izahatında buna belə cavab verir. Əgər xalqın əmin-amanlığını bir şey qorxu

altına alırdısa, onda Rastopçinin bütün hərəkətlərinə haqq qazandırmaq olar.

Bütün terror dəhşətləri ancaq xalqın əmin-amanlığının qayğısına qalmaqla əsaslandırılırdı.

Bəs qraf Rastopçinin Moskvada, 1812-ci ildə xalq əmin-amanlığından nigran qalması, iğtişaşdan qorxması nə ilə əsaslandırılırdı?

Şəhərdə iğtişaşa meyli olduğunu düşünməyə hansı bir səbəb vardı? Əhali şəhərdən çıxıb gedirdi, qoşun da geri çəkilərək, Moskvağa dolmuşdu. Bunun nəticəsində xalq nə üçün qiyam qaldırmalı idi?

Yalnız Moskvada deyil, Rusiyanın heç bir yerində düşmənin hücum edərkən iğtişaşa bənzər bir şey olmamışdı. Sentyabrın 1-də və 2-də Moskvada on mindən artıq adam qalmışdı. Baş komandanın höyətidə toplaşan və onun özü cəlb etdiyi camaatdan başqa ayrı heç bir yərə izdiham görünməmişdi. Borodino vuruşmasından sonra Moskvanın tərk ediləcəyi aydın olmuşdu, aydın da olmasa, hər halda belə ehtimal olunurdu, əgər bu zaman Rastopçin silah paylamaq və afişa yazmaqla camaatı həyəcana gətirmək əvəzinə, bütün müqəddəs şeyləri, bantı, gülləni, pulu şəhərdən çıxarmaq üçün tədbir görsəydi, xalqa şəhərin tərk ediləcəyini doğrudan-doğruya elan etsəydi, aydındır ki, xalq içərisində iğtişaş olacağını daha az güman etmək olardı.

Qraf Rastopçin qızğın, sanqvinik¹ təbiətli bir adam idi. O, vətənpərvərlik hissəsinə malik olsa da, həmişə ali inzibətçilər dairəsində durub oturmuşdu. O idarə etmək istədiyi xalqı qətiyyətlə tanıyırdı. Düşmənin Smolenskə girən gündən Rastopçin öz təsəvvüründə özü üçün xalq hissəsinə, yəni Rusiyanın qəlbinə rəhbərlik etmək rolunu hazırlamışdı. O yalnız Moskva əhalisinin zahiri hərəkətlərinə rəhbərlik etdiyini zənn etmirdi (hər bir inzibətçi da belə zənn edir), o, eyni zamanda öz müraciətnamələri və afişaları vasitəsilə xalqın əhval-ruhiyyəsinə də rəhbərlik etdiyini zənn edirdi, lakin onun müraciətnamələrinin və afişalarının yazıldığı hərcəyi dilə xalq öz arasında nifrət edirdi, xalq bu dili yuxarı təbəqələrdən eşidəndə onu heç başa da düşmürdü. Xalq hissəsinə rəhbərlik etmək kimi gözəl bir rol Rastopçinin o qədər xoşuna gəlmişdi, buna o qədər alışmışdı ki, bu roldan çıxmaq, qəhrəmancasına bir hərəkət göstərmədən Moskvanı tərk etmək zərurəti onu birdən-birə yaxaladı, o, üzərində dayandığı zəmini birdən-birə itirdi və nə edəcəyini qətiyyətlə bilmədi. O, Moskvanın tərk ediləcəyini bilse də, son dəqiqəyə qədər bütün qəlbilə buna inanmadı və

¹ Moskvada əmin-amanlığı mühafizə etmək və əhalini oradan yola salmaq.

¹ Diribaş, nəşəli adam

bu barədə heç bir iş görmədi. Moskvanın əhalisi onun razılığı olmadan çıxıb gedirdi. Dəftərxanalar köçürülsə də, bu ancaq məmurların tələbilə olurdu, qraf da onlarla könülsüz surətdə razılaşırdı. O özü isə ancaq özü üçün hazırladığı rol ilə məşğuldu. Rastopçin Moskvanın türk ediləcəyini çoxdan bildirdi, lakin bunu ancaq öz mühakiməsilə bildirdi, qəlbilə buna qətiyyətin inanmırdı, qəlbilə inanmaq üçün də o, özünü bu yeni vəziyyətdə təsəvvür etməli idi – odlu bir təsəvvürə malik olan adamlarda çox vaxt belə bir hal olur.

Rastopçinin bütün fəaliyyəti, göstərdiyi səyi və çalışqanlığı (bunun nə dərəcə xeyirli olması və xalqa necə təsir etməsi başqa məsələdir) yalnız bir şeyə həsr olunmuşdu: – O da xalqda öz-özünə inam, fransızlara qarşı vətənpərvərçəsinə nifrət hissi oyatmaq idi ki, bu hiss Rastopçinin özündə vardı.

Lakin hadisə həqiqi, tarixi bir vüsət kəsb etdikdə, fransızlara qarşı nifrəti yalnız söz ilə ifadə etmək kifayət olmadıqda, hətta bu nifrəti vuruşma ilə də ifadə etmək mümkün olmadıqda, ancaq Moskva məsələsində xalqın öz-özünə inamı faydasız bir şeyə çevrildikdə, Moskvanın bütün əhalisi öz əmlakını atıb Moskvadan getməyə başladığıda və bu mənfi hərəkətlə öz xalq hissini bütün qüvvəsini göstərdikdə Rastopçinin özü üçün seçdiyi rol birdən-birə öz mənasını itirdi. Rastopçin birdən özünü tək, zəif, gülünc hiss etdi. Ona elə gəldi ki, ayaqlarının altındakı yer də qaçır və o, havadan sallanıb qalır.

Gecə Rastopçini yuxudan oyadıb Kutuzovun soyuq və amiranə bir ifadə ilə yazılmış kağızını ona verəndə qraf acıqlanmışdı. O, özünü nə qədər çox müqəssir hiss edərdisə, acığı da bir o qədər artırdı. Moskvada yalnız ona tapşırılan dövlət əmlakı qalırdı bunları Moskvadan məhz o çıxarmalı idi, lakin indi bunların hamısını çıxarmaq mümkün deyildi.

Rastopçin düşünərək, öz-özünə deyirdi: “Kimdir buna müqəssir, kim işi bu yerə gətirib çıxartdı? Əlbəttə, müqəssir mən deyiləm və işi də bu yerə gətirib çıxaran mən olmadım. Mən hər şeyi hazırlayıb düzəltmişdim, mən Moskvanı əlimdə bax belə saxlamışdım! Gör onlar işi nə yerə gətirib çıxartdılar! Alçaqlar, xainlər!”. Lakin o, bu alçaqların, xainlərin kim olduğunu yaxşı təyin edə bilmirdi, yalnız bunlara nifrət bəsləmək zərurətini hiss edirdi. Onun belə gülünc, belə saxta bir vəziyyətə düşməsinə onlar müqəssir idi.

Bu gecə Qraf Rastopçin Moskvanın hər tərəfindən onun yanına sərəncam almaq üçün gələn adamlara əmr verirdi. Qrafa yaxın olan adamlar onu heç vaxt belə tutqun və acıqlı görməmişdilər.

Bütün gecəni ara vermədən gələn adamlar haqqında ona məlumat verərək deyirdilər: “Zati-aliləri, Votçina departamentindən gəlmişlər, direktorun yanından əmr və sərəncam üçün... Konsistoriyadan, senatdan, universitetdən, tərbiyə evindən gəlmişlər, vikari adam göndərmişdir... soruşur... Yanğın komandası haqqında nə əmr edirsiniz? Dustaqxanadan nəzarətçi... delixanadan nəzarətçi...”.

Qraf bu suallara acıqlı-acıqlı qısa cavablar verirdi. Bu göstərdirdi ki, onun əmr və sərəncamları artıq lazım deyil, bu vaxta qədər onun böyük bir səylə hazırladığı bütün işləri kim isə pozmuşdur, baş verəcək hadisənin də bütün məsuliyyəti o adamın üzərinə düşəcəkdir.

Votçina departamentindən gələn adamın sorğusuna o belə cavab verirdi:

– Sən o axmağa de ki, qalib öz kağızlarının keşiyini çəksin. Yanğın komandası haqqında sən nə axmaq-axmaq şeylər soruşursan? Atları var, çıxıb getsinlər Vladimiro. Fransızlar üçün qoymaq olmaz ki.

– Zati-aliləri, delixanadan nəzarətçi gəlmişdir, ona nə əmr edirsiniz deyim?

– Nə əmr edirəm? Qoy hamı Moskvadan çıxıb getsin, vəssəlam... Dəliləri də buraxsınlar şəhərə. Onsuz da bizdə orduya dəlilər komandanlıq edirlər. Onda bu dəlilərə nə var.

Quyuya salınan ayağı buxovlu dustaqlar haqqında suala cavab verərək, qraf nəzarətçinin üstünə hiddətlə çığırdı:

– Yoxsa sənə onları aparmaq üçün iki batalyon da mühafizə dəstəsi verim? Bunlar daha yoxdur. Burax getsinlər, vəssəlam!

– Zati-aliləri, siyasi dustaqlar da var: Meşkov, Vereşşagin.

Rastopçin çığırdı:

– Vereşşagin?! O hələ boğazından asılmayıb? Gətirin bura onu!

XXV

Səhər saat 9-da qoşun Moskvanın içindən keçib getməyə başladı, daha heç kəs gəlib qraf Rastopçindən nə kimi buyuruq verəcəyini soruşmurdu. Kim gedə bildisə, özbaşına çıxıb gedirdi, qalanda nə edəcəyini özbaşına həll edirdi.

Qraf Sokolnikiyə getmək üçün ekipaj gətirilməsini tələb etdi. O, əlini əlinin üstünə qoyaraq, qaşqabaqlı və rəngi saralmış halda dinməz-söyləməz öz kabinetində oturmuşdu.

Hər bir inzibatçı sakit bir vaxtda elə zənn edir ki, onun idarəsi altında olan əhali ancaq onun səyi nəticəsində hərəkət edir və hər bir

inzibatçı öz zəhmətinin və səyinə başlıca mükafatını da özünün zəruri olduğunu dərk etməkdə görür. Əlbəttə, nə qədər ki, tarix dənizi sakitdir, öz köhnə, kiçik qayığını, hərəkət edən böyük xalq gəmisinə ağac vasitəsilə ilişdirərək, özü də hərəkət edən inzibatçı elə zənn edir ki, arxalandığı gəmi onun gücü ilə hərəkət edir. Lakin fırtına coşub dəniz dalğalanmağa, gəmi də qayıqdan ayrılıb özbaşına hərəkət etməyə başlayanda məsələ aydınlaşır. Gəmi sürətlə və heç bir şeydən asılı olmayaraq hərəkət edir, qayıqdan uzanan ağac hərəkət edən gəmiyə çatmır, qayıqçı da özünü hakim və qüvvət mənbəyi zənn etdiyi halda, birdən miskin, faydasız, zəif bir adam vəziyyətinə düşür.

Rastopçin bunu hiss edir və bu onu acıqlandırır.

Camaatın saxladığı polis rəisi və atın hazır olduğunu xəbər verməyə gələn adyutant qrafın kabinetinə girdi. Onların rəngi qaçmışdı. Polis rəisi verilən tapşırığın yerinə yetirildiyini söylədikdən sonra dedi ki, həyətə çoxlu adam yığışb qrafı görmək istəyir.

Rastopçin heç bir söz deməyib yerindən qalxdı, sürətli addımlarla öz işıqlı, gözəl qonaq otağına getdi, eyvanın qapısına yaxınlaşıb qapının dəstəyindən yapışdı, sonra onu buraxıb pəncərəyə yaxınlaşdı. Bütün camaat buradan daha yaxşı görünürdü. Ucaboyle bir oğlan qabaq tərəfdə durub əlini yelləyə-yelləyə nə isə deyirdi, onun üzündə sərt bir ifadə vardı. Üzü qanlı dəmirçi də tutqun bir halda onun yanında durmuşdu. Pəncərə dalından izdihamın uğultusu gəlirdi.

Rastopçin pəncərədən qırağa çəkilib soruşdu:

– Ekipaj hazırdır mı?

Adyutant.

– Zati-aliləri, hazırdır, – deyər cavab verdi.

Rastopçin yenə də eyvanın qapısına yaxınlaşıb polis rəisindən soruşdu:

– Axı onlar nə istəyirlər?

– Zati-aliləri, onlar deyirlər ki, sizin ömrinizlə fransızların üstünə getməyə yığışmışıq. Sonra xəyanət barəsində də nə isə çığırırdılar. Ancaq, zati-aliləri, çox savaşıq camaatdır. Mən güclə yaxamı qurtarıb gəldim. Zati-aliləri, cəsarət edib təklif...

Rastopçin hiddətlə çığırırdı:

– Gedə bilərsiniz, sizsiz də mən bilərəm nə etmək lazımdır. – Rastopçin eyvanın qapısı dalında durub həyətə yığışan camaata baxırdı. O, baş verən bütün bu hadisələrə kiminsə bəis olduğunu təsəvvür edərək, bu müqəssirə qarşı son dərəcə hiddətləndiyini hiss edir və

düşünərək, öz-özünə deyirdi: “Gör, onlar Rusiyanın başına nə gotirdilər!.. Gör, onlar mənim başıma nə gətirdilər!”. Hiddət onu bürümüşdü, lakin Rastopçin buna yenə də bir səbəb axtarırdı – qızgın adamlarda belə hal tez-tez olur. O, həyətdəki camaata baxaraq düşüncəyə düşürdü: “*La voilà la populace, la lie du peuple, la plébe qu'ils ont soulevée par leur sottise*”¹. – Əlini yelləyən ucaboyle oğlanı gözədən keçirən birdən onun ağlına belə bir şey gəldi: “*Il Leur faut une victime*”². Bu fikir Rastopçinin başına bir də ona görə gəlmişdi ki, belə bir qurban onun özünə lazımdır, bunu onun qəzəbi tələb edirdi.

Rastopçin adyutantından bir də soruşdu:

– Ekipaj hazırdır mı?

Adyutant:

– Hazır, zati-aliləri, – deyər cavab verdi. – Vereşsəgin haqqında nə buyursunuz? O eyvanın qabağında gözləyir.

Rastopçin gözlənilməz bir xətiyədən sarsılmış kimi çığırırdı:

– Aha!

O, cəld qapını açıb, qəti addımlarla eyvana çıxdı... danışq səsləri birdən kəsildi, şapkalı və kartuzlar çıxarıldı, bütün gözlər qrafa sarı dikildi.

Qraf tez-tez bərkədən dedi:

– Xoş gördük, uşaqlar! Sağ olun ki, gəlibsiniz. Mən bu saat sizin yanınıza gələcəyəm, biz əvvəlcə gərək xəbəsin işini qurtaraq. Biz gərək o xəbəsi cəzalandıraq. Moskva onun üzündən məhv olmuşdur. Dayanın, mən bu saat gəlirəm! – Qraf yenə cəld içəri girib qapını bərk örtüdü.

Camaat içərisinə səs-küy yayıldı, qrafın sözü onların xoşuna gəlmişdi. Onlar sanki kəm etiqadlıq üstündə bir-birini məzəmmət edərək deyirdilər: “Demək, o, bütün xəbəslərin işini bitirəcək! Amma sən deyirsən ki, fransızdır... O, bütün distansiyaları sənə göstərər!”.

Bir neçə dəqiqədən sonra bayır qapıdan bir zabıt çıxıb nə isə ömrə etdi; bütün draqlar dik dayandılar. Camaat özünü eyvanın qabağında eyvana sarı verdi. Rastopçin iti sürətli addımlarla açıqlı-acıqlı eyvana çıxıb tez ətrafına baxdı, sanki o, kimi isə axtarırdı.

– O, hanı? – deyər qraf soruşdu və elə o saat da iki draqlar arasında evin tınından çıxan uzun, nazik boyunlu cavan bir oğlan gördü. Onun

¹ Budur, onların öz axmaqlıqları ilə ayağa qaldırdıqları qara camaat, cəmiyyətin tör-töküntüsü, plebeylər!

² Bunlara qurban lazımdır.

başı yarıya kimi qırılmışdı, qırılın yərə də təzə tük çıxmışdı. Bu cavan oğlanın əynində tülkü dərisindən tikilmiş, göy mahuddan üz çəkilmiş, görünür vaxtilə qəşəng olan, indisə sürtülüb xarab olmuş bir kürk vardı. Kəndir parçadan tikilmiş çirkli dustaq şalvarının balağı köhnə, zərif uzunqunc çəkməsinin içinə salınmışdı. Onun nazik, zərif qıclarından ağır buxov zənciri sallanmışdı, bu onun cəsarətsiz yerişini daha da çətinləşdirirdi.

Rastopçin:

– Hə! – deyərək, gözlərini tülkü dərisindən kürk geymiş cavan oğlandan ayırıb eyvanın aşağı pilləsini göstərdi. “Onu bura qoyun!”. Cavan oğlan ayağındakı buxov zəncirləri səslənə-səslənə, ağır-ağır göstərilən pilləyə qalxdı, boynunu sıxan kürkünün yaxasından tutub, uzun boynunu iki dəfə çevirdi və ah çəkərək, müti bir halda zərif əllərini qayınun üstünə qoydu.

Cavan oğlan pillənin üstünə qalxana və özünü düzəldənə qədər hamı susdu. Yalnız dal tərəflərdən bir-birini basan adamların hıqıltısı, iniltisi, bir-birini itələməsi və qaldırılıb qoyulan ayaq səsləri eşidilirdi.

Rastopçin də cavan oğlanın göstərilən yərə qalxmasını gözləyir, qaş-qabağını tükərək, əli ilə üzünü sürtürdü.

Sonra o, metal səsi verən cingiltili bir səslə dedi:

– Uşaqlar, bu adam Vereşşagindir, bu həmin alçaq adamdır ki, Moskva bunun üzündən məhv olmuşdur.

Tülkü dərisindən kürk geymiş cavan oğlan əllərini qayının üstünə qoyaraq və azca əyilərək itaətlə dayanmışdı, yarıya qədər qırılmış və eybəcər bir hala salınmış başını aşağı əymişdi. Onun arıq, cavan üzündə ümidli bir ifadə vardı. Qraf ilk sözlərini deyərək o yavaş-yavaş başını qaldırıb altından yuxarı qrafa baxdı, sanki ona nə isə demək, ya da heç olmasa, onunla göz-gözə gəlmək istəyirdi, lakin Rastopçin ona baxmadı. Cavan oğlanın nazik boynunda, qulağının dal tərəfində bir damar kəndir kimi yoğunlanıb göyərdi və birdən onun üzü qızardı.

Bütün gözlər ona dikilmişdi. Cavan oğlan ora yığışan adamlara baxdı və sanki onların üzündə oxuduğu ifadədən ürəklənərək, dərddli, həm də qorxa-qorxa gülümsədi, sonra yenə başını aşağı salıb ayaqlarını pillənin üstündə düzəltdi.

Rastopçin sərt bir səslə deyirdi:

– Bu öz padşahına və vətəninə xəyanət etmişdir, bu Bonaparta satılmışdır, bütün ruslar içində yalnız bu, rus adını ləkələmişdir, Moskva da bunun üzündən məhv olmuşdur. – Birdən Rastopçin,

bayaqki kimi müti bir halda duran Vereşşaginə baxdı. Bu baxış sanki onu partlatdı, o, əlini yuxarı qaldıraraq, camaata sarı dönüb çığırdı: – Buna nə cür cəza verirsiniz, verin! Verirəm onu sizin ixtiyarınıza!

Camaat susurdu, ancaq bir-birini basaraq, daha artıq sıxlaşırdı. Bir-birinin ağırlığını saxlamaq, bir-birinin ağzından çıxan ağır hava ilə tənəffüs etmək, durduqları yerdən tərpnə bilməmək, məchul, anlaşılmaz və qorxunc bir şey olacağını gözləmək onları təngə gətirmişdi. Qabaqda duranlar nələr olduğunu öz gözlərilə görür və deyirlərləri də eşidirdilər, lakin onlar ağızlarını və gözlərini geniş açaraq, bütün güclərini toplayıb dal tərəfdən itələyən adamların ağırlığını öz küreklərilə saxlamalı olurdular.

Rastopçin çığıraaq dedi:

– Vurun onu!... Qoy xain məhv olsun, qoy bir də o, rus adını ləkələməsin! Doğra onu! Mən əmr edirəm! – Camaat Rastopçinin sözlərini deyil, onun qəzəbli səsini eşidərək inildədi, qabağa yeridi, lakin yenə dayandı.

– Qraf!.. – Bir anlığa əmələ gələn ümumi sakitlik içərisindən Vereşşaginin qorxudan titrəyən və eyni zamanda təsirli səsi eşidildi. O, başını qaldıraraq dedi: – Qraf, başımızın üstündə Allah var... – Onun nazik boynundakı yoğun damarı yenə qanla doldu, yenə də üzü qızarıb dərhal ağardı. Vereşşagin sözünü deyib qurtara bilmədi.

– Doğra onu! Mən əmr edirəm!.. – deyərək Rastopçin də birdən Vereşşagin kimi ağarıb çığırdı.

Zabit draquelara sarı döndü, qılıncını qınından çıxararaq bağırdı:

– Sıyr qılıncı!

Sanki camaatın arxa tərəfindən daha qüvvətli bir dalğa gələrək qabaq sıralara çatdı, onları basa-basa, yırğalaya-yırğalaya eyvanın pilləkəninə itələdi. Ucaboylu oğlan əlini yuxarı qaldıraraq, Vereşşaginin yanında durmuşdu, onun üzü sanki daşa dönmüşdü.

Zabit astadan draquelara dedi:

– Doğra! – Üzündə acıqlı ifadə olan bir əsgər küt qılıncını Vereşşaginin təpəsinə endirdi.

Vereşşagin “A!” – deyərək təəccüblə çığırdı və qorxmış halda ətrafına baxdı, sanki o, təəccüb edir, onu nə üçün vurduqlarını bilmirdi. Camaat da eynilə belə bir təəccüb və dəhşət ifadə edən səslə çığıraaq inildədi.

Kim isə dərddli-dərddli:

– Pərvərdigara! – deyərək səsləndi.

Vereşşagin töəcəüb ifadə edən bir səslə çığırdıqdan sonra ağrının təsirindən şikayətli bir səslə bağırdı və məhz bu fəryad onu məhv etdi. İnsan hissindən əmələ gələn və ən gərgin nöqtəyə çatıb camaatın qabağını saxlayan bir maneə, bir sədd bir an içində dağıldı. Cinayət başlanmışdı, onu axıra yetirmək lazımdı. Gəmini parçalayan ən qüvvətli dalğa kimi, bu son dalğa da camaatın dal sıralarından qoparaq gələ-gələ qabaq sıralara çatdı, onları da yerindən oynadıb hər şeyi бүürdü. Draquon Vereşşagini bir də vurmaq istədi, lakin Vereşşagin dəhşətlə çıxıraraq və əlini qılıncın qabağına verərək özünü camaatın üstünə atdı. Ucaboylu oğlan əllərilə onun nazik boğazından tutub vəhşicəsinə bağırdı və hər ikisi, böyürə-böyürə özünü qabağa verən camaatın ayağı altına yığıldı.

Bəziləri Vereşşagini, bəziləri də ucaboylu oğlanı vurur və üst-başını dartıb cırırdı. Həm ayaq altında qalanların, həm də onları xilas etmək istəyən adamların çığırtısı camaatın qəzəbini daha da artırdı. Draquonlar döyülə-döyülə ölümçül bir hala düşmüş, üz-gözü qana bulanmış ucaboylu oğlanı çox çətinliklə xilas edə bildilər. Camaat başlanmış cinayəti böyük bir qızğınlıqla axıra yetirməyə tələsirdi, lakin Vereşşagini döyən, boğan, üst-başını cıran adamlar onu öldürə bilmirdi, çünki camaat hər tərəfdən onları sıxırdı, onlarla bərabər, bir kütlə kimi, bir tərəfdən o biri tərəfə yırğalayır, nə Vereşşagini öldürməyə, nə də ondan əl çəkməyə qoyurdular.

“Balta ilə vur, balta ilə!.. basıb əzdilər... Xain, İsanı satan xain!.. diridir... canı bərkidir... oğruya elə əzab vermək görək. Qapı dəmiri ilə vur!.. Yoxsa hələ sağdır?”

Vereşşagin daha nə mübarizə edir, nə də çığırdı, o yığılıb qalmışdı, ağır-ağır xırıldayırdı, ancaq bundan sonra camaat tələsə-tələsə qanlı cəsədin yanından uzaqlaşmağa başladı. Hamı bir-bir yaxınlaşıb ona baxır, kimi işə məzəmmət edirmiş kimi töəcəüblə, həm də dəhşət içində geri çəkiliirdi.

Həmin bayaqki adamlar, üzlərində acınacaqlı bir ifadə ilə, meyitin göyərmiş, qana və toza bulaşmış üzünə, kəsilmiş uzun, nazik boynuna baxaraq deyirdilər: “Ah, İlahi, bu camaat lap vəhşidir! Bunların içində baş dolandırmaq çətin məsələdir! Cavanca oğlandı... görünür tacir balasıdır... Heç belə camaat olar?! Deyirlər ki, bir ayrısını da bərk döyüblər, lap ölümçül haldadır... Ah bu camaat!.. Kim ki, günahdan qorxmur...”

Polis məmuru zati-alilərinin həyətidə meyit olmasını ləyaqətsiz bir şey hesab etdiyindən draquonlara əmr etdi ki, meyiti sürüyüb küçəyə

çıxartsınlar. İki draquon meyitin ayaqlarından tutub bayıra sürüdü. Onun yarıyadək qırılmış, qana və toza bulaşmış, uzunboyunlu başı o yana-bu yana döndə-döndə yer ilə sürünürdü. Camaat bir-birini sıxaraq meyitdən geri çəkiliirdi.

Vereşşagin yığılanda və camaat vəhşicəsinə bağıraraq onun üstünə atılarda, onu araya alıb əzizləndirəndə Rastopçinin rəngi birdən ağardı, o, kolyaska dayanan dal evvana getmək əvəzinə, heç özü də səbəbini bilmədən, başını aşağı salıb koridorla tez-tez getməyə başladı. Bu koridor aşağı mərtəbənin otaqlarına aparırdı. Qrafın rəngi qaçmışdı, onun alt çənəsi titrədən bir adamın çənəsi kimi, tir-tir əsirdi, o, özünü düzləldə bilmirdi.

Daldan bir adam titrək və qorxmuş bir səslə dedi:

– Zati-aliləri, bura gəlin... Hara gedirsiniz? Bura buyurun. – Qraf Rastopçin ona cavab vermək iqtidarında deyildi, o geri dönüb göstərilən yərə getdi. Dal evvanın qabağında bir kolyaska dayanmışdı. Camaatın bağırtısı buradan da eşidilirdi. Qraf Rastopçin tələsə-tələsə kolyaskaya minib sürücüyə dedi ki, kolyaskanı mənim Sokolniki-dəki evimə sür. Kolyaska Myasnitskaya küçəsinə çıxdıqdan sonra daha camaatın bağırtısı eşidilmədi və qraf öz hərəkətindən peşman olmağa başladı. O, ona tabe olan bir adamın qabağında həyəcanlandığını və qorxduğunu göstərmişdi, bunu xatırladıqca öz-özündən narazı qalırdı. “*La populace est terrible, elle est hideuse*”, “*Ils sont comme les loups qu'on ne peut apaiser qu'avec de la chair*”¹, deyərək qraf fransızca düşündü. Birdən onun yadına Vereşşagin: “Qraf! Başımızın üstündə Allah var!” sözləri düşdü və qraf Rastopçinin bütün bədənində üşütmə düşdü. Lakin bu hal anı oldu və o, öz-özünə həqarətlə güldü. “*J'avais b'autres devoirs*” – deyərək fikirləşdi. “*Il fallait apaiser le peuple. Bien d'autres victimes ont péri et périssent pour le bien public*”². Qraf Rastopçin öz ailəsi, öz (ona tapşırılan) paytaxtı və özü ilə əlaqədar olan vəzifələri barəsində düşünməyə başladı, o, özü haqqında bir Fyodor Vasilyeviç Rastopçin kimi deyil (o, elə zənn edirdi ki, Fyodor Vasilyeviç Rastopçin özünü *dien public*³-yə fəda edir) bir baş komandan, bir hökumət nümayəndəsi, padşahın bir

¹ Camaat yığını qorxuncdur, iyrəncdir. Onlar canavar kimidirlər, onları otdan başqa heç bir ayrı şeylə tomin etmək olmaz.

² Mənim başqa vəzifələrim vardı. Camaatı sakit etmək lazımdı. Cəmiyyətin xeyri üçün çox-adamlar məhv olmuş və yenə də məhv olur.

³ Cəmiyyətin xeyri üçün

müvəkkili kimi düşünürdü. “Əgər mən ancaq Fyodor Vasilyeviç olsaydım, onda *ma ligne de conduite aurait été tout autrement tracée*¹, lakin mən baş komandanın həm həyatını, həm də ləyaqətini mühafizə etməli idim”.

Rastopçin yumşaq yaylı ekipajda yüngülcə yırğalana-yırğalana və artıq camaatın qorxunc bağırıqlarını eşitməyərək, cismən rahatlaşdı, cismani rahatlıqla bərabər ağıl onun mənəvi rahatlığı üçün də dəlillər tapdı – bu həmişə olur. Rastopçinə təskinlik verən fikir təzə fikir deyildi. Dünya mövcud olan və insanlar bir-birini öldürəndən bəri, heç bir adam haman bu fikirlə öz-özünə təskinlik vermədən özü kimi adamlara qarşı cinayət işləməmişdir. Bu fikir də: *le bien publique*², insanların xeyrinə fikirdir.

Ehtirasa tutulmayan adamlar bunu bilmirlər, lakin bir adam cinayət işləyən kimi həmişə bu *le bien publique*-nin nədən ibarət olduğunu düzgün bilir. Rastopçin də indi bunu bilirdi.

O nəinki tutduğu iş üstündə fikrən özünü danlamırdı, hətta bundan razı qaldığına dəlillər də tapırdı. Öz-özünə deyirdi ki, mən bu *à propos*³-dan çox ustalıqda istifadə edə bildim, həm canını cəzalandırdım, həm də camaatı sakitləşdirdim.

Rastopçin düşünürək, öz-özünə deyirdi: “Vereşşagin mühakimə edilmişdi və ona ölüm cəzası kəsilmişdi (əslində isə senat Vereşşagını kürək cəzasına məhkum etmişdi). O, xain və satqın idi, mən onu cəzalandırmaya bilməzdim, bir də ki, *je faisais d'une pierre deux coups*⁴ həm camaatı sakitləşdirmək üçün ona qurban verdim, həm də xəbisi edam etdim”.

Qraf Sokolnikidəki evinə gəlib ev işlərilə məşğul olmağa başladıqdan sonra tamamilə sakitləşdi.

Yarım saatdan sonra qrafın kolyaskası Sokolniçiy meydanı ilə sürətlə gedirdi. Qraf artıq baş vermiş hadisələri xatırlamırdı, o ancaq gələcəkdə nələr olacağını düşünürdü. Rastopçin indi Yauza körpüsünə gedirdi, ona demişdilər ki, Kutuzov oradadır. Kutuzov onu aldatmışdı, buna görə də qraf Rastopçin Kutuzova söyləyəcəyi qəzəbli və acı sözləri fikirləşirdi. O, bu qoca saray tülküsinə hiss etdirəcəkdik ki, Moskvanın tərk edilməsi, Rusiyanın məhv olması (Rastopçin belə

düşünürdü) nəticəsində törəyə biləcək bütün bədbəxtliklərin məsuliyyəti ancaq onun üzərinə düşür, yalnız o, ağılı itirmiş qoca başı ilə buna cavab verəcəkdir. Rastovçin Kutuzova deyəcəyi sözləri fikirləşə-fikirləşə kolyaskada hiddətlə o yan – bu yana çevrilir, acıqlı-acıqlı ətrafına baxırdı.

Sokolniçiy meydanı bomboş idi. Yalnız onun qurtaracağında, xeyriyyə müəssisəsinin və dəlixananın yanında dəstə-dəstə ağ paltarlı adamlar görünürdü. Bir neçə belə adam da tək-tək, çığır-çığır və əllərini yelləyə-yelləyə çöl ilə gedirdi.

Onlardan biri yan tərəfdən yüyürə-yüyürə qraf Rastopçinin kolyaskasının qabağına gəlirdi. Qraf Rastopçin özü də, onun sürücüsü də, draqlar da başlı-başına buraxılmış bu dəlilərə, xüsusilə onların üstünə gələn dəliyə həm tutqun bir dənşət ilə, həm də maraqla baxırdılar. Səndələyə-səndələyə yüyürərək onların üstünə gələn uzun, arıq qıclı dəlinin əynindəki xalat küləkdən dalğalanırdı. O, gözələrini Rastopçindən ayırmadan xırıltılı səsle, çığır-çığır nə isə deyir və əli ilə ifadə edərək, kolyaskanı saxlamağı tələb edirdi. Dəlini saqqal basmışdı, onun saqqalı bir qaydada deyil, kələ-kötür idi, arıq, qasqa-baqlı və sarı üzündə təntənəli bir ifadə vardı. Qara, əqiq bəbəkləri zəfəran kimi sarı gözələrinin içində təşvişlə hərələnirdi.

O çığır-çığır deyirdi:

– Dayan! Dur! Dayan deyirəm! – Sonra yenə tövsüyə-tövsüyə, əl-qolunu yelləyə-yelləyə zəhmli bir səsle bağırırdı.

O, kolyaskaya çatıb onunla yan-yan yüyürməyə başladı, səsini get-gedə ucalaraq deyirdi:

– Məni üç dəfə öldürdülər, mən üç dəfə dirildim. Onlar məni daş-qalaq etdilər, çarmıxa çəkildilər... Mən diriləcəyəm... diriləcəyəm... diriləcəyəm... Mənim bədənimi parçaladılar. Aləm dağılacaqdır... Mən onu üç dəfə dağıdacağam, üç dəfə də quracağam...

Birdən qraf Rastopçinin rəngi ağardı – camaat Vereşşagin üstünə atlanda da o, belə ağarmışdı. Qraf dəlidən üzünü çevirib titrək səsle sürücünün üstünə bağırırdı:

– Tez... tez sür!

Sürücü atları dördnalə sürdü, lakin qraf Rastopçin uzun müddət arxadan, dəlinin get-gedə uzaqlaşan bağırmasını eşitdi. O eyni zamanda gözələri önündə, tülkü dərisindən kürk geymiş xainin təəcüb və qorxu ifadə edən qanlı üzünü görürdü.

Bu xatirə nə qədər yeni də olsa, qraf Rastopçin hiss edirdi ki, bu onun qəlbinə, ruhuna qədər nüfuz etmişdir. O, indi aydınca hiss edirdi

¹ Mənim yolum tamamilə başqa cürə toyn edilərdi.

² Cəmiyyətin xeyrinə

³ Fərsətdən

⁴ Bir güllə ilə iki quş vurdum.

ki, bu xatirənin qanlı izləri heç vaxt qəlbindən silinməyəcək, əksinə bu qorxunc xatirə, ömrünün axırına kimi onun qəlbində yaşayacaq və get-gedə ona daha artıq əzab verəcəkdir. Qraf Rastopçinə elə gəlirdi ki, o, Vereşşagini edam etdirirən öz dediyi sözlərini eşidir: “Doğra onu! Siz başınızla mənə cavab verəcəksiniz!” – “Axı bu sözləri mən niyə dedim?! Bu elə birdən mənim ağzımdan çıxdı... Mən onları deməyə bilirdim (qraf Rastopçin düşünərək, öz-özünə belə deyirdi), onda heç bir şey olmazdı”. O, əmri eşidən draqunun üzündə əvvəl qorxu, sonra birdən sərt, yırtıcı bir ifadə yarandığını görmüşdü. Əyninə tülkü dərisindən kürk geymiş o oğlan da başını qaldıraraq, dinməz-söyləməz, qorxa-qorxa, həm də məzəmmətlə Rastopçinə baxmışdı... “Lakin mən bunu özüm üçün etmədim. Mən belə də etməli idim. *La plèbe, le traître... le bien publique*”¹ – deyərək qraf fikirləşirdi.

Yauza körpüsünün yanında qoşun hələ də tıxnaşmış qalmışdı. Hava isti idi. Kutuzov qasqabaqlı, qəmli bir halda körpüyə yaxın bir yerdə, skamyə üstündə oturub əlindəki toxunma qamçı ilə qumla oynayırdı. Bu zaman bir kolyaska gurultu ilə ona yaxınlaşdı. Kolyaskadan general mundiri geymiş bir adam düşdü. Onun başında lələkli şlyapa, iti gözlərində həm hiddətə, həm də qorxuya bənzər bir ifadə vardı. O, Kutuzova yaxınlaşıb fransızca ona nə isə deməyə başladı. Bu adam qraf Rastopçin idi. O, Kutuzova deyirdi ki, buraya gəlməyə məcbur olmuşdur, çünki Moskva və paytaxt artıq yoxdur, yalnız ordu vardır.

– Əgər siz əlahəzrətləri mənə, bir də vuruşmayınca Moskvanı verməyəcəyinizi söyləməsəydiniz, onda başqa cür olardı, onda daha bu şeylər olmazdı!

Kutuzov Rastopçinə baxır və sanki deyilən sözlərin mənasını başa düşmüş kimi, onunla danışan adamın üzündə bu an yazılmış nə isə başqa, mühüm bir şeyi söylə oxumağa çalışırdı. Rastopçin özünü itirərək susdu. Kutuzov xəlifcə başını yırğaladı və öz sinayıcı baxışlarını Rastopçinin üzündən çəkmədən yavaşca dedi:

– Bəli, mən vuruşmayınca Moskvanı verməyəcəyəm.

Kutuzov bu sözləri deyərəkən tamamilə başqa bir şeyi düşünmüşdü, ya bu sözlərin mənasız olduğunu bildiyi üçün onları qəsdənmi söyləmişdi, hər necə olsa, qraf Rastopçin daha heç bir söz deməyib tez Kutuzovun yanından çəkilib getdi. Çox qəribədir! Moskvanın baş komandanı, məğrur qraf Rastopçin qamçını əlinə alıb körpüyə yaxınlaşdı və çığıra-çığıra, oraya toplaşan arabaları qovmağa başladı.

Gündüz saat 4-də Müratın qoşunu Moskvaya girdi. Qabaqda Viterberq qusarlarının dəstəsi gedirdi, daldan isə böyük məyyəti ilə birlikdə Neapol kralı özü gəlirdi.

Mürat şəhər qalası “*le Kremlin*” nə vəziyyətdə olması haqqında ön dəstədən xəbər almaq üçün Arbatın ortasına və Nikola Yavlenmiyə yaxın bir yerdə dayandı.

Moskvada qalan adamlardan bir neçəsi – kiçik bir dəstə Müratın ətrafına toplaşdı. Onlar hamısı qorxa-qorxa, həm də təəccüblə lələk və qızılla bəzənmiş bu uzun saçlı qərribə rəisə baxırdılar.

Kim isə yavaşca dedi:

– Onların padşahı yoxsa budur? Niyə, pis deyil!

Dilmanc at üstündə onlara yaxınlaşdı.

Ora yığışan adamlar bir-birinə dönüb dedi:

– Şapkanı çıxar... şapkanı. – Dilmanc qoca bir dalandardan Kremlin uzaq-yaxınlığını soruşdu. Dalandar polyak şivəli danışığa təəccüblə qulaq asaraq, onun rus dili olduğunu başa düşmür və o biri adamların dalına keçirdi.

Mürat atın dilmancə tərəf sürüb dedi ki, bu adamlardan rus qoşununun harada olduğunu soruş. Dilmanc bunu soruşanda ruslardan biri nə deyildiyini başa düşdü və bir neçə adam birdən cavab verməyə başladı. Ön dəstədən gələn bir fransız zabiti atını Müratın yanına sürüb qala qapılarının bağlı olduğunu və yəqin ki, orada pusquda qoşun qoyulduğunu söylədi.

Mürat:

– Yaxşı, – deyib, öz məyyətinə olan ağalardan birinə döndü və dörd yüngül topu qabağa çəkib qala qapısına atəş açılmasını əmr etdi.

Toplara qoşulmuş atlar Müratın ardınca gələn hissədən ayrılıb çapa-çapa Arbatla üzəsağı getdi. Vzdviyenkanın sonuna çatdıqdan sonra dayanıb meydana sıraya düzülülər. Bir neçə fransız zabiti toplara sərencam verir, topları sıraya düzdürür və müşahidə borusu ilə Kremlə baxırdı.

Kremlə axşam ibadətinə dəvət edən kilisə zəngi vururdu, bu səs fransızları təşvilə saldı. Onlar elə güman etdilər ki, bu vuruşmaya çağırışdır. Bir neçə piyada əsgər qalanın Kutafya darvazasına tərəf yüyürdü. Darvazanın qabağına dirək tökülmüş və taxta sipərlər qoyulmuşdu. Zabit əsgərlərlə bərabər onlara yaxınlaşan kimi darvazanın

¹ Qara camaat, xəbis... cəmiyyətin xeyri

altından iki tufəng atəşi açıldı. Topların yanında duran general çığıraraq, zabitə geri qayıtmasını omr etdi, zabit öz əsgərləri ilə bərabər geri qaçdı.

Darvazanın altından yenə də üç tufəng atıldı.

Atılan güllələrdən biri fransız əsgərinin ayağına dəydi və bu zaman taxta sipərlərin dalından bir neçə adamın qoribo çığırtısı eşidildi. Bayaقدan fransızların üzündə şən və sakit bir ifadə vardı. İndi isə birdən, sanki komanda üzrə, həm generalın və zabitlərin, həm də əsgərlərin üzündən bu ifadə silindi. Onun yerinə mübarizəyə və iztirabə hazır olduqlarını göstərən bir ifadə çökdü. Marşaldan başlayaraq sonuncu əsgərə kimi onların hamısı üçün bu yer Vzdviyenka, Moxovaya, Kutafya və Troitski qapısı deyil, yeni bir döyüş yeri, bəlkə də, yeni bir qanlı vuruşma meydanı idi. Onlar hamısı bu vuruşmaya hazırlaşmışdılar. Qala qapısından gələn səslər kəsildi. Toplar hazır oldu. Topçular yanan fitil ağacını üfürdülər. Zabit: "feu!"¹ – deyərək komanda verdi, toplar bir-birinin ardınca atıldı. *Karteç*² qala qapısının daşlarına, qapı qabağındakı dirəklərə, taxta sipərlərə səpələndi; meydana iki ayrı-ayrı tüstü dumanı yayıldı.

Topların gurultusu kəsildəndən bir az sonra fransızlar başları üstündə qoribo bir səs eşidilər. Minlərcə dolaşa qağıldaşa-qağıldaşa, qanad çala-çala Kremlin divarları üstündən havaya qalxıb hərionməyə başladı. Həmin bu səslə bir vaxtda qala qapısından bir insan bağırırtısı eşidildi və barıt tüstüsü arasından şapkasız, əyni kaftanlı bir adam göründü. O, əlindəki tufənglə fransızları nişan almışdı. Artilleriya zabiti "feu!" – deyərək təkrar etdi və eyni zamanda bir tufəng, iki top atəşi açıldı. Barıt tüstüsü yenə də qala qapısını bürüdü.

Taxta sipərlərin dalında heç bir hərəkət yox idi. Piyada fransız əsgərləri zabitlə bərabər qapıya sarı getdilər. Qala qapısının qabağında üç yaralı, dörd meyit yığılıb qalmışdı. Əyni kaftanlı iki adam aşağı tərəfdən divarın dibi ilə Znamenkaya qaçırdı.

Zabit qapının qabağındakı dirəkləri və meyitləri göstərərək dedi:

– *Enlevez-moi ca*³, – fransız əsgərləri yaralıları öldürüb meyitləri hasarın o üzünə atdılar. Bu adamların kim olduğunu heç kəs bilmirdi. Onlar haqqında ancaq "Enlevez-moi ca" sözləri deyilmişdi, əsgərlər

onları götürüb qapı qabağından kənara atmışdılar, sonra da qalıb iyilənməsin deyərək, oradan da hara isə aparmışdılar. Yalnız Ter onların xətinəsinə bir neçə gözəl sotirlər həsr etmişdir: "*Ces misérables avaient envahi la citadelle sacrée, s'étaient emparés des fusils de l'arsenal, et tiraient (ces misérables) sur les Français. On en sabra quelques-uns et on purgea le Kremlin de leur présence*"¹.

Müratə məlumat verilmədi ki, yol düşməndən təmizlənməmişdir. Fransızlar qala qapısından içəri girib Senat meydanında düşərgə saldılar. Əsgərlər Senatın pəncərələrindən stulları meydana atıb ocaq qalayırdılar.

Bəzi dostələr Kremlin içindən keçib Maroseykada, Lubyankada və Pokrovkada yerləşdilər. Vzdviyenkada, Znamenkada, Nikolskaya və Tverskaya meydanında yerləşən dostələr də oldu. Fransızlar boş, sahibsiz yerə tapan kimi şəhər mənzillərində yerböyər olurlmuş kimi deyil, şəhər içindəki bir düşərgədə yerləşmiş kimi məskon salırdılar.

Fransız əsgərləri üst-başı cırıq, özləri də ac və yorğun olsalar da, onların əvvəlki sayının üçdə bir hissəsi qalsa da, onlar Moskvaya hələ nizamla girdilər. Bu, yorğun və üzgün, amma hələ döyüşkən və heybətlili bir qoşundur. Lakin bu ancaq əsgərlərin mənzillərdə sığınacaq tapmağa icazə verilən döyüşçüdək bir qoşundur. Əsgərlər yiyəsiz, içi dolu evlərə dağılışmağa başlayan kimi bu qoşun həmişəlik məhv oldu. Onun yerinə elə bir pozğun kütlə əmələ gəldi ki, buna nə əhali, nə də əsgər demək olardı, bunlar soyğunçu idilər. Həmin bu adamlar beş həftədən sonra Moskvadan çıxarkən onlara daha qoşun demək olmazdı. Onlar soyğunçuların dəstəsinə çevrilmişdilər, hər biri ya arabada, ya da dalında, qiymətli və görəkli hesab etdiyi bir yığın şey aparırdı. Moskvadan çıxanda bu adamlardan hər birinin məqsədi əvvəlki kimi istila etmək deyil, öldürdüklerini saxlamaq idi. Fransızlar əlini içində qoz olan dar boğazlı bir səhəngə salıb bir sıxma qoz götürən, lakin sonra əlini səhəngdən çıxara bilməyən, qozları da atmaq istəməyən, bununla da özünü məhv edən bir meymun kimi hərəkət edirdilər. Onlar da, görünür, Moskvadan çıxanda talan etdikləri şeyləri özləri ilə apardıqlarından məhv olmalı idilər. Meymun qozu götürmək üçün ovçunu açmaq imkanında olmadığı kimi, onlar da talan etdikləri

¹ Atəş!

² İçərisi xırda güllələrlə dolu olan mermi

³ Bunları götürün.

¹ Bu hədəflər müqəddəs qalaya dolub cəbbəxanadan silah ilə keçirilmişdilər və fransızlara atəş açırdılar. Onlardan bəzisini qılıncla doğrğadılar və Kremlin onlardan təmizlədilər.

şeyi atmaq imkanında deyildilər. Hər bir fransız alayı Moskvanın bir məhəlləsinə girdikdən on dəqiqə sonra daha onda nə bir əsgər, nə bir zabıt qalırdı. Evlərin pəncərəsindən, əyinlərində şinel, ayaqlarında şüblət çəkmə, gülə-gülə otaqlarda gəzişən adamlar görünürdü. Onlar ərzaq damlarında və zirzəmilərdə də aqalıq edirdilər. Bu adamlar həyətlərdə anbarların və at tövlələrinin qapılarını açıb-örtürdülər, mətbəxlərdə sobanı yandırır, qollarını çırmayıb xəmir yoğurur, çörək və xərk bişirir, arvadları və uşaqları qorxudur, güldürür və həm də onlara məhrəbanlıq edirdilər. Dükanlarda, evlərdə belə adamlar çox idi, lakin qoşun daha yox idi. Elə o gün qoşun rəisləri bir-birinin ardınca əmrlər verir, bu əmrlərdə əsgərlərin şəhərə çıxması, əhalini zorlaması, soyğunçuluq etməsi qəti surətdə qadağan edilir və göstərilirdi ki, həmin gün axşam hamı adbaad yoxlanılsın. Lakin nə tədbir görülsə də, əvvəllər əsgər hesab edilən adamlar ziyəsiz, zəngin, yemək-icmək ehtiyatı ilə dolu olan şəhərə dağılışırdılar. Ac sürü çılpaq çöl ilə toparlama gətirdiyi halda zəngin bir otağa hücum edərkən dərhal dağıldığı kimi, fransız qoşunu da bu zəngin şəhərə elə dağılmışdı, sürünün qabağını almaq mümkün olmadığı kimi, daha bunun da qabağını almaq mümkün deyildi.

Moskvada əhali yox idi. Əsgərlər də, su quma hopan kimi, Moskvaya hopur, əvvəl girdikləri Kremldən dörd bir tərəfə dağılışırdı. Süvari əsgərlər içi dolu sahibsiz bir tacir evinə girəndə və atları üçün lazım olan daha geniş tövlə tapanda, yandakı evi də tutmağa gedirdilər, çünki o evin daha yaxşı olduğunu zənn edirdilər. Bir çoxları bir deyil, bir neçə ev tuturdu. Təbəşirlə də qapıya evin kim tərəfindən tutulduğunu yazırdılar, ev üstündə höcətləşirdilər, hətta bir hissə başqa bir hissə ilə savaşırdı. Əsgərlər eşitmişdilər ki, şəhər əhalisi hər şeyini atıb getmişdir, buna görə də ev tutan kimi, hələ heç yerləşməmiş, küçəyə qaçır, qiymətli şeylər olan yerə talana cumurdular. Qoşun rəisləri onların qabağını almağa gedir, lakin qeyri-ixtiyan, özləri də bu işə qoşulurdular. Karetin ryadda ekipaj olan dükanlar vardı, generallar ora toplaşib özlərinə kolyaska və kareet seçirdilər. Şəhərdə qalan əhali rəisləri öz evlərinə dəvət edir, bununla da özlərini talandan qorumağa çalışırdı. Şəhərdə sərvət hədsiz dərəcədə çox idi, nə qədər talan edilərsə də qurtarmırdı. Fransızların tutduğu evlərin ətrafında hələ də heç onların ayaq basmadığı, tutmadığı yerlər vardı, onlara elə gəlirdi ki, bu yerlərdə daha çox dövlət var. Bu qayda ilə Moskva fran-

sızları özünə get-gedə daha çox hopdururdu. Su quru torpağa töküləndə hopur, torpaq yenə də quru qalır, indi də eynilə belə oldu. Ac qoşun hər şeyi bol olan sahibsiz şəhərə girməklə məhv oldu və hər şeyi bol olan şəhər də məhv oldu, ancaq çirk, yanğın və talançılıq meydana gəldi.

Fransızlar Moskvanın yanmasını *au patriotisme féroce de Rastopchine*¹, ruslar isə fransızların vəhşiliyinə isnad edirdilər. Əslində isə Moskvanın yandırılmasına bir və ya bir neçə şəxsin bəis olması kimi bir səbəb yox idi və ola da bilməzdi. Moskva elə bir vəziyyət içində idi ki, ağac evlərdən ibarət olan hər bir şəhər, orada 130 pis yanğın borusunun olub-olmamasına baxmayaraq yandırılmalı idi, Moskva da buna görə yandı. Moskva ona görə yandırılmalı idi ki, əhali oradan çıxıb getmişdi, bir də ki, üstünə bir neçə gün aramsız qıvcılcım tökülən bir yığın yonqar mütləq yanan kimi, Moskva da yandırılmalı idi. Ağac evlərdən ibarət olan bu şəhərdə, hələ ev sahibləri və polis idarəsi orada ikən, hər il yayda az qala hər gün yanğın olardı. İndi isə əhali oradan getmişdi, orada çubuq çəkən, Senat meydanında senat stullarından ocaq qalayan, gündə iki dəfə xərk bişirən qoşun yaşayırdı, buna görə də bu şəhər yanmaya bilməzdi. Mühəribə olmayan vaxtlarda belə qoşun kəndlərdə yerləşəndə orada yanğının sayı dərhal artır. Ağac evlərdən olan və əhalisi köçüb getmiş bir şəhərdə yabancılardan qoşunun yerləşməsi ilə yanğın törəməsi imkanı nə dərəcədə artmalıdır? *Le patriotisme éroce de Rastopchine* və fransızların vəhşiliyinin burada heç də təqsiri yoxdur. Moskva çəkilən çubuqlardan, qalanan ocaqlardan, mətbəxlərdən, evlərdə yaşayan düşmən əsgərlərinin səliqəsizliyindən və pintiliyindən yandı. Əgər evlərə od vurub yandırın olurdusa (bu da çox şübhəlidir, çünki evlərə od vurmağa heç bir səbəb yox idi, bir də ki, bu özü qətin və təhlükəli bir işdir) bunu Moskvanın yanmasına bir səbəb kimi qəbul etmək olmaz, çünki bunsuz da Moskva yanacaqdı.

Fransızlara Rastopçini vəhşilikdə ittiham etmək, ruslara da Bonapartı xəbislikdə ittiham etmək, yaxud sonra öz xalqının ölinə qəhrəmanlıq məşəli vermək nə qədər xoş gəlsə də, Moskvanın yanmasına belə bir bilavasitə səbəbin olmadığını görmək olmaz, çünki sahibi

¹ Rastopçinin vəhşi vətənpərvərliyinə

İçindən köçüb gedən və oraya ağalığı etmək, özünə sıyıq bişirmək üçün yad adamlar buraxılan hər bir kənd, hər bir fabrik, hər bir ev yanmalı olduğu kimi, Moskva da yanmalı idi. Bu doğrudur ki, Moskvanı əhali yandırmışdır, lakin onu orada qalan əhali deyil, oradan gedən əhali yandırmışdır. Düşmən tərəfindən tutulan Moskva Berlin, Vyana və başqa şəhərlər kimi sağ-salamat qalmadı, yalnız ona görə qalmadı ki, onun əhalisi fransızları duz-çörəklə qarşılamadı, açarları onlara vermədi, Moskvadan çıxıb getdi.

XXVII

Fransız qoşunu Kremldən dörd bir tərəfə yayılaraq, Moskvanın içində hopa-hopa ancaq sentyabrın 2-də axşam Pyerin indi yaşadığı məhəlləyə gəlib çatmışdı.

Pyer təklidə və qeyri-adi bir şəkildə keçirdiyi son iki gündən sonra dəli olmaq dərəcəsinə yaxın bir vəziyyətdə idi. Bir fikir onun bütün varlığını bürümüşdü, ondan əl çəkirdi. Bunun nə vaxt və necə olduğunu o bilmirdi, lakin bu fikir indi onu elə bürümüşdü ki, o nə keçmişdə, nə də hal-hazırda olanlardan heç bir şey anlamırdı, nə görür və nə eşidirdisə, sanki yuxuda görüb eşidirdi.

Pyer öz evindən ona görə getmişdi ki, onu bürüyən həyat tələblərinin mürəkkəb dolaşığından canını qurtarsın, çünki o vaxtkı vəziyyətində bu dolaşıqdan çıxmaq iqtidarında deyildi. O, İosif Alekseyeviçin evinə ancaq ona görə gəlmişdi ki, mərhumun kitab və kağızlarını gözədən keçirmək bəhanəsi ilə həyatın həyəcan və təşvişlərindən uzaqlaşaraq dincəlsin, həm də İosif Alekseyeviçin xatirəsi onun qəlbində əbədi, sakit və təntənəli fikirlərlə bağlı idi, bu isə onun içərisinə düşüyü təşvişli dolaşıqlıqların tamamilə əksinə idi. Pyer sakit bir sığınacaq yer axtarırdı və belə bir yeri İosif Alekseyeviçin kabinetində tapdı. Pyer kabinetin dərin səssizliyi içərisində mərhumun toz basmış stoluna dirsəklənərək oturdu, son günlərin xatirələri, xüsusilə Borodino vuruşması, qəlbinə onlar adı ilə həkk olunmuş bir zümrə insanların doğruluğu, sadəliyi və qüvvəsi qarşısında öz heçliyini və yanlış bir vəziyyətdə olduğunu o zaman rəddedilməz bir qüvvətlə duyması sakit və mənalı bir şəkildə, bir-birinin ardınca onun təsəvvüründə canlandı. Gerasim Pyeri düşüncədən ayırarkən, Moskvanın xalq tərəfindən müdafiə edilməsində iştirak etmək fikri onun ağlına gəldi. O, Moskvanın xalq tərəfindən müdafiə ediləcəyini eşitmişdi.

Bu məqsədlə də Gerasimdən dərhal kaftan və tapança tapıb götürməsinə xahiş etmişdi, həm də adını gizlədərək, İosif Alekseyeviçin evində qalmaq fikrində olduğunu ona söyləmişdi. Sonra təklidə və boş-boşuna keçirdiyi ilk gündə (o, bir neçə dəfə mason əlyazmalarına diqqət yetirmək istəsə də bacarmamışdı). Bonapartın adı ilə əlaqədar olaraq onun öz adının əsrarəngiz bir mənaya malik olması fikri bir neçə dəfə dumanlı bir şəkildə Pyerin ağlına gəlirdi. Bu fikir əvvəllər də onun ağlına gəlmişdi, lakin yirtici heyvanın hakimiyyətinə nəhayət vermək vəzifəsinin qəza-qədr tərəfindən onun, yəni I' Russe Besuhof üzərinə qoyulması fikri hələ ancaq səbəbsiz yerə gəlib keçən, hər bir iz qoymayan arzulardan, xəyallardan biri kimi onun ağlına gəlirdi.

Pyer camaatla bərabər Moskvanı müdafiə etmək məqsədi ilə kafandan aldıqdan sonra Rostovgilə rast gələrkən, Nataşa da ona: "Siz qalırırsınız mı? Ah, bu nə yaxşıdır!" sözlərini deyərək onda belə bir fikir əmələ gəlirdi. Doğrudan da, fransızlar Moskvanı tutmalı olsa da, Moskvada qalıb qəza-qədr tərəfindən mənim üzərimə qoyulan vəzifəni yerinə yetirəydim, nə yaxşı olardı!

Ertəsi gün o, öz-özünə qiymətdən çıxınmamaq və heç bir şeydən onlardan geri qalmamaq fikri ilə Tryoxqormaya zastavasına getdi. Lakin o, Moskvanın müdafiə edilməyəcəyini yəqin edərək evə qayıtdıqdan sonra birdən hiss etdi ki, əvvəlləri onun ancaq mümkün hesab etdiyi məsələ indi zəruri və labüd bir şey olmuşdur. O, adını gizləyərək Moskvada qalmalı, Napoleonla rast gəlib onu öldürməlidir, ya özü məhv olmalı, ya da bütün Avropanın bədbəxtliyinə son qoymalıdır. Pyerin fikrincə, Avropanın bədbəxtliyinə ancaq Napoleon səbəb olmuşdu.

Pyer bir alman tələbəsinin 1809-cu ildə, Vyanada Bonaparta sui-qəsd etdiyini, bu tələbənin tutulub güllələndiyini bilirdi. O, bunu da bilirdi ki, qarşısında qoyduğu məqsədi yerinə yetirmək təhlükəli bir işdir, lakin bu təhlükə onu daha artıq həvəsləndirirdi.

İki qarşısınınmaz hiss eyni dərəcədə Pyeri öz məqsədini yerinə yetirməyə cəlb edirdi. Onlardan biri, ümumi bədbəxtliyi dərk edərək özünü bu yolda fəda etmək, əzab və əziyyət çəkmək hissi idi. Həmin bu hiss nəticəsində o, avqustun 25-də Mojayska, oradan da vuruşmanın ön qızgın yerinə getmişdi, yenə həmin bu hiss nəticəsində o, öz evindən qaçmış, adət etdiyi dəbdəbanı və rahatlığı atıb soyunmadan yaysız divan üstündə yatır, Gerasimlə bərabər eyni yeməyi yeyirdi. O biri hiss isə insan həyatında olan bütün şərti və süni, insanların

əksəriyyəti tərəfindən dünyanın ən böyük neməti hesab edilən şeylərə qarşı qeyri-müəyyən və ancaq rüslərə xas olan nifrət hissi idi. Pyer ilk dəfə olaraq bu qəribə, bu füsunkar hissi Sloboda sarayında duymuşdu. Pyer o zaman birdən hiss etmişdi ki, dövlətin də, hakimiyyətin də, həyatın da, yəni insanların böyük bir şey ilə qurduqları və qoruduqları bütün şeylərin bir qiyməti varsa da, o ancaq bütün bu şeyləri ata bilmək həzzi ilə əlaqədardır.

Bu həmin hiss idi ki, orduya yeni çağırılan həvəskar bir əsgər belə bir hiss nəticəsində pulunu son qəpiyinə qədər içkiyə qoyub içir, sərxoş bir adam da, heç bir səbəb olmadan, aynaları və pəncərə şüşələrini vurub sındırır, bunu da bilir ki, bu ziyanlıq üstündə onun qalan pulunu da tutub əlindən alacaqlar. Bu həmin hiss idi ki, bunun nəticəsində bir adam dəlicəsinə (bayağı mənada) işlər tutaraq, sanki öz şəxsi hakimiyyətini və qüvvəsini yoxlayır, özünü bəşər münasibətlərindən kənarda olan, həyatı mühakimə edən və onun haqqında hökm çıxaran ali bir qüvvənin nümayəndəsi sayır.

Pyer bu hissi ilk dəfə Sloboda sarayında duyduğu gündən bəri onun təsiri altında idi, lakin bu hiss yalnız indi onu tamamilə təmin etmişdi. Bir də ki, Pyerin öz niyyətini yerinə yetirmək sahəsində gördüyü işlər onu indiki halda bu işə təşviq edir, onu bu məsələdən əl çəkmək imkanından məhrum edirdi. Pyer də bütün bu işlərdən sonra, başqaları kimi Moskvadan getməyi, onun öz evindən qaçması da, kafan və tapança əldə etməsi də, Moskvada qalacağını Rostovgilə söyləməsi də nəinki mənasını itirirdi, bəlkə bunlar hamısı mənfur və gülünc görünürdü (Pyer isə belə şeylərə həssas idi).

Pyerin fiziki vəziyyəti mənəvi vəziyyətinə uyğun idi, bu həmişə belə olur. Adət etmədiyi kobud yeməklər, içdiyi araq, şərabin və siqarın yoxluğu, əynindəki çirkli tuman-köynəyini dəyişə bilməməsi, yorğan-döşəksiz, qısa divan üstündə iki gecəni yarıya qədər yuxusuz keçirməsi onu həmişə acıqlı, əsəbi bir vəziyyətdə saxlayırdı, sanki o dəli olmağa başlayırdı.

Gün günortadan keçmişdi, saat 2-yə işləyirdi. Fransızlar artıq Moskvaya girmişdilər. Pyer bunu bilirdi, lakin o, işə başlamaq əvəzinə, ancaq öz niyyəti haqqında düşünür, onu ən xırda təfərrüatına qədər fikrində yoxlayırdı. Pyer nə Napoleona zərbə endirməsini, nə də onun ölümünü aydın surətdə təsəvvür etmirdi. Lakin o, özünün

məhv olmasını və öz qəhrəmanlığını son dərəcə aydın, həm də qüseli bir həzz duyaraq, xəyalında canlandırırdı.

Pyer düşünərək öz-özünə deyirdi: "Bəli, hamının əvəzinə tək mən bu işi yerinə yetirməli, ya da məhv olmalıyam! Bəli, mən gedəcəyəm... Və sonra birdən... Tapança ilə, ya xəncərlə? Onun əhəmiyyəti yoxdur – Pyer Napoleonu öldürəcəyi anda deyəcəyi sözləri xəyalına gətirirdi. – Deyəcəyəm ki, mən yox, qəza-qədərin əli səni edam edir... – Sonra Pyer başını endirərək, üzündə kədərli, lakin qəti bir ifadə ilə öz-özünə deyirdi: – Qoy belə olsun, aparın mənə edam edin".

Pyer otağın ortasında duraraq, belə düşüncəyə birdən qapı açıldı və Makar Alekseyeviç qapı ağzında göründü: onun həmişə qorxaqlıq ifadə edən siması indi tamamilə dəyişmişdi. Xalatinın yaxası açıq idi. Üzü qırmızı və eybəcər şəkllə düşmüşdü. Görünür, o, sərxoş idi. Pyeri görüb əvvəl özünü itirdi, lakin Pyerin də üzündə şaşqınlıq əlaməti görüb dərhal cəsarətləndi və səndələyə-səndələyə, nazik çıxlarını ata-ata otağın ortasına gəldi, xırıltılı bir səsle, hər şeyə inanan bir adamın səsi ilə dedi:

– Onlar qorxdular. Mən deyirəm ki, təslim olmayacağam, mən deyirəm... eləmi, cənab? – O fikrə getdi və birdən, stol üstünə qoyulmuş tapançanı görüb cəld götürdü və koridora yüyürdü.

Makar Alekseyeviçin ardınca gələn Gerasim və dalandar dahlizdə onun qabağını kəsdilər, tapançanı ondan almağa başladılar. Pyer koridora çıxıb bu ağılı itirmiş qocaya nifrətlə baxır, həm də ona yazığı gəlirdi. Makar Alekseyeviç tapançanı bərk-bərk tutaraq, güc verməkdən öz-gözünü qırırdı və görünür, nə isə tənənəli bir şey təsəvvür edərkən çığırdı:

– Silah başına! Abordaj! Nahaq əlləşirsən, ala bilməyəcəksən!
– Bədsir, xahiş edirəm, yetər. Lütf edin, xahiş edirəm, verin. Xahiş edirəm, ağa... – deyərək Gerasim Makar Alekseyiçin dirsəyindən ehtiyatla tutub onu qapıya sarı döndərməyə çalışırdı. Makar Alekseyiç çığıra qeyirdi:

– Sən kimsən? Bonapartsan!
– Ağa, bu yaxşı deyil, axı! Siz buyurun otağa gedin, dincəlin. Tapançanı da verin.

Makar Alekseyiç tapançanı qaldıraraq çığırdı.

– Rədd ol, mənfur kölə! Mənə toxunma! Gördün ki? Abordaj! Gerasim pıçıldayaraq dalandara dedi:

– Yapış!

Makar Alekseyiçin qollarından tutub çəkə-çəkə qapıya tərəf apar-
dılar.

Dəhlizdə onlar Makar Alekseyiçlə əlləşir, o da tövsüyə-tövsüyə,
xırıltılı, sərxoş bir səslə çığırdı.

Birdən bir arvad eyvanda nazik bir səslə çığırdı. Aşpaz qadın
yüyürə-yüyürə dəhlizə girdi, qışqıra-qışqıra dedi:

– Onlardır! Gör başımıza nə iş gəldi!.. Vallah onlardır!..

Gerasim və dalandar Makar Alekseyiçin əllərini buraxdılar və
koridorda əmələ gəlmiş səssizlik içərisində bir neçə əlin qapını taq-
qıldatdığı aydınca eşidildi.

XXVIII

Pyer öz-özlüyündə bu qərara gəlmişdi ki, qəsdini yerinə yetirmə-
yinca nə öz mənsəbini açıb deyəcək, nə də fransız dilini bildiyini gös-
tərəcəkdir. Bu niyyətlə də o, koridorun yarı açılmış qapısı ağzında
durmuşdu, fikri də bu idi ki, fransızlar içəri girən kimi çökilib getsin.
Lakin fransızlar içəri girəndə Pyer çökilib getmədi, qarşısıalınmaz bir
maraq onu getməyə qoymurdu.

Fransızlar iki nəfərdi. Onlardan biri ucaboylu, qoçaq görünüşlü,
qəşəng bir zabiti, o birisi isə görünür ya əsgər, ya da dənşşik idi.
O, alçaqboyulu, arıq, ordları batmış, gün döymüş bir adam idi; üzündən
kütlük yağırı. Zabit ağaca dayana-dayana, axsaya-axsaya qabaqda
gedirdi. O, bir neçə addım getdikdən sonra, sanki öz-özlüyündə bura-
nın yaxşı bir mənzil olduğunu qət edib dayandı, geri dönüb qapı ağzında
dayanan əsgərlərə bir rəis səsilə bərkdən dedi ki, atları götürsünlər.
Zabit belə bir sərəncam verdikdən sonra dirsəyini yuxarı qaldıraraq,
bığlarını təşəxxüslə burub əlini şlyapasını qaldırdı, ətrafına baxa-baxa
gülümsəyərək şən bir halda dedi:

– *Bonjour, la compagnie!*¹

Ona cavab verən olmadı.

Zabit Gerasimə döndü:

– *Vous êtes le bourgeois?*²

Gerasim qorxmış halda, sualedici bir nəzərlə zabitə baxırdı.

Zabit bu balaca adama üstünə-aşağı baxaraq, lütfkarcasına, xoş bir
təbəssümlə dedi:

¹ Hamıya salamlar olsun!

² Evin yiyəsi sizsinizmi?

– *Quartire, quartire, logement. Les Français sont de bons enfants.
Que diable! Voyons! Ne nous fâchons pas, mon vieux!*¹

Son sözləri deyərken qorxmış və kirmiş halda duran Gerasimin
çiyindən tutub yavaşca silkələdi:

Sonra o ətrafına baxaraq Pyeri görüb əlavə etdi:

– *A ça! Dites donc, on ne parle donc pas français dans cette
boutique?*² – Pyer qapıdan qırağa çökildi.

Zabit yenə Gerasimə tərəf döndü. Gerasimdən otaqları göstərmə-
sini tələb etdi.

– Ağə yox... başa düşməz... mənəm sizi... – Gerasim sözləri pozuq
bir şəkllə salmaqla fikrinin başa düşülcəyini zənn edirdi.

Fransız zabiti gülümsəyərək, əllərini Gerasimin qabağında yel-
lədi, o, bununla heç bir şey anlamadığını bildirmək istəyirdi, sonra
axsaya-axsaya Pyer dayanan qapıya tərəf getdi. Pyer özünü ondan
gizlətmək üçün çökilib getmək istədi, lakin elə bu anda o, mətbəx
qapısının açıldığını və Makar Alekseyiçin əlində tapança oradan çıx-
dığını gördü. Makar Alekseyiç ağlını itirmiş bir adamın hiyləgərliyi ilə
fransız baxdı və tapançanı qaldırıb onu nişan aldı.

Bu sərxoş adam tapançanın tətini çəkərək çığırdı.

– *Abordaj!!!*³ – fransız zabiti səssə döndü və elə o anda Pyer sərxoş
xoşun üstünə atıldı, onun əlindəki tapançanı tutub yuxarı qaldıranda
Makar Alekseyiç barmağını birtəhər tətiyə ilişdirdi. Tapança atıldı,
qulaqbatırıcı bir səs qopdu, hamını barı tüstüsü бүürdü. Fransızın rəngi
qaçdı, o dönüb qapıya sarı yüyürdü. Pyer tapançanı Makar Alekseyiçin
əlindən alıb yerə atdı və fransız dilini bildiyini gizlətmək niyyətində
olduğunu unudaraq, zabitin yanına yüyürüb fransızca soruşdu:

– *Vous n'êtes pas blessé?*⁴

Zabit öz-özü yoxlayaraq dedi:

– *Je crois que non.*⁵

Sonra divarda qoparı suvağı göstərüb əlavə etdi: – *mais je l'ai
manqué belle cette fois-ci*⁶. – O, Pyerə sət-sət baxaraq dedi: – *Quel
est cet homme?*⁷

¹ Mənzil, mənzil... fransızlar yaxşı uşaqdırlar. Lənət şeytana, gəl bir-birimizlə
yola gedək, baba.

² Yoxsa burada da heç kəs fransızca danışa bilmir?

³ Dəniz vuruşmasında düşmən gəmisinə hücum edib ona yan almaq.

⁴ Yaralanmayıbsınız ki?

⁵ Deyəsən yox.

⁶ Ancaq bu dəfə lap yaxından keçdi.

⁷ Bu adam kimdir?

Pyer tamamilə öz rolunu unudaraq tez dedi:

– Ah, je suis vraiment au désespoir de ce qui vient d'ar river. C'est un fou, un malheureux qui ne savait pas ce qu'il faisait¹.

Zabit Makar Alekseyiçə yaxınlaşıb onun yaxasından tutdu.

Makar Alekseyiç divara söykənərək yatan adam kimi dodaqlarını sallayıb səndələyirdi.

Fransız əlini onun yaxasından çəkdi:

– Brigand, tu me la payeras².

Onun üzündə tutqun, həm də təntənəli bir ifadə göründü, o, qəşəng və qəti bir əl hərəkətilə əlavə etdi:

– Nous autres nous sommes cléments après la victoire: mais nous ne pardonnons pas aux traîtres³.

Pyer bu sərxoş və dəli adamı cəzalandırmamaq üçün zabiti fransızca dilə tutmuşdu. Fransız dinməz–söyləməz ona qulaq asır, üzündəki tutqunluq da dəyişmirdi. Birdən onun üzü gülümsədi. Pyer bir neçə saniyə kirmişcə zabitin üzünə baxdı. Zabitin qəşəng üzündə faciəli və mehriban bir ifadə göründü, o, əlini Pyerə uzatdı:

– Vous m'avez sauvé la vie! Vous êtes Français⁴. – Bir fransız üçün bu şübhəedilməz bir nəticə idi, böyük bir iş ancaq fransızın əlindən gələ bilər, m-r Ramball'ın capiaine du 13-me léger⁵ həyatını xilas etmək özü heç şübhəsiz, ən böyük bir iş idi.

Zabit Pyerin rus olduğuna şübhə etməsə də və bu barədə özü üçün əsasən qəti bir nəticə çıxarsa da, Pyer kim olduğunu açıb ona söyləməyi lazım bildi.

O tez dedi:

– Je suis Russe⁶.

Fransız barmağını burnunun qabağında yelləyə–yelləyə gülüm–səyərək dedi:

– Á d'autres – Sonra o, Pyerə öz qardaşı kimi yanaşaraq əlavə etdi: – Tout á l'heure vous allez me conter tout ça. Charmé de rencontrer

¹ Ah, bu hadisə lap mənim qanıma qaralıdı.

² Bu bədbəxt delidir, nə etdiyini heç özü də bilmir.

³ Quldur, sən bunun haqq–hesabını verəcəksən, bizim adam qalibiyotdən sonra müüvvəthi olur, lakin biz xainləri öfv etmirik.

⁴ Siz mənim həyatımı xilas etdiniz. Siz fransızsiniz.

⁵ Müsyö Ramballın, 13–cü yüngül alayın kapitanının

⁶ Mən rusam.

un compatriote. Eh bien! Qu'allons nous faire de cet homme?¹

– Bunu söylərkən fransız zabitinin üzündəki ifadə və danışığının ahəngi bir şeyi göstərirdi. Siz fransız olmasanız da, dünyada ən yüksək olan fransız adını aldıqdan sonra bunu heç rədd edərsinizmi!

Zabitin son sualına cavab olaraq, Pyer Makar Alekseyiçin kim olduğunu bir daha izah etdi və bunu da dedi ki, sizin lap qabağınızca bu sərxoş və dəli adam dolu bir tapançanı gizləncə götürüb aparmışdı, biz də macal tapıb tapançanı hələ ondan ala bilməmişdik. Sonra Pyer bu iş üstündə onu cəzalandırmamağı zabitdən xahiş etdi.

Fransız döşünü qabağa verib şahənə bir hərəkətlə əlini qaldırdı:

– Vous m'avez sauvé la vie. Vous êtes Français. Vous me demandez sa grâce? Ja vous l'accordé. Qu'on emmène cet homme².

Fransız zabit bu sözləri cəld və odlı–odlu söyləyib onun həyatını ölümdən xilas etdiyi üçün fransız adı verdiyi Pyerin qoluna girdi və onunla bərabər otağa getdi.

Həyətdə olan fransız əsgərləri tapança səsinə eşidərək dəhlizə girib nə olduğunu soruşdular və müqəssiri cəzalandırmağa hazır olduqlarını bildirdilər, lakin zabit sərt bir ifadə ilə onlara dedi:

– On vous demandera quand on aura besoin de vous³. – Əsgərlər çıxıb getdilər. Dənşik bu arada fürsət tapıb mətbəxə girmişdi. O zabito yaxınlaşıb dedi:

– Capitaine, ils ont de la soupe et du gigot de mouton dans la cuisine. Faut-il vous l'apporter?⁴

Kapitan ona belə cavab verdi:

– Qui, et le vin⁵.

¹ Gedin bunu başqasına söyləyin.

İndi Siz hamısını mənə nəql edərsiniz. Adamın öz yerlisinə rast gəlməsi çox xoşdur. Yaxşı, biz bu adama nə edək?

² Siz moni ölümdən xilas etdiniz. Siz fransızsiniz. Siz istəyirsiniz ki, mən onu öfv edim? Mən onu öfv edirəm. O adamı aparın.

³ Lazım olanda sizi çağırılar.

⁴ Kapitan, bunların mətbəxində sup və qızardılmış qoyun ətə var, buyurursunuzmu götürm?

⁵ Götir, şorab da olsun.

Fransız zabiti Pyerlə otağa girəndə, Pyer fransız olmadığını bir daha ona söyləməyi özünə borc bildi və bunu kapitana izah edib getmək istədi, lakin fransız zabiti onu getməyə qoymadı. Zabit ölümdən xilas edildiyi üçün Pyerə elə bir nəzakət, hörmət, mehribanlıq və həqiqi minnətdarlıq göstərdi ki, Pyerin daha onun sözünü rədd etməyə üzü gəlmədi, onlar girdikləri zalda oturdular. Pyer fransız olmadığını sübut edərkən, aydın görünürdü ki, kapitan belə bir yüksək addan onun niyə boyun qaçırdığını anlaya bilmir. Buna görə də o, çiyinlərini sıxaraq dedi ki, əgər siz özünü rus göstərmək istəyirsinizsə, qoy belə də olsun, ancaq mən, mənə ölümdən xilas etdiyiniz üçün, ömrümün axırına kimi sizə minnətdar olacağam və bu minnətdarlıq hissi mənə həmişə sizə bağlayacaqdır.

Əgər bu adam az da olsa, başqalarının hissini anlamaq qabiliyyətinə malik olsaydı və Pyerin nələr duyduğunu hiss etsəydi, Pyer yəqin ki, onun yanından gedərdi, lakin onun özündə olan hisslərdən başqa ayrı heç kəsin hissini başa düşməməsi və belə həvəslə söhbət etməsi Pyeri məğlub edirdi.

Fransız Pyerin cirkli də olsa, nazik alt köynəyinə və barmağın-dakı üzüyə baxaraq dedi:

– *Français ou prince russe incognito*¹. *Je vous dois la vie et je vous offre mon amitié. Un Français n'oublie jamais ni une insulte ni un service. Je vous offre mon amitié. Je ne vous dis que ça*².

Bu fransızın üzünün ifadəsində, səsində, hərəkətlərində o qədər xoşəhvalıq və nəciblik vardı ki, (fransız mənasında) Pyer qeyri-ixtiyari olaraq, gülümsəyə-gülümsəyə zabitin uzatdığı əlini sıxdı.

Zabit özündən razı bir halda gülümsəyərək dedi:

– *Capitaine Ramball du 13-me leger, décoré pour l'affaire de Sept*³. – O gülümsəyərkən dodaqları bıqları altında qırışdı. – *Voudrez vous bien me dire à present, à qui j'ai l'honneur de parler aussi agré-*

¹ Gizli surətdə ya fransız, ya da rus knyazı

² Mənim həyatım sizə bağlıdır və mən sizə öz dostluğumu təklif edirəm. Fransız heç vaxt nə təhqiri, nə də göstərilən xidməti unutmur. Mən sizə öz dostluğumu təklif edirəm. Daha mən heç bir şey demirəm.

³ Kapitan Ramball 13-cü yüngül alay, sentyabrın 7-dəki döyüşə görə fəxri legion kavalieri

*ablement au lieu de rester à l'ambulance avec la balle de ce fou dans le corps*¹.

Pyer adını deyər bilməyəcəyini söylədi, sonra da qızaranaq, özünə yalandan bir ad uydurmaq, həm də adını söyləyə bilməməsinin səbəbini izah etmək istədi, lakin fransız onun sözünü kəsərək dedi:

– *De grâce. Je comprends vos raisons, vous êtes officier... officier supérieur, peut-être. Vous avez porté les armes contre nous. Ce n'est pas mon affaire. Je vous dois la vie. Cela me suffit. Je suis tout à vous.* Sonra sualedici bir tərzdə əlavə etdi: *Vous êtes gentilhomme?*² Pyer başını aydı: – *Votre nom de baptême, s'il vous plaît? Je ne demande pas davantage. M-r Pierre, dites vous... Parfait. C'est tout ce que je désire savoir*³.

Qızarmış qoyun öti, qayğanaq, samovar, araq və fransızların rus anbarından gətirdiyi şərəb stol üstünə qoyulduqdan sonra Rambal Pyerdən bərabər nahar etməsini xahiş etdi, elə o saat da sağlam, ac bir adam kimi acgözlüklə və tez-tez yeməyə başladı. O, ağzına qoyduğu tikələri möhkəm dişlərilə tez-tez çeynəyir, elə bir ucdan da damağını marçıldadaraq deyirdi: *excellent, exquis*⁴. Zabitin üzü qızarıb tərli. Pyer də ac idi, o, məmnuniyyətlə yeməyə gərişdi. Morel deyilən dənşik bir qabda ilıq su gətirib qırmızı şərəb şüşəsini onun içinə qoydu. Sonra dadına baxmaq üçün mətbəxdən bir şüşə kvas gətirdi. Bu içki artıq fransızlara məlum idi. Onlar buna limonade de cochon (donuz limonadı) deyirdilər. Morel də, mətbəxdən tapdığı bu limonade de cochonu tərifləyirdi. Kapitanın Moskvada əldə etdiyi şərəbı vardı, buna görə də o, kvası Morelə verdi, özü isə bordo şərəbı şüşəsini götürüb boğazına kimi salfetskaya bükdü, həm özünə, həm də Pyerə şərəb tökdü. Yemək və şərəb kapitanı daha da canlandırdı, o ara vermədən danışdı.

– *Qui, mon cher m-r Pierre, je vous dois une fière chandelle de m'avoir sauvé... de cet enragé... J'en ai assez, voyez-vous, de balles*

¹ İndi siz zəhmət çəkib, mənə deyər bilirsinizmi, mən kim ilə belə şirin-şirin söhbət etmək şərəfinə nail olmuşam. Siz olmasaydınız, mən indi sarğı məntəqəsində idim, o dolinin güllesini mənim bədənimdən çıxarırdılar.

² Rica edirəm, bədsir. Mən sizi anlayıram, siz zabitsiniz... bəlkə də qorqarğab zabiti. Siz bizim əleyhimizə işləyibsiniz. Bunun mənə daxil yoxdur. Siz mənə ölümdən xilas edibsiniz. Bu mənə bədsir, mən tamamilə sizin ixtiyarınızdayam. Siz zadəgansınızmı?

³ Sizin adınız? Mən bundan başqa heç bir şey soruşmuram. Necə dediniz? Cənab Pyer, çox gözəl. Mənə lazım olan da elə budur.

⁴ Nə gözəl, nə yaxşı!

dans le corps. En voilà une (o, böyrünü göstərdi), à Wagram et de deux à Smolensk, – kapitan yanağındakı çapıq yerini göstərdi. – Et cette jambe, comme vous voyez, qui ne veut pas marcher. C'est à la grande bataille du 7 à la Moskova que j'ai reçu ça. Sacré Dieu, c'était beau! Il fallait voir ça, c'était un déluge de feu. Vous nous avez taillé une rude besogne; vous pouvez vous en vanter, nom d'un petit bonz homme. Et, ma parole, malgré la toux, que j'y ai gagnée, je serais prêt à recommencer. Je plains ceux qui n'ont pas vu ça!.

Pyer dedi:

– J'y ai été².

Fransız sözünə davam etdi:

– Bah, vraiment! Eh bien, tant mieux. Vous êtes de fiers ennemis, tout de même. La grande redoute a été tenace, nom d'une pipe. Et vous nous l'avez fait crânement payer. J'y suis allé trois fois, tel que vous me voyez. Trois fois nous étions sur les canons et trois fois on nous a culbuté et comme des capucins de cartes. Oh! C'était beau. M-r Pierre. Vos grenadiers ont été superbes, tonnerre de Dieu. Je les ai vu six fois de suite serrer les rangs, et marcher comme à une revue. Les beaux hommes! Notre roi de Naples, qui s'y connaît, a crié. Bravo! – Bir az susduqdan sonra əlavə etdi: – Ah, ah! soldat comme nous autres! Tant mieux, tant mieux, m-r Pierre. Terribles en bataille... galants... – o gülümsəyərək göz vurdu, – avec les belles, voilà les Français, m-r Pierre, n'est ce pas?³

¹ Bəli, mənim əzizim, cənab Pyer, siz ki, mənə o dölinin gülüşündən xilas edibsiniz. Mən sizin üçün kilsədə böyük bir şam yandırmağa borcluyam. Bilirsinizmi, ələ onsuz da mənim bədənimdəki güləllər mənə bəsidir. Budur, onlardan biri Vagram, biri də Smolensk yanında dəymişdir. Bu ayağındakı, görürsünüz, hərəkət etmək istəmir. Bu da ayın 7-də Moskva yanında baş verən böyük vuruşmada olmuşdur. Pəh! Bu qoribə bir atəş tufanı idi. Siz bizi yamanca çətin işə salmışdınız – bununla fəxr edə bilərsiniz. Vallah, bu kızıra baxmayaraq (o, döşündəki xaçı göstərdi) mən hər şeyi təzədən başlamaq istərdim. Bunu görməyənlərə mənim yazığım gəlir.

² Mən orada idim.

³ Ba, doğrudanmı? Daha yaxşı. Etiraf etmək lazımdır ki, siz qoçaq düşmənsiniz. Böyük istəhkam çox möhkəm dayanmışdı! Bu iş bizə yamanca bəla oturdu. Mən üç dəfə orada oldum – siz indi mənə görün kimi. Biz üç dəfə topları tutduq, üç dəfə də bizi oynucaq əsgər kimi, geri atdılar. Sizin qrenadrlər çox gözəl vuruşurdu, vallah! Mən özüm gördüm. Onların sıraları altı dəfə sıxlaşdı, onlar ələ hücum edirdilər ki, ələ bil rəsmi-keçidə çıxmışdılar. Çox gözəl xalqdır. Bizim Neapol kralının belə-bələ işlərdə çox böyük təcürbəsi var, özü çıxıb onlara, "afərin!" – dedi. Ha-ha-ha, demək siz bizim əsgər qardaşlarıңызınız! Cənab Pyer, bu daha yaxşı, daha yaxşı. Vuruşmada qorxunc, gözəllərlə nəzakətli – bax, fransızlar belədir, cənab Pyer, doğru demiyyəmi?

Kapitan o qədər sadələvh, açıqürəkli, şən, sadə və özündən razı bir adam idi ki, Pyer sevincə ona baxaraq, az qala özü də ona göz vuracaqdı. Yəqin ki, "galant" sözü Moskvadakı vəziyyəti kapitannın yadına saldı.

– A propos, dites donc, est-ce vrai que toutes les femmes ont quitté Moscou? Une drôle d'idée! Qu'avaient-elles à craindre?¹

Pyer dedi:

– Est ce que les dames françaises ne quitteraient pas Paris si les Russes y entraient?²

Fransız qəhqəhə ilə gülərək Pyerin çiyindən tutub silkələdi:

– Ah, ah, ah!.. Ah! elle est forte celle-là. Paris?.. Mais Paris... Paris...³

Pyer onun sözünü tamamlayaraq dedi:

– Paris la capitale du monde⁴.

Kapitan Pyerə baxdı. Onun belə bir adəti vardı, söhbətin ortasında dayanıb gülər üzlə, mehribanca və diqqətlə adama baxardı.

– Eh bien, si vous ne m'aviez pas dit que vous êtes Russe, j'aurais parié que vous êtes Parisien. Vous avez ce je ne sais quoi ce...⁵

– Kapitan bu komplimenti deyib yenə Pyerə baxdı.

Pyer dedi:

– J'ai été à Paris, j'y ai passé des années⁶.

– Oh ça se voit bien. Paris!.. Un homme qui ne connaît pas Paris, est un sauvage. Un Parisien, ça se sent à deux lieux. Paris, c'est Talma, la Duchenois, Potier, la Sorbonne, les boulevards⁷. – O çıxardığı nəticənin övvəlkindən zəif olduğunu hiss edərək tez əlavə etdi: – il n'y a qu'un Paris au monde. Vous avez été à Paris et vous êtes resté Russe Eh bien, je ne vous en estime pas moins⁸.

¹ Yeri golmişkən, deyən görə, bütün qadınların Moskvadan getməsi xəbəri doğrudurmu? Qoribə şeydir, onlar nədən qorxmışlar?

² Ruslar Parisə girsəydilər, fransız qadınları oradan getməzdilərmə?

³ Ha-ha-ha!.. Bu lap qoribə söz oldu ki! Paris?.. Lakin Paris... Paris...

⁴ Paris dünyanın paytaxtıdır...

⁵ Siz mənə rus olduğunuzu söyləməsəydiniz, mən lap mərc gələrdim ki, siz fransızsınız. Sizdə nə iş var, bu...

⁶ Mən Parisdə olmuşam və bir neçə il orada yaşamışam.

⁷ O saat görünür. Paris! Parisi tanımayan adam vəhşidir. Parislini iki mil uzaqdan tanıyıram. Paris – bu Talmadır. Duşənuadır, Potedir, Sorbonnadır, bulvarlardır...

⁸ Bütün dünyada bir Paris! Siz Parisdə olmuş və yenə də rus olaraq qalmışsınız. Nə olar ki, bundan ötrü mənim sizə olan hörmətim azalmır.

Pyer içdiyi şərabin təsiri altında və ağır fikirlər içində keçirdiyi günlərdən sonra qeyri-ixtiyari olaraq bu şad və xoş təbiətli adamın söhbətindən həzz alırdı.

– *Pour en revenir à vos dames, on les dit bien belles. Quelle fâcheuse idée d'aller s'enterrer dans les steppes, quand l'armée française est à Moscou. Quelle chance elles ont manqué celles-là. Vos moujiks c'est autre chose, mais vous autres gens civilisés vous devriez nous connaître mieux que ça. Nous avons pris Vienne, Berlin, Madrid, Naples, Rome, Varsovie, toutes les capitales du monde... On nous craint, mais on nous aime. Nous sommes bons à connaître. Et puis l'Empereur¹.*

Pyer onun sözünü kəsdi:

– L'Empereur, – deyərək təkrar etdi və üzündə qüسسə, utancaqlıq ifadəsi göründü. – *Est-ce que l'Empereur².*

– *L'Empereur? C'est la générosité, la clémence, la justice, l'ordre, le génie, voilà l'Empereur! C'est moi, Ramball, que vous le dit. Tel que vous me voyez, j'étais son ennemi il y a encore huit ans. Mon père a été comte émigré... Mais il m'a vaincu, cet homme. Il m'a empoigné. Je n'ai pas pu résister au spectacle de grandeur et de gloire dont il couvrait la France. Quand j'ai compris ce qu'il voulait, quand j'ai vu qu'il nous faisait une litière de lauriers, voyez vous, je me suis dit: voilà un souverain, et je me suis donné à lui. Eh voilà! Oh, oui, mon cher, c'est la plus grand homme des siècles passés et à venir³.*

Pyer özünü itirmiş halda soruşdu:

¹ Yenə də sizin xanımların üstünə qayıdaq, deyirlər, onlar çox gözəl olurlar. Fransız ordusu Moskvada iken gedib çöllərdə gizlənmək lap axmaq fikirdir! Onlar gözəl bir fürsəti əldən buraxmışlar. Sizin kəndlilər heç, mən anlayıram, lakin təhsilli adamlar, sizlər bizi bundan yaxşı tanımalı idiniz. Biz Yvananı, Berlini, Madridi, Neapolu, Romanı, Varşavanı, dünyanın bütün paytaxtlarını tutmuşuq. Bizdən qorxurlar, lakin bizi sevirlər. Bizi yaxşı tanımaq ziyan verməz, bir də ki, imperator...

² Imperator... imperator haqqında nə demək istəyirsiniz?

³ Imperator? Imperator alicənablıqdır, mərhəmətdir, ədalətdir, qayda-qanundur, dühadır – bax, imperator bu deməkdir! Bunu sizə mən deyirəm – Rambal deyir! Bu saat siz mənə necə görürsünüz, səkkiz il bundan qabaq mən elə bu cür onun düşməni idim. Mənim atam qraf və mühacir idi, lakin bu adam, bu imperator mənə məğlub etdi. O, mənə valeh etdi, mənə özünə tabe etdi. Fransaya xəmət və şöhrət gətirdi, mən bunun qabağında dayana bilmədim. Mən onun nə istədiyini anlayanda, onun biza şöhrət çələngi hazırladığını görəndə öz-özümə dedim ki, padşah belə olar, özümü onun ixtiyarına verdim. Nəticəsi də budur! Bəli, özizim, o həm keçmiş, həm də gələcək əsrlərin ən böyük adamıdır.

– *Est-il à Moscou?*¹ – Bunu söylərkən onun üzündə canilərə məxsus bir ifadə vardı.

Fransız Pyerin bu cinayətkar sifətinə baxıb güldü. O:

– *Non, il fera son entrée demain*² – deyib sözünə davam etdi.

Darvaza ağzından gələn çığırtı səsləri və Morelin gəlməsi onların söhbətini kəsdi. Morel kapitana dedi ki, Virtemburq qusarları gəlmişlər, onlar atlarını sizin atlar olan tövləyə bağlamaq istəyirlər. Əsas çətinlik də ondan irəli gəlirdi ki, qusarlar alman olduqlarından fransızca deyilən sözü başa düşmürdülər.

Kapitan onları kiçik zabitin yanına çağırırdı bəzi sətir bir ifadə ilə, hansı alaydan olduğunu və rəisinin kim olduğunu, hansı əsasə görə tutulmuş bir mənzili tutmaq istədiklərini soruşdu. Fransızcanı pis başa düşən kiçik zabıt birinci və ikinci suala cavab verərək hansı alaydan və rəisinin kim olduğunu söylədi, lakin o son sualı başa düşməyindən, fransız sözlərini pozuq bir şəkildə almaq sözlərinə qataraq dedi ki, mən alayın mənzil işlərinə baxıram. Rəis mənə əmr etmişdir ki, hamının mənzilini tutum. Pyer alman dilini bildiyindən Virtemburq qusarının sözlərini fransızcaya, kapitanın da cavabını alman dilinə tərcümə etdi. Alman deyilən sözü başa düşdü və öz atlarını götürüb getdi. Kapitan eyvana çıxıb uca səslə bəzi əmrlər verdi.

O qayıdıb otağa girəndə, Pyer əlləri ilə başını qamarlayaraq yenə də əvvəlki yerində oturmuşdu. Onun üzündən iztirab oxunurdu. O doğrudan da bu zaman iztirab çəkirdi. Kapitan bayaq otaqdan çıxanda Pyer tək qaldı və birdən ayılaraq necə bir vəziyyətə düşdüyünü dərk etdi. Moskvanın düşmən tərəfindən tutulması, qalibiyyət qazanmış xoşbəxt fransızların Moskvada ağalığ etməsi, Pyeri də öz himayələri altına almaları Pyerə çox ağır gəlsə də, bu an ona iztirab verən bu deyildi. Ona iztirab verən – öz zəifliyini dərk etməsi idi. Pyer son günlərdə fikrini bir məsələ ətrafında toplayaraq düşünürdü. O, kədərlı və qaşqabaqlı idi, məqsədini yerinə yetirmək üçün belə bir əhval-ruhiyyə ona lazımdır; lakin bir neçə stəkan şərab və bu xoş təbiətli adamla söhbət etmək onun ürəyini açmışdı. Tapança, xəncər və kəndli çuxası hazır edilmişdi. Napoleon sabah Moskvaya gəlirdi. Pyer yenə də bu xəbəsi adamı öldürməyi xeyirli və ləyaqətli bir iş hesab edirdi, lakin indi hiss edirdi ki, bunu edə bilməyəcəkdir. Nə üçün? Bunu özü də bilmirdi.

¹ O, Moskvadadır mı?

² Xeyr, o, Moskvaya sabah daxil olacaq.

Ancaq, deyəsən, duyurdu ki, öz niyyətini yerinə yetirməyəcəkdir. O, öz zəifliyi ilə mübarizə edirdi, lakin buna üstün gələ bilməyəcəyini, ilk adama rast gələn kimi ölüm, intiqam və özünü fəda etmək haqqında əvvəlki tutqun fikirlərinin tamamilə möhv olduğunu dumanlı bir şəkildə hiss edirdi.

Kapitan azca axsaya-axsaya və fit çala-çala otağa girdi.

Fransızın söhbəti əvvəl Pyeri əyləndirdiyi halda indi ona iyrənc görünürdü. İndi onun fitlə çaldığı nəğməsi də, yerisi də, hərəkəti də, bığlarının burması da hər şeyi Pyeri təhqir edirdi.

Pyer düşünərək öz-özünə deyirdi: "Mən bu saat gedəcəyəm, onunla daha bir bircə kəlmə də danışmayacağam". Lakin o yenə də öz yerində oturub qalmışdı. Qərribə bir zəiflik hissi onu bu yerə bağlamışdı. O getmək istəsə də, qalxıb gedə bilmirdi.

Kapitan isə bayaqından da şən görünürdü. O, iki dəfə otaqda o baş – bu başa getdi. Onun gözləri ışıdayır, bığları azca tərpnərdi, sanki o qərribə bir şey düşünərək öz-özünə gülümsəyirdi.

Birdən o Pyerə döndü:

– *Charmant, le colonel de ces Wurtembourgeois! C'est un Allemand; mais brave garçon, s'il en fut. Mais Allemand!*¹.

Kapitan Pyerin qabağında oturdu.

– *A propos, vous savez donc l'allemand, vous?*².

Pyer kirmişcə ona baxdı.

– *Comment dites vous asile en allemand?*³

Pyer:

– *Asile?* – deyərək təkrar etdi. – *Asile en allemand – Unterkunft*⁴.

Kapitan şübhəli halda cəld soruşdu:

– *Comment dites-vous?*⁵

Pyer dediyi sözü təkrar etdi:

– *Unterkunft*.

Kapitan:

– *Unterkunft, – deyərək gülürüzlə bir neçə saniyə Pyerə baxdı.*

– *Les Allemands sont de fières bêtes. N'est ce pas, m-r Pierre?*⁶.

¹ Vürtemberqlilərin bu polkovniki çox gözəl adamdır! O, almandır, alman da olsa, antiqə oğlandır. Ancaq ki, almandır.

² Yeri gəlmişkən, soruşum, demək, siz almanca bilirsiniz?

³ Almanca sığınacaq yerinə nə deyirlər?

⁴ Sığınacaq yeri. Sığınacaq yerinə almanca Unterkunft deyirlər.

⁵ Necə dediniz?

⁶ Bu almanlar lap axmaqdırlar. Doğru demirəmmi, müsyo Pyer?

Kapitan şən bir halda çığırdı:

– *Eh bien, encore une bouteille de ce Bordeaux moscovite, n'est ce pas? Morel, va nous chauffer encore une petite bouteille Morel!*¹

Morel şam və bir şüşə də şərab gətirdi. Kapitan şam işığında Pyerə baxdı və görünür Pyerin üzündə ifadə olunan kədər onu heyrətə saldı. Rambal Pyerin halına ürəkdən acıyaraq, ona yaxınlaşdı, Pyerə sarı əyilib qoluna toxuna-toxuna dedi:

– *Eh bien, nous sommes tristes. Vous aurai-je fait de la peine? Non, vrai, avez-vous quelque chose contre moi. Peut-être rapport à la situation?*²

Pyer cavab verməyib mehribanca fransızın gözlərinə baxırdı. Kapitanın onun dərдинə qalması Pyerin xoşuna gəlirdi.

– *Parole d'honneur, sans parler de ce que je vous dois, j'ai de l'amitié pour vous. Puis-je faire quelque chose pour vous? Disposez de moi. C'est à la vie et à la mort. C'est la main sur le coeur que je vous le dis!*³; – son sözləri o, əlini döşünə vura-vura söylədi.

Pyer:

– *Merci*, – dedi. Kapitan sığınacağa almanca nə deyildiyini bilər-kən Pyerə necə baxmışdısı, indi də elə diqqətlə baxdı və birdən üzü güldü.

O, iki stəkan şərab tökə-tökə şən bir halda çıxıraraq dedi:

– *Ah! Dans ce cas je bois à notre amitié*⁴ – Pyer stəkamı götürüb şərabı içdi. Pambal da özününkünü içib Pyerin əlini bir də sıxdı və düşüncəli-malxülyalı bir halda stola dirsəkləndi.

O, uzun bir hadisə danışmağa hazırlaşan bir adam kimi yeknəsəq və kədərli bir səsle dedi:

– *Oui, mon cher ami, voilà les caprices de la fortune, – Qui m'aurait dit que je serai soldat et capitaine des dragons au service de Bonaparte comme nous l'appellions jadis. Et cependant me voilà à Moscou*

¹ Bu Moskva bordosundan bircə şüşə də içək, elə deyilmi? Morel bizə bir şüşə də qızdırar. Morel!

² Siz niyə belə qəmlişirsiniz? Bəlkə, mən sizi kədərləndirdim? Yoxsa məndən narazısınız? Bəlkə, vəziyyətə görə?

³ Vallah, öz həyatımla sizə borclu olduğum bir yana dursun, sizinlə dost olduğuma da hiss edirəm. Bunun qabağında mən sizə necə bir yaxşıq edə bilərəm? Nə istəyirsiniz deyən, mən hazıram. Sizin üçün lap ölümə də getməyə hazıram. Mən bunu sizə, əlimi ürəyimin üstünə qoyub deyirəm.

⁴ Ba! Elə bizə bizim dostluğumuzun şərəfinə içirəm!

avec lui. Il faut dire mon cher, que notre nom est l'un des plus anciens de la France¹.

O, bir fransız yüngüllüyü və sadələvhlüyü ilə öz əcdadının tarixini, uşaqlıq, gənclik və cavanlıq dövrünü, bütün qohumluq və ailə əlaqələrini, nə kimi bir əmlaka malik olduqlarını nağıl etdi. Əlbəttə, "Ma pauvre mère"² onun söhbətində mühüm bir rol oynayırdı.

Sonra o canlanaraq əlavə etdi:

– Mais tout ça ce n'est que la mise en scène de la vie, le fond c'est l'amour. L'amour! N'est ce pas, m-r Pierre? Encore un verre³.

Pyer bir stəkan da şərab içib yenə stəkanını doldurdu.

– Oh! Les femmes, les femmes!⁴ – Kapitan şəhvət ehtirası ilə parılayan gözləri ilə Pyerə baxaraq, sevgidən və öz sevgi macəralarından danışmağa başladı. Onun bu cür sevgi macəraları çox olmuşdu. Zabitin özündən razı olduğunu ifadə edən qəşəng üzünə və böyük bir həvəslə danışmasına baxdıqda, buna asanlıqla inanmaq olardı. Rambalın bütün sevgi macəraları mürdəcəsinə bir mahiyyətdə idi, fransızlar isə sevginin gözəlliyini və poeziyasını ancaq bunda görürlər. Bununla belə kapitan öz sevgi macəralarını elə bir səmimiyyətlə və inamla söyləyirdi ki, sanki sevginin bütün gözəlliyini yalnız o duymuş və o dərk etmişdi. Qadınları da elə cəlbədicə bir şəkildə təsvir edirdi ki, Pyer ona maraqla qulaq asırdı.

Aydın görünürdü ki, fransızın bu qədər həsrətini çəkdiyi – l'amour⁵ nə Pyerin vaxtilə arvadına qarşı duyduğu adı və sadə bir sevgi, nə də Pyerin Nataşaya qarşı duyduğu və öz təsəvvüründə şişirtiyi romantik sevgi idi (Rambal bu cür sevgilərə eyni dərəcədə nifrət edirdi. Bunlardan birini o l'amour des charretiers, o birisini isə l'amour des nigauds⁶ adlandırır). Fransızın prəstij etdiyi l'amour isə əsasən qadınlara qeyri-təbii əlaqə bəsləməkdən, guya hisslərə başlıca gözəllik verən eybəcər halların kombinasiyasından ibarətdir.

¹ Bəli, əzizim, çarxi-fələk belədir! Kim deyə bilərdi ki, mən Bonapartin, biz vaxtilə ona belə deyərдик, bəli, mən Bonapartin draqlar hisssində əsgər və kapitan olacağam. Lakin indi mən onunla bərabər Moskvadayam. Özizim, mən sizə deməliyəm ki, bizim fəmiliamız Fransanın ən qədim fəmilialarından biridir.

² Mənim yazıq anam

³ Lakin bunlar hamısı ancaq həyatın müqəddəməsidir, onun cəvəri isə sevgidir. Sevgi! Elə deyilmi, müsü Pyer? Bir stəkan da

⁴ Ah, qadınlar, qadınlar!

⁵ Sevgi

⁶ Arabacılar sevgisi, axmaqlar sevgisi

Kapitan 35 yaşlı füsunkar bir markiz arvadına, eyni zamanda bu füsunkar markizanın 17 yaşlı gözəl, məsum qızına olan sevgisini nağıl etdi. Ana ilə qız arasında gedən alicənablıq mübarizəsi belə bir nəticə ilə qurtarır: – Ana öz sevgisindən keçərək, qızını öz oynasına arvadlığa təklif edir, Bu çoxdanın xatirələri olsa da, kapitanı hələ indi də həyəcanlandırır. Sonra o, arvadın ərinin oynaş rolunu o (oynaş) isə orolunu oynadığı bir hadisəni də nağıl etdi, bundan başqa, asile-o Unterkuft deyilən, les maris mangent de la choux croute və les jeunes filles sont trop blondes olan souvenirs d'Allemagne¹ –dən bir neçə gülməli epizod söylədi.

Onun söylədiyi son epizod Polşada olmuşdu. Kapitan bunu söylərkən üzü qızarmışdı, əllərini də tez-tez yelləyirdi. Bu hadisə yaxın zamanda olmuşdu. O, bir polyakı ölümdən xilas edir (ümumiyyətlə kapitanın nağıl etdiyi hadisələrdə adamı ölümdən xilas etmək halları tez-tez olurdu), polyak da öz füsunkar arvadını (Parisienne de coeur)² ona tapşırıb, özü fransız ordusuna qulluğa girir. Kapitan bundan son dərəcə məmnun olur, füsunkar polyak qadını ona qoşulub qaçmaq istəyir, lakin kapitan alicənablıq göstərərək arvadı ərinə qaytarır və qaytararkən ona bu sözləri deyir: je vous ai sauve la vie, et je sauve votre honneur!³ Kpitan bu sözləri söylərkən gözlərini silib silkələndi, sanki o, bu hadisəni xatırlarkən onu bürüyən zəifliyi özündən rədd etmək istəyirdi.

Pyer kapitanın sözünü dinləyərək, içdiyi şərabın təsiri altında (çox vaxt axşamdan xeyli keçəndən sonra da belə olur) onun bütün söylədiklərinə diqqət edir, dediyinin hamısını anlayır, eyni zamanda haradansa xəyalına gələn öz şəxsi xatirələrini izləyirdi. Fransızın sevgi haqqında söylədiklərini dinlərkən birdən Nataşaya olan sevgisi onun yadına düşdü və bu sevgini xəyalında canlandıraraq, Rambalın söylədikləri ilə müqayisə etdi. Kapitan öz söhbətində vəzifə ilə sevgi arasında olan mübarizədən bəhs edərkən, Pyer Suxarev qülləsi yanında sevdidi qıza rast gəldiyini bütün təfərrüatı ilə xatırladı. Onda bu təsadüf Pyerə təsir bağışlamamışdı. Lakin indi ona elə gəlirdi ki, bu təsadüf çox mühüm, çox şairanə bir təsadüf imiş.

¹ Kişiləri kolom şərabı yeyən, cavan qızları isə son dərəcə sarışın olan Almaniya-dan və Almaniya xatirələrindən

² Öz qəlbi ilə Paris qadını olan

³ Mən sizin həyatınızı xilas etdim və sizin namusunuzu xilas edirəm!

İndi o, Nataşanın dediği: "Pyotr Kirilic, bura gəlin, mən sizi tanıdım" sözlərini eşidir, onun gözlərini, üzündəki təbəssümünü, başındakı yol ləçəyini, ləçəyi altından çıxan bir çəngə saçını görürdü... və bütün bunlar ona ürəyi rıqqəti gətirən, könül ovsunlayan bir şey kimi görünürdü.

Kapitan füsunkar polyak qadını haqqında olan söhbətini qurtarıqdan sonra Pyerə belə bir sual verdi: Siz də heç arvadın qanuni ərinə duyduğunuz sevgi və həsəd naminə öz sevginizi qurban veribsinizmi?

Pyer başını qaldırdı və onu məşğul edən fikirləri söyləmək üçün bir zərurət hiss etdi. O, qadına olan sevgini bir qədər başqa cürə anladığını izah etməyə başladı. Dedi ki, mən həyatımda ancaq bir qızı sevmişəm, yenə də onu sevirəm, o qız da heç vaxt mənim olmayacaq.

Kapitan dedi:

– *Tiens!*¹

Sonra Pyer dedi ki, mən o qızı lap cavan yaşlarımdan sevirdim, lakin onun haqqında mən heç düşünməyə də cəsarət etmirdim, çünki o, çox cavan, mən də qeyri-qanuni doğulmuş, adsız-rütbəsiz bir oğlandı. Sonra mənim adım və dövlətim oldu, lakin yenə də onun haqqında düşünməyə cəsarət etmədim, çünki onu həddindən artıq sevirdim, onu bütün dünyanın fəvqündə və özümədən çox-xox yüksəkde tuturdum. Pyer söhbətinin bu yerində – siz bunu başa düşürsünüz mü? – deyərək kapitana sual verdi.

Kapitan əlini yellədi, bununla o – mən başa düşməsəm də, rica edirəm, siz söhbəti davam etdirin – demək istəyirdi.

Zabit yavaşca dedi:

*L'a pour platonique, les nuages...*² – Pyerin dili açılmışdı, bu da ya onun içdiyi şərabdan, ya açıq danışmaq ehtiyacını hiss etməkdən, ya haqqında danışdığı adamları bu fransızın tanımadığını və bundan sonra da tanımayacağını bildiyindən, ya da elə bunların hamısından idi. Pyer işildayan gözləri ilə uzaqlara baxaraq, öz evlənməyini, Nataşanın onun ən yaxşı bir dostunu sevməsini, xəyanət etməsini, özünün də Nataşaya olan səthi, sadə əlaqəsini nağıl etdi. Rambalın verdiyi suallara cavab olaraq o, kübar cəmiyyətində nə kimi bir mövqe tutduğunu, hətta adını da açıb söylədi, halbuki əvvəl bunları gizlədirdi.

¹ Gör ha!

² Platonik sevgi, buludlar...

Pyerin danışdıqlarından kapitanı ən çox heyrətə salan bu oldu ki, o, çox dövlətlidir, Moskvada iki malikanəsi var və bunların hamısını ataraq, adını, mənəbini gizləyib Moskvada qalmışdır.

Onlar qalxıb küçəyə çıxanda gecədən xeyli keçmişdi. Hava işıq və isti idi. Evin sol tərəfində, Petrovkada, Moskvada ilk başlanan yanğının şəfəqi, sağ tərəfdə, yüksəkdə, təzə ay, ayın da qarşı tərəfində, Pyerin qəlbində sevgi ilə bağlı olan quyuqlu ulduz görünürdü. Gerasim, aspaz qadın və iki fransız darvaza qabağında durmuşdu. Onlar bir-birinin başa düşməyi dildə danışaraq gülüşürdülər. Onlar şəhərin üstündə görünən yanğın şəfəqinə baxırdılar.

Belə böyük bir şəhərdə, uzaqda olan bu kiçik yanğın, heç də qorxulu deyildi.

Pyer ulduzlu göyə, aya, quyuqlu ulduza və yanğın şəfəqinə baxaraq, qəlbində fərəhli bir rıqqət duydu: "Gör nə yaxşıdır, daha mənə nə lazımdır?" deyərək düşündü. Birdən o, öz niyyətini yadına saldı, başı gicəlləndi, özünü pis hiss etdi, yıxılmamaq üçün həyətin hasarına söykəndi.

Pyer öz təzə dostu ilə vidalaşmayıb, məst addımlarla darvazadan uzaqlaşdı, öz otağına qayıdıb divana uzandı və dərhal yuxuya getdi.

XXX

Moskvadan qaçan əhali, geri çəkilən qoşun müxtəlif yollardan və müxtəlif hisslə sentyabrın 2-də gecə görünən ilk yanğın şəfəqinə baxırdı.

Həmin bu gecə Rostovgilin arabaları və ekipajları Moskvadan 20 verst aralıda, Mitişşidə dayanmışdı. Onlar sentyabrın 1-də Moskvadan çox gec çıxdıqlarından, yol araba və qoşunla dolu olduğundan, bir çox şey də yaddan çıxdığı üçün onları gətirməyə adam göndərildiyindən gecə Moskvanın beş kilometrliyində qalması qərara alınmışdı. Onlar şəhər yuxudan gec durmuşdular, yolda yenə də o qədər dayanadaya getmişdilər ki, ancaq axşam saat 10-da gəlib Böyük Mitişşiyə çatmışdılar. Rostovgil və onlarla gələn yaralıları bu böyük kəndin evlərində yerləşdilər. Rostovgilin nökrələri və sürücüləri, yaralıları dənsikləri və ağalarını rahatlayıb çörək yedilər, atlara yem verib evyana çıxdılar.

Qonşu daxmada Rayevskinin biləyi yaralı adyutantı yerləşdirilmişdi. Yarası çox bərk ağrıdığından o dayanmadan zarıdayırdı. Onun

bu zarıltısı payız gecəsinin qaranlığında qorxunc bir halda səslənirdi. Birinci gecə bu adyutant Rostovgilin düşdüyü evin həyətidə yatmışdı. Qrafınyə deyirdi ki, bu zarıltı səsinədən mən bütün gecəni heç gözlərimi də yuma bilmədim. Mitişşidə bu yaralıdan uzaq olmaq üçün qrafınyə pis bir evə keçdi.

Nökərlərdən biri gecənin qaranlığında, qapı qabağında duran hündür karetin üstündən başqa bir yanğının kiçik şəfəqini gördü. Bir yanğının işığı çoxdan görünürdü. Hamı da bilirdi ki, bu yanan Mamonov kazaklarının odladığı Kiçik Mitişşidir.

Denşik dedi:

– Uşaqlar, bu ayrı yanğındır.

Hamı bu yanğın şəfəqinə baxdı.

– Deyirdilər axı, Kiçik Mitişşini Mamonovun kazakları yandırbılar.

– Düzdür! Ancaq bu Mitişşi deyil, ondan uzaqdadır.

– Bir əməlli bax, elə bil ki, Moskvadadır.

Nökərlərdən ikisi eyvandan düşüb karete girdi və karetin pilləkəni üstündə çöməltmə oturub yanğın şəfəqinə baxdı:

– Bu sol tərəfdədir! Necə ki, Mitişşi, bax ey, ordadır, amma bu o biri tərəfdədir.

Bir neçə adam da onların yanına getdi. Onlardan biri dedi:

– Gör necə də alov qalxır! Ağalar, bu yanğın Moskvadadır, ya Süşşevskaya, ya Roqojkayadadır.

Heç kəs onun sözüne cavab vermədi. Bura yığışan adamlar uzaqdan görünən bu yeni yanğının alovuna xeyli kirimişcə baxdılar.

Qraf kamerdineri (ona belə deyirdilər) qoca Danilo Terentiç onlara yaxınlaşıb Mişkanın üstünə çığırdı:

– Sən burada nə edirsən, haramzada... Qraf çağırır, bir də baxıb görür ki, heç kəs yoxdur, get paltarları yığışdır.

Mişka dedi:

– Mən indicə suya getmişdim.

Lakeylərdən biri qoca kamerdinerdən soruşdu:

– Danilo Terentiç, siz necə bilirsiniz, bu yanğın işığı elə bil Moskvanın üstündədir.

Danilo Terentiç ona cavab vermədi, yenə də hamı xeyli susdu. Yanğın şəfəqi get-gedə genişlənirdi.

Kim isə yandan dedi:

– Allah, özün dada yet!

– Bir bax, gör necə artır! İlahi! Od-alov lap göyə çalır. Pərvərdigara, bizə yazığın gəlsin!

– Söndürürlər.

Bu vaxtadək susan Danilo Terentiçin səsi eşidildi:

– Kim söndürəcək? – O, sakit və ağır-ağır danışdı. – Moskvadadır, özüdür ki, var, qardaşlar, ağ daş... – birdən kamerdinerin səsi qırıldı və o, içini çəkə-çəkə qocasayağı ağlamağa başladı. Sanki ora yığışanlar hamısı, bu görünən yanğın şəfəqinin mənasını anlamıq üçün, elə bunu gözləyirdi. Elə o saat kimi ah çəkdi, kimi dua etməyə başladı, qrafın qoca kamerdineri isə içini çəkə-çəkə ağlayırdı.

XXXI

Kamerdiner gəlib Moskvanın yandığını qrafa xəbər verdi. Qraf xalatını geyib bayıra çıxdı. Hələ paltarını soyunmamış Sonya da, Madame Schoss da qrafla bərabər getdi. Otaqda ancaq Nataşa ilə qrafınyə qaldı (Petya ailə içərisində yox idi. O, Troitsaya yola düşən öz alayı ilə getmişdi).

Qrafınyə Moskvanın yanması xəbərini eşidib ağladı. Nataşa isə gözlərini bir yerə zilləyərək, rəngi qaçmış halda, ikonalar altındakı taxt üstündə oturmuşdu (gələndən bəri o, həmin bu taxt üstündə oturub qalmışdı), atasının sözüne o, heç bir əhəmiyyət vermədi. Uç ev o yandan yaralı adyutantın fasiləsiz iniltisi gəlirdi. Nataşa diqqətlə ona qulaq asırdı.

Sonya üşümüş və qorxmış halda həyətdən qayıtdı:

– Heç belə də dəhşət olar! Mən elə düşünürəm ki, bütün Moskva yanır, – elə bir yanğın şəfəqi görünür ki, adamı dəhşət alır! – Sonya, yəqin ki, Nataşanı əyləndirmək üçün əlavə etdi: – Nataşa, bir bax, pəncərədən görünür, – lakin Nataşa Sonyaya elə baxdı ki, sanki ona nə deyildiyini başa düşmürdü, sonra yenə də gözlərini sobanın bucağına zillədi. Sonya ona knyaz Andreyin yaralandığını və onlarla bərabər getdiyini söyləyəndən bəri, Nataşa belə donmuş kimi hərəkətsiz bir vəziyyətdə idi. Sonya bunu Nataşaya nə üçün söyləmişdi, bu da aydın deyildi. Qrafınyə həm buna təəccüb etmiş, həm də çox narazı olmuşdu və bunun üstündə Sonyaya açıqlanmışdı – o, çox nadir hallarda bu cür açıqlanardı. Sonya ağlayaraq üzr istəmişdi. İndi isə sanki öz təqsirini yumşaltmaq üçün o, Nataşanın qılığına girirdi. – Nataşa, bir bax, gör necə bərk yanır.

Nataşa soruşdu:

– Nə yanır? Hə, Moskva yanır.

Sanki o, Sonyanı özündən incitməmək, həm də ondan yaxa qurtarmaq üçün başını pəncərəyə sarı uzadıb baxdı, lakin elə baxdı ki, bununla o heç bir şey görə bilməzdi, sonra yenə də əvvəlki vəziyyətdə oturdu.

– Sən axı görmədin.

Nataşa rahat buraxılmaq istədiyini bildiren yalvarıcı bir səsle dedi:

– Yox, gördüm, vallah gördüm.

Qrafinya da, Sonya da başa düşürdü ki, Moskva, Moskvanın yanası nə qədər böyük bir hadisə olsa da, Nataşa üçün bunun əhəmiyyəti yoxdur.

Qraf yenə də arakəsmənin dalına gedib uzandı. Qrafinya Nataşaya yaxınlaşdı, qızı xəstə olarkən həmişə etdiyi kimi, yenə də əlinin dalını onun başına qoydu, sonra sanki qızdırması olub-olmadığını bilmək üçün, dodaqlarını onun alına toxundurdu və qızını öpdü.

– Yoxsa üşüyürsən? Sən bütün titrəyirsən! Uzansana.

Nataşa:

– Uzanım? Hə, yaxşı, uzanaram. Bu saat uzanaram, – dedi.

Bu gün səhər Sonya knyaz Andreyin ağır yaralı olduğunu və onlarla bərabər getdiyini Nataşaya söylərkən, Nataşa ilk dəqiqələrdə ancaq – knyaz Andrey hara gedir? Necə gedir? Yarası təhlükəlidirmi? Onu görmək olarmı? – deyə suallar vermişdi. Lakin ona deyəndə ki, sən knyaz Andreyi görə bilməzsən, o ağır yaralıdır, ancaq həyatı təhlükə altında deyil, görünür, o, buna inanmamışdı və nə qədər soruşsa da, ona eyni cavablar veriləcəyini yəqin edərək, daha sual verməmiş və danışmamışdı. Nataşa bütün yol uzunluğunu karetin küncündə hərəkətsiz bir halda oturub gözlərini geniş açaraq, bir nöqtəyə zilləmişdi. – Qrafinya bu geniş açılan gözlərin mənasını bilir və bundan çox qorxurdu. Nataşa indi də eyni vəziyyətdə taxt üstündə oturmuşdu. O, nə isə düşüncəli, nə isə qətdirdi və yaxud öz ağılında qətdib qurtarmışdı – qrafinya bunu bilirdi, lakin bu qətdirilən şeyin nə olduğunu bilmirdi, bu da onu qorxudur, ona əzab verir.

– Nataşa, əzizim, soyun, mənim yerimdə yat (təkcə qrafinya üçün çarpayıda yer salınmışdı, m-me Schoss və xanım qızlar döşəmədə, ot üstündə yatmalı idilər).

Nataşa hiddətlə:

– Yox, ana, mən burada ot üstündə yatacağam, – deyib pəncərəyə sarı getdi və pəncərəni açdı. Adyutantin iniltisi açıq pəncərədən daha aydın eşidilirdi. Rütubətli payız gecəsi idi. Nataşa başını pəncərədən bayıra çıxarıb hönkürtü ilə ağlamağa başladı. Qrafinya onun nazik boynunun titrəyərək pəncərənin çərçivəsinə toxunduğunu gördü. Nataşa bilirdi ki, inildəyən knyaz Andrey deyil. O bilirdi ki, knyaz Andrey də onlar olduğu həyətdə, dəhlizin o tərəfindəki daxmada yatır, lakin bu arası kəsilməyən dəhşətli inilti onu ağlamağa məcbur etdi. Qrafinya ilə Sonya bir-birinə baxdı.

Qrafinya əlini ehtiyatla Nataşanın çiyinə toxunduraraq dedi:

– Uzan, əzizim, uzan, gülüm. Di uzan da.

Nataşa:

– Elə, hə... Mən bu saat, bu saat uzanaram, – dedi və, tələsə-tələsə, yubkasının ilgəklərini qıra-qıra soyunmağa başladı. O, paltarını çıxarıb koftasını geydi, bardaş qurub döşəməyə sorulmuş yatağında oturdu, qısa, nazik hörüklərini çiyin üstündən qabağa atıb, təzədən hörməyə başladı. O, nazik, uzun barmaqları ilə hörüklərini cəld və məharətlə açıb hörür və bağlayırdı. Bu zaman onun başı vərdis edilmiş bir hərəkətlə o tərəf-bu tərəfə dönür, həyəcanla parıldayan gözləri isə geniş açılmış halda bir nöqtəyə zillənib qalırdı. Nataşa gecə paltarını geyib qurtardıqdan sonra yavaşca qapının qırağında, ot üstündə salınmış döşəkağının üstündə oturdu.

Sonya:

– Nataşa, sən ortada uzan, – dedi.

Nataşa:

– Yox, mən burada uzanacağam, – dedi. – Di uzanın da, – deyə dərxişmiş halda əlavə etdi və üzüqoyulu balışın üstünə düşdü.

Qrafinya, m-me Schoss və Sonya tələsə-tələsə soyunub uzandı. Lakin bayır, iki verstlikdə – Maliye Mitişşidə olan yanğından işıqlanmışdı. Mamonovun kazaklarının dağıtdığı meyxanadan, tinden və küçədən camaatın cığırtsı gəlir, bir tərəfdən də adyutantin arasıkəsilməyən iniltisi eşidilirdi.

Nataşa həm bayırdan gələn, həm də otaqdakı səsələrə xeyli qulaq asaraq, yerindən tərpənmədi. O əvvəl anasının dua etdiyini və ah çəkdiyini, onun altındakı çarpayının cırıldığını, m-me Schossun Nataşaya tanış olan fit verə-verə xoruldamasını, Sonyanın asta-asta nəfəs almasını eşitdi. Sonra qrafinya Nataşanı səsledi. Nataşa ona cavab vermədi.

Sonya yavaşca qrafinyaya dedi:

– Deyəsən, yatıb, ana. – Qrafinya bir az susduqdan sonra Nataşanı bir də çağırırdı, lakin bu dəfə ona heç kəs cavab vermədi.

Bir az sonra Nataşa anasının sakit-sakit nəfəs aldığını eşitdi. Nataşanın kiçik yalın ayağı adyalın altından çıxıb çılpaq döşəmə üstündə üşüyürdü, buna baxmayaraq o heç törpənmirdi.

Bir cırcırma, hamiya qalib gəldiyini bayram etmiş kimi, harada isə cırlıdı. Uzaqda bir xoruz banladı, biri də yaxında onun sosinə səs verdi. Meyxanadan gələn çığırtılar kəsildi. Yalnız adyutantın iniltisi eşidilirdi. Nataşa başını yerindən qaldırıb pıçılty ilə soruşdu:

– Sonya, yatmısanmı? Ana? – Ona cavab verən olmadı. Nataşa yavaş-yavaş və ehməlcə ayağa qalxdı, xaç vurdu, yalın ayağının ensiz və yumşaq pəncəsini astaca çirkli, soyuq döşmə üstünə qoydu. Döşəmə taxtası cırlıdı. Nataşa pişik balası kimi tez-tez ayaqlarını ataraq, bir neçə addım yüyürdü, qapının soyuq dəstəyindən yapışdı.

Ona elə gəlirdi ki, ağır bir şey müntəzəm surətdə bütün divarlara dəyərək səslənir, lakin bu səs onun qorxudan donan, dəhşətdən və sevgidən çırpan, parçalanan qəlbini döyüntüsü idi.

Nataşa qapını açıb ayağını dəhlizin soyuq və rütubətli torpağı üstünə qoydu. Soyuq onu gümrəhləşdirdi. Yalın ayağı ilə yerdə adam yatdığını hiss edərək, onun üstündən keçdi, knyaz Andreyin yatdığı daxmanın qapısını açdı. Daxma qaranlıq idi. Yuxarı başda, küncdəki çarpayının yanında, taxt üstündə, əriyib böyük bir göbələk şəklinə düşmüş şam yanırdı, çarpayıda kim isə yatmışdı.

Nataşa hələ səhər knyaz Andreyin yaralandığını və burada olduğunu eşidəndə, mütləq onu görməyi qərara almışdı. O, bunun nə üçün lazım olduğunu bilmirdi, lakin bu görüşün məşəqqətli bir görüş olacağını bilirdi, buna baxmayaraq, Nataşa görüşün zəruri olduğuna inanmışdı.

Nataşa bütün günü ancaq bu ümidlə yaşadı ki, gecə knyaz Andreyi görəckədir. Amma indi, vaxt gəlib yetişəndə, knyaz Andreyin görmək fikri onu dəhşətə saldı. O, nə kökə düşmüşdür? Ondan nə qalmışdır? Bəlkə, o, indi adyutantın susmaq bilməyən iniltisi kimidir? Elədir, o lap bu cürdü. Knyaz Andrey Nataşanın təsəvvüründə bu dəhşətli iniltinin bir mücəssəməsi idi. Nataşa küncdəki çarpayı üstündə nə olduğu bilinməyən bir şey gördükdə, onun adyal altından qalxan dizlərini çiyinləri hesab etdi və dəhşətli bir bədən təsəvvür edərək, dəhşət içində dayandı. Lakin qarşısalınmaz bir qüvvə onu irəliyə çəkirdi. Nataşa ehməlcə iki addım ataraq balaca, dolu bir otağın ortasında

dayandı. Otaqda ikonalar altında, taxt üstündə başqa bir adam yatırdı (bu Timoxin idi), döşəmə üstündə də iki adam uzanmışdı (bunlar da həkimlə kamerdiner idi).

Kamerdiner başını qaldırıb nə isə pıçıldayırdı. Timoxin yaralı ayağının ağrısından yata bilmirdi. O, ağ köynəkli, koftalı, başına gecə loçəyi bağlamış bir qızın bu qərībā gəlişinə təəccüb edir, ona diqqətlə baxırdı. Kamerdinerin yuxulu, həm də qorxmış halda: “Nə istəyirsiniz, niyə gəlmisiniz?” sözləri Nataşanı bucaqda yatan şeyə daha tez yaxınlaşmağa məcbur etdi. O, nə qədər adama oxşamasa da, nə qədər qorxunc olsa da, Nataşa onu görməli idi. O, kamerdinerin yanından ötüb keçdi, şamın əriyib yanına yapılmış qırıntısı düşdü. Nataşa knyaz Andreyi aydınca gördü: O, əllərini adyalın üstünə qoyaraq uzanmışdı. Nataşa övvəllər knyaz Andreyi necə görmüşdüsə o, indi də elə idi.

Knyaz Andrey yenə də övvəl kimi idi, lakin onun solğun bənizi, Nataşaya fəhrlə zillənmiş parlaq gözləri, xüsusilə üst köynəyinin yaxası altından çıxan uşaqcasına zərif boynu ona məsuman və uşaqcasına bir görünüş verirdi. Nataşa hələ indiyə kimi onu belə görməmişdi. O, knyaz Andreyə yaxınlaşdı, cəld, çevik və gənclik coşqunluğu duyulan bir hərəkətlə onun qarşısında diz çökdü.

Knyaz Andrey gülümsəyərək, əlini ona uzatdı.

XXXII

Knyaz Andreyin Borodino çölündəki sarğı məntəqəsində özünə gəldiyi vaxtdan yeddi gün keçirdi. Bu müddət ərzində o, demək olar ki, həmişə baygın halda olurdu. Onunla bərabər gedən həkimin fikrincə, knyaz Andreyin həmişə qızdırma içində olması və yarananmış bağırşağının iltihablaşması onu həlak etməli idi, lakin knyaz Andrey yaralandığının 7-ci günü iştahla, çay ilə bir parça çörək yedi və həkim gördü ki, onun qızdırması azalmışdır. Səhər tezdən o özünə gəldi. Moskvadan çıxandan sonra ilk gecə hava isti olduğundan knyaz Andreyi kolyaskadan götürmədilər. Gecəni o, kolyaskada keçirdi, lakin Mitişşidə o, özü kolyaskadan götürülüb evə aparılmasını tələb etdi və çay istədi. Knyaz Andreyi evə aparanda ağrının təsirindən o, bərk inildədi və yenə də huşunu itirdi. Onu səfər çarpayısına qoyduqdan sonra gözləri yumulu halda, o, xeyli hərəkətsiz qaldı. Sonra knyaz Andrey gözlərini açıb, yavaşca pıçıldayaraq dedi: “Çay nə oldu?” Belə xırda bir şeyin onun yanında qalması həkimin son dərəcə

təəccübləndirdi. O, knyaz Andreyin nəbzini yoxladı, baxdı ki, nəbzni əvvəlkindən yaxşı vurur. O, buna, həm təəccüb etdi, həm də bundan narazı qaldı. Ona görə narazı qaldı ki, öz təcrübəsindən knyaz Andreyin yaşamayacağını bilirdi. Knyaz Andrey indi ölməyə, bir qədər sonra daha böyük əzabla öləcəkdi. Knyaz Andreyin alayından olan və Borodino vuruşmasında ayağından yaralanan qırmızıburun mayor Timoxin də Moskvada onlara qoşulmuşdu. Bundan başqa bir həkim, knyazın kamerdineri, sürücüsü və iki dənşiki onlarla gedirdi.

Knyaz Andreyə çay verdilər. O, bərk susamış adam kimi çayı içir, qızdırmadan parıldayan gözləri ilə qabaq tərəfdəki qapıya baxır, sanki nəyi isə anlamağa və yada salmağa çalışırdı.

– Daha istəmirəm. Timoxin buradadır mı? – deyər knyaz Andrey soruşdu. Timoxin taxtın üstündə ona tərəf süründü.

– Mən buradayam, zati-aliləri.

– Yaran necədir?

– Mənimki? Pis deyil. Bəs siz necəsiniz? – Knyaz Andrey yenə də, nəyi isə yadına salmış kimi fikrə getdi.

– Mənə bir kitab lazımdır, tapmaq olarmı?

– Necə kitab?

– İncil! Mənim yoxumdur.

Həkim kitabı tapıb gətirəcəyini vəd etdi və knyaz Andreydən nə hiss etdiyini soruşmağa başladı. Knyaz Andrey həkimin bütün suallarına könülsüz də olsa, ağıllı-başlı cavab verdi, sonra narahat olduğunu və yanının bərk ağrıdığını söyləyərək altına balıq qoyulmasını xahiş etdi. Həkim və kamerdiner knyaz Andreyin üstünə salınmış şineli götürdülər, onun yarasından gələn üfunətli iylenmiş ət qoxusundan üzlerini qırşdıraraq, o qorxunc yerə baxmağa başladılar. Nə isə həkimin heç xoşuna gəlmədi, nəyi isə o təzədən düzəltdi, Knyaz Andreyi elə çevirdi ki, o yenə inildədi, ağrıdan yenə şüurunu itirib sayıqlamağa başladı. O, elə hey deyirdi ki, kitabı tez gətirsinlər və başının altına qoysunlar.

Knyaz Andrey sayıqlayaraq yazıq-yazıq deyirdi:

– Sizin üçün bunu tapıb gətirməyə nə var axı! Bu kitab məndə yoxdur, rica edirəm onu tapın, bir dəqiqəliyə başımın altına qoyun.

Həkim əlini yumaq üçün dəhlizə çıxdı.

O, əlinə su tökən kamerdinerə deyirdi:

– Siz nə vicdansızsınız! Bircə dəqiqə baxmamışam. Bu elə bir ağrıdır ki, mən təəccüb edirəm, o buna necə dözür.

Kamerdiner deyirdi:

– Biz, deyəsən, onun altına balıq qoymuşduq, ya həzrət İsa, dada yet!

Knyaz Andrey harada olduğunu, başına nələr gəldiyini ilk dəfə anladı, həm də yaralandığı, kolyaska Mtişsidə dayananda daxmaya aparılmasını xahiş etməsi yadına düşdü. Sonra isə ağrıdan bayılıb, bir də çay içdiyi daxmada özünə gəldi, burada o başına nələr gəldiyini bir daha xatırladı və sarğı məntəqəsində olan bir hadisəni daha canlı təsəvvür etdi. Onda sevmədiyi bir adamın əzab çəkdiyini görərək, knyaz Andreyin ağılına ona xoşbəxtlik vəd edən yeni bir fikir gəlmişdi. Həmin o fikir indi, aydın və müəyyən olmasa da, yenə onun təsəvvüründə canlandı. Knyaz Andreyin yadına düşdü ki, ona yeni bir xoşbəxtlik üz verməmişdir və bu xoşbəxtlik İncil kitabı ilə əlaqədardır. Buna görə də o, İncil kitabını istəmişdi. Lakin yeri narahat olduğu üçün knyaz Andreyi yenidən çevirdikdə o yenə şüurunu itirmişdi və üçüncü dəfə olaraq, gecənin tam səssizliyi içində bayqınlıqdan ayılmışdı. Daxmadakı adamların hamısı yatırdı. Dəhliz tərəfdə bir cırcırama cırlıdayırdı, küçədə kim isə çığıra-çığıra oxuyurdu, tarakanlar stol və ikonalar üzərində, divarlarda gəzirdi, kök bir milçək knyaz Andreyin başı tərəfdə, onun yanına qoyulub yanan və əridikcə iri göbələyə bənzəyən şamın ətrafında çırpınırdı.

Knyaz Andreyin ruhu normal vəziyyətdə deyildi. Sağlam bir adam adətən düşünür, hiss edir, eyni zamanda saysız-hesabsız şeyləri xatırlayır, lakin o elə bir hakimiyyətə və qüvvətə malikdir ki, bu fikir və ya hadisələrdən bir qismini seçib bütün diqqətini ona verə bilər. Sağlam bir adam ən dərin düşündüyü vaxtlarında belə öz düşüncəsindən ayrılib içəri girən bir adama bir neçə nəzakətli söz deyə bilər, sonra təzədən fikirləşməyə başlayır. Knyaz Andreyin ruhu isə bu cəhətdən normal bir vəziyyətdə deyildi. Onun bütün mənəvi qüvvələri əvvəlki vaxtlardan daha fəal və daha aydın idi, lakin onlar knyaz Andreyin iradəsindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərirdi. Ən müxtəlif fikirlər və təsəvvürlər eyni zamanda onu öz dairəsinə alırdı. Beləən knyaz Andreyin fikri birdən elə bir qüvvətlə, elə aydın və elə dərinləşməyə başlayırdı ki, sağlam vaxtlarında onun fikri heç vaxt belə fəaliyyət göstərmək iqtidarında olmamışdı, lakin bu fikir birdən qırılır, heç də gözlənilməyən bir təsəvvürlə əvəz olunurdu. Knyaz Andreydə elə bir qüvvə olmurdu ki, yenə əvvəlki fikrinə qayıda bilsin.

Knyaz Andrey alaqaranlıq, sakit daxmada uzanmış halda, qızdırmadan parıldayan gözlərini bir nöqtəyə tikərək düşünürdü. "Bəli, mənim qarşımda yeni bir xoşbəxtlik açıldı ki, bunu insandan almaq olmaz. Bu, maddi qüvvələr xaricində, zahirən insana olan maddi təsirlər xaricində bir xoşbəxtlikdir, bu, yalnız könül, yalnız sevgi xoşbəxtliyidir! Bunu hər kəs başa düşə bilər, lakin yalnız Allah dərk edə bilər, yalnız Allah bunu adama qismət edə bilər. Bəs, axı, Allah bu qanunu necə yazmışdır? Niyə oğlu?.." Birdən bu fikirlər qırıldı və knyaz Andrey (sayıqlama içərisindəmi, ya həqiqətdəmi) yavaşca pıçıldayan bir səs eşitdi, bu səs ara vermədən eyni ahənglə: "İ piti-piti-piti", sonra da: "i ti-ti", yenə "i piti-piti-piti", deyib dururdu. Knyaz Andrey eyni zamanda bu pıçıldayan musiqinin səsi altında hiss edirdi ki, onun üzü üstündə, özü də lap üzünün ortasında, nazik iynələrdən, ya da talaşadan qəribə və yüngül bir bina qurulur. Ağır da olsa, o hiss edirdi ki, bu qurulan binanın uçub dağılmaması üçün o görək çox sayılı müvazinət saxlasın. Bununla belə bina uçdu və yenə də müntəzəm surətdə pıçıldayan musiqinin səsi altında yavaş-yavaş qurulmağa başladı. Knyaz Andrey öz-özünə deyirdi: "Uzanır! Uzanır! qurtarmır ki, elə hey uzanır!" O, pıçılıya qulaq asarsa, iynələrdən qurulan və qurulub qurtarmayan binanı hiss edə-ədə, arabilər şamın girdə qırmızı işığını görür, tarakanların və balısa, üzünə toxunan milçəyin səsinə eşidirdi. Hər dəfə milçək onun üzünə toxunanda knyaz Andrey göynədicə kəskin bir hiss duyurdu, eyni zamanda knyaz Andreyi bir şey təəccübləndirirdi: – Milçək onun üzündə qurulan binanın sahəsinə toxunarkən binanı uçurmurdu. Bundan başqa yenə mühüm bir şey vardı: Bu da qapı qabağında olan ağ bir şey idi, bu, sfinks heykəli idi, knyaz Andrey onun da ağırlığını duyurdu.

Knyaz Andrey: "Bəlkə, bu mənim köynəyimdər, stolun üstündədir", – deyər düşünürdü. "Bu da mənim ayaqlarımdır, bu da qapıdır, lakin niyə axı bu bina qurulub qurtarmır, elə uzanır və piti-piti-piti və ti-ti və piti-piti-piti... – knyaz Andrey ağır-ağır kimdənsə xahiş edərək deyirdi: "Bəsdər, rica edirəm qurtar, qoy dursun". Birdən onun fikirləri və hissləri yenə son dərəcə aydınlaşır və qüvvətli bir şəkildə alırdı.

Knyaz Andrey yenə də tamamilə aydın bir şəkildə düşünürdü: "Bəli, sevgi, lakin bu sevgi nə üçünsə, nədən ötrü isə, nə münasibətlə isə meydana gələn sevgi deyil. Bu, öldüyüm zaman düşmənimə görə ilk dəfə olaraq, duyduğum sevgidir. O adam düşmənim də

olsa, mən onu sevdim. Mənim duyduğum sevgi ruhun əsl cövhəridir, onun üçün maddi bir şey lazım deyil. Mən indi də bu xoşbəxtliyinə sevgini duyuram. Özünə yaxın olanları sev, düşmənlərini sev. Hər şeyi sev – Allahı, onun bütün təzahürlərində sev. Əziz bir adamı insan sevgisi ilə sevmək olar, lakin ancaq düşməni Allah sevgisi ilə sevmək olar. Buna görə də mən o adamı sevdiyimi hiss edəndə belə bir sevinc duymuşdum. İndi o, nə haldadır? Sağdır mı... İnsan sevgisi ilə sevərkən bu sevgidən nifrətə keçmək olar, lakin Allah sevgisi dəyişə bilməz. Onu nə ölüm, nə də heç bir şey poza bilməz. Bu sevgi ruhun cövhəridir. Amma mən ömrüm boyu nə qədər adama nifrət etmişəm. Lakin bütün insanlardan heç kəsi mən onu sevdiyim qədər sevməmişəm, ona nifrət etdiyim qədər heç kəsə nifrət etməmişəm". Knyaz Andrey Nataşanı aydın surətdə təsəvvür etdi. Əvvəllər Nataşanı o ancaq bütün gözəllikləri ilə təsəvvür edərdi və bundan bir fərəh duyardı, indi isə, ilk dəfə olaraq, Nataşanın ruhunu təsəvvür etdi. Nataşanın hissini, çəkdiyi iztirabını, xəcalətini, duyduğu peşmanlığını başa düşdü. İlk dəfə olaraq, onu rədd etməsinin nə qədər əmansız bir hərəkət olduğunu anladı, onunla əlaqəsini kəsməsinin əmansız bir şey olduğunu gördü. "Onu birçə dəfə də görmək mümkün olsaydı... Birçə dəfə... o gözlərə baxaraq, deyərdim..."

Yenə piti-piti-piti, yenə piti-piti-bum – milçək harasa toxundu. Birdən knyaz Andreyin diqqəti başqa bir həqiqət və sayıqlama aləminə cəlb olundu, orada nə isə əcaib bir şey baş verirdi. Bu aləmdə yenə bir bina qurulurdu, uçmurdu, yenə bir şey uzanıb gedirdi, yenə şam da qırmızı bir daire içində yanırdı, sfinkse oxşayan köynək də qapı qabağında görünürdü, lakin bunlardan başqa nə isə cırıldadı, sərin bir meh duyuldu və qapı qabağında, ayaq üstə duran yeni bir ağ sfinks zahir oldu. Bu sfinksin başında, knyaz Andreyin indicə düşündüyü Nataşanın solğun üzü, parlaq gözləri vardı.

Knyaz Andrey bu üzü öz xəyalından qovmağa çalışaraq düşünürdü: "Ah, bu ardı-arası kəsilməyən sayıqlamalar nə ağırdır!" Lakin gördüyü üz bir həqiqət kimi onun qarşısında durmuşdu və get-gedə yaxınlaşırdı. Knyaz Andrey yenə də əvvəlki saf fikirlər aləminə qayıtmaq istəyirdi, lakin bacarmırdı, sayıqlama onu öz sahəsinə çəkib aparırdı. Sakitcə pıçıldayan səs yenə eyni ahənglə nə isə deyirdi, nə isə knyaz Andreyi sıxırırdı, nə isə uzanırdı, o əcaib üz də onun qabağında durmuşdu. Knyaz Andrey huşa gəlmək üçün var qüvvəsini topladı, azca tərpendi, birdən qulaqları cingildədi, gözləri qaranlıq gətirdi,

suya batan adam kimi şüurunu itirdi. O, huşa gələndə Nataşanı öz qabağında dizləri üstə çökmüş gördü. Bu həmin canlı Nataşa idi ki, knyaz Andrey onu, dünyada olan insanların hamısından çox indi qarşısında açılan yeni, təmiz Allah sevgisi ilə sevmək istəyirdi. Knyaz Andrey bunun canlı, həqiqi Nataşa olduğunu başa düşdü və təəccüb etmədi, lakin ürəyində sevindi. Nataşa dizi üstə durub hönkürtüsünü boğaraq yerə mıxlanmış kimi (o tərpnə bilmirdi), qorxa-qorxa knyaz Andreyə baxırdı. Onun rəngi solmuşdu, üzündə heç bir hərəkət əlaməti görünmürdü. Yalnız sifətinin aşağı tərəfində nə isə titrəyirdi. Knyaz Andrey bir yüngüllük hiss edərək ah çəkdi, gülümsədi və əlini Nataşaya uzatdı.

– Sizsinizmi? Nə yaxşı gəldiniz!

Nataşa dizləri üstə cəld, lakin ehməlcə knyaz Andreyə yaxınlaşdı, onun əlini ehtiyatla əlinə aldı, başını əyərək, dodaqlarını azca toxundura-toxundura onun əlini öpməyə başladı.

Sonra o, başını qaldırdı, knyaz Andreyə baxa-baxa pıçıldayaraq dedi:

– Əfv edin! Məni əfv edin!

Knyaz Andrey dedi:

– Mən sizi sevirəm.

– Əfv edin...

Knyaz Andrey:

– Nəyi əfv edirəm? – deyərək soruşdu.

Nataşa güclə eşidilən və tez-tez qırılan bir səslə pıçıldadı:

– Et... diyim işlərə görə məni əfv edin. – O, dodaqlarını azca toxunduraraq, onun əlini tez-tez öpməyə başladı.

Knyaz Andrey Nataşanın gözlərinə baxmaq üçün əli ilə onun başını qaldırdı:

– Mən səni əvvəlkindən daha çox və daha ürəkədən sevirəm.

Nataşanın gözləri sevincdən yaşla dolmuşdu, o çəkinə-çəkinə, diqqətlə, məhəbbət və fərəhlə knyaz Andreyə baxırdı. Nataşanın arıq, solğun, şişkin dodaqlı üzü olduqca eybəcər bir hala düşmüşdü. Lakin knyaz Andrey bu üzü deyil, Nataşanın parlaq gözlərini görürdü, bu gözlər isə son dərəcə gözəldi. Dal tərəfdən danışq səsi eşidildi.

Kamerdiner yuxudan lap ayılaraq, həkimi oyatdı. Ayağının ağrısından yata bilməyən Timoxin nələr olduğunu lap əvvəldən görürdü, özü də çılpaq bədənini döşəkağı ilə bərk-bərk örtərək, taxtın üstündə büzüşə-büzüşə qalmışdı.

Həkim öz yatağından qalxaraq dedi:

– Bu nədir? Xanım, buyurun, gedin.

Elə bu zaman qulluqçu qız qapını taqıldatdı, qrafinya qızının getdiyindən duyuc düşüb dalınca adam göndərmişdi. Nataşa oyadılmış yuxulu gözən adam kimi otaqdan çıxdı, daxmaya qayıdıb hönkürtü ilə ağlaya-ağlaya üzü üstə öz yatağına düşdü.

Bu gündən sonra Rostovgil nə qədər ki yolda idilər, hər yerdə dincəlmək və gecələmək üçün dayananda Nataşa Bolkonskinin yanından ayrılmırdı. Həkim də, bu qızdan nə belə möhkəmliyi, nə də yarahıya belə məharətlə baxacağını gözləmədiyini etiraf etməyə məcbur oldu.

Knyaz Andreyin yolda Nataşanın gözü qabağında ölə biləcəyi (həkimin dediyinə görə bu çox mümkün olan bir iş idi) fikri qrafinyaya nə qədər qorxunc görünsə də, o, öz qızına mane ola bilmirdi. İndi knyaz Andreylə Nataşa arasında əmələ gələn yaxınlıq, knyaz Andrey sağalarsa, əvvəlki əlaqənin bərpə olunacağı fikrini oyatsa da, heç kəs, xüsusilə nə Nataşa, nə də knyaz Andrey bu barədə danışmırdı. Yalnız Bolkonskinin deyil, bütün Rusiyanın üzərində asılıb duran və hələ həll edilməmiş ölüm-dirim məsələsi bütün başqa məsələləri kölgədə buraxırdı.

XXXIII

Pyer sentyabrın 3-də yuxudan gec ayıldı. Onun başı ağrıyırdı, gecə soyunmadan yatmışdı. İndi paltar onun bədənini sıxırdı; eyni zamanda, dünən eyibli bir iş tutduğunu dumanlı bir şəkildə dərk edirdi, bu eyibli iş də onun dünən kapitan Ramballa olan söhbəti idi.

Saat 11-i göstərirdi, lakin hava çox tutğun görünürdü. Pyer yerindən qalxdı, gözlərini ovuşdurdu, Gerasimin yenə də gətirib yazı stolunun üstünə qoyduğu kəsik qundaqlı tapançanı gördü, harada olduğunu və bu gün nə edəcəyini xatırladı.

– Görəsən, gecikməmişəm ki? – deyərək düşündü. – Yox, yəqin ki, o, saat 12-dən tez Moskvaya girməyəcək. Pyer qarşıda duran məsələ haqqında düşünməyi özünə qadağan etmişdi, lakin işi tez yerinə yetirməyə tələsirdi.

O, üst-başını düzəldib tapançanı götürdü, getmək istədi. Elə bu zaman, ilk dəfə olaraq, onun ağlına belə bir fikir gəldi: – Tapançanı

küçədə necə aparacaq. öldürmə? Bu böyük tapançanı hətta geniş kafanın altında belə gizlətmək çətindir. Onu toqqasına sancsaydı da, qol-tuğunun altına qoysaydı da yenə gözə çarpacaqdı. Bir də ki, tapança dolu deyildi. Pyer vaxt tapıb onu doldura bilməmişdi. Pyer öz-özünə dedi: "Bu olmasın, xəncər olsun, nə fərqi var", lakin o, öz niyyətini yerinə yetirməyi düşünərkən öz-özlüyündə bir dəfə deyil, bir neçə dəfə bu qərara gəlmişdi ki, 1809-cu ildə alman tələbəsinin başlıca səhvi – Napoleonu xəncərlə öldürmək istəməsində idi. Bununla belə o, Suxarev qülləsi yanında tapança ilə bərabər aldığı yaşıl qanlı, küt, ağzı diş-diş olmuş xəncəri cold götürüb jiletinin altında gizlətdi, sanki onun başlıca məqsədi – öz niyyətini yerinə yetirmək deyil, bu niyyətdən əl çəkmədiyini, onu yerinə yetirmək üçün öldündən gələn hər şeyi etdiyini öz-özünə göstərmək idi.

Pyer kaftanının üstündən toqqasını vurdu, şapkasını başına basdı və səs salmamağa, kapitana rast gəlməməyə çalışaraq, koridordan keçib küçəyə çıxdı.

Dünən axşam Pyerin laqeydcəsinə baxdığı yanğın gecədən bəri xeyli artmışdı. Moskvanı indi yanğın bir neçə tərəfdən bürümüşdü. İndi həm Karetni ryad, həm Zamoskvoreçye, həm Qostinni dvor, həm Povarskaya, həm Moskva çayındakı gəmilər, həm də Doroqomilov körpüsü yanındakı odun bazarı yanırdı.

Pyer dalanlardan keçib Povarskaya küçəsinə, oradan da Arbata, Nikola Yavlyonni kilsəsinin yanına getməli idi. Napoleonu burada öldürəcəyini o çoxdan öz təsəvvüründə müəyyən etmişdi. Evlərdən çoxunun darvazaları və pəncərə-qapıları bağlı idi. Küçələr və dalanlar boş idi. Havadan yanıq və tüsti iyi gəlirdi. Arabir küçələrin ortası ilə gedən ruslara və fransızlara rast gəlmək olurdu. Rusların üzündə nigarəncilik və qorxu ifadəsi vardı, fransızlar isə şəhərə yabançı olan düşərgə qiyafəsində idilər. Ruslar da, fransızlar da təəccüblə Pyerə baxırdılar. Ruslar ona görə baxırdılar ki, Pyer ucaboylu, yağın idi, üzündə və bütün simasında qərribə bir tutqunluq, düşüncəli və iztirablı bir ifadə vardı, bir də onlar Pyerə ona görə baxırdılar ki, bu adamın hansı zümrəyə mənsub olduğunu anlaya bilmirdilər. Fransızlar isə Pyerə xüsusilə ona görə təəccüblə baxırdılar ki, bütün ruslar fransızlara qorxa-qorxa, həm də maraqla baxdıqları halda, Pyer onlara heç də əhəmiyyət vermirdi. Bir evin darvazası qabağında üç fransız orada olan ruslara nə isə söyləyir, ruslar isə onların dediyini başa düşmürdülər, fransızlar Pyeri saxlayıb ondan fransızca bilib-bilmədiyini soruşdular.

Pyer başını bulayıb yoluna davam etdi. Başqa bir dalandan keçərkən yaşıl qutu yanında duran bir fransız keşikçisi Pyerin üstünə çığırdı. Pyer dayanmadı, keşikçi ikinci dəfə daha qorxunc bir səsle çığırb tüfəngi qaldırdı. Pyer ancaq indi anladı ki, başqa yol ilə getmək lazımdır. O heç bir şey eşitmirdi, ətrafında nələr olduğunu görmürdü. Pyer Napoleonu öldürmək niyyətini öz fikrində, qorxunc və ona yabançı olan bir şey kimi, tələsə-tələsə, həm də dəhşətlə aparırdı və dünən gecəki hadisəni nəzərdə tutaraq, bu niyyəti itirəcəyindən qorxurdu. Lakin Pyerə öz əhval-ruhiyyəsini olduğu kimi istədiyi yerə aparıb çıxarmaq nəsb deyilmiş. Bir də ki, Pyeri yolda saxlayan olmasaydı da, o öz niyyətini yerinə yetirə bilməyəcəkdi, çünki 4 saatdan çox olardı ki, Napoleon Doroqomilov civarından gəlib Arbatdan keçmiş, Kremlə getmişdi və indi bu saat o, ovqatı təlx halda, Kreml sarayında, çarın kabinetində oturub yanğının söndürülməsi, talanın qabağının alınması, əhalinin sakitləşdirilməsi haqqında təcili surətdə tədbir görülmək üçün müfəssəl və ətraflı əmrlər verirdi. Pyer isə bunu bilmirdi. Onun bütün fikri, hissi Napoleonu öldürməkdə idi. O, çətinliyə görə deyil, təbiətinə uyğun olmadığına görə yerinə yetirilməsi mümkün olmayan bir işi inadla öz öhdəsinə götürmüş bir adam kimi iztirab çəkirdi. O, həlledici anda zəifləyəcəyindən, bunun da nəticəsində öz-özünə olan etibarını itirəcəyindən qorxaraq iztirab çəkirdi.

Pyer heç bir şey görməyə və eşitməyə də, sövq-təbii ilə yolu seçir, Povarskaya küçəsinə gedən dalanlarda azıb qalmırdı.

Pyer Povarskaya küçəsinə yaxınlaşdıqca tüstü get-gedə artır, hətta yanğın alovunun istisi duyulurdu. Arabir evlərin taxtapuşları altından göyə alov qalxırdı. Küçələrdə çoxlu adama rast gəlmək olurdu, hamısı da qorxu və həyəcan içində idi. Pyer ətrafında xariquladə bir şey olduğunu hiss etsə də, yanğına yaxınlaşmağına əhəmiyyət vermirdi. Bir tərəfi Povarskaya küçəsinə, o biri tərəfi isə knyaz Qruzinskiyin bağına çıxan böyük boş bir yer vardı. Pyer bu yer ilə uzanıb gedən çığırla irəliləyərkən birdən lap yanında bir arvadın ucadan ağladığını eşitdi və yuxudan ayrılmış kimi dayanıb başını qaldırdı.

Çığırın kənarına, qurumuş və toz basmış ot üstünə dağınıq halda pərqu döşəklər, samovar, ikonalar və bir neçə sandıq qoyulmuşdu. Sandıqların yanında, yerdə qara saloplu, başı çutqulu, ortayaşlı arıq bir arvad oturmuşdu. Onun üst dişləri uzun idi, həm də qabağa çıxmışdı. Bu arvad yırğalana-yırğalana, nə isə deyə-deyə bərkədən ağlayırdı.

Cirkli, qısa paltar geymiş, əyni saloplu 10-12 yaşlı iki qız anasına baxırdı, onların solğun üzündə təəccüb və qorxu əlaməti vardı. Başına iri kartuz qoymuş, mahud kaftanlı, yeddi yaşlı bir oğlan uşağı dayənin qolları üstündə ağlayırdı. Ayağı yalın qulluqçu qız isə sandıq üstündə oturub, ağırmtıl saçlarını açıb tökmüşdü. Qarsalanmış tükrləri qoxulaya-qoxulaya bir-bir dartıb qoparırdı, Arvadın əri isə bir-birinin üstünə qoyulmuş sandıqları yerindən tərpədərək, onların içindən nə isə çıxarırdı. O, ortaboylu, donqar kürəkli, girdə bakenbardlı vits-mundirli bir adam idi, düz qoyulmuş kartuzu altından hamar saçlı gicgahı görünürdü.

Arvad Pyeri görəndə az qaldı ki, onun ayaqlarına yıxılınsın. O, ağlaya-ağlaya deyirdi:

– Ay camaat, ay pravoslav xristianlar, amandır, köməyə gəlin, əzizlərim!.. Heç olmasa birçə adam köməyə gəlsin! Qızcığaz!.. Qız!.. Mənim balaca qızımı orada qoyublar!.. Yandı! Ö hə-hö-hö! Mən səni bunun üçün mü bəsləyib böyütdüm... Ö hə-hö-hö!

Əri arvadına dönüb yavaşca dedi:

– Marya Nikolayevna, bəsdir! – Görünür, bunu o ancaq kənar bir adamın yanında özünü təmizə çıxarmaq üçün deyirdi.

– Yəqin bacım aparıb, yoxsa daha harada olar ki!?

Arvad birdən ağlamasını kəsib hiddətlə ərinin üstünə çığırdı:

– Sən gicsən, zalımsan! Sənin qəlbin yoxdur, öz balana yazığın gəlmir. Ayrılsaydı, gedib lap odun içindən çıxarardı. – Arvad tez-tez danışa-danışa, içini çəkə-çəkə Pyerə döndü: – Siz nəcib adamsınız! Yanımızdakı ev yandı, ondan da bizimkinə od düşdü. Qulluqçu qız qışqırdı ki, yanır! Əl-ayağa düşdük. Əynimizdə nə varsa, elə də bayıra cumduq... Götürə bildiyimiz də ancaq bu oldu... Birçə Allahın ikonalarını, bir də cehiz gətirdiyim yorğan-döşək... Yerdə qalan yandı! Uşaqlara əl atdım, baxdım ki, Kateçka yoxdur. Ö hə-hö-hö! Pərvədigara!.. – Arvad yenə də ağlamağa başladı. – Balam yandı! Əziz balam yandı!

Pyer:

– Axı o harada, harada qalıb? – deyərək soruşdu. Pyerin üzündə əmələ gələn ifadədən arvad başa düşdü ki, bu adam ona kömək edə bilər. O, Pyerin qışclarını qamarlayıb çığıra-çığıra dedi:

– Bıy, atam-anam sənə qurban! Səni Allah yetirib, heç olmasa, sən mənim dadıma yet... Aniska, get, haramzada, apar göstər! – deyərək, o, qulluqçu qızın üstünə çığırdı və ağzını hiddətlə açdığından uzun dişləri daha artıq nəzərə çarpdı.

Pyer həyəcanlı bir səslə tez dedi:

– Gəl göstər, gəl göstər, mən... mən... mən elərəm.

Üst-başı cirkli olan qulluqçu qız sandıqların arasından çıxdı, hörük-lərini yığışdırdı və ah çəkərək gödək, enli ayaqlarını ata-ata qabağa düşüb cığırda getdi. Pyer sanki birdən, ağır bayqınlıqdan sonra ayılıb özünə gəlmişdi. Onun gözləri həyat işığı ilə parıldadı, başını dik qaldırıb, yeyin-yeyin qulluqçu qızın ardınca getdi, qızı ötürək, Povarskaya küçəsinə çıxdı. Tüstü bütün küçəni qara bulud kimi bürümüşdü. Bəzi yerdə alov bu qara bulud altından göyə qalxırdı. Bir dəstə camaat yangının qabağında toparlaşıb durmuşdu. Bir fransız generalı küçənin ortasında dayanıb öz adamlarına nə isə deyirdi. Pyer general duran yerə yaxınlaşmaq istədi, lakin fransız əsgərləri onun qabağını kəsdilər.

Onlardan biri çığıraçaq dedi:

– *On ne passe pas!*¹.

Pyerin ardınca gələn qulluqçu qız:

– Əmican, bura gəlin, – deyərək çığırdı. – Biz dalanla gedib Nikulin-gilin həyətidən keçərik.

Pyer geri dönüb qızın dalınca getdi, qıza çatmaq üçün o arabir yüyürürdü. Qulluqçu qız yüyürə-yüyürə küçədən keçib sol tərəfdə dalana döndü, üç ev keçəndən sonra sağa burulub bir evin darvazasından içəri girdi.

– Bax, buradan, bu saat, – deyərək yüyürüb həyətin o başındakı taxta çəpərin qapısını açdı, dayanıb Pyerə alov bürümüş balaca bir fligeli göstərdi. Ağacdən tikilmiş bu fligelin bir tərəfi uçub tökül-müşdü, o biri tərəfi isə yanırı. Alov pəncərələrdən və taxtapuşun altından vurub bayıra çıxırdı.

Pyer çəpər qapısından həyətdə girəndə onu isti vurdu və o, qeyri-ixtiyari dayandı:

– Hansıdır, sizin eviniz hansıdır?

Qulluqçu qız fligeli göstərərək ağlamağa başladı:

– Budur, bizim evciyərimiz bu idi! Kateçka, bizim istəklə bəlamız, mənim balaca xanım qızım, mənim əzizim, ö-hö-hö! – Aniska yangını görüb öz hisslərini ifadə etməyi də lazım bilmişdi.

Pyer fligələ sarı cumdu, lakin yangının istisinə tab gətirə bilməyib, qeyri-ixtiyari özünü yana verdi və başını qaldıranda özünü böyük bir evin qabağında gördü. Bu evin hələ ancaq taxtapuşunun bir tərəfi yanırı və burada bir yığın fransız qaynaşırdı. Pyer ora-bura şey daşıyan

¹ Buradan keçməzlər.

bu adamların nə etdiyini əvvəl başa düşmədi, lakin sonra onun lap qabağında fransızın küt qılıncı bir kəndlili vura-vura ölindən tülkü dərilə bir paltonu aldığı göründə, dumanlı surətdə anladı ki, bunlar talan edirlər, amma bu məsələ ətrafında düşünməyə onun vaxtı yox idi.

Uçub tökülən divarların, tavanların şaqqıltısı və gurultusu, alovun çatırdaya-çatırdaya səslənməsi, fısıltısı, camaatın həyəcanlı bağır-tları, bulud kimi kəşif, qara tüstünün gah burula-burula aşağı enməsi, gah da işıqlanaraq odlu qığılcımlarla havaya qalxməsi, bəzi yerdə lay-lay və qırmızı, bəzi yerdə isə balıq pulu kimi, qızıl rəngli qor ilə örtülmüş alovun, divarları yalaya-yalaya yüksəlməsi, yangının istisi, tüstünün qoxusu, hərəkətlərin sürəti Pyerə təsir edərək, onu həyəcana gətirdi. Bu təsir öz qüvvəsini xüsusilə onda göstərdi ki, Pyer yangını görəndə birdən, onu təngə gətirən fikirlərdən azad olduğunu hiss etdi. O, özünü gənc, şən, diribaş və qəti hərəkətli hiss etdi. Yüyürərək ev tərəfdən fligeli hərləndi və gəlib onun hələ uçub tökülməyən hissəsinə girmək istəyirdi ki, birdən lap başı üstündə bir neçə adamın çığırdığını, bunun da ardınca yanına düşən ağır bir şeyin taqqıltısını və cingiltisini eşitdi.

Pyer başını qaldırıb ətrafına baxdı və evin pəncərələrində fransızları gördü. Onlar komodun metal şeyzlərlə dolu olan gözünü yuxarıdan yerə atmışdılar. Aşağıda duran başqa fransız əsgərləri komodun yeşiyinə yaxınlaşdılar.

Fransızlardan biri Pyerin üstünə çığırdı.

– *Eh bien, qu'est ce qu'il veut celui-là!*¹

Pyer dedi:

– *Un enfant dans cette maison. N'avez vous pas vu un enfant?*²

Başqa bir səs eşidildi:

– *Tiens, qu'est ce qu'il-chante celui-là? Va te prome ner!*³ – əsgərlərdən birisi Pyerin üstünə cumdu. Görünür, o qorxurdu ki, Pyer komodu gözündəki gümüş və bürünc şeyləri onların ölindən alar.

Fransızlardan birisi yuxarıdan çığırdı:

– *Un enfant? J'ai entendu pialler quelque chose au jardin. Peut-être c'est son moutard au bonhomme. Faut être humain oyez vous...*⁴

¹ Bu nə istəyir!

² Bu evdəki uşağı. Siz burada uşaq gördünüzmü?

³ Bu nə deyir? Cəhənnəm ol burdan!

⁴ Uşağımı? Bağda nə isə bir şey ciyildəyirdi, mən eşitdim. Bəlkə, bu onun uşağıdır. Nə olar ki, insan kimi rəftar etmək lazımdır. Biz hamımız insanıq.

Pyer soruşdu:

– *Où est-il? Où est-il?*¹ – fransız evin dalında olan bağı göstərərək pəncərədən çığıra-çığıra dedi:

– *Par ici! Par ici! Attendez, je vais descendre*².

Doğrudan da, bir az sonra qaragözlü, yanağında nə isə bir ləkə olan cavan bir fransız, birçə köynəkdə, evin aşağı mərtəbəsindəki pəncərədən bayıra atıldı, əlini Pyerin çiyninə vuraraq, onunla bərabər bağa yüyürdü, yüyürə-yüyürə çığırıb öz yoldaşlarına dedi: – *Depêchez vous, vous autres, commencez affaire chaude*³.

Fransız evin dalındakı qum tökülmüş yola çıxdı. Pyerin qolundan dartaraq, dairəvi bir şeyi göstərdi. Cəhrayı paltarlı, üçyaşlı bir qız skamyanın altında uzanmışdı.

– *Vailà votre moutard. Ah, une petite, tant mieux. A revoyrmon gros. Faut être humain. Nous sommes tous mortels, vos yez-vous*⁴. Yanağında ləkə olan fransız bunu deyib yoldaşlarının yanına qaçdı.

Pyer sevinə-sevinə qızın yanına yüyürüb onu götürmək istədi. Sifətdən çirkin olan, sarılıq gətirən xəstəyə və anasına oxşayan bu qız, yad bir adamı görüb çığırdı və qaçmağa başladı. Lakin Pyer onu tutub qucağına götürdü. Qız hiddətlə çığıрмаğa, öz balaca əlləri ilə Pyerin qollarını açmağa və ağzından su axa-axa dişləməyə başladı. Pyer bundan həm dəhşətə gəldi, həm də iyrəndi – belə bir hissi o xırda heyvanlara toxunarkən duyurdu. Lakin buna dözərək uşağı qucağından buraxmayıb böyük evə tərəf yüyürdü. Ancaq gəldiyi yol ilə geri qayıtmaq daha mümkün deyildi. Qulluq qız Aniska orada yox idi. Pyerin uşağa həm yazığı gəlir, həm də ondan iyrənirdi. O, içini çəkö-çəkö əzabla ağlayan və ağzının suyu axan bu uşağı mümkün qədər ehtiyatla bağrına basaraq yüyürə-yüyürə bağdan keçib başqa bir yol axtarmağa qaçdı.

¹ O, hardadır? O, hardadır?

² Bura! Bura! Dayanın, mən bu saat gəlirəm.

³ Adə ey, cəld olun, alov adamı yandırmağa başlayır.

⁴ Bu da sizin uşağınız. Hə, qızdırımı, daha yaxşı. Di sağlıqla qal, yoğun kişi! Nə olar ki, insan kimi rəftar etmək lazımdır. Hamı insandır.

Pyer qucağında uşaq, həyətlərdən və dalanlardan keçərək geri qayıtdı. Qruzinskigilin bağına, Povarskaya küçəsinin tininə çıxdı. Uşağın dalınca o, buradan getmişdi, lakin indi bura o qədər adam toplaşmışdı və o qədər ev şeyi yığılmışdı ki, Pyer əvvəl bu yeri tanımadı. Burada yağından özlərini və ey şeylərini xilas edən rus ailələrindən başqa, bir neçə müxtəlif geyimli fransız əsgəri də vardı. Pyer onlara əhəmiyyət vermədi. O, məmurun ailəsini tapmağa tələsirdi ki, qızı tez anasına versin, özü isə yenə kimi isə xilas etməyə getsin. Pyerə elə gəlirdi ki, o hələ nə isə çox iş görməli və bunları tez-tez, cəld etməlidir. Bayaq uşağı xilas etməyə yürürəndə o, özündə cavanlıq, həyəcan və qətiyyət hiss etmişdi, indi istidən və yüyürməkdən qızışaraq, bunları daha artıq hiss edirdi. Qız da indi sakitləşərək, xırdaca əllərilə Pyerin kaftanından tutub balaca bir vəhşi heyvan kimi ətrafına baxırdı. Pyer arabir ona baxıb xəfiscə gülümsəyirdi. Ona elə gəlirdi ki, bu qızın qorxu ifadə olunan kiçik xəstə üzündə könlü rıqqətə gətirən məsəmə bir şey vardır.

Nə məmur, nə də arvadı əvvəlki yerinə yox idi. Pyer adamların arası ilə tez-tez yeriir, onun-bunun üzünə baxırdı. Birdən o həm gürcü, həm də erməni ailəsinə oxşayan üç nəfərdən ibarət bir ailəyə rast gəldi. Onlardan biri üzdən şərq tipli, gözəl, çox qoca bir kişi idi. İndi əynində üzlü kürk, ayağında isə uzunqunc təzə çəkmə vardı, biri də yenə o tipli bir qarı idi, bir də cavan bir qadın vardı. Son dərəcə cavan olan bu qadın Pyerə şərq gözəlliyinin ən kamil bir nümunəsi kimi göründü. Onun tarixi bir şəkildə gözə çarpan yay kimi qashları, çəhrayı yanaqları, heç bir şey ifadə etməyən uzun, son dərəcə mələhətli və gözəl üzü vardı. Əyninə qəşəng atlas salop geymiş, başına tünd-bənövşəyi yaylıq bağlamışdı. Bu vəziyyəti ilə o, camaat arasında və meydana tökülmüş ev şeyləri içərisində qar üstünə atılmış zərif bir bitkini xatırladırdı. O, qarının arxa tərəfində bağlamalar üstə oturub uzun kirpikli, iri, uzunsov, qara gözlərini yerə tikmişdi. Görünür, o, gözəl olduğunu bilir və bundan qorxurdu. Bu qadın Pyeri valeh etdi və o tələsə-tələsə çəpərin yanı ilə gedərkən bir neçə dəfə dönüb baxdı. Çəpərin axırına çatanda, axtardığı adamları tapmadığından, dayanıb ətrafına göz gəzdirdi.

Pyer qucağındakı uşaq ilə indi daha artıq gözə çarpırdı. Onun başına bir neçə rus kişisi və rus arvadı yığıldı.

– Əziz adam, olmaya kimi isə itirmisiniz? Özünüz, deyəsən, ağalardansınız eləmi? Bu uşaq kimindir? – deyərək soruşdular.

Pyer dedi ki, uşaq qara saloplu bir arvadındır, o arvad öz uşaqları ilə burada oturmuşdu. Sizlərdən onu tanıyan varmı, ya bəlkə hara getdiyini bilmiş olarsınız? Qoca dyakon çopur bir arvada dönüb dedi:

– Yəqin Anferovgil olacaq. – Sonra adət etdiyi yoğun bir səsle əlavə etdi: – Allah, özün dada yet, Allah, özün dad yet!

Çopur arvad:

– Anferovgil haradadırlar, – dedi. – Onlar hələ səhər çıxıb gediblər. Bu yəqin ya Marya Nikolayevnanın, ya da İvanovgilindir.

Ev xidmətçisi olan birisi yandan dedi:

– O, arvad deyir, Marya Nikolayevna isə xanımdır.

Pyer:

– Siz onu tanıyırsınız, dişləri uzun, arıq bir arvaddır, – dedi.

– Elə Marya Nikolayevna özüdür. – O, fransız əsgərlərini göstərərək əlavə etdi: – Bu cavavrlar bura gələn kimi onlar bağa getdilər.

Yenə də dyakonun yoğun səsi eşidildi:

– Allah, özün rohm elə!

Çopur arvad yenə Pyerə dedi:

– Siz, bax, ora gedin, onlar oradadır. O, özüdür. Burada ağlayıb özünü öldürdü. Elə o özüdür. Bax, ora gedin.

Lakin Pyer arvadın dediyinə qulaq asmırdı. Bir neçə saniyə olardı ki, o, gözlərini ayırmadan, bir neçə addım aralıda olan erməni ailəsinə və onlara yaxınlaşan iki fransız əsgərinə baxırdı. Əsgərlərdən biri qısaboylu və yüngül hərəkətli bir adamdı. O, əyninə göy şinel geymiş, üstündən də qayış yerinə kəndir bağlamışdı, başına kalpak qoymuşdu, ayaqyalın idi. Pyeri ən çox heyretə salan o biri əsgər idi, o, uzunboylu, donqar kürəkli, ağır hərəkətli, sarışın, arıq, gic sifətli bir adamdı, əyninə friz kapot, ayağına böyük, yırtıq *botfort*¹ və göy şalvar geymişdi. Ayaqyalın, göy şinel, balacaboy fransız ermənilərə yaxınlaşan kimi nə isə deyib qocanın ayaqlarından yapışdı, qoca dərhal ayağındakı uzunqunc çəkmələrini tələsə-tələsə çıxarmağa başladı. Əynində kapot olan fransız isə gözəl erməni qadınının qabağında dayandı və əllərini cibinə qoyub tərpənmədən, dinməz-söyləməz ona baxmağa başladı.

¹ Uzunboğaz süvari çəkmələri

Pyer qucağındakı qızı tez çöpür arvada verərək, tələsə-tələsə amirənə bir səslə:

– Al, al uşağı, – dedi və çığıрмаğa başlayan qızı yerə qoyub, az qala arvadın üstünə bağıraraq əlavə etdi: – Onlara ver, ver onlara! – Özü isə yenə fransızlara və erməni ailəsinə baxdı. Qoca indi ayaqyalın oturmuşdu. Balacaboy fransız onun çəkmələrini ayağından çıxarıb, bir-birinə çırpırdı, görünür, qocanın bundan başqa çəkəsi yox idi, o içini çəkə-çəkə yavaşca ağlayaraq, nə isə deyirdi, lakin Pyer bunu ancaq ötərgi görürdü. Onun bütün diqqəti əynində kapot olan fransızda idi. Fransız ağır-ağır yırgalanaraq, cavan qadına yaxınlaşdı, əllərini cibindən çıxarıb onun boynundan yapışdı.

Gözlə erməni qızı əvvəlki kimi uzunkirpikli gözlərini yerə dikərək, hərəkətsiz bir halda oturmuşdu və sanki fransız əsgərinin nə etdiyini nə görür, nə də hiss edirdi.

Pyer fransızlara qədər olan bir neçə addım məsafəni yüyürənə kimi, eynikapotlu hündürboy talançı erməni qızının boynundan mirvarini qoparmağa başladı. Gənc qadın əlləri ilə boynunu qamarlayaraq bərk çığırdı.

Pyer hündürboy, donqar əsgərin çiynlərindən tutub onu geri ataraq, xırıltılı bir səslə quduz kimi bağırır:

– *Laissez cette femme!*¹ – əsgər yıxıldı, sonra ayağı qalxıb geri qaçdı. Lakin onun yoldaşı əlindəki uzunqunc çəkməni yerə atıb, qılını çıxartdı və Pyerin üstünə cumdu.

– *Voyons, pas de bêtises!*² – deyə o çığırdı.

Pyer elə bir coşqunluq içində idi ki, bu vəziyyətdə o, heç bir şeyi görmür, heç bir şeyi yadına salmırdı, gücü də onqat artmışdı. O, ayaqyalın olan fransızın üstünə atıldı və fransız qılını çıxaranadək Pyer onu yerə yıxıb yumruqlamağa başladı. Ora yığışan adamlar çığıraraq, Pyerin bu hərəkətini təqdir etdilər və elə bu zaman küçənin tinindən fransız ulanlarının atlı mühafizə dəstəsi göründü. Ulanlar atlarını çapa-çapa Pyerə və fransızlara yaxınlaşıb onları əhatə etdilər. Sonra nələrlə olduğunu Pyer daha xatırlamırdı. Onun yadında ancaq bu qalmışdı ki, o, kimi isə döyürdü, onu da döyürdülər, axırda da hiss etdi ki, qolları bağlanmışdır, fransız əsgərləri onu araya alıb üst-başını axtarırdılar.

¹ Burax bu arvadı!

² Adə ey, səfchilmə!

– *Il a un poignard, lieutenant!*¹ – Pyerin ilk başa düşdüyü söz bu oldu.

Zabit:

– *Ah, une arme!*² – deyib Pyerlə bərabər tutulan ayaqyalın əsgərə döndü:

– *C'est bon, vous direz tout cela au conseil de guerre!*³ – Sonra Pyerdən soruşdu: – *Parlez-vous français, vous?*⁴

Pyer qan dolmuş gözləri ilə ətrafına baxaraq, ona cavab vermədi. Yəqin Pyerin üzü zabıtə çox qorxunc görünmüşdü. O, pıçıldayaraq nə isə dedi və dörd ulan dəstədən ayrılıb Pyerin yanında durdu.

Zabit Pyerdən uzaqda duraraq, sualını təkrar etdi:

– *Parlez-vous français? Faites venir L'interprète!*⁵ – süvari dəstəsi sıralarından mülki rus paltarı geymiş balaca bir adam atını qabağa sürdü. Pyer geyimindən və danışığından dərhal onun Moskva məqazinlərindən birində işləyən fransız olduğunu təyin etdi.

Dilmanc Pyerə baxıb dedi:

– *Il n'a pas l'air d'un homme du peuple!*⁶

Zabit:

– Oh, oh! Ça m'a bien l'air d'un des incendiaires; – dedi və sonra əlavə etdi: – *Demandez lui ce qu'il est?*⁷

Dilmanc Pyerdən soruşdu:

– *Ты кто? Ты должно отвечать начальство!*⁸

Pyer birdən fransızca dedi:

– *Je ne vous dirai pas qui je suis. Je suis votre prisonnier. Emmenez-moi!*⁹

Zabit üz-gözünü turşutdu:

– *Ah! Ah! Marchons!*¹⁰

¹ Leytenant, bunun xəncəri var.

² Aha, silahı var!

³ Yaxşı, yaxşı, məhkəmədə hamısını deyərsən.

⁴ Fransızca bilirsonmi?

⁵ Dilmancı çağırın.

⁶ Bu qara camaata oxşamır.

⁷ Hə, hə! Bu ev yandıranlara çox oxşayırsınız. Soruşun görək – o kimdir?

⁸ Sən kimson? Sən roisə cavab verməlisən.

⁹ Mən kim olduğumu sizə deməyəcəyəm. Siz mənə əsir tutmusunuz. Aparın mənə.

¹⁰ Aha! Elə isə marş!

Ulanların başına xeyli adam yığışmışdı. Pyerə hamıdan yaxın çöpür arvad durmuşdu, qız onun qucağında idi. Süvarilər hərəkətə gələndə o, qabağa yeriyib dedi:

– Bəs səni hara aparırlar, əzizim? Bu qız onların olmasa, onda mən bunu neyniyim, neyniyim?

Zabit soruşdu:

– *Qu est ce qu'elle veut, cette femme?*¹

Pyer sərxoş kimi idi. Xilas etdiyi qızı görərkən onun sevinc və həyəcanı daha da artdı.

– *Ce qu'elle dit? Elle m'apporte ma fille que je viens de sauver des flammes. Adieu!*² – O, özü də bu mənasız yalanın ağzından necə çıxdığını bilməyərək, qəti, təntənəli addımlarla fransızların ortası ilə gedirdi.

Mühafizə dəstəsi Düronelin sərəncamı ilə Moskvanın müxtəlif küçələrinə göndərilən mühafizə dəstələrindən biri idi. Onlar talançılığın qabağını almalı, xüsusilə ev yandıranları tutmalı idi. Həmin gün yuxarı rütbəli fransızlarda əmələ gələn ümumi rəyə görə, yangına səbəb bu adamlar idi. Mühafizə dəstəsi bir neçə küçəni də dolaşaraq beş nəfər şübhəli rus, bir neçə talançı tutdu. Ruslardan biri dükançı, ikisi seminarist, biri kəndli, biri ev xidmətçisi idi, lakin bütün şübhəlilər içərisində hamıdan şübhəli Pyer görünürdü. Onların hamısını gecələmək üçün Zubovsk valına, hauptvaxta çevrilmiş böyük bir evə gətirdikdə Pyeri gözətçilərin ciddi nəzarəti altında ayrıca bir otağa saldılar.

¹ Bu arvad nə istəyir?

² Bu arvad nə istəyir? Bu arvad mənim od içindən xilas etdiyim qızımı aparır. Əlvida!

MÜNDƏRİCAT

Birinci hissə	7
İkinci hissə	104
Üçüncü hissə	277

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Azər Rüstəmli</i>
Korrektor:	<i>İlhami Cəfərsoy</i>

Yığılmağa verilmişdir 21.07.2006. Çapa imzalanmışdır 15.09.2006.
 Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 26. Ofset çap üsulu.
 Tirajı 25000. Sifariş 168.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.

W6(2)

T 72

